नेपाल परिचय

प्रकाशक

सूचना तथा प्रसारण विभाग

पुस्तक	:	नेपाल परिचय
प्रकाशक	:	नेपाल सरकार सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय सूचना तथा प्रसारण विभाग सञ्चारग्राम, तिलगङ्गा, काठमाडौँ, नेपाल । फोन नं. ४११२५५४, ४११२७१७ वेब : www.doinepal.gov.np
पूर्ण परिमार्जित संस्करण	:	२०६९ वैशाख
दोस्रो संस्करण	:	२०७० वैशाख
तेस्रो संस्करण	:	२०७२ वैशाख
चौथो संस्करण	:	२०७३ वैशाख
पाँचौ संस्करण	:	२०७४ वैशाख
परिमार्जित छैटौँ संस्करण	:	२०७५ वैशाख
परिमार्जित सातौँ संस्करण	:	२०७६ असार
परिमार्जित आठौँ संस्करण	:	२०७७ असार
परिमार्जित नवौँ संस्करण	:	२०७८ असार
सर्वाधिकार©	:	सूचना तथा प्रसारण विभाग
लेआउट डिजाइन	:	खगेन्द्र कार्की/सुवास राई सूचना तथा प्रसारण विभाग
मुद्रक	:	मुद्रण विभाग

नेपालको नक्सा
(राजनीतिक तथा प्रशासनिक)
N
कर्णाली प्रदेश
गण्डकी प्रदेश
बागमती प्रदेश
प्रदेश नं १
प्रदेश नं २
सुदूरपश्चिम प्रदेश

राष्ट्रिय गान

सयौं थुँगा फूलका हामी एउटै माला नेपाली
सार्वभौम भई फैलिएका मेची–महाकाली ।

प्रकृतिका कोटीकोटी सम्पदाको आँचल
वीरहरूका रगतले स्वतन्त्र र अटल

ज्ञानभूमि शान्तिभूमि तराई पहाड हिमाल
अखण्ड यो प्यारो हाम्रो मातृभूमि नेपाल

बहुल जाति भाषा धर्म संस्कृति छन् विशाल
अग्रगामी राष्ट्र हाम्रो जय जय नेपाल ।

परिमार्जित नवौँ संस्करणबारे

नेपाल स्वतन्त्र, अविभाज्य, सार्वभौमसत्तासम्पन्न, धर्मनिरपेक्ष, समावेशी, लोकतन्त्रात्मक, समाजवाद उन्मुख, सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य हो । नेपालमा बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधता रहेका छन् । यिनै विविधताले नै नेपाललाई विश्वमै पृथक एवम् मौलिक पहिचानका रूपमा स्थापित गरेको छ। विश्वमा नेपाल सगरमाथाको देश, भगवान गौतम बुद्धको देश, वीरहरूको देश, शान्तिको भूमि, मन्दिरै मन्दिरको देशका नामले पनि चिनिन्छ। विश्व सम्पदा सूचिमा नेपालका दश स्थान समावेश छन् । ती ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, पर्यटकीय, राष्ट्रिय निकुञ्जअन्तर्गतका सम्पदा हुन् । नेपाल एक विविधताले भरिपूर्ण सुन्दर देश हो । नेपालमा हिमाल, पहाड र तराईको भौगोलिक सम्मिश्रण छ भने संस्कृतिमा पनि उत्तिकै विविधता छ, तथापि विविधतामा एकता छ । समयक्रमसँगै नेपालको राजनीतिक, प्रशासनिक, आर्थिक, सामाजिक आदि पक्षहरूमा परिवर्तन र सुधार हुँदै गएको र नेपालको स्वाधिनता, भौगोलिक अखण्डता र राष्ट्रिय एकता थप मजबुत भएकाले नागरिक हक हितको रक्षा मार्फत "समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली"को राष्ट्रिय आकाङ्क्षा हाँसिल गर्नमा योगदान पुगेको छ ।

नेपालको समग्र पक्षबारे जानकारी दिने उद्देश्यले तयार गरिएको नेपाल परिचय पुस्तकमा नेपालको भौगोलिक अवस्था, राजनीतिक र संवैधानिक विकास, वर्तमान शासन प्रणाली, प्रशासनिक व्यवस्था, आर्थिक व्यवस्था तथा विकासका प्रयास, विभिन्न जाति, भाषा, संस्कार र संस्कृतिलाई समावेश गरिएको छ। यस पुस्तकले नेपालको पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकाली (महाकाली पारी नेपालको भूमी महाकाली नगरपालिका दोधारा चाँदनीसमेत) सम्म तथा उत्तर हिमालदेखि दक्षिण तराईसम्म र सातै प्रदेशका सबै विषयलाई सङक्षिप्तरूपमा समेटेको छ ।

पुस्तक प्रकाशनलाई निरन्तरता दिने क्रममा परिवर्तित सन्दर्भलाई सम्बोधन गर्ने गरी आधिकारिक तथ्य तथा प्रमाणमा आधारित रहेर सङ्घीयताको स्वरूप, हालको अर्थ व्यवस्था, नेपालको नयाँ नक्सासमेत समावेश गरिएको छ। प्रस्तुतिलाई सकेसम्म स्रोतमा आधारित बनाउँदै सरल, सटिक र सिलसिलेवार रुपमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ। यसले नेपालका सम्बन्धमा जानकारी राख्न चाहने स्वदेशी तथा विदेशी व्यक्तित्वहरूलाई महत्त्वपूर्ण सहयोग गर्नेछ भन्ने अभिलाषा लिएको छु। हालै विश्वव्यापी महामारीको रूपमा फैलिएको कोरोना रोगको प्रभाव नेपालको आर्थिक, सामाजिकलगायत सबै पक्षमा प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको छ ।

यस असहज परिस्थितिमा पनि नेपाल परिचय प्रकाशन गर्न सफल भएका छौँ। पुस्तकलाई स्तरीय र विश्वसनीय बनाउने प्रयास गर्दागर्दै पनि केही कमजोरीहरू रहेका हुन सक्छन्, ती कमीकमजोरीहरू र पाठकवर्गका अमूल्य सल्लाह, सुझावहरू उपलब्ध गराई यस पुस्तकको आगामी संस्करणलाई थप गुणस्तरीय बनाउन सबैबाट सहयोगको अपेक्षा गर्दछु।

यस संस्करणको "नेपाल परिचय" प्रकाशन गर्ने सिलसिलामा रचनात्मक सुझाव प्रदान गर्नुहुने माननीय सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्री नयनकला थापाज्यू, सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालयका सचिव श्रीमान् हरिप्रसाद बस्यालज्यूप्रति आभार प्रकट गर्दछु। पुस्तक तयार गर्ने सन्दर्भमा भाषा तथा विषयवस्तु सम्पादन गर्नुहुने पाठ्यक्रम विकास केन्द्रका निर्देशक गणेशप्रसाद भट्टराई, विभागका निर्देशकहरू भरत गौतम, सुदिप भट्टराई र सुमन बज्राचार्य, शाखा अधिकृतहरू लक्ष्मी दुरा, वसन्तबहादुर खत्री र केशवराज शर्मा, सुमन भट्टराई, इन्जिनियर मनिषा शर्मा, कृष्ण झा, नासु रञ्जना कुमारी दाहाल, लेखापाल संजय दाहाल, खरिदारहरू दिनेश पाण्डेय र बीरबहादुर सुनुवार, अधिकार बुढा, प्रेम प्रकाश केसीलगायत विभागका सम्पूर्ण कर्मचारीहरूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु। नेपाल परिचय पुस्तक तयारका लागि फोटो व्यवस्थापन गर्नुहुने छविकार प्रवीण श्रेष्ठ, कम्प्युटर सेटिङ्गसम्बन्धी कार्य गर्नुहुने कम्प्युटर अपरेटरहरू खगेन्द्र कार्की र सुवास राईलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु। साथै समयमा नै पुस्तक छपाइ गरी उपलब्ध गराउने मुद्रण विभागलाई समेत धन्यवाद दिन चाहन्छु। धन्यवाद।

गोगनबहादुर हमाल
महानिर्देशक
सूचना तथा प्रसारण विभाग

परिच्छेद : एक
नेपालको भौगोलिक परिचय

परिच्छेद : दुई
नेपालको सङ्क्षिप्त ऐतिहासिक रूपरेखा

परिच्छेद : तीन

नेपालको संवैधानिक विकासक्रम

परिच्छेद : चार

परिच्छेद : पाँच

परिच्छेद : छ
नेपालको सामाजिक जीवन तथा संस्कृति

परिच्छेद : सात
नेपालको भाषा, साहित्य र कला

परिच्छेद : आठ
नेपालमा पूर्वाधार विकास

परिच्छेद : नौ
नेपालमा आमसञ्चार र पत्रकारिता

परिच्छेद : दश
नेपालको परराष्ट्र नीति र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध

परिच्छेद : एघार

परिच्छेद : एक

नेपालको भौगोलिक परिचय

१.१ भौगोलिक अवस्थिति

नेपाल दक्षिण एसियामा अवस्थित भूपरिवेष्ठित मुलुक हो। नेपाल २६ डिग्री २२ मिनेटदेखि ३० डिग्री २७ मिनेट उत्तरी अक्षांश र ८० डिग्री ४ मिनेटदेखि ८८ डिग्री १२ मिनेट पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको छ। नेपालले विश्वको कुल भूभागको ०.०३ प्रतिशत, एसिया महादेशको ०.३ प्रतिशत र दक्षिण एसियाको २.८२ प्रतिशत भूभाग ओगटेको छ। नेपाल एसियाका दुई विशाल मुलुकहरू भारत र चीनको बिचमा पर्दछ। यो समुद्र/बङ्गालको खाडीदेखि करिब ११२७ कि.मि. टाढा छ। नेपालको क्षेत्रफल १,४७,१८१ वर्ग कि.मि. अर्थात ५६,८२७ वर्गमाइल छ। नेपालको पूर्व-पश्चिम लम्बाइ ८८५ कि.मि. र उत्तर दक्षिण चौडाइ सरदर १९३ कि.मि. छ। यसको दक्षिणमा भारतको विहार र उत्तर प्रदेश राज्य, पश्चिममा भारतको उत्तराखण्ड राज्य, पूर्वमा पश्चिम बङ्गाल, सिक्किम राज्य र उत्तरतर्फ चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत पर्दछ। नेपालको प्रमाणिक समय दोलखा जिल्लामा पर्ने गौरीशङ्कर हिमाललाई काटेर गएको ८६ डिग्री १५ मिनेट पूर्वी देशान्तरलाई आधार मानी निर्धारण गरिएको छ। नेपालको समय ग्रिनविच मानक समयभन्दा ५ घण्टा ४५ मिनेट छिटो छ। यो समय वि.सं. २०४२ साल वैशाख १ गतेदेखि लागु गरिएको हो। विश्वका ८,००० मिटरभन्दा अग्ला १४ चुचुरामध्ये नेपालमा आठओटा पर्दछन्। ६,००० मिटर र सोभन्दा अग्ला चुचुरा १,३०० भन्दा बढी छन्। मुस्ताङ इलाकामा मात्र यस्ता लगभग ३०१ चुचुराहरू रहेका छन्। नेपालमा हिमालयका साथसाथै कोसी, गण्डकी, कर्णालीजस्ता ठुला नदीहरू र रारा, फेवा, गोसाइँकुण्डजस्ता सुन्दर तालहरू छन्। भूस्वरूपको विविधताका साथै जलवायु र मौसमको अत्यधिक विभिन्नताले गर्दा ऊष्ण (Tropical), अर्धोष्ण (Mesothermal), सूक्ष्म तापीय (Micro thermal), टाइगा र टुन्द्रा प्रकारका जलवायु नेपालमा पाइन्छन्। नेपालको भौगोलिक भौतिक स्वरूपमा उचाइगत विविधताले भौगोलिक विभिन्नताको अवस्था सिर्जना गरेको छ। विश्व मानचित्रमा नेपाल सगरमाथाको देश, गौतम बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनीको देश र विशिष्ट झन्डाको देशको रूपमा समेत परिचित छ।

१.२ भौगोलिक विभाजन

१.२.१ धरातलीय स्वरूपको आधारमा नेपालको विभाजन

नेपालको भौगोलिक विभाजन विभिन्न आधारमा विभिन्न किसिमले गरिएको पाइन्छ । धरातलको आधारमा नेपालको भूभागलाई उत्तरदेखि दक्षिणसम्म क्रमशः तीन बृहत् प्रदेशमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

तालिका नं. १.१

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४
(०७४ असोज २९ गते प्रमाणीकरण) अनुसार जिल्लाहरूको वर्गीकरण

हिमाली जिल्लाहरू	ताप्लेजुङ, सङ्खुवासभा, सोलुखुम्बु, दोलखा, सिन्धुपाल्चोक, रसुवा, मनाङ, मुस्ताङ, डोल्पा, जुम्ला, मुगु, हुम्ला, कालिकोट, बाजुरा, बझाङ, दार्चुला, धादिङ, रामेछाप, गोर्खा, रुकुम (पूर्व), म्याग्दी (२०७५ मा पहाडीबाट हिमालीमा थपिएको)	२१ जिल्ला
पहाडी जिल्लाहरू	पाँचथर, इलाम, तेरथुम, धनकुटा, भोजपुर, ओखलढुङ्गा, खोटाङ, काभ्रेपलाञ्चोक, नुवाकोट लमजुङ, तनहुँ, कास्की, स्याङ्जा, पर्वत, बाग्लुङ, पाल्पा, अर्घाखाँची, गुल्मी, रुकुम (पश्चिम) रोल्पा, प्युठान, सल्यान, जाजरकोट, दैलेख, डोटी, अछाम, बैतडी, डडेलधुरा	२८ जिल्ला
भित्री मधेसका जिल्लाहरू	उदयपुर, मकवानपुर, चितवन, सिन्धुली, नवलपरासी (बर्दघाट सुस्तापूर्व), दाङ, सुर्खेत	७ जिल्ला
तराईका जिल्लाहरू	झापा, मोरङ, सुनसरी, सप्तरी, सिरहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, बारा, पर्सा, नवलपरासी (बर्दघाट सुस्तापश्चिम), रूपन्देही, कपिलवस्तु, बाँके, बर्दिया, कैलाली, कञ्चनपुर	१८ जिल्ला
काठमाडौँ उपत्यकाका जिल्लाहरू	काठमाडौँ, ललितपुर, भक्तपुर	३ जिल्ला

(क) हिमाली प्रदेश

नेपालको उत्तरी भेगमा हिउँ र चट्टानले निर्मित हिमाली क्षेत्रले नेपालको १५ प्रतिशत भूभाग समेटेको छ। करिब २५ देखि ५० किलोमिटर उत्तरदक्षिण चौडाइभित्र फैलिएको हिमाली प्रदेश समुद्र सतहदेखि करिब ३,००० मिटरमाथिको उचाइमा अवस्थित छ। हिमालय नेपालको उत्तरपट्टिमात्र नभई उत्तरी नेपाल सरहदबाट दक्षिणतिर हिमाली शृङ्खला देखिने नेपालका धेरै भूभागहरू छन्। जस्तैः अन्नपूर्ण र गङ्गापूर्ण हिमालको उत्तरपट्टि मनाङ, मुस्ताङ आदि नेपालका क्षेत्र पर्छन्। धवलागिरि चुरेन हिमालयको उत्तरमा मुस्ताङ तथा डोल्पाका भूभाग पर्छन्। ती क्षेत्रहरूबाट हिमालय दक्षिणतिर देखिन्छ। विश्वका उच्चतम र मनोरम हिमाली टाकुराहरू नेपालको हिमालयखण्डमा छन्। कञ्चनजङ्घा, जनक, उम्बक, महालङ्गुर, रोल्वालिङ, पुमरी, जुगल, लाङटाङ, गणेश, सेराङ, कुटाङ, मनसिरी, पेरी, लुगुला, दामोदर, निलगिरि, अन्नपूर्ण, धवलागिरि, मुस्ताङ, गौतम, पालचुङ हमगा, कान्जिरोवा, कान्ति, गोरखा, चाङ्गला, चण्डी, नालाकङ्कर, गुराँस पूर्वदेखि क्रमशः पश्चिमसम्म फैलिएका प्रसिद्ध २८ हिमशृङ्खलाहरू हुन्। यी शृङ्खलाहरू अधिकतम भोट (तिब्बत) का सीमावर्ती क्षेत्रमा रहेका छन्।

हिमाली क्षेत्रको आर्थिक गतिविधि सीमित छ। उब्जनी न्यून हुने हुँदा कृषि नगन्य भए पनि याक, भेडा, च्याङ्ग्रा, घोडा आदि पशुपालन र जडीबुटीमा यो क्षेत्र सम्पन्न छ। उनका गलैंचा, राडी, पाखी बुन्ने घरेलु उद्योगहरू रहेको पाइन्छ। पर्यटन उद्योग, जडीबुटी र पर्यावरण सम्पदा यहाँका महत्त्वपूर्ण स्रोत हुन्।

यो क्षेत्र अल्पाइन र आर्कटिक जलवायुक्षेत्रअन्तर्गत पर्छ। उचाइ र पर्वतको अवस्थितिअनुसार जलवायु फरक पर्छ। सोलुखुम्बुको ४,४०० मिटर उचाइमा रहेको चुङकुङ गाउँमा आलु फल्छ। २,८०० मिटर उचाइमा रहेको मुस्ताङको जोमसोममा दुई सय मिलिमिटर वर्षा हुन्छ। यस्ता उच्च हिमालका खेतीयोग्य जमिन सोलुखुम्बु, मनाङ, मुस्ताङ र डोल्पा जिल्लामा पाइन्छ।

करिब ५,००० मिटरमाथि ६ देखि १२ महिनासम्म हिउँ रहन्छ। लगभग ४,००० मिटरमाथिका भूभागमा छोटो अवधिको वर्षायाममा पनि तुसारापात हुन्छ। ४,०००-५,००० मिटरसम्म होचो झाङ झाडी (जडीबुटी) पाइन्छ। मुस्ताङ र डोल्पामा प्राकृतिक वनस्पति विशेष कारणले २,८०० मिटर उचाइसम्म पनि हुने गरेको पाइन्छ। करिब १२ प्रतिशत उच्च हिमाली क्षेत्र मनसुनी चरनका लागि उपयुक्त छ। अरू भूभाग ठाडो भिर, ढुङ्गे र ठन्डा हुँदा चरनका लागि उपयुक्त छैन। घाँस पुनः पलाउन समय लाग्ने भएकाले अधिक चरनबाट जोगाउन चरन व्यवस्थापन यहाँको मूल आवश्यकता हो। माटो र जलवायुका दृष्टिले एक प्रतिशतभन्दा कम जमिन मात्रै खेतीका लागि उपयुक्त छ। यातायातको आवश्यक व्यवस्था अझसम्म पनि हुन नसकेको कारण उत्पादनको बजारीकरण गर्न कठिनाइ हुने गरेको छ।

नेपालको लगभग १९.७ प्रतिशत (२,८९९,५०० हेक्टर) ओगट्ने उच्च पर्वतको दक्षिणमा मध्यपर्वत र उत्तरमा उच्च हिमाल पर्छ। यस क्षेत्रका सबैजसो मुख्य उपत्यका हिमानीग्रस्त (Glaciated) छन् । नदीले पिँध कटान बढी गरेको फलस्वरूप नदी ढलान (Gradient) ले गल्छेडा र गल्छी (Canyons) बनेका छन् । डाँडाको टुप्पो र उपत्यकाको फेदसम्म २,००० मिटरभन्दा बढी उचाइको भिन्नता छ । यसैले यहाँको एउटै ढलोमा ऊष्ण, ऊपोष्ण र न्यानो समशीतोष्ण एवम् चिसो शीतोष्ण बोटबिरुवा पाइन्छन् । यो क्षेत्रको ५० प्रतिशत भाग कुनै पनि खेतीका लागि काम लाग्दैन । बाँकी ५० प्रतिशत भूभागमध्ये ३४ प्रतिशत भूभागमा खेतीका लागि अपर्याप्त पातलो माटो छ भने १६ प्रतिशत भूभागले मात्र खेती धानेको छ । यस्तो २००,००० हेक्टर जमिनमा पनि ४० प्रतिशतमा मात्र राम्ररी खेती गर्ने गरिन्छ ।

हिमाली क्षेत्रमा नेपालका पूर्वदेखि क्रमशः ताप्लेजुङ, सङ्खुवासभा, सोलुखुम्बु, दोलखा, सिन्धुपाल्चोक, रसुवा, मनाङ, मुस्ताङ, डोल्पा, मुगु, हुम्ला, जुम्ला, कालिकोट, बाजुरा, बझाङ, दार्चुला धादिङ, रामेछाप, गोरखा र रुकुम (पूर्व) गरी २० जिल्ला पर्दछन् । हिमाली प्रदेशलाई निम्नलिखित तीन बृहत् क्षेत्रमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न सकिन्छः

मुख्य हिमाली क्षेत्र

विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा

हिमालयअन्तर्गतका उच्चतम चुलीहरू केन्द्रित मुख्य हिमालयमा ८,००० मिटरभन्दा अग्ला चुलीहरू पर्छन् । तटवर्ती हिमालयको दक्षिण रहेका बृहत्तर हिमाली शृङ्खलामा ६,००० मिटरभन्दा अग्ला १,३११ चुचुराहरू रहेका छन् । विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा र तेस्रो उच्च हिमशिखर कञ्चनजङ्घाका अतिरिक्त ल्होत्से, मकालु, चो-ओयु, धवलागिरि, मनास्लु, अन्नपूर्णसमेत विश्वका दुई दर्जन चुलीमध्ये नेपालमा करिब डेढ दर्जन चुचुराहरू रहेका छन् । कञ्चनजङ्घा, खुम्बु, महालङ्गुर, रोल्वालिङ,

माछापुच्छ्रे हिमाल, गण्डकी

गणेश, गोरखा, अन्नपूर्ण, धवलागिरि, काञ्जिरोवा, अपी र सैपाल हिमशृङ्खलाअर्न्तगत विश्वका १० सर्वोच्च शिखरहरूमध्ये आठओटा हिमशिखरहरू पर्दछन् ।

भित्री हिमाली क्षेत्र

मुख्य हिमालयबाट उत्तर र तिब्बत तटवर्ती क्षेत्रबाट दक्षिणतिर यो क्षेत्र रहेको छ । नदी निर्मित उपत्यकाहरू उच्च हिमाली क्षेत्रमा निकै रहेका छन् । यहाँ पुराङ्ग, हुम्ला, मुगु, लाङगु, बुढी खोटाङ, केरुङ, न्यानम, रोङ्गसार, खुम्बु, कर्मा आदि हिमवेष्ठित उपत्यकाहरू छन् । उत्तरमा अग्ला हिमालय र दक्षिणमा होचा पर्वतका बिचमा रहेका यी उपत्यका २,४००-५,००० मिटरसम्मका उचाइमा रहेका छन् । कतैकतै गहिरो खोँच र बेँसी रहेका छन् । हुम्ला, जुम्ला, मुगु, डोल्पा, मुस्ताङ र मनाङ वृष्टिछायामा पर्ने हुँदा वर्षा ज्यादै कम हुन्छ । यस भेगमा शुष्क जलवायु पाइन्छ ।

यो पर्वतीय क्षेत्रमा चिसो शीतोष्ण कोणधारी वन हुने हुँदा डालेघाँस प्रायः पाइँदैन । यहाँका बासिन्दा खाद्यान्न, लुगा र अन्य सामानको ढुवानी खच्चर, घोडा, चौँरी आदि जनावरबाट गर्ने गर्दछन् । जौ, गहुँ, कोदो र आलु ३,००० मिटर उचाइसम्म फल्छ । हिउँदमा ठन्डा हुने हुँदा मानिसहरूको बसोबास यो क्षेत्रमा निकै पातलो छ ।

सीमान्त हिमाली क्षेत्र

यो अन्तरहिमाली शृङ्खला तिब्बतको समानान्तर किनारी क्षेत्र करिब १३० किलोमिटर उत्तरसम्म फैलिएको छ । सरदर ६,००० मिटर उचाइदेखि करिब ७,००० मिटरसम्म रहेको तिब्बती पठारको समस्थली क्षेत्र गङ्गा र साङ्ग पो (ब्रह्मपुत्र) को पानी ढलो क्षेत्रका रूपमा रहेको छ । उच्च हिमशृङ्खला छिचोली आएकाले यो क्षेत्रका नदी (कालीगण्डकी आदि) हिमालयभन्दा पुराना मानिन्छन् । मनाङ, मुस्ताङमा बस्ती छन् र भोट निस्कने भन्ज्याङहरू निकै पर्छन् । वृष्टिछायामा पर्ने भएकाले यो क्षेत्र मूलतः हिमाली मरुभूमिका रूपमा रहेको छ ।

तालिका नं. १.२

नेपालका प्रमुख हिमशिखर र तिनको उचाइ

क्र. सं.	हिमशिखर	उचाइ (मिटर)	हिमशृङ्खला	जिल्ला/प्रदेश
१	सगरमाथा	८,८४८.८६	खुम्बु/ महालङ्गुर	सोलुखुम्बु/१
२	कञ्चनजङ्घा	८,५८६	कञ्चनजङ्घा	ताप्लेजुङ/१
३	ल्होत्से	८,५१६	खुम्बु/महालङ्गुर	सोलुखुम्बु/१
४	मकालु	८,४६३	कुम्भकर्ण	सङ्खुवासभा/१
५	चो ओयु	८,२०१	खुम्बु/महालङ्गुर	सोलुखुम्बु/१
६	धवलागिरि	८,१६७	धवलागिरि	म्याग्दी/मुस्ताङ/गण्डकी
७	मनास्लु	८,१६३	गणेश	गोरखा/गण्डकी
८	अन्नपूर्ण	८,०९१	अन्नपूर्ण	कास्की/गण्डकी
९	नुप्से	७,८५५	खुम्बु	सोलुखुम्बु/१
१०	शान्ति पिक	७,५९१	खुम्बु	सोलुखुम्बु/१
११	लाङटाङ लिरुङ	७,२३४	लाङटाङ	रसुवा/३
१२	गणेश हिमाल	७,१६३	गणेश	गोरखा, धादिङ/३
१३	पुमोरी	७,१६१	खुम्बु/महालङ्गुर	सोलुखुम्बु/१
१४	गौरीशङ्कर	७,१३४	रोल्वालिङ	दोलखा/३
१५	अपी	७,१३२	गुराँस	दार्चुला/सुदुरपश्चिम
१६	माछापुच्छ्रे	६,९९३	अन्नपूर्ण	कास्की/गण्डकी
१७	सैपाल	७,०३१	अपि सैपाल	बझाङ/सुदुरपश्चिम
१८	काञ्जीरोवा	६,८८३	काञ्जिरोवा	डोल्पा/कर्णाली
१९	अमादब्लम	६,८१२	खुम्बु/महालङ्गुर	सोलुखुम्बु/१
२०	जुगल (भैरव टाकुरा)	६,५३५	जुगल	सिन्धुपाल्चोक/३
२१	भृकुटी	६,३६४	दामोदर	मुस्ताङ/गण्डकी

(ख) पहाडी प्रदेश

उत्तरमा हिमाल र दक्षिणमा तराईबिच रहेको मध्यभाग पूर्वदेखि पश्चिमसम्म अग्लाहोचा पहाडहरू, फराकिला-साँगुरा उपत्यका, दून, बेँसी तथा टार र गरायुक्त

पाखाहरूले घनीभूत छ । दक्षिणमा समुद्र सतहदेखि करिब ३०० मिटरदेखि उत्तरमा ३,००० मिटरसम्मका भूभागहरू ओगटेर ७६ किलोमिटरदेखि १२५ किलोमिटरसम्म चौडा भई विस्तारित भएका छन् । सबैभन्दा बढी भूभाग यस प्रदेशले ओगटेको हुँदा नेपाललाई पहाडी मुलुक पनि भनिन्छ । यस क्षेत्रमा इलाम, पाँचथर, तेह्रथुम, धनकुटा, भोजपुर, खोटाङ, ओखलढुङ्गा, काभ्रेपलाञ्चोक, नुवाकोट, तनहुँ, लमजुङ, कास्की, स्याङ्जा, पर्वत, पाल्पा, गुल्मी, अर्घाखाँची, म्याग्दी, बाग्लुङ, प्युठान, रोल्पा, रूकुम (पश्चिम), सल्यान, जाजरकोट, दैलेख, अछाम, डोटी, डडेलधुरा र बैतडी गरी २९ ओटा जिल्ला पर्दछन् ।

पहाडी प्रदेशलाई निम्न तीन श्रेणीमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

चुरे पर्वत श्रेणी

नेपालको दक्षिणमा अवस्थित पूर्वदेखि पश्चिमसम्म फैलिएको हिमालय पर्वतमाला भन्दा निकैपछि विकसित रहेको समुद्र सतहदेखि ६१० देखि १८७२ मिटरको उचाइसम्म भएको पर्वतमालालाई चुरे पर्वत भनिन्छ । यसलाई सामान्यतः चुरिया वा चुरे पर्वत भनिन्छ ।

बाह्य हिमालय भनिने यो पर्वत शिवालिकको नामले समेत प्रसिद्ध छ । यो नवीनतम पर्वत हो । नेपालको पश्चिममा अग्लो र पूर्वमा होचो हुँदै बिलाएको चुरे महाकालीदेखि कोसीसम्म छुट्टै श्रेणी भएर फैलिएको छ । कोसीपूर्व थुम्कीको रूपमा मोरङ र झापाको उत्तरमा मैनाचुली, चुलाचुली छन् । चुरे पर्वत श्रेणीको धेरै भाग जङ्गलले ढाकेको छ । दाङ, देउखुरी, राप्ती, चितवन आदि उपत्यका दून अवोन्नत (Synclinal) प्रकृतिका भाग छन् । यहाँ तातो हावापानी पाइन्छ । यो क्षेत्रले १२.७ प्रतिशत (१,८७९,००० हेक्टर) ढाकेको छ । जलाधार क्षेत्रको उचाइ भिन्नता ७०० मिटरभन्दा कम छ । यहाँको माटो वर्षाको पानी थाम्न सक्ने खालको छैन । यो क्षेत्रमा ह्वात्त बाढी आएजस्तो वर्षामा खोलाहरू बग्छन् । वातावरणीय दृष्टिले चुरे पर्वत श्रेणी अत्यन्त संवेदनशील मानिएको छ ।

सतही ढुङ्गाले शिवालिक क्षेत्रको पर्वतीय भूभागलाई नियन्त्रण गरेको छ । यो शृङ्खला कमजोर एवम् अस्थिर छ । करिब ९३ प्रतिशतभन्दा बढी भूभाग ज्यादै ठाडो र अप्ठेरो भएकाले खेतीका लागि उपयुक्त छैन । शिवालिक क्षेत्रमा खेती हुन सक्ने जमिन करिब २४ प्रतिशत (५,२९,६०० हेक्टर) छ । दून ऊष्ण क्षेत्र भए पनि यहाँको माटो तराईभन्दा भिन्न छ । यो क्षेत्रमा फलफूल र तरकारी कमै हुन्छ । यस क्षेत्रमा अतिक्रमणले वनविनाश, भूक्षय र प्राकृतिक वातावरण खलबलिन पुगेको छ । शिवालिक क्षेत्रको दक्षिण एउटा लामो पेटी पूर्वदेखि पश्चिमसम्म फैलिएको छ । यो क्षेत्र बालुवा, कङ्कड, ढुङ्गा र खुकुला खस्रा पदार्थले बनेको छ । खुकुलो चट्टानले बनेको भाबरमा सालको वनजङ्गल पाइन्छ । गहिरो घाँटीमा नदीले थुपारेका माटाको भागले बनेका मैदानहरू गङ्गा मैदानकै अंशका रूपमा रहेका छन् ।

महाभारत श्रेणी

पूर्व-पश्चिम फैलिएको समुद्र सहतदेखि करिब १२,००० फिटसम्म उचाइको यो पहाडी भाग नेपालको महत्त्वपूर्ण भाग हो । यो भाग सेल, स्यान्डस्टोन, लाइमस्टोन, मार्बल, स्लेटजस्ता चट्टानयुक्त छ। ठुलाठुला चार नदी कडा चट्टाने पहाड छेडेर बगेका छन् । कर्णालीले चिसापानीमा, कालीगण्डकीले देवघाटमा, त्रिशूलीले जुगरीमा र कोसीले चतरामा छेडो बनाएको छ । होचो हिमालय (Lesser Himalaya) को नामले पनि यो पर्वत चिनिने गर्छ । यहाँको हावापानी रमणीय र स्वस्थ्यकर हुने हुँदा महाभारत पर्वत श्रेणीलाई नेपालको Hill-Station पनि भनिन्छ । सैलुङ्ग, ट्याम्के, जैथक, फूलचोकी, शिवपुरी, छिम्केश्वरी, दामन, स्वर्गद्वारी, साकिने डाँडा, खोँच आदि यहाँका प्रमुख शिखर हुन् । पूर्वी नेपालका तुलनामा पश्चिमको भाग बढी ठाडो छ ।

मध्यभूमि श्रेणी

महाभारत पर्वत श्रेणी र हिमालय पर्वत श्रेणीहरूका बिचमा रहेका ठुला-ठुला टार, बेंसी र उपत्यकाहरूलाई मध्यभूमी भनिन्छ। यसअन्तर्गत काठमाडौं, पोखरा, त्रिशुली, पाँचखाल, माडी जस्ता उपत्यकाहरू पर्दछन्। नेपालका चमेलिया (सुदूरपश्चिम), त्रिशूली (मध्य), सुनकोसी र अरुण तथा तमोर नदीद्वारा निर्मित ठुला उपत्यका एवम् समथर र उर्वरक्षेत्र मध्यभूमिअन्तर्गत पर्छन्। यहाँ तुम्लिङटार (सङ्खुवासभा), रुम्जाटार (ओखलढुङ्गा), बेल्टार (उदयपुर) मङ्गलटार (काभ्रेपलाञ्चोक),खुमलटार(ललितपुर),बट्टार(नुवाकोट),सल्यानटार(धादिङ),खैरेनीटार (तनहुँ), चौरजहारीटार (रुकुम) जरायोटार (भोजपुर), खरानीटार (नुवाकोट) जस्ता टार पनि छन् ।

मध्यपर्वतीय क्षेत्रले नेपालको २९.५ प्रतिशत (४,३५०,३०० हेक्टर) जमिन ढाकेको छ । यहाँको जलवायु वर्षैभिर कृषिका लागि उपयुक्त छ । तापक्रम न बढी न घटी मध्यम प्रकारको छ । जनसङ्या वृद्धिले गर्दा भूमिमाथि बढी चाप परेको छ । यहाँ ८७ प्रतिशत खेतीयोग्य भूमि पर्वतीय पाखाका रूपमा रहेका छन्। मध्यपहाडी भूमिको गराखेती प्रविधि नै स्थापित प्रविधि हो। कृषि, वन र वागबानीबाट यसलाई सघाउ हुनेगरेको छ ।

मध्यपहाडमा प्रिक्याम्ब्रियन (Precambraian), फाइलाइटस् (Phyllites), क्वार्टजाइटस् (Quartzites), अभ्रख, शिष्ट र ग्रेनाइट (Granite) जस्ता विविध चट्टान पाइन्छन्। मध्यपहाडको दक्षिण किनारामा प्रायः महाभारत लेकजस्ता उठेका (Uplifted) पर्वत छन् । यो भाग ऋतुक्षय भएका ग्रेनाइट, चुनढुङ्गा, डोलोमाइट, सेल, स्यान्डस्टोन, स्लेट र क्वार्टजाइटले बनेको छ। शिवालिक जस्तो भूक्षयको प्रभाव छैन। यस क्षेत्रका कडा चट्टान भूपाषाण भएका भाग ठाडो भिर (३५ डिग्री ढलोभन्दा बढी) र पातलो माटाले ढाकेको हुनाले खेतीका लागि उपयुक्त छैन ।

पहाडी प्रदेशमा किरात (राई, लिम्बू), तामाङ, मगर, गुरुङ, बाहुन, क्षेत्री, नेवार

आदि विभिन्न जातिका मानिसहरू बसोबास गर्छन् । पहाड आफैँमा विविधतायुक्त भएकाले यहाँको घर निर्माण, लवाइखवाइ, पेसा आदिमा भिन्नता पाइन्छ । फलफूल खेती र जडीबुटीका लागि बढी उपयुक्त वातावरण पाइन्छ । पहाडका दक्षिण पाखामा बस्ती र खेती धेरै भेटिन्छन् । यस भेकमा इलाम, धनकुटा, चैनपुर, भोजपुर, ओखलढुङ्गा, चरीकोट, बनेपा, काठमाडौँ, पोखरा, जुम्ला, सल्यान, सिलगढीजस्ता सानाठुला बस्ती छन् । पहाडी क्षेत्रको कुल बस्तीमध्ये १,००० मिटरसम्मको उचाइमा १६.३७ प्रतिशत, १००१-२,००० मिटरसम्ममा ५९.० ९ प्रतिशत र यसभन्दा माथि ३,००० मिटरसम्ममा १९.९९ प्रतिशत बस्तीहरू रहेको पाइन्छ । सर्वाधिक बस्तीहरू १००१-२००० मिटरसम्ममा केन्द्रित छन् ।

आर्थिक क्रियाकलापमा पहाडी क्षेत्र मूलतः फलफूल र खाद्यान्नका लागि उपयुक्त क्षेत्र हो । धान, मकै, गहुँ र गेडागुडीमा यो क्षेत्र विविधतायुक्त उत्पादनशील क्षेत्र भए पनि उर्वरभूमिको कमीले गर्दा खाद्यान्न अभाव हुने गर्दछ ।

काठमाडौँ उपत्यका

काठमाडौँ, ललितपुर र भक्तपुर गरी तीन जिल्लाहरू काठमाडौँ उपत्यकामा समावेश गरिएका छन् ।

तालिका नं. १.३

पहाडी प्रदेशमा अवस्थित मुख्य उपत्यकाहरू

उपत्यका	**उचाइ (मी.)**	**जिल्ला**
काठमाडौँ	१३३७	काठमाडौँ, ललितपुर र भक्तपुर
त्रिशूली	५७९	नुवाकोट
पोखरा	८१९	कास्की
पाँचखाल	८७१	काभ्रेपलाञ्चोक
बनेपा	१५५४	काभ्रेपलाञ्चोक
पाटन	१५३४	बैतडी
धुनिबेसी	८५०	धादिङ
दाङ	६६३	दाङ
सुर्खेत	६६४	सुर्खेत
उदयपुर	३६०	उदयपुर

(ग) तराई प्रदेश

पहाडी भागदेखि दक्षिणतर्फ भारतको सीमासम्म पूर्वपश्चिम फैलिएको नेपालको समतल भूभाग तराई प्रदेश हो । यसलाई मधेस पनि भनिन्छ । यस प्रदेशको चौडाइ २५

किलोमिटरदेखि ३० किलोमिटरसम्म छ । तराईको सिरान भाबर र चुरे हो । उत्तरबाट दक्षिणतिर होचो हुँदै जानु तराईको लक्षण हो । यो क्षेत्र ऊष्ण क्षेत्र हो । यहाँको जमिन प्रायः समथल छ । सन् १९६० सम्म यो क्षेत्रमा थारूहरूको बाहुल्य थियो । औलो उन्मुलनपछि दून उपत्यका पहाडलगायत अन्य क्षेत्रका जनताको पनि केन्द्रस्थल भई यो क्षेत्र बहुजातीय क्षेत्र बन्यो । समुद्रसतहबाट ६० देखि ६०० मिटरको उचाइमा रहेको छ । यसलाई नेपालको अन्नभण्डार पनि मानिन्छ । यस क्षेत्रअर्न्तगत झापा, मोरङ, सुनसरी, सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, बारा, पर्सा, नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पश्चिम), रूपन्देही, कपिलवस्तु, बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुर गरी १८ जिल्लाहरू पर्दछन् । तराई प्रदेशलाई निम्न तीन श्रेणीमा विभाजन गर्न सकिन्छः

खास तराई

देशको दक्षिणी भागमा दक्षिणतर्फ होचिँदै गएको भूभागलाई खास तराई भनिन्छ । मिहीन पाँगो माटाले बनेको यो क्षेत्र उर्वर रहेको छ । चितवनको दक्षिणमा सोमेश्वर पर्वतमाला र देउखुरीको दक्षिणमा डुन्डुवा पर्वतमालाले काटेकाले खास तराईलाई तीन भाग (पूर्वी, मध्य र पश्चिम) मा बाँड्ने पनि गरिएको छ । झापा, मोरङ, सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, रौतहट, बारा, पर्साको दक्षिण, नवलपरासीको पश्चिम दक्षिण, रूपन्देही र कपिलवस्तुको दक्षिण र बाँके, बर्दिया, कैलाली र कञ्चनपुरको दक्षिणी क्षेत्रलाई नेपालको खास तराई भनिन्छ ।

भावर क्षेत्र

खास तराईको उत्तर र चुरे पर्वतमालाको दक्षिणमा समुद्रसतहदेखि ३८० मिटरको उचाइसम्म फैलिएको साँगुरो पेटीलाई भावर क्षेत्र भनिन्छ । ८ देखि १० माइलसम्म चौडाइ भएको भावर प्रदेशले मुलुकको कुल क्षेत्रफलको ४.५ प्रतिशत भूभाग ओगटेको छ ।

भित्री मधेस

चुरे र महाभारत पर्वत श्रेणीको बिचमा समुद्र सतहदेखि ६१० मिटरको उचाइसम्म चारैतिर पहाड पर्वतले घेरिई फैलिएका विशाल फाँटलाई भित्री मधेस वा दून क्षेत्र भनिन्छ । ३२ देखि ६४ कि.मि.सम्म लम्बाइ र १६ कि.मि. सम्म चौडाइ भएको यो क्षेत्रले मुलुकको कुल क्षेत्रफलको ८.५ प्रतिशत भूभाग समेटेको छ । भित्री मधेसलाई चार क्षेत्रमा बाँडिएको छ । यसमा उदयपुर र सिन्धुली उपत्यकालाई पूर्वी भित्रीमधेस; मकवानपुर, चितवन र नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व)लाई मध्य भित्री मधेस; दाङ देउखुरीलाई पश्चिमी भित्री मधेस र सुर्खेत उपत्यकालाई मध्यपश्चिम भित्रीमधेस भनिन्छ ।

१.२.२ नदीको आधारमा नेपालको विभाजन

(क) कोसी क्षेत्र (प्रदेश)

पूर्वमा कञ्चनजङ्घा हिमालदेखि पश्चिममा लाङटाङ हिमाल (गोसाइस्थान) बिचको

क्षेत्रलाई कोसी प्रदेश भनिन्छ । तमोर, अरुण, लिखू, दूधकोसी, तामाकोसी, सुनकोसी र इन्द्रावती मिलेर सप्तकोसी नदी बनेको छ । यो नेपालको सबैभन्दा ठुलो नदी हो । यो नदी ७२० कि.मि. लामो छ भने जलप्रवाह क्षमता औसत १,५६४ क्यूविक मिटर प्रति सेकेण्ड रहेको छ । यस नदीबाट २२,००० मेगावाटसम्म विद्युत् निकाल्न सकिने अनुमान गरिएको छ । कोसी प्रदेशको प्रभाव क्षेत्र झन्डै ६० हजार वर्ग कि.मि. रहेको छ । सप्तकोसी नदीको सबैभन्दा ठुलो सहायक नदी अरुण हो भने सबैभन्दा सानो नदी लिखु हो ।

(ख) **गण्डकी क्षेत्र** (**प्रदेश**)

पूर्वमा लाङटाङ हिमालदेखि पश्चिममा धवलागिरी हिमालसम्मको गण्डकी नदी प्रभावित क्षेत्रलाई गण्डकी प्रदेश भनिन्छ । गण्डकी नदीका सात प्रमुख सहायक नदीहरू त्रिशूली, बुढीगण्डकी, दरौदी, मादी, मर्स्याङ्दी, सेती र कालीगण्डकी हुन् । गाण्डव ऋषिको नामबाट नामकरण गरिएको मानिएको यस नदीलाई चितवन जिल्लामा आएपछि (देवघाटभन्दा तल) नारायणी नदीको नामले चिनिन्छ । यो नदी मध्यनेपालमा बग्दछ, जसको प्रवाह क्षेत्र करिब ३८,००० वर्ग कि.मि रहेको छ । करिब ३३८ कि.मि. लामो यस नदीको विद्युत् क्षमता करिब २१,००० मे.वा. रहेको मानिएको छ । यसका सहायक नदीहरूमध्ये कालीगण्डकी सबैभन्दा ठुलो र दरौँदी सबैभन्दा सानो हो । नेपालको सबैभन्दा गहिरो यो नदीले प्रतिसेकेण्ड औसत १७१३ क्यु.मि. पानी प्रवाह गर्दछ ।

(ग) **कर्णाली क्षेत्र** (**प्रदेश**)

पूर्वमा धवलागिरी हिमालदेखि पश्चिममा व्यास हिमालबिच कर्णाली नदी प्रभावित क्षेत्रलाई कर्णाली प्रदेश भनिन्छ । कर्णाली नदीका सात प्रमुख सहायक नदीहरू हुम्ला कर्णाली, मुगु कर्णाली, ठूली भेरी, सानी भेरी, तिला, बुढीगङ्गा र सेती नदी हुन् । यसलाई नेपालको सबैभन्दा लामो नदी पनि भनिन्छ । यो नदी भारतमा पुगेपछि घाघँरा र सरयू नामले समेत चिनिन्छ । यो नदी करिब ४२,००० व.कि.मि. क्षेत्रफल समेटेर बग्दछ । करिब ५०७ कि.मि. लामो यस नदीको विद्युत् उत्पादन क्षमता ३२,००० मे.वा.रहेको मानिएको छ । यो नदीको औषत जलप्रवाह क्षमता प्रतिसेकेन्ड १३१६ क्यु.मि. रहेको छ ।

१.२.३ **हावापानीको आधारमा नेपालको विभाजन**

नेपालको हावापानीलाई भौगोलिक बनावट र उचाइको आधारमा पाँच प्रकारका हावापानीमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

(क) **ऊष्ण मनसुनी हावापानी (Sub Tropical Monsoon Climate)**

अर्धऊष्ण र उपोष्ण हावापानी भनिने यस्तो हावापानी नेपालको तराई, भावर, दुन र चुरे क्षेत्रको १,२०० मिटर (४,००० फिट) सम्मको उचाइमा पाइन्छ । ग्रीष्मयाममा यहाँको तापमान ३८ देखि ४२ डिग्री सेन्टिग्रेडसम्म पुग्दछ भने शीतकालमा १५ देखि

५ डिग्रीसम्म ओर्लिन्छ । वर्षा ऋतुमा हिन्द महासागरको बङ्गालको खाडीबाट आउने मनसुनी हावाले वर्षा गराउने गर्दछ । वर्षा सामान्यता पूर्वबाट पश्चिम घट्दै जाने र उत्तरबाट दक्षिण बढ्दै जाने भएबाट पूर्वी तराईभन्दा पश्चिमी तराई प्रदेशमा अधिक गर्मी हुन्छ । विषेशत भैरहवा, नेपालगञ्ज तथा कैलालीलगायतका तराई क्षेत्रमा अधिक गर्मी हुन्छ । यसैगरी दाङ, सुर्खेतजस्ता भित्री मधेसमा पनि गर्मी धेरै नै हुन्छ ।

(ख) न्यानो समशीतोष्ण हावापानी (Warm Temperate Climate)

चुरे पहाड र महाभारत पर्वतको १,२०० देखि २,१०० मिटर (४,०००-७,००० फिट) सम्मको उचाइमा पाइने यस प्रकारको हावापानीमा ग्रीष्म याममा न्यानो हुन्छ भने शिशिरमा बढी ठन्डा हुन्छ । ग्रीष्म ऋतुमा तापक्रम २४ देखि ३१° डिग्री सेन्टिग्रेडसम्म पुग्छ भने हिउदँमा ० डिग्री से. सम्म ओर्लिन्छ । नेपालमा पानी पार्ने मनसुनी हावा दक्षिणी भागबाट बग्ने हुँदा दक्षिणको भिरालो ठाउँमा २५० सेन्टिमिटरसम्म वर्षा हुन्छ भने उत्तरतर्फको भिरालो पाखामा १०० सेन्टिमिटरसम्म वर्षा हुन्छ ।

(ग) ठन्डा समशीतोष्ण हावापानी (Cool Temperate Climate)

महाभारत पर्वत शृङ्खलाको २,१०० देखि ३,३५० मिटर (७,०००-११,००० फिट) सम्मको उचाइमा पाइने यस्तो हावापानीमा ग्रीष्म ऋतुमा न्यानो हुन्छ भने हिउँदमा निकै जाडो हुन्छ । यहाँको तापक्रम ग्रीष्ममा १५° देखि २०° सेन्टिग्रेडसम्म पुग्दछ भने हिउँदमा ०° सेन्टिग्रेडसम्म ओर्लिन्छ । यहाँ वर्षमा १० सेन्टिमिटरसम्म पानी पर्दछ भने हिउँदमा हिउँ वर्षिन्छ । न्यून तापक्रम र न्यून वर्षाको कारणले यहाँ खेतीपाती अत्यन्तै कम हुन्छ । यहाँको जनजीवन कष्टकर भए पनि स्वास्थ्यको दृष्टिले यस्तो हावापानी उपयुक्त मानिन्छ ।

(घ) लेकाली हावापानी (Alpine Climate)

नेपालमा समुद्रसतहदेखि ३,३५० देखि ५,००० मिटर (११,०००-१६,००० फिट) उचाइसम्मको हिमाली क्षेत्रको ठन्डा हावापानीलाई लेकाली हावापानी भनिन्छ । यहाँको तापक्रम चैत, वैशाख, जेठमा १०° सेन्टिग्रेडसम्म पुग्दछ भने अरू समयमा (९ महिनाजति) ० डिग्री सेन्टिग्रेडभन्दा तल नै रहन्छ । यहाँ वर्षामा ३० मिलिमिटरसम्म वर्षा हुन्छ । यहाँ खेतीपाती हुँदैन, तर यहाँका ठुला हिमाली फाँटहरूमा पशुचरन गराइने हुँदा यो ठाउँ पशुपालन र पर्यटकीय गतिविधि सञ्चालनका लागि उपयुक्त छ ।

(ङ) ध्रुवीय वा हिमाली हावापानी (Tundra Climate)

हिमाली क्षेत्रको अत्यन्तै चिसो र शुष्क हावापानीलाई हिमाली, ध्रुवीय वा टुन्ड्रा हावापानी भनिन्छ । यहाँ सँधैजसो हिमपात भइरहन्छ भने वर्षाका रूपमा हिउँ नै पर्दछ । ५,००० हजार मी.(१६००० फिट) भन्दा माथिको भूभागको तापक्रम शून्य

डिग्री सेन्टिग्रेडभन्दा कम हुने हुँदा यहाँ मध्यान्हपछि हिउँको भीषण हुरी चल्दछ। यहाँको हावापानीलाई हिमाली मरूभूमि जलवायु पनि भन्ने गरिन्छ।

१.३ **नेपालको राजनीतिक विभाजन** (**सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह**)

१.३.१ **सङ्घ**

सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको मूल संरचना सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको हुने व्यवस्था छ। सङ्घीय संरचनाको सबैभन्दा माथिल्लो एकाइको रूपमा रहने सङ्घीय तहलाई सङ्घका रूपमा परिभाषित गरिएको छ। सङ्घीय सरकारलाई नेपाल सरकारका नामले पनि चिनिन्छ। नेपालको संविधानले अनुसूची ५ मा सङ्घको अधिकारको सूचीको व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तो अधिकारको प्रयोग संविधान र सङ्घीय कानुनबमोजिम हुने छ। त्यसैगरी अनुसूची ७ मा भएको साझा अधिकारको सुची र अनुसूची ९ बमोजिमको सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकार सुचीको प्रयोग पनि सङ्घ मार्फत हुने गर्दछ। साथै अविशिष्ट अधिकारको प्रयोग सङ्घीय सरकारले गर्ने व्यवस्था गरेको छ।

१.३.२ **प्रदेश**

संविधान बमोजिम सङ्घीय एकाइमा विभाजन गरिएको नेपालको सङ्घीय एकाइको क्षेत्र र स्वरूपलाई प्रदेशका रूपमा परिभाषित गरिएको छ। नेपालको संविधानको अनुसूचि ४ बमोजिम ७ प्रदेश र सम्बन्धित प्रदेशमा रहने जिल्लाहरूको बारेमा स्पष्ट गरेको छ। जसअनुसार सात प्रदेशलाई निम्नबमोजिम सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ।

प्रदेश नं १

यस प्रदेशको पूर्वतर्फ भारतको पश्चिम बंगाल र सिक्किम राज्य, दक्षिणतर्फ बिहार राज्य, उत्तरतर्फ चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बत तथा पश्चिमतर्फ प्रदेश नं २ र बागमती प्रदेश पर्दछन्। प्रदेश नं १ मा ताप्लेजुङ, पाँचथर, इलाम, सङ्खुवासभा, तेरथुम, धनकुटा, भोजपुर, खोटाङ, सोलुखुम्बु, ओखलढुङ्गा, उदयपुर, झापा, मोरङ र सुनसरी गरी १४ जिल्ला रहेका छन्। प्रदेश नं. १ को कुल क्षेत्रफल २५,९०५ व.कि.मि. (नेपालको कुल क्षेत्रफलको १७.६०%) रहेको छ। यस प्रदेशको ठुलो जिल्ला ताप्लेजुङ (३,६४६ व.कि.मि.) र सानो जिल्ला तेह्रथुम (६७९ व.कि.मि.) रहेका छन्। हाल यस प्रदेशको राजधानी विराटनगर (मोरङ) रहेको छ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागका अनुसार यस प्रदेशमा ९,९२,४४५ परिवार सङ्ख्या छ भने कुल जनसङ्ख्या ४५,३४,९४३ (पुरुष २१,६६,५३६ र महिला २३,६८,४०७ रहेको छ। जातीय तथा भाषिक विविधता रहेको यस प्रदेशमा मुख्य रूपमा ब्राह्मण, क्षेत्री, राई, लिम्बु, थारु, लेप्चा, तामाङ, गुरुङ, मेचे, कोचे, यादव, राजवंशीलगायतका जातिहरूको बसोबास रहेको छ भने नेपाली, मैथिली, किराती, तामाङ, लिम्बु, गुरुङ, लेप्चा, मगर र थारु भाषा मुख्य रूपमा बोलिन्छन्।

प्रदेश नं. २

यस प्रदेशको पूर्वतर्फ प्रदेश १, दक्षिणतर्फ भारत, उत्तरतर्फ प्रदेश १ र बागमती प्रदेश र पश्चिमतर्फ बागमती प्रदेश रहेका छन् । प्रदेश नं २ मा सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही, रौतहट, बारा र पर्सा गरी आठ जिल्लाहरू रहेका छन् । यस प्रदेशको कुल क्षेत्रफल ९,६६१ व.कि.मि. (नेपालको कुल क्षेत्रफलको ६.५७%) रहेको छ । यस प्रदेशको ठुलो जिल्ला सप्तरी (१,३६३ व.कि.मि.) र सानो जिल्ला महोत्तरी (१,००२ व.कि.मि.) हुन् । यस प्रदेशको राजधानी जनकपुर (धनुषा) रहेको छ ।

यस प्रदेशमा कुल जनसङ्ख्या ५४,०४,१४५ छ, जसमा पुरुषको सङ्ख्या २७,१७,९३८ र महिलाको सङ्ख्या २६,८६,२०७ (स्रोत: केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग) रहेको छ । जातीय तथा भाषिक विविधता रहेको यस प्रदेशमा मुख्यरूपमा यादव, गुप्ता, दास, थारु, राजवंशी, मुसलमान लगायतका जातिहरूको बसोबास रहेको छ, भने मैथिली, बज्जिका, अवधी, उर्दु, हिन्दी,थारु र नेपाली आदि भाषा बोलिन्छन् ।

बागमती प्रदेश

यस प्रदेशको पूर्वतर्फ प्रदेश १, पश्चिमतर्फ गण्डकी प्रदेश, उत्तरमा चीन र दक्षिणतर्फ प्रदेश २ र भारत रहेका छन् । बागमती प्रदेशमा दोलखा, रामेछाप, सिन्धुली, काभ्रेपलाञ्चोक, सिन्धुपाल्चोक, रसुवा, नुवाकोट, धादिङ, चितवन, मकवानपुर, भक्तपुर, ललितपुर, काठमाडौँ गरी १३ जिल्लाहरू रहेका छन् ।

यस प्रदेशको कुल क्षेत्रफल २०,३०० व.कि.मि. (नेपालको कुल क्षेत्रफलको १३.७९%) । यस प्रदेशको ठुलो जिल्ला सिन्धुपाल्चोक (२,५४२ व.कि.मि.) र सानो जिल्ला भक्तपुर (११९ व.कि.मि.) रहेका छन् । यस प्रदेशको राजधानी हेटौंडा (मकवानपुर) रहेको छ ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागका अनुसार यस प्रदेशमा १२,७०,७९७ परिवार सङ्ख्या छ भने कुल जनसङ्ख्या ५५,२९,४५२ (पुरुष २७,४७,६३३ जना र महिला २७,८१,८१९ जना) रहेको छ । जातीय तथा भाषिक विविधता रहेको यस प्रदेशमा मुख्य रूपमा तामाङ, ब्राह्मण, क्षेत्री, नेवार लगायतका जातिहरूको बसोबास रहेको छ भने नेपाली, नेवारी, तामाङ भाषा मुख्य रूपमा बोलिन्छन् ।

गण्डकी प्रदेश

गण्डकी प्रदेशको पूर्वतर्फ बागमती प्रदेश, पश्चिमतर्फ कर्णाली प्रदेश र लुम्बिनी प्रदेश, उत्तरमा चीन र दक्षिणतर्फ लुम्बिनी प्रदेश र भारतको बिहार राज्यसँग सिमाना जोडिएको छ ।

गण्डकी प्रदेशमा गोरखा, लमजुङ, तनहुँ, कास्की, मनाङ, मुस्ताङ, पर्वत, स्याङ्जा, म्याग्दी, बाग्लुङ र नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व) गरी ११ जिल्लाहरू रहेका छन् ।

यस प्रदेशको कुल क्षेत्रफल २१,७३३ व.कि.मि. (नेपालको कुल क्षेत्रफलको १४.६१%) रहेको छ । यस प्रदेशको ठुलो जिल्ला गोर्खा (३,६१० व.कि.मि.) र सानो जिल्ला पर्वत (४९४ व.कि.मि.) रहेका छन् । यस प्रदेशको राजधानी पोखरा (कास्की) रहेको छ ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागका अनुसार यस प्रदेशमा ५,७८,२१९ परिवार सङ्ख्या छ भने कुल जनसङ्ख्या २४,०३,७५७ (पुरुष १०,९०,८०८ र महिला १३,१२,९४९ जना) रहेको छ । जातीय तथा भाषिक विविधता रहेको यस प्रदेशमा मुख्यरूपमा ब्राह्मण, क्षेत्री, गुरुङ, मगर लगायतका जातिहरूको बसोबास रहेको छ भने नेपाली, गुरुङ, मगर भाषा मुख्य रूपमा बोलिन्छन् ।

लुम्बिनी प्रदेश

यस प्रदेशको पूर्वतर्फ गण्डकी प्रदेश, पश्चिमतर्फ कर्णाली प्रदेश र सुदूरपश्चिम प्रदेश उत्तरतर्फ गण्डकी प्रदेश र कर्णाली प्रदेश र दक्षिणतर्फ भारत पर्दछ ।

लुम्बिनी प्रदेशमा नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पश्चिम), रूपन्देही, कपिलवस्तु, पाल्पा, अर्घाखाँची, गुल्मी, रुकुम (पूर्वी भाग), रोल्पा, प्युठान, दाङ, बाँके र बर्दिया गरी १२ जिल्लाहरू रहेका छन् । यस प्रदेशको कुल क्षेत्रफल २२,२८८ व.कि.मि. (नेपालको कुल क्षेत्रफलको १५.१४%) रहेको छ । यस प्रदेशको ठुलो जिल्ला दाङ (२,९५५ व.कि.मि.) र सानो जिल्ला नवलपरासी बर्दघाट सुस्ता पश्चिम (६३४.८८ व.कि.मि.) रहेका छन् । यस प्रदेशको राजधानी भालुवाङ (दाङ) रहेको छ

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागका अनुसार यस प्रदेशमा ८,८५,२०३ परिवार सङ्ख्या छ भने कुल जनसङ्ख्या ४४,९९,२७२ (पुरुष २१,४०,३१६ र महिला २३,५८,९५६ जना) रहेको छ । जातीय तथा भाषिक विविधता रहेको यस प्रदेशमा मुख्यरूपमा ब्राह्मण, क्षेत्री, मगर, थारु, तामाङ, नेपाल, मुसलमानलगायतका जातिहरूको बसोबास छ भने नेपाली, थारु, अवधि, भोजपुरी, उर्दु, मगर भाषा मुख्य रूपमा बोलिन्छन् ।

कर्णाली प्रदेश

कर्णाली प्रदेशको पूर्वतर्फ गण्डकी प्रदेश र लुम्बिनी पर्दछ । पश्चिमतर्फ सुदूरपश्चिम प्रदेश र चीन, उत्तरतर्फ चीन र दक्षिणतर्फ लुम्बिनी, सुदूरपश्चिम प्रदेश रहेको छ ।

कर्णाली प्रदेशमा रुकुम (पश्चिम), सल्यान, डोल्पा, जुम्ला, मुगु, हुम्ला, कालिकोट, जाजरकोट, दैलेख र सुर्खेत गरी १० जिल्लाहरू रहेका छन् ।

यस प्रदेशको कुल क्षेत्रफल २७,९८४ व.कि.मि. (नेपालको कुल क्षेत्रफलको १९.०१%) रहेको छ । यस प्रदेशको ठुलो जिल्ला डोल्पा (७,८८९ व.कि.मि.) र सानो जिल्ला रुकुम पश्चिम (१,२१३.४९ व.कि.मि.) रहेका छन् । यस प्रदेशको राजधानी वीरेन्द्रनगरको सुर्खेतमा रहेको छ ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागका अनुसार यस प्रदेशमा २,९८,३५९ परिवार सङ्ख्या छ भने कुल जनसङ्ख्या १५,७०,४१८ (पुरुष ७,६७,९२३ र महिला ८,०२,४९५ जना) रहेको छ । जातीय तथा भाषिक विविधता रहेको यस प्रदेशमा मुख्य रूपमा ब्राह्मण, ठकुरी, क्षेत्री, शेर्पा, गुरुङ, मगरलगायतका जातिहरूको बसोबास रहेको छ भने नेपाली, गुरुङ, मगर भाषा मुख्य रूपमा बोलिन्छन् ।

सुदूरपश्चिम प्रदेश

सुदूरपश्चिम प्रदेशको पूर्वतर्फ कर्णाली प्रदेश र लुम्बिनी प्रदेश, पश्चिमतर्फ भारत,

उत्तरतर्फ कर्णाली प्रदेश र चीन तथा दक्षिणतर्फ भारत पर्दछ ।

सुदूरपश्चिम प्रदेशमा बाजुरा, बझाङ, डोटी, अछाम, दार्चुला, बैतडी, डडेलधुरा, कञ्चनपुर र कैलाली गरी ९ जिल्लाहरू रहेका छन् । यस प्रदेशको कुल क्षेत्रफल १९,५३९ व.कि.मि. (नेपालको कुल क्षेत्रफलको १३.२८%) रहेको छ । यस प्रदेशको ठुलो जिल्ला बझाङ (३,४२२ व.कि.मि.) र सानो जिल्ला बैतडी (१,५१९ व.कि.मि.) रहेका छन् । यस प्रदेशको राजधानी गोदावरी (कैलाली) रहेको छ ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागका अनुसार यस प्रदेशमा ४,६९,९७१ परिवार सङ्ख्या छ भने कुल जनसङ्ख्या २५,५२,५१७ (पुरुष १२,५२,५१७ र महिला १३,३४,६३० जना) रहेको छ । जातीय तथा भाषिक विविधता रहेको यस प्रदेशमा मुख्य रूपमा ब्राह्मण, क्षेत्री, ठकुरी, थारु जातिहरूको बसोबास रहेको छ भने डोटेली, खस, थारु भाषा मुख्य रूपमा बोलिन्छन् ।

१.३.३ नेपालका स्थानीय तह

नेपाल सरकारले नेपाललाई ७५३ स्थानीय तहमा विभाजन गरेको छ । जसअनुसार महानगरपालिका ६, उपमहानगरपालिका ११, नगरपालिका २७६ र गाउँपालिका ४६० रहेका छन् ।

तालिका नं. १.४
महानगरपालिका

क्र. सं.	जिल्ला	महानगरपालिकाको नाम	जनसङ्ख्या	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)	वडा सङ्ख्या
१	काठमाडौँ	काठमाडौँ	९,७५,४५३	४९.४५	३२
२	ललितपुर	ललितपुर	२,८४,९२२	३६.१२	२९
३	कास्की	पोखरा	४,१४,१४१	४६४.२४	३३
४	चितवन	भरतपुर	२,८०,५०२	४३२.९५	२९
५	मोरङ	विराटनगर	२,१४,६६३	७७	१९
६	पर्सा	वीरगञ्ज	२,४०,९२२	१३२.०७	३२

तालिका नं. १.५
उपमहानगरपालिका

जिल्ला	क्र. सं.	उपमहानगरपालिकाको नाम	जनसङ्ख्या	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)	वडा सङ्ख्या
सुनसरी	१	इटहरी	१,४०,५१७	९३.७८	२०
	२	धरान	१,३७,७०५	१९२.३२	२०

धनुषा	३	जनकपुर	१,५३,६१४	८५.९९	२४
मकवानपुर	४	हेटौंडा	१,५२,८७५	२६१.५९	१९
बारा	५	कलैया	१,२३,६५९	१०८.९४	२७
	६	जितपुर-सिमरा	१,१४,१८५	३०९.६७	२३
रूपन्देही	७	बुटवल	१,३८,७४२	१०१.६१	१९
दाङ	८	तुलसीपुर	१,४१,५२८	३८४.६३	१९
	९	घोराही	१,५६,१६४	५२२.२१	१९
बाँके	१०	नेपालगन्ज	१,३८,९५१	८५.९४	२३
कैलाली	११	धनगढी	१,४७,७४१	२६१.७५	१९

तालिका नं. १.६

नगरपालिका

जिल्ला	क्र.सं.	नगरपालिकाको नाम	जनसङ्ख्या	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)	वडा सङ्ख्या
ताप्लेजुङ	१	फुङ्गलिन	२६४०६	१२५.५७	११
पाँचथर	२	फिदिम	४९२०१	१९२.५	१४
इलाम	३	इलाम	४८५३६	१७३.३२	१२
	४	देउमाई	३२९२७	१९१.६३	९
	५	माई	३२५७६	२४६.११	१०
	६	सूर्योदय	५६६९१	२५२.५२	१४
झापा	७	मेचीनगर	१११७९७	१९२.८५	१५
	८	दमक	७५१०२	७०.८६	१०
	९	कन्काई	४०१४१	८०.९८	९
	१०	भद्रपुर	६५५४३	९६.३५	१०
	११	अर्जुनधारा	६०२०४	१०९.८६	११
	१२	शिवसताक्षी	६४५९६	१४५.८७	११
	१३	गौरादह	५३०३३	१४९.८६	९
	१४	विर्तामोड	८१८७८	७८.२४	१०
मोरङ	१५	बेलबारी	६५८९२	१३२.७९	११
	१६	लेटाङ	३२०५३	११९.२३	९
	१७	पथरी शनिश्चरे	६२४४०	७९.८१	१०
	१८	रङ्गेली	५२०१३	१११.७८	९

	१९	रतुवामाई	५५३८०	१४२.१५	१०
	२०	सुनवर्षी	५०७५८	१०६.४	९
	२१	उर्लाबारी	५४६९६	७४.६२	९
	२२	सुन्दरहरैंचा	८०५१८	११०.१६	१२
सुनसरी	२३	इनरुवा	६३५९३	७७.९२	१०
	२४	दुहवी	५६२६९	७६.६७	१२
	२५	रामधुनी	५१७५२	९१.६९	९
	२६	बराह	७७४०८	२२२.०९	११
धनकुटा	२७	पाख्रिबास	२२०७८	१४४.२९	१०
	२८	धनकुटा	३६६१९	१११	१०
	२९	महालक्ष्मी	२४८००	१२९.३९	९
तेह्रथुम	३०	म्याङ्लुङ	१९६५९	१००.२१	१०
	३१	लालीगुराँस	१६९७०	९०.२७	९
सङ्खुवासभा	३२	चैनपुर	२७३०८	२२३.६९	११
	३३	धर्मदेवी	१८२३५	१३२.८२	९
	३४	खाँदबारी	३११७७	१२२.७८	११
	३५	मादी	१४४७०	११०.१	९
	३६	पाँचखपन	१७५२१	१४८.०३	९
भोजपुर	३७	भोजपुर	२७२०७	१५९.५१	१२
	३८	षडानन्द	३१६१०	२४१.१५	१४
सोलुखुम्बु	३९	सोलुदूधकुण्ड	२०३९९	५३८.०९	१०
ओखलढुङ्गा	४०	सिद्धिचरण	२८३७४	१६७.८८	१२
खोटाङ	४१	हलेसीतुवाचुङ	२९५३२	२८०.१७	११
	४२	दिक्तेल रूपाकोट मझुवागढी	४६९०३	२४६.५१	१५
उदयपुर	४३	कटारी	५६१४६	४२४.८९	१४
	४४	चौदण्डीगढी	४८५७४	२८३.७८	१०
	४५	त्रियुगा	८७५५७	५४७.४३	१६
	४६	वेलका	४२३८६	३४४.७३	९

सप्तरी	४७	राजविराज	६७२६२	५२	१५
	४८	कञ्चनरूप	३५८९८	१४३.३३	१२
	४९	डाक्नेश्वरी	४९७८८	७७.८३	११
	५०	बोदेबरसाइन	६५०४८	९१.९७	१६
	५१	खडक	४५३६७	९६.७७	११
	५२	शम्भुनाथ	३३०१२	९९.९९	११
	५३	सुरुङ्गा	४४२२१	१०७.०४	११
	५४	हनुमाननगर कङ्कालिनी	४५७३४	११८.१९	१४
	५५	सप्तकोसी	२११३१	६०.२५	११
सिराहा	५६	लहान	९१७६६	१६७.१७	२४
	५७	धनगढीमाई	४७४४९	१५९.५१	१४
	५८	सिरहा	८२५३१	९४.२	२२
	५९	गोलबजार	५२१३७	१११.९४	१३
	६०	मिर्चैया	५००७९	९१.९७	१२
	६१	कल्याणपुर	४९२८८	७६.८१	१२
	६२	कर्जन्हा	३०९६५	७६.८४	११
	६३	सुखिपुर	३७५९२	५४.७८	१०
धनुषा	६४	क्षिरेश्वरनाथ	४७४५३	६०.३९	११
	६५	गणेशमान चारनाथ	३७३००	२४४.३१	११
	६६	धनुषा धाम	४५६६५	९१.६४	९
	६७	नगराइन	४७६२८	४९.१९	१०
	६८	विदेह	३८८७७	५२.६७	१०
	६९	मिथिला	४१०३०	१८१.९०	१०
	७०	सहिदनगर	४३७७०	५७.३७	९
	७१	सबैला	४५८७९	६४.४७	१३
	७२	कमला		६५.८५	९
	७३	मिथिला विहारी	३३५२१	३७.६	१०
	७४	हंसपुर	३९१४५	४८.७१	९

महोत्तरी	७५	जलेश्वर	५८५४९	४४.२६	१२
	७६	बर्दिबास	६३९१२	३१५.५७	१३
	७७	गौशाला	६६६७३	१४४.७३	१२
	७८	लोहरपट्टी	३९५७९	५०.०६	९
	७९	रामगोपालपुर	२९६१२	३९.५४	९
	८०	मनरा शिसवा	४९६९२	४९.७३	१०
	८१	मटिहानी	३१०२६	२९.०२	९
	८२	भँगाहा	४६७५४	७७.२१	९
	८३	बलवा	४२३४१	४४.०७	११
	८४	औरही	३१७५१	३५.७६	९
सर्लाही	८५	ईश्वरपुर	५९९८६	१६३.८३	१५
	८६	मलङ्गवा	४६५१६	३०.४४	१२
	८७	लालबन्दी	५९३९५	२३८.५	१७
	८८	हरिपुर	४४३४२	७३.४५	१०
	८९	हरिपूर्वा	५१३५५	४६.९५	११
	९०	हरिवन	४३९२४	८६.१२	११
	९१	वरहथवा	६९८२२	१०७.०५	१८
	९२	बलरा	४९४५२	५२.१	१२
	९३	गोडैटा	४३४२९	४५.०७	११
	९४	बाग्मती	४०३९९	१०१.१८	१०
	९५	कविलाशी	४२३३६	४८.११	१०
सिन्धुली	९६	कमलामाई	६५०६४	४८२.५७	१४
	९७	दुधौली	६५३०२	३९०.३९	१४
रामेछाप	९८	मन्थली	४५४१६	२११.७८	१४
	९९	रामेछाप	२८६१२	२०२.४५	९
दोलखा	१००	जिरी	१५५१५	२११.२७	९
	१०१	भीमेश्वर	३२४८०	१३२.५	९
सिन्धुपाल्चोक	१०२	चौतरा साँगाचोकगढी	४६५०१	१६५.२५	१४
	१०३	बाह्रबीसे	२६७००	९६.७३	९
	१०४	मेलम्ची	४५३४३	१५८.१७	१३

काभ्रेपलाञ्चोक	१०५	धुलिखेल	३२१६२	५५	१२
	१०६	बनेपा	५५६२८	५५	१४
	१०७	पनौती	४६५९५	११८	१२
	१०८	पाँचखाल	३७९९७	१०३	१३
	१०९	नमोबुद्ध	२९५१९	१०२	११
	११०	मन्डनदेउपुर	३२६५९	८९	१२
ललितपुर	१११	गोदावरी	७८३०१	९६.११	१४
	११२	महालक्ष्मी	६२१७२	२६.५१	१०
भक्तपुर	११३	चाँगुनारायण	५५४३०	६२.९८	९
	११४	भक्तपुर	८१७२८	६.८९	१०
	११५	मध्यपुर थिमी	८३०३६	११.४७	९
	११६	सूर्यविनायक	७८४९०	४२.४५	१०
काठमाडौं	११७	कागेश्वरी मनोहरा	६०२३७	२७.३८	१२
	११८	कीर्तिपुर	६५६०२	१४.७६	१०
	११९	गोकर्णेश्वर	१०७३५१	५८.५	९
	१२०	चन्द्रागिरि	८५१९८	४३.९२	१५
	१२१	टोखा	९९०३२	१७.११	११
	१२२	तारकेश्वर	८१४४३	५४.९५	११
	१२३	दक्षिणकाली	२४२९६	४२.८६	९
	१२४	नागार्जुन	६७४२०	२९.८५	१०
	१२५	बुढानिलकण्ठ	१०७९१८	३४.८	१३
	१२६	शङ्करापुर	२५३३८	६०.२१	९
नुवाकोट	१२७	विदुर	५४३५१	१३०.०१	१३
	१२८	बेलकोटगढी	३९८८८	१५५.६	१३
धादिङ	१२९	धुनिबेँसी	३१०२९	९६.३	९
	१३०	नीलकण्ठ	५८५१५	१९७.७	१४
मकवानपुर	१३१	थाहा	४१६२३	१९१.१२	१२
रौतहट	१३२	चन्द्रपुर	७२०५८	२४९.९६	१०
	१३३	गरुडा	५०४८१	४४.४६	९
	१३४	गौर	६८४७६	५१.३	१३
	१३५	बौधिमाई	३६२६५	३५.३४३	९
	१३६	वृन्दावन	४२७३५	९५.४	९

	१३७	देवाही गोनाही	३२१४३	३३.९९	९
	१३८	गढीमाई	४०४१०	४९.४४	९
	१३९	गुजरा	४६५९२	१५०.३३	९
	१४०	कटहरिया	३८४१३	४०.६९	९
	१४१	माधवनारायण	३५१७५	४८.५३	९
	१४२	मौलापुर	२६४३१	३४.७५	९
	१४३	फतुवाविजयपुर	३६५३३	६५.२४	११
	१४४	इशनाथ	४१४३५	३५.१७	९
	१४५	परोहा	३७४५३	३७.४५	९
	१४६	राजपुर			
	१४७	राजदेवी	३१२९२	२८.२१	९
बारा	१४८	कोल्हवी	४३०३६	१५७.४	११
	१४९	निजगढ	३५३३५	२८९.४३	१३
	१५०	महागढीमाई	५४४७४	५५.३२	११
	१५१	सिम्रौनगढ	४९९३९	४२.६५	११
	१५२	पचरौता	३४१७५	४४.०१	११
पर्सा	१५३	पोखरिया	५५३३८	५६.८१	११
	१५४	वहुदरमाई	३९६७३	३१.५५	९
	१५५	पर्सागढी	६८०६७	९९.९६	९
चितवन	१५६	कालिका	४१४४२	१४९.०८	११
	१५७	खैरहनी	५६०९४	८५.५५	१३
	१५८	माडी	३७६८३	२१८.२४	९
	१५९	रत्ननगर	६९८४८	६८.६८	१६
	१६०	राप्ती	५७१०७	२१२.३१	१३
गोरखा	१६१	गोरखा	४९२७२	१३१.८६	१४
	१६२	पालुङ्टार	३८१७४	१५८.६२	१०
लमजुङ	१६३	बेसीसहर	३९३५६	१२७.६४	११
	१६४	मध्यनेपाल	२३३८५	११३.८६	१०
	१६५	राइनाश	१८५२७	७१.९७	१०
	१६६	सुन्दरबजार	२६८६१	७२.०५	११

तनहुँ	१६७	भानु	४५७९२	१८४	१३
	१६८	भिमाद	३१३६२	१२९	९
	१६९	व्यास	७०३३५	२४८	१४
	१७०	शुक्लागण्डकी	४८४५६	१६५	१२
स्याङ्जा	१७१	गल्याङ	३६९६७	१२२.७१	११
	१७२	चापाकोट	२६०४२	१२०.५९	१०
	१७३	पुतलीबजार	४४८७६	१४७.२१	१४
	१७४	भिरकोट	२५५८३	७८.२३	९
	१७५	वालिङ	५११४३	१२८.४०	१४
म्याग्दी	१७६	बेनी	३३४९८	७६.५७	१०
पर्वत	१७८	कुस्मा	३९६००	९३.१८	१४
	१७८	फलेवास	२४६८७	८५.७	११
बागलुङ	१७९	बागलुङ	५७८२३	९८.०१	१४
	१८०	गलकोट	३३०९७	१९४.३९	११
	१८१	जैमिनी	३१४३०	११८.७१	१०
	१८२	ढोरपाटन	२६२१५	२२२.८५	९
गुल्मी	१८३	मुसिकोट	३२८०२	११४.७४	९
	१८४	रेसुङ्गा	३२५४८	८३.७४	१४
पाल्पा	१८५	रामपुर	३५३९६	१२३.३४	१०
	१८६	तानसेन	५०४०५	१०९.८	१४
नवलपरासी पूर्व	१८७	कावासोती	६२४२१	१०८.३४	१७
	१८८	गैंडाकोट	५८८३६	१५९.९३	१८
	१८९	देवचुली	४२६०३	११२.७२	१७
	१९०	मध्यविन्दु	५४१४०	२३३.३५	१५
नवलपरासी पश्चिम	१९१	बर्दघाट	५५३८२	१६२.०५	१६
	१९२	रामग्राम	५९४५५	१२८.३२	१८
	१९३	सुनवल	५५४२४	१३९.१	१३
रूपन्देही	१९४	देवदह	५३५२३	१३६.९५	१२
	१९५	लुम्बिनी सांस्कृतिक	७२४९७	११२.२१	१३
	१९६	सैनामैना	५५८२२	१६२.१८	११
	१९७	सिद्धार्थनगर	६३४८३	३६.०३	१३
	१९८	तिलोत्तमा	१००१४९	१२६.१९	१७

कपिलवस्तु	१९९	कपिलवस्तु	७६३९४	१३६.९१	१२
	२००	बुद्धभूमि	६४९४९	३६६.६७	१०
	२०१	शिवराज	६६७८१	२८४.०७	११
	२०२	महाराजगञ्ज	५४८००	११२.२१	११
	२०३	कृष्णनगर	६२३७०	९६.६६	१२
	२०४	वाणगङ्गा	७५२४२	२३३.६८	११
अर्घाखाँची	२०५	सन्धिखर्क	४१०७९	१२९.४२	१२
	२०६	शीतगङ्गा	४३३७३	६१०.४३	१४
	२०७	भूमिकास्थान	३२६४०	१५९.१३	१०
प्युठान	२०८	प्युठान	३८४४९	१२८.९६	१०
	२०९	स्वर्गद्वारी	३०९४०	२२४.७०	९
रोल्पा	२१०	रोल्पा	३२७५९	२७०.४२	१०
रुकुम पश्चिम	२११	मुसिकोट	३२९३९	१३६.०६	१४
	२१२	चौरजहारी	२७४३८	१०७.३८	१४
	२१३	आठबिसकोट	३३६०१	५६०.३४	१४
सल्यान	२१४	शारदा	३३७३०	१९८.३४	१५
	२१५	बागचौर	३४११८	१६३.१४	१२
	२१६	बनगाड कुपिण्डे	३६०५३	३३८.२१	१२
दाङ	२१७	लमही	४७६५५	३२६.६६	९
बाँके	२१८	कोहलपुर	७०६४७	१८४.२६	१५
बर्दिया	२१९	गुलरिया	६६६७९	११८.२१	१२
	२२०	मधुवन	४६४३७	१२९.७३	९
	२२१	राजापुर	५९५५३	१२७.०८	१०
	२२२	ठाकुरबाबा	४४३६१	१०४.५७	९
	२२३	बाँसगढी	५५८७५	२०६.०८	९
	२२४	बारबर्दिया	६८०१२	२२६.०९	११
सुर्खेत	२२५	वीरेन्द्रनगर	१००४५८	२४५.०६	१६
	२२६	भेरीगङ्गा	४१४०७	२५६.२	१३
	२२७	गुर्भाकोट	४३७६५	२२८.६२	१४
	२२८	पञ्चपुरी	३२२३१	३२९.९	११
	२२९	लेकबेसी	३०२९५	१८०.९२	१०

दैलेख	२३०	नारायण	२७०३७	११०.६३	११
	२३१	दुल्लु	४१५४०	१५६.७७	१३
	२३२	चामुण्डा बिन्द्रासैनी	२६१४९	९०.६	९
	२३३	आठबीस	२९२२७	१६८	९
जाजरकोट	२३४	भेरी	३३५१५	२१९.७७	१३
	२३५	छेडागाड	३५२९५	२८४.२	१३
	२३६	नलगाड	२५५९७	३८७.४४	१३
डोल्पा	२३७	ठुली भेरी	८३७०	४२१.३४	११
	२३८	त्रिपुरा सुन्दरी	१०१०४	३९५.५४	११
जुम्ला	२३९	चन्दननाथ	१९०४७	१०२.०३	१०
कालिकोट	२४०	खाँडाचक्र	२०२८८	१३३.२९	११
	२४१	रास्कोट	१६२७२	५९.७३	९
	२४२	तिलागुफा	१५७६६	२६२.५६	११
मुगु	२४३	छायानाथ रारा	२००७८	४८०.६७	१४
बाजुरा	२४४	बडीमालिका	१६८१८	२७६	९
	२४५	त्रिवेणी	१८३६३	१७०.३२	९
	२४६	बुढीगङ्गा	२१६७७	५९.२	१०
	२४७	बुढीनन्दा	१८७७६	२३२.४८	१०
बझाङ	२४८	जयपृथ्वी	२२१९१	१६६.७९	११
	२४९	बुङ्गल	३३२२४	४४७.५९	११
अछाम	२५०	मङ्गलसेन	३२३३१	२१०.१४	१४
	२५१	कमलबजार	२३७३८	१२०.७८	१०
	२५२	साँफेबगर	३३७८८	१६६.७१	१४
	२५३	पञ्चदेवल विनायक	२७४८५	१४७.७५	९
डोटी	२५४	दिपायल सिलगढी	३२९४१	१२६.६२	९
	२५५	शिखर	३१८०१	२८५.३७	११
कैलाली	२५६	टीकापुर	७६०८४	११८.३३	९
	२५७	घोडाघोडी	७५५८६	३५४.४५	१२
	२५८	लम्कीचुहा	७५४२५	२२५	१०

	२५९	भजनी	५१८४५	१७६.२५	९
	२६०	गोदावरी	७८०१८	३०८.६३	१२
	२६१	गौरीगङ्गा	५५३१४	२४४.४४	११
कञ्चनपुर	२६२	भीमदत्त	१०४५९९	१७१.८	१९
	२६३	पुनार्वास	५३६३३	१०३.७१	११
	२६४	वेदकोट	४९४७९	१५९.९२	१०
	२६५	महाकाली	३९२५३	५६.८४	१०
	२६६	शुक्लाफाँटा	४६८३४	१६२.५७	१२
	२६७	बेलौरी	५३५४४	१२३.३७	१०
	२६८	कृष्णपुर	५६६४३	२५२.७५	९
डडेल्धुरा	२६९	अमरगढी	२१२४५	१३९.३३	११
	२७०	परशुराम	३४९८३	४१४.०७	१२
बैतडी	२७१	दशरथचन्द	३४५७५	१३५.१५	११
	२७२	पाटन	३०४३५	२१९.२६	१०
	२७३	मेलौनी	२२५४५	११९.४३	९
	२७४	पुर्चौडी	३९१७४	१९८.५२	१०
दार्चुला	२७५	महाकाली	२१२३१	१३५.११	९
	२७६	शैल्यशिखर	२२०६०	११७.८१	९

तालिका नं. १.७

गाउँपालिका

जिल्ला	क्र.सं.	गाउँपालिकाको नाम	जनसङ्ख्या	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)	वडा सङ्ख्या
ताप्लेजुङ	१	आठराई त्रिवेणी	१३७८४	८८.८३	५
	२	सिदिङ्वा	१२०९९	२०६	७
	३	फक्ताङलुङ	१२०१७	१८५८.५१	७
	४	मिक्वाखोला	९१६०	४४२.९६	५
	५	मेरिङदेन	१२५४८	२१०.३३	६
	६	मैवाखोला	११०३७	१३८	६
	७	पाथीभरा याङवरक	१३५९१	९३.७६	६
	८	सिरिजङ्गा	१५८०६	४८१.०९	८

पाँचथर	९	फालेलुङ	२१८८४	२०७.१४	८
	१०	फाल्गुनन्द	२४०६०	१०७.५३	७
	११	हिलिहाङ	२२९१३	१२३.०१	७
	१२	कुम्मायक	१६११८	१२९.३	५
	१३	मिक्लाजुङ	२४७१५	१६६.६१	८
	१४	तुम्वेवा	१३४१९	११७.३४	५
	१५	याङवरक	१८२८१	२०८.६३	६
इलाम	१६	फाकफोकथुम	२१६१९	१०८.७९	७
	१७	चुलाचुली	२०८२०	१०८.४६	६
	१८	माईजोगमाई	२१०४४	१७२.४१	६
	१९	माङसेबुङ	१८५०३	१४२.४१	६
	२०	रोङ	१९१३५	१५५.०६	६
	२१	सन्दकपुर	१६०६५	१५६.०१	५
झापा	२२	कमल	४४३६५	१०४.५७	७
	२३	गौरीगञ्ज	३३०३८	१०१.३५	६
	२४	बाह्रदशी	३३६५३	८८.४४	७
	२५	झापा	३४६०१	९४.१२	७
	२६	बुद्धशान्ति	४१६१५	७९.७८	७
	२७	हल्दीबारी	२९२२३	११७.३४	५
	२८	कचनकवन	३९५३५	१०९.४५	
मोरङ	२९	बुढीगङ्गा	४१५८६	५६.४१	७
	३०	धनपालथान	३९३९४	७०.२६	७
	३१	ग्रामथान	३२७१७	७१.८४	७
	३२	जहदा	४१८१९	६२.३८	७
	३३	कानेपोखरी	३८०३३	८२.८३	७
	३४	कटहरी	३९७७५	५१.५९	७
	३५	केराबारी	३०४३१	२१९.८३	१०
	३६	मिक्लाजुङ	२८७०८	१५८.९८	९

सुनसरी	३७	देवानगञ्ज	३५०७३	५३.५६	७
	३८	कोसी	४३२६	७५.९८	८
	३९	गढी	३४८५२	६७.७	६
	४०	बर्जु	३११७८	६९.४३	६
	४१	भोक्राहा नरसिंह	४०५०९	६३.३७	८
	४२	हरिनगरा	४०८४६	५२.२९	७
धनकुटा	४३	साँगुरीगढी	२१५३६	१६६.४४	१०
	४४	सहिदभूमि	१८७६०	९९.५५	७
	४५	छथर जोरपाटी	१८३२२	१०२.८३	६
	४६	चौबिसे	१९२८३	१४७.६०	८
तेह्रथुम	४७	आठराई	२१७४७	१६७.०७	७
	४८	छथर	१६७१५	१३३.९३	६
	४९	फेदाप	१७७००	११०.८३	५
	५०	मेन्छयायेम	८०७८	७०.०९	६
संखुवासभा	५१	भोटखोला	६५७६	६३९.०१	५
	५२	चिचिला	७०६५	८८.६३	५
	५३	मकालु	१३२०४	५१९.४५	६
	५४	सभापोखरी	१०४९२	२२२.०८	६
	५५	सिलिचोङ	१२१७४	२९३.२६	५
भोजपुर	५६	टेम्केमैयुङ	१७९११	१७३.४१	९
	५७	रामप्रसादराई	१८८४८	१५८.८३	८
	५८	अरुण	१७६८७	१५४.७६	७
	५९	पौवादुङमा	१५३९४	११८.८६	६
	६०	साल्पासिलिछो	१३१११	१९३.३३	६
	६१	आमचोक	१८७२०	१८४.८९	१०
	६२	हतुवागढी	२०४०४	१४२.६१	९
सोलुखुम्बु	६३	दुधकोसी	१३४१४	१६७.६७	७
	६४	खुम्बु पासाङल्हामु	८९८९	१५३९.११	५
	६५	थुलुङ दुधकोसी	१९६७२	१४४.६	९

	६६	नेचासल्यान	१६१२९	९४.४९	६
	६७	माहाकुलुङ	११४५२	६४८.०५	५
	६८	लिखु पिके	५५३४	१२४.३८	५
	६९	सोताङ	९५३०	१०३	५
ओखलढुङ्गा	७०	खिजिदेम्वा	१५१०६	१७९.७७	९
	७१	चम्पादेवी	१८६१३	१२६.९१	१०
	७२	चिसंखुगढी	१५१९६	१२६.९१	८
	७३	मानेभन्ज्याङ	२१०८२	१४६.६१	९
	७४	मोलुङ	१५८६२	११२	८
	७५	लिखु	१४०४९	८८.०३	९
	७६	सुनकोसी	१८५५०	१४३.७५	१०
खोटाङ	७७	ऐँसेलुखर्क	१६०९७	१२५.९३	७
	७८	रावावेसी	१३३.६९	९७.४४	६
	७९	जन्तेढुङ्गा	१५४४४	१२८.६८	६
	८०	खोटेहाङ	२२४७४	१६४.०९	९
	८१	केपिलासगढी	१५२८८	१९१.५५	७
	८२	दिप्रुङ चुइचुम्मा	२०१७५	१३६.५९	७
	८३	साकेला	११५९४	७९.९९	५
	८४	बराहपोखरी	१४३४९	१४१.५७	६
उदयपुर	८५	उदयपुरगढी	३०७३१	२६९.५१	८
	८६	ताप्ली	१४५६२	११९.११	५
	८७	रौतामाई	२३४८१	२०४.०८	८
	८८	लिम्चुङबुङ	११९९२	१०६.८	५
सप्तरी	८९	अग्नीसाइर कृष्णासवरन	२८४८१	७७.०८	५
	९०	छिन्नमस्ता	३३८६७	४७.९२	८
	९१	महादेवा	२८५४२	३४.९७	६
	९२	बलानविहुल	२६०६८	३३.०४	६
	९३	तिरहुत	२२०१०	३७.८१	५

	९४	तिलाठी कोइलाडी	३२३८९	३२.९१	८
	९५	रूपनी	२६३८७	५६.०८	६
	९६	बेल्ही चपेना	२३९८२	३८.७	५
	९७	विष्णुपुर	२२४५४	४०.२५	७
सिराहा	९८	भगवानपुर	२०९५७	३३.०३	५
	९९	औरही	२३०४६	३५.८६	५
	१००	विष्णुपुर	१८५२२	२६.३४	५
	१०१	बरियारपट्टी	२५२५६	३७.७२	५
	१०२	लक्ष्मीपुर पतारी	२६९१३	४२.३३	६
	१०३	नरहा	१९३६९	२९.२८	५
	१०४	सखुवानान्काराकट्टी	१८५५८	३२.८४	५
	१०५	अर्नमा	२२९१२	३७.७६	५
	१०६	नवराजपुर	१९०१९	३२.१८	५
धनुषा	१०७	जनक नन्दिनी	२५०८५	२७.६२	६
	१०८	बटेश्वर	१९६७९	२८.१४	५
	१०९	मुखियापट्टी मुसहरमिया	२५४८२	२६.८४	६
	११०	लक्ष्मीनिया	२८२५१	३०.६६	७
	१११	धनौजी	२१३९५	२२	५
	११२	औरही	३२२९४	३६.३२	८
महोत्तरी	११३	एकडारा	३८९६२	३०.९७	८
	११४	सोनमा	३८७४७	५७.७७	८
	११५	साम्सी	३३७९१	२१.५७	७
	११६	महोत्तरी	२७४३०	२८.०८	६
	११७	पिपरा	३५५२४	३९.९८	७
सर्लाही	११८	कौडेना		२५.३३	७
	११९	चक्रघट्ट	४६८०५	४३.३६	१३
	१२०	चन्द्रनगर	३३३२८	४७.५	७
	१२१	धनकौल	३२८८१	४६.०६	९

	१२२	ब्रह्मापुरी	३६१६९	४०.५६	९
	१२३	रामनगर	४०१२८	५१.५९	१०
	१२४	विष्णु	३९२०४	३९.८७	१२
	१२५	पर्सा		२३.१२	६
	१२६	बसबरिया	२३५६८	२९.४२	६
सिन्धुली	१२७	गोलन्जोर	१९३२९	१८४.१३	७
	१२८	घ्याङलेख	१३६६१	१६६.७७	५
	१२९	तीनपाटन	३८३९५	२८०.२६	११
	१३०	फिक्कल	१६९६८	१८६.०६	६
	१३१	मरिण	२७८२२	३२४.५५	८
	१३२	सुनकोसी	२१४७३	१५४.६८	७
	१३३	हरिहरपुरगढी	२७७२७	३४३.९	८
रामेछाप	१३४	उमाकुण्ड	१७६०१	४५१.९९	७
	१३५	खाँडादेवी	२७७६१	१५०.७	९
	१३६	गोकुलगङ्गा	२००५८	१९८.४	६
	१३७	दोरम्बा	२२७३८	१४०.८८	७
	१३८	लिखु तामाकोसी	२३१०९	१२४.५१	७
	१३९	सुनापती	१८१४१	१८६.९८	५
दोलखा	१४०	कालिन्चोक	२२९५४	१३२.४९	९
	१४१	गौरीशङ्कर	१७०६२	६८१.३९	९
	१४२	तामाकोसी	१८८४९	१५३.०६	७
	१४३	मेलुङ	२०२१०	८६.५४	७
	१४४	बिगु	१८४४९	६६३.२	८
	१४५	वैतेश्वर	१९८७६	८०.४१	८
	१४६	शैलुङ	२००९८	१२८.६७	८
सिन्धुपाल्चोक	१४७	इन्द्रावती	२८५१७	१०५.०९	१२
	१४८	जुगल	१९३३१	२७३.६२	७
	१४९	पाँचपोखरी थाङपाल	२०८६०	१८७.२९	८

	१५०	बलेफी	१८९०९	६१.६०	८
	१५१	भोटेकोसी	१७१५६	२७८.३१	५
	१५२	लिसङ्खु	१५१५५	९८.६१	७
	१५३	सुनकोसी	१६७१३	७२.८४	७
	१५४	हेलम्बु	१७६७१	२८७.२६	७
	१५५	त्रिपुरासुन्दरी	१५०६२	९४.२८	६
काभ्रेपलाञ्चोक	१५६	खानीखोला	१४३९८	१३२	७
	१५७	चौरीदेउराली	२०८२९	९८	९
	१५८	तेमाल	२२७१२	८९	९
	१५९	बेथानचोक	१६७७७	१०१	६
	१६०	भुम्लु	१८९१६	९१	१०
	१६१	महाभारत	१८२८३	१८६	८
	१६२	रोशी	२८७४६	१७६	१२
ललितपुर	१६३	कोन्ज्योसोम	९७०९	४४.१६	५
	१६४	बाग्मती	१३०४९	१११.४९	७
	१६५	महांकाल	९४५३	८२.४४	६
रसुवा	१६६	उत्तरगया	८२५५	१०४.५१	५
	१६७	कालिका	९४२१	१९२.५४	५
	१६८	गोसाइँकुण्ड	७१४३	९७८.७७	६
	१६९	नौकुण्ड	११८२५	१२६.९९	६
	१७०	आमा छोदिङ्मो	५४९०	६८२.२३	५
नुवाकोट	१७१	ककनी	२७०७३	८७.९७	८
	१७२	किस्पाङ	१४८६१	८२.५७	५
	१७३	तादी	१७९३२	६९.८	६
	१७४	तारकेश्वर	१५७१९	७२.६२	६
	१७५	दुप्चेश्वर	२२१०६	१३१.६२	७
	१७६	पन्चकन्या	१५९४५	५३.४७	५
	१७७	लिखु	१६८५२	४७.८८	६
	१७८	म्यगङ	१३४७९	९७.८३	६

	१७९	शिवपुरी	२०७६९	१०१.५	८
	१८०	सूर्यगढी	१६८००	४९.०९	५
धादिङ	१८१	खनियाबास	१२७४९	१२०.८	५
	१८२	गजुरी	२७०८४	१३८.६६	८
	१८३	गल्छी	२७७८४	१२९.०८	८
	१८४	गङ्गाजमुना	२१७८४	१५२.७२	७
	१८५	ज्वालामुखी	२३९६६	११४.०४	७
	१८६	थाक्रे	३२९१४	९६.४१	११
	१८७	नेत्रावती	१२८७०	१८१.७८	५
	१८८	बेनीघाट रोराङ	३१४७५	२९.१७	१०
	१८९	रुवी भ्याली	९५६६५	४०१.८५	६
	१९०	सिद्धलेक	२३७२९	१०६.०९	७
	१९१	त्रिपुरासुन्दरी	२२९६०	२७१.२३	७
मकवानपुर	१९२	इन्द्रसरोवर	१७५८५	९७.३४	५
	१९३	कैलाश	२३९२२	२०४.४८	१०
	१९४	बकैया	३९६२०	३९३.७५	१२
	१९५	बागमती	३०४९५	३११.७९	९
	१९६	भीमफेदी	२३३४४	२४५.२७	९
	१९७	मकवानपुरगढी	२५३२२	१४८.७२	८
	१९८	मनहरी	३८३९९	१९९.५२	९
	१९९	राक्सिराङ	२६१९२	२२६.७	९
रौतहट	२००	दुर्गाभगवती	३९२८८	३०.४१	८
	२०१	यमुनामाई	२३८८४	१६.७	५
बारा	२०२	आदर्श कोटवाल	२७५५२	३६.२५	८
	२०३	करैयामाई	२६४००	४७.६९	८
	२०४	देवताल	२३२२३	२३.३१	७
	२०५	बिश्रामपुर	२३७८५	१९.८१	५
	२०६	परवानीपुर	३७७९५	२९.२५	९
	२०७	प्रसौनी	३३४८५	२६.३५	७

	२०८	फेटा	३०७८६	२६.१	८
	२०९	बारगढी	२७१९१	३९.२९	६
	२१०	सुवर्ण	२९६०२	३६.८४	८
पर्सा	२११	जगरनाथपुर	३१५९१	४५.२९	६
	२१२	धोबिनी	१९९११	२४.४१	५
	२१३	छिपहरमाई	२६६७१	२४.९०	५
	२१४	पकहा मैनपुर	२०७१७	२१.२६	५
	२१५	विन्दवासिनी	२४४६८	२६.०४	५
	२१६	ठोरी	२०२९६	१२८.६७	५
	२१७	कालिकामाई	२११३१	२४.३३	५
	२१८	जिराभवानी	२२७६५	५५.३९	५
	२१९	सखुवा प्रसौनी	३२४४८	७४.२७	६
	२२०	पटेर्वा सुगौली	३६२२६	१०३.११	७
चितवन	२२१	इच्छाकामना	२५०१२	१६६.७३	७
गोरखा	२२२	बारपाक सुलिकोट	२५३८९	२००.६३	८
	२२३	सिरानचोक	२३६२८	१२१.६६	८
	२२४	अजिरकोट	१४८०२	१९८.०५	५
	२२५	आरुघाट	२३८८७	१६०.७९	१०
	२२६	गण्डकी	२३२५३	१२३.८६	८
	२२७	चुमनुव्री	६९२३	१६४८.६५	७
	२२८	धार्चे	१३२२९	६५१.५२	७
	२२९	भीमसेन थापा	२२०३३	१०१.२५	८
	२३०	सहिद लखन	२७५५५	१४८.९७	९
लमजुङ	२३१	क्व्होलासोथार	१००३२	१७५.३७	९
	२३२	दूधपोखरी	१०९७५	१५३.३३	६
	२३३	दोर्दी	१८३९२	३५०.९३	९
	२३४	मर्स्याङ्दी	१८७५९	५९७.२५	९

तनहुँ	२३५	आबुखैरेनी	२०७६८	१२८	६
	२३६	रिसिङ	२५८७०	२१५	८
	२३७	घिरिङ	१९३१८	१२६	५
	२३८	देवघाट	१६१३१	१५९	५
	२३९	म्याग्दे	२२५०२	११५	७
	२४०	बन्दीपुर	२००१३	१०२	६
स्याङ्जा	२४१	अर्जुन चौपारी	१६१७६	५७.२२	६
	२४२	आँधीखोला	१६५८९	६९.६१	६
	२४३	कालीगण्डकी	२१७२८	७३.५१	७
	२४४	फेदीखोला	१२३४१	५६.७३	५
	२४५	विरुवा	१८४१३	९५.७९	८
	२४६	हरिनास	१७३४३	८७.४८	७
कास्की	२४७	अन्नपूर्ण	२३४१७	३३.३३	११
	२४८	माछापुच्छ्रे	२१८६८	५४४.५८	९
	२४९	मादी	१८१५३	५६३	१२
	२५०	रूपा	१४५१९	९४.८१	७
मनाङ	२५१	चामे	११२९	७८.८६	५
	२५२	नार्पाभूमि	५३८	८३७.५४	५
	२५३	नासो	१९३८	७०९.५८	
	२५४	मनाङ डिस्याङ	२२२२	६९४.६३	९
मुस्ताङ	२५५	घरपझोङ	३०२९	३१६	५
	२५६	थासाङ	२९१२	२८९	५
	२५७	लो घेकर दामोदरकुण्ड	१४२३	१३४४	५
	२५८	लोमन्थाङ	१८९९	७२७	५
	२५९	बारगुङ मुक्तिक्षेत्र	२३३०	८८६	५
म्याग्दी	२६०	अन्नपूर्ण	१३३१५	५५६.४१	८
	२६१	धवलागिरि	१४१०४	१०३७	७
	२६२	मङ्गला	१६२८६	८९	५

	२६३	मालिका	१९४५८	१४७	७
	२६४	रघुगङ्गा	१५७५३	३७९	८
पर्वत	२६५	जलजला	२१४५४	८२.२६	९
	२६६	पैयुँ	१५३८१	४२.६५	७
	२६७	महाशिला	९८५७	४९.३८	६
	२६८	मोदी	२१२८४	१४३.६	८
	२६९	विहादी	१३४०३	४४.८	६
बागलुङ	२७०	बरेङ	१४४९२	७५.२८	५
	२७१	काठेखोला	२२८६५	८२.८८	८
	२७२	तमानखोला	१०६५९	१७८.०२	६
	२७३	ताराखोला	१२००९	१२९.५३	५
	२७४	निसीखोला	२०६११	२४४.३७	७
	२७५	बडिगाड	३०९०६	१७८.६८	१०
गुल्मी	२७६	इस्मा	२०९६४	८१.८८	६
	२७७	कालीगण्डकी	१८८७६	१०१.०४	७
	२७८	गुल्मीदरबार	२२०३७	७९.९९	७
	२७९	सत्यवती	२३८०७	११५.९२	८
	२८०	चन्द्रकोट	२१८२७	१०५.७३	८
	२८१	रुरु क्षेत्र	१८५८१	६७.३८	६
	२८२	छत्रकोट	२१४८१	८७.०१	६
	२८३	धुर्कोट	२२४५४	८६.३२	७
	२८४	मदाने	२१८९९	९४.५२	७
	२८५	मालिका	२१७२९	९२.४९	८
पाल्पा	२८६	निस्दी	२२६११	१९४.५	७
	२८७	पूर्वखोला	१९५८९	१३८.०५	६
	२८८	रम्भा	२०१९०	९४.१२	५
	२८९	माथागढी	२५०१७	२१५.४९	८
	२९०	तिनाउ	११०८५	२०२	६
	२९१	बगनासकाली	२१३६१	८४.१७	९
	२९२	रिब्दीकोट	१८७७०	१२४.५५	८

	२९३	रैनादेवी छहरा	२६४६९	१७५.८८	८
नवलपरासी पश्चिम	२९४	सुस्ता	४३७९७	११२.१७	७
	२९५	पाल्हीनन्दन	३५४२९	४४.६७	७
	२९६	प्रतापपुर	४१३१५	८७.५५	९
	२९७	सरावल	३८१६३	७३.१९	७
नवलपरासी पूर्व	२९८	बुलिङटार	१९१२२	१४७.६८	६
	२९९	विनयी त्रिवेणी	२५०३६	२६७.१३	५
	३००	बौदीकाली	१५७३४	९१.८७	६
	३०१	हुप्सेकोट	२५०६५	१८९.२१	६
रूपन्देही	३०२	गैंडहवा	४७५६५	९६.७९	९
	३०३	कन्चन	३३०७२	५८.५१	५
	३०४	कोटहीमाई	४१००६	५८.२६	७
	३०५	मर्चवारी	३८७७६	४८.५५	७
	३०६	मायादेवी	४७१९६	७२.४४	८
	३०७	ओमसतिया	३४१९१	४८.५४	६
	३०८	रोहिणी	३७१७५	६४.६२	७
	३०९	सम्मरीमाई	३८३०५	५०.७८	७
	३१०	सियरी	३८४६६	६६.१७	७
	३११	शुद्धोधन	३४६३८	५७.६६	७
कपिलवस्तु	३१२	मायादेवी	४८२१८	८८.५३	८
	३१३	यशोधरा	३७९५२	६७.५६	८
	३१४	शुद्धोधन	४५२०१	९१.६९	६
	३१५	विजयनगर	३६९३७	१७३.१९	७
अर्घाखाँची	३१६	छत्रदेव	२५३३६	८७.६२	८
	३१७	पाणिनी	२६४२४	१५१.४२	८
	३१८	मालारानी	२८०४४	१०१.०६	९

प्युठान	३१९	गौमुखी	२५४२१	१३९.०४	७
	३२०	माण्डवी	१५०५८	११३.०८	५
	३२१	सरुमारानी	१८६२७	१५७.९७	६
	३२२	मल्लरानी	१७६८६	८०.०९	५
	३२३	नौबहिनी	३०२९२	२१३.४१	८
	३२४	झिमरुक	२७९३१	१०६.९३	८
	३२५	ऐरावती	२२३९२	१५६.७५	६
रोल्पा	३२६	त्रिवेणी	२२९५७	२०५.३९	७
	३२७	दुईखोली	२०७७८	१६३.०१	६
	३२८	माडी	१७९८६	१२९.०५	६
	३२९	रुन्टीगढी	२७९२९	२३२.६९	९
	३३०	लुङ्ग्री	२३६३१	१३५.२३	७
	३३१	सुकिदह	२०००९	१२४.३८	७
	३३२	सुनछहारी	१६०३४	२७७.६२	७
	३३३	सुवर्णावती	२८२१३	१५६.५५	८
	३३४	थवाङ	१०८८१	१९१.०७	५
रुकुम पूर्व	३३५	पुथा उत्तरगङ्गा	१७९३२	५६०.३४	१४
	३३६	भूमे	१८५८९	२७३.६७	९
	३३७	सिस्ने	१६४९७	३२७.१२	८
रुकुम पश्चिम	३३८	बाँफिकोट	१८६९६	१९०.४२	१०
	३३९	त्रिवेणी	१९४०४	८५.४९	१०
	३४०	सानीभेरी	२२१९४	१३३.८	११
सल्यान	३४१	कालीमाटी	२३००५	५००.७२	७
	३४२	त्रिवेणी	१६६२४	११९.११	६
	३४३	कपुरकोट	१८२०४	११९.२१	६
	३४४	छत्रेश्वरी	२१४५२	१५०.६९	७
	३४५	ढोरचौर	१३५९३	८९.३६	५
	३४६	कुमाखमालिका	२४९७२	१७७.२८	७
	३४७	दार्मा	१९९६६	८१.४६	६

दाङ	३४८	बङ्गलाचुली	२४२४५	२४५.१४	८
	३४९	दङ्गिसरण	२१४८४	११०.७	७
	३५०	गढवा	३८५९२	३५८.५७	८
	३५१	राजपुर	२५०३७	५७७.३३	७
	३५२	राप्ती	४०७६३	१६१.०७	९
	३५३	शान्तिनगर	२५२०३	११६.०२	७
	३५४	बबई	२७४६९	२५७.४८	७
बाँके	३५५	नरैनापुर	३४९४२	१७२.३४	६
	३५६	राप्तीसोनारी	५९९४६	१०४१.७३	९
	३५७	बैजनाथ	५४४१८	१४१.६७	८
	३५८	खजुरा	५०९६१	१०१.९१	८
	३५९	डुडुवा	३७४६०	९१.१	६
	३६०	जानकी	३७८३९	६३.३२	६
बर्दिया	३६१	बढैयाताल	४७८६८	११५.१९	९
	३६२	गेरुवा	३४८७१	७८.४१	६
सुर्खेत	३६३	चौकुने	२५२४०	३८१.०१	१०
	३६४	बराहताल	२६८०२	४५५.०९	१०
	३६५	चिङ्गाड	१७२७५	१७०.१९	६
	३६६	सिम्ता	२५८४५	२४१.६४	९
दैलेख	३६७	भगवतीमाई	१८७७८	१५१.५२	७
	३६८	गुराँस	२२०३३	१६४.७९	८
	३६९	डुङ्गेश्वर	१५८८३	१०५.१९	६
	३७०	नौमुले	२०८०२	२२८.५९	८
	३७१	महाबु	१९२७७	११०.८	६
	३७२	भैरवी	२१२३३	११०.४६	७
	३७३	ठाँटिकाँध	१८८९६	८८.२२	६
जाजरकोट	३७४	कुसे	२०६२१	२७३.९७	९
	३७५	जुनिचाँदे	२१७३३	२४६.२१	११
	३७६	बारेकोट	१८०८३	५७७.५	९
	३७७	शिवालय	१५२६९	१३४.२६	९

डोल्पा	३७८	डोल्पो बुद्ध	२१२६	३७७.३८	६
	३७९	शे फोक्सुन्डो	३०९९	१२३.०७	९
	३८०	जगदुल्ला	२२७३	८३.३	६
	३८१	मुड्केचुला	५१२९	२५०.०८	९
	३८२	काइके	३५७६	४६६.६	७
	३८३	छार्का ताङसोङ	१४५१	३४५.५७	६
जुम्ला	३८४	कनकासुन्दरी	१२९७७	२२५.३९	८
	३८५	सिन्जा	१२३९५	१५३.२९	६
	३८६	हिमा	१०९६१	१३२.३२	७
	३८७	तिला	१३६०७	१७५.४९	९
	३८८	गुठीचौर	९८७०	४२७	५
	३८९	तातोपानी	१४६३८	५२५.५६	८
	३९०	पातारासी	१४५७१	८१४.०७	७
कालिकोट	३९१	पचालझरना	१२३४३	१६६.९२	९
	३९२	सान्नी त्रिवेणी	१२८४६	१३६.७१	९
	३९३	नरहरीनाथ	२१३६६	१४३.८६	९
	३९४	कालिका	१४०८०	९७.३२	८
	३९५	महावै	८३२३	३२२.०७	७
	३९६	पलाता	१५३०३	३१८.८४	९
मुगु	३९७	मुगुमकार्मारोँग	५३९६	२१०६.९१	९
	३९८	सोरु	१२२३८	३६५.८	११
	३९९	खत्याड	१७११६	२८१.१२	११
हुम्ला	४००	सिमकोट	११५५७	७८५.८९	८
	४०१	नाम्खा	३९००	२४१९.६४	६
	४०२	खार्पुनाथ	६०११	८८०	५
	४०३	सर्केगाड	९८६८	३०६.७	८
	४०४	चङ्खेली	५५१७	१३१०.४१	६
	४०५	अदानचुली	७११६	१५०.६१	६
	४०६	ताँजाकोट	५९६४	१५९.१	५

बाजुरा	४०७	गौमुल	८५१५	३१४.६६	६
	४०८	पाण्डव गुफा	९४३२	१७१.७२	६
	४०९	स्वामिकात्तिक	१२७४८	११०.५५	५
	४१०	छेडेदह	१८५७५	१३५.०८	७
	४११	हिमाली	९२१४	८३०.३३	७
बझाङ	४१२	तलकोट	११५५७	३३५.२६	७
	४१३	मष्टा	१४९५१	१०९.२४	७
	४१४	खप्तडछान्ना	१५८९३	११३.५२	७
	४१५	थलारा	१७९५२	१०५.५१	९
	४१६	वित्थडचिर	१७१५४	८६.१५	९
	४१७	सूर्मा	९०२२	१७०.८	५
	४१८	छविसपाथिभेरा	१६२९६	११६.३४	७
	४१९	दुर्गाथली	१२९७२	६१.८३	७
	४२०	केदारस्युँ	२१३०७	११३.९१	९
	४२१	साइपाल	२१८२	१४६७.२७	५
अछाम	४२२	चौरपाटी	२५१४९	१८२.१६	७
	४२३	मेल्लेख	२४६७०	१३४.७८	८
	४२४	बान्नीगढी जयगढ	१७३५९	५८.२६	६
	४२५	रामारोशन	२५१६६	१७३.३३	७
	४२६	ढकारी	२१५६२	२२७.८८	८
	४२७	तुर्माखाँद	२४९४०	२३२.०७	८
डोटी	४२८	पूर्वीचौकी	२२४८३	११७.६६	७
	४२९	बडीकेदार	१६७२०	३३२.५५	५
	४३०	जोरायल	२०८१४	४१९.०९	६
	४३१	सायल	१९५५१	१२२.७२	६
	४३२	आदर्श	२३९४५	१२८.४७	७
	४३३	के.आई.सिं.	२०९०३	१२७.०१	७
	४३४	बोगटान फुड्सिल	१७९०२	३००.२२	७

कैलाली	४३५	जानकी	४८५४०	१०७.२७	९
	४३६	बर्दगोरिया	३२६८३	७७.२६	६
	४३७	मोहन्याल	२२०५३	६२६.९५	७
	४३८	कैलारी	४७९८७	२३३.२७	९
	४३९	जोशीपुर	३६४५९	६५.५७	७
	४४०	चुरे	१८९२४	४९३.१८	६
कञ्चनपुर	४४१	बेलडाँडी	२१९४९	३६.७०	५
	४४२	लालझाडी	२२५६९	१५४.६५	६
डडेल्धुरा	४४३	आलिताल	१८५३१	२९२.८७	८
	४४४	भागेश्वर	१४१२९	२३३.३८	५
	४४५	नवदुर्गा	१९९५७	१४१.८९	५
	४४६	अजयमेरु	७०६६	१४८.९	६
	४४७	गन्यापधुरा	१५०९३	१३५.६५	५
बैतडी	४४८	सुर्नया	१८५४९	१२४.५२	८
	४४९	सिगास	२१५१०	२४५.४४	९
	४५०	शिवनाथ	१७११५	८१.६५	६
	४५१	पञ्चेश्वर	१८७६६	१२०.४१	६
	४५२	दोगडाकेदार	२४६३२	१२६.३८	८
	४५३	डिलासैनी	२२९२४	१२५.२८	७
दार्चुला	४५४	मालिकार्जुन	१५५८१	१००.८२	८
	४५५	अपि हिमाल	६७७९	६१३.९५	६
	४५६	दुहुँ	१०८१८	६५.३५	५
	४५७	नौगाढ	१५८७४	१८०.२७	६
	४५८	मार्मा	१४९५६	२०८.०६	६
	४५९	लेकम	१४८३८	८३.९८	६
	४६०	ब्यास	१०३४७	८३९.२६	६

स्रोत : सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

तालिका नं. १.८

नदी किनारमा अवस्थित नगरहरू

नगर	**जिल्ला**	**नदी**
काठमाडौँ	काठमाडौँ	बाग्मती
विदुर	नुवाकोट	त्रिशुली
पोखरा	कास्की	सेतीगण्डकी
दमौली	तनहुँ	सेती/मादी
वेसीसहर	लमजुङ	मर्स्याङ्दी
बाग्लुङ	बाग्लुङ	कालीगण्डकी
कुस्मा	पर्वत	मोदी
बुटवल	रूपन्देही	तिनाउ
घोराही	दाङ	बबई
स्याङ्जाबजार	स्याङ्जा	आँधीखोला
बेनी	म्याग्दी	कालीगण्डकी
जोमसोम	मुस्ताङ	कालीगण्डकी
चामे	मनाङ	मर्स्याङ्दी
महेन्द्रनगर	कञ्चनपुर	महाकाली
जुम्ला	जुम्ला	जुम्ला कर्णाली (तीला)
दिपायल	डोटी	सेती
भरतपुर (नारायणगढ)	चितवन	नारायणी (सप्तगण्डकी)
गाइघाट	उदयपुर	त्रियुगा
चन्द्रगढी	झापा	मेची
काँकडभिट्टा	झापा	मेची
मन्थली	रामेछाप	सुनकोसी
सिमिकोट	हुम्ला	हुम्लाकर्णाली
धुन्चे	रसुवा	त्रिशुली
हेटौँडा	मकवानपुर	राप्ती

सिन्धुलीमाढी	सिन्धुली	कमलामाई
गुलरीया	बर्दीया	बबई
मान्मा	कालिकोट	जुम्लाकर्णाली

१.४ नेपालको प्राकृतिक स्रोत र साधनहरू

१.४.१ भूमि

नेपालका प्राकृतिक स्रोत र साधनमध्ये भूमि एक महत्त्वपूर्ण स्रोत हो। नेपालको धरातल र वनस्पतिमा भिन्नता भएझैँ यहाँको माटोको अवस्था र गुणमा पनि धेरै भिन्नता छ। Land Resource Mapping Project (१९७८/७९) का अनुसार नेपालमा खेतीयोग्य भूभाग १८ प्रतिशत रहेको छ।

नेपालमा अभ्यास गरिएका केही भूमि व्यवस्था

रैकर भूमि

रैकर शब्दको व्युत्पत्ति दुई शब्दको अर्थबाट भएको हो। 'रै' शब्दले राज्य र 'कर' भनेको सरकारलाई तिर्नुपर्ने अनिवार्य भुक्तानी हो। त्यसैले रैकर भूमि वा जग्गा भन्नाले सरकारी स्वामित्वमा रहेको र भोगचलन गर्ने व्यक्तिले मालपोत तिर्नुपर्ने जग्गालाई जनाउँदछ। यस्तो जग्गा आफ्नो अधीनमा राखेर प्रयोग गर्ने व्यक्तिले सरकारी राजस्वका रूपमा सरकारलाई मालपोत बुझाउनुपर्दछ।

विर्ता भूमि

कुनै सरकारी कर्मचारीले बहादुरीपूर्वक काम गरेमा वा कुनै व्यक्ति मुलुकी शासनको दृष्टिमा राम्रो सावित भएमा उसलाई 'वृत्ति' स्वरूप प्रदान गरिने जग्गालाई विर्ता जग्गा भनिन्छ। नेपालमा विशेष गरी राणाशासन कालमा यस्तो जग्गा बाँड्ने चलन थियो। ब्राह्मणलाई दान स्वरूप प्रदान गरिने जग्गालाई कुश विर्ता, कुनै सरकारी कर्मचारीलाई राम्रो कार्य गरेबापत प्रदान गरिने जग्गालाई फिकदर विर्ता, युद्ध गर्दागर्दै मरेको सैनिकका परिवारलाई दिने जग्गालाई मरवट विर्ता भनिन्थ्यो। राणाकालमा उनीहरूको अनुयायी जुनसुकै व्यक्तिलाई पनि विर्ताका रूपमा जग्गा दिने प्रचलन थियो। यसले गर्दा करिब ३५ प्रतिशत कृषियोग्य भूमि विर्ताका रूपमा वितरण भएको थियो। वि.स. २०१६ सालमा विर्ता उन्मूलन ऐन जारी गरी सम्पूर्ण विर्ता जग्गाहरूलाई रैकरमा परिणत गरियो।

गुठी भूमि

कुनै विशेष सार्वजनिक वा सामूहिक उद्देश्य पूर्तिका लागि कुनै ट्रष्टका रूपमा प्रयोग भएको संस्थागत जग्गालाई गुठी जग्गा भनिन्छ। गुठी शब्दको उत्पत्ति संस्कृत शब्दको 'गोष्ठी' बाट भएको हो। यसको अर्थ 'परिषद्' भन्ने जनाउँदछ। नेपालमा मठ मन्दिर वा देवालयमा पूजाआजा गर्नका लागि तथा

धार्मिक धरोहरहरूलाई संरक्षण गर्नका लागि आवश्यक स्रोतका रूपमा उपलब्ध गराइएको जग्गा गुठीको रूपमा रहेका छन् । नेपालमा विशेष गरी पशुपतिनाथ, जयबागेश्वरी, रामजानकी मन्दिरजस्ता धेरै मठमन्दिरका गुठी जग्गाहरू छन् । यस्ता जग्गाबाट नियमित रूपमा आम्दानी प्राप्त भइरहने भएकाले धार्मिक क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न तथा मठ मन्दिर बनाउन एवम् जीर्णोद्धार गर्न सजिलो हुन्छ । यस्ता गुठीमा खासगरेर राजगुठी, दुनियाँ गुठी, पिलकराना गुठी, बकस गुठी आदि बढी मात्रामा पाइन्छन् । नेपालमा भूमिसुधार ऐन, २०२१ अनुसार सबै किसिमका गुठीलाई नियन्त्रण तथा व्यवस्थापन गर्नका लागि गुठी संस्थानको स्थापना गरिएको छ ।

किपट भूमि

नेपालको पूर्वी पहाडी भागमा यस्तो भूमि प्रथा प्रचलित थियो । यस्ता जग्गामा प्रयोगकर्ताले कर तिर्नुपर्दैन । पृथ्वीनारायण शाहले पूर्वका राई तथा लिम्बू जातिहरूलाई किपट जग्गा प्रदान गरेका थिए । यसरी किपट जग्गा प्राप्त गरेका ती क्षेत्रका जनताले आवश्यक परेको बखत सरकारलाई वा राजालाई सहयोग प्रदान गर्नुपर्दथ्यो । यस्तो जग्गा अन्य व्यक्तिलाई बेच्न मनाही गरिएको थियो । तर वि.सं. २०२१ मा भूमिसुधार लागु भएपछि यस्तो जग्गा रैकर जग्गा सरह किनबेच गर्न पाउने व्यवस्था गरियो ।

नेपालमा उपलब्ध माटोका प्रकार

(क) पाँगो माटो

तराई प्रदेश र बेँसीमा पाँगो माटो पाइन्छ । नदीले थुपारेको माटो र बालुवामा कुहिएको झारपातसमेत मिली बन्ने यो माटामा बालुवा र चिम्टे माटाको मात्रा करिब बराबर हुन्छ । यस किसिमको माटोमा चुन, फस्फोरस र पोटास आदि खनिज तत्वको मिश्रण हुन्छ । यसैले यो माटो कृषि कार्यका लागि उत्तम मानिन्छ । धान, सनपाट, उखु, सुर्ती, तेलहन आदि यो माटोमा ज्यादै सप्रिन्छ ।

(ख) बलौटे पत्थरिलो माटो

भाबर प्रदेश, भित्री मधेस र चुरे पहाडमा यस किसिमको माटो पाइन्छ । यो माटो नदीद्वारा जम्मा भएका बालुवा, कङ्कड, पत्थरजस्ता खुकुला खस्रा पदार्थ मिली बनेको हुन्छ । मलिलो माटोको अनुपात र जैविक पदार्थ कम हुने यो माटोमा पानी अड्दैन र माटोको उर्वरा शक्ति पनि अति कम हुन्छ । यस्तो माटोमा सिँचाइ गर्न कठिन हुन्छ । यो कृषि कार्यका लागि तल्लो स्तरको माटो हो, तर साल, सिसौ आदि आर्थिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण रूखहरू यस्तो माटोमा ज्यादै सप्रिने हुँदा यस्तो माटोको अधिकांश भाग जङ्गलले ढाकिएको छ ।

(ग) रातो फुस्रो माटो

महाभारतका ठाडा भिरहरूमा टुक्रिएका चट्टानमा सडेका झारपात मिलेर बनेको माटोलाई रातो फुस्रो माटो भनिन्छ। यस माटोको जैविक पदार्थ र ओजनीकृत फलामको मात्रा कम हुने हुँदा यस क्षेत्रको माटोको रङ रातो, फुस्रो वा पहेँलो हुन्छ। चून, नाइट्रोजन र फस्फोरसजस्ता खनिज तत्व कम हुने र माटोको गहिराइ पनि कम हुनेहुँदा यस किसिमको माटोमा धान, उखु, सनपाट, सूर्ती आदि खेती प्रायः गरिँदैन। तर यस्तो माटोमा अम्ल, फलामजस्ता खनिज तत्त्व हुने हुँदा फलफूल, चिया, आलु, मकै, कोदाको खेती गर्न यो उपयोगी हुन्छ।

(घ) तलैया माटो

उपत्यकाका ताल सुकेर बनेको माटोलाई तलैया माटो भनिन्छ। यस किसिमको माटोमा प्रशस्त सडेका झारपात मिलेको हुँदा माटोको रङ कालो हुन्छ। माटोको गहिराइ बढी हुनका साथै जैविक पदार्थ पनि प्रशस्त हुने हुँदा तलैया माटो कृषिका लागि सर्वोत्तम मानिन्छ। खास गरी यो माटोमा धान, गहुँ, सागपात राम्ररी सप्रिन्छन्। यस किसिमको माटोमा कम वर्षामा पनि खेती गर्न सकिन्छ। काठमाडौँ उपत्यकामा यस्तै माटो पाइन्छ।

(ङ) हिमाली माटो

हिमनदीले थुपारेको माटो, बालुवा, कङ्कड, पत्थर आदि मिलेर हिमाली माटो बन्दछ। खासगरी नेपालको भित्री र उच्च हिमाली क्षेत्रको फेदीमा यस किसिमको माटो पाइन्छ। हावापानी ठन्डा र शुष्क हुने तथा माटोको गहिराइ एवम् जैविक पदार्थ कम हुने हुदाँ यसको उर्वरा शक्ति न्यून हुन्छ। यो माटोमा मकै, जौ, आलु, फापरजस्ता बालीमात्र लगाइन्छ।

१.४.२ नेपालमा भूमिसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था र भूउपयोग

भूमि र भूउपयोग :

भूमि भन्नाले पृथ्वीको सतह, सतह भन्दा सिधा तल पृथ्वीको केन्द्र सम्म र सतह भन्दा माथि पृथ्वीको गुरुत्वाकर्षणले भेट्ने सीमा सम्मको भाग सम्झनुपर्छ, (भूउपयोग ऐन, २०७६)। भूउपयोग भन्नाले जग्गाको उपयोग अनुसार विभिन्न क्षेत्रमा विभिन्न प्रकारले जग्गाको विभाजन गरी प्रयोगमा ल्याउने प्रकृया हो। मुलुकको आर्थिक विकासमा द्रुततर गति ल्याउन भूमिबाट निष्क्रिय पुँजी र जनसङ्ख्याको भार झिकी अर्थ व्यवस्थाको अन्य क्षेत्रमा लगाउन र कृषि योग्य भूमिको न्यायोचित वितरण र कृषि सम्बन्धि आवश्यक ज्ञान र साधन सुलभ गराई भूमिमा आश्रित वास्तविक किसानहरूको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन, कृषि उत्पादनमा अधिकतम वृद्धि गर्न प्रोत्साहन पैदान गरी सर्वसाधारण जनताको सुविधा र आर्थिक हित कायम राख्न भूमिको उचित व्यवस्थापन गरी गरिवी न्यूनीकरण गरी समग्र आर्थिक विकास गर्न भूमि सम्बन्धि नेपालमा विभिन्न कानुनी व्यवस्था विद्यमान छन्।

(१) **नेपालको संविधान :**

नेपालको वर्तमान संविधानको धारा २५ मा मौलिक हक अन्तर्गत 'सम्पत्तिको हक'को उपधारा (४) मा भूमिको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्न,कृषिको आधुनिकीकरण र व्यवसायीकरण, वातावरण संरक्षण, व्यवस्थित आवास तथा सहरी विकास गर्ने प्रयोजनका लागि राज्यले कानुनबमोजिम भूमि सुधार, व्यवस्थापन र नियमन गर्न सक्ने छ भन्ने स्पष्ट प्रावधान रहेकोछ ।

नेपालको संविधानको धारा ५१ मा राज्यका नीतिहरू अन्तर्गत कृषि र भूमिसुधार नीति निम्नानुसार रहेकोछ, जसमा :

(१) भूमिमा रहेको दोहोरो स्वामित्व अन्त्य गर्दै किसानको हितलाई ध्यानमा राखी वैज्ञानिक भूमिसुधार गर्ने,

(२) अनुपस्थित भूस्वामित्वलाई निरुत्साहित गर्दै जग्गाको चक्लाबन्दी गरी उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने,

(३) किसानको हक हित संरक्षण र संवर्धन गर्दै कृषिको उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउन भूउपयोग नीतिको अवलम्बन गरी भूमिको व्यवस्थापन र कृषिको व्यावसायीकरण, औद्योगिकीकरण, विविधीकरण र आधुनिकीकरण गर्ने,

(४) भूमिको उत्पादनशीलता, प्रकृति तथा वातावरणीय सन्तुलन समेतका आधारमा नियमन र व्यवस्थापन गर्दै त्यसको समुचित उपयोग गर्ने,

(५) कृषकका लागि कृषि सामग्री, कृषि उपजको उचित मूल्य र बजारमा पहुँचको व्यवस्था गर्ने ।

२) **भूमि सम्बन्धी ऐन,** २०२१

मुलुकको आर्थिक विकासमा द्रुततर गति ल्याउन भूमिबाट निष्क्रिय पुँजी र जनसङ्ख्याको भार झिकी अर्थ व्यवस्थाको अन्य क्षेत्रमा लगाउन, कृषि योग्य भूमिको न्यायोचित वितरण र कृषिसम्बन्धी आवश्यक ज्ञान र साधन सुलभ गराई भूमिमा आश्रित वास्तविक किसानहरूको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन र कृषि उत्पादनमा अधिकतम बृद्धि गर्न प्रोत्साहन प्रदान गरी सर्वसाधारण जनताको सुविधा र आर्थिक हित कायम राख्न यो ऐन बनाइएको हो । भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१ मा ११ ओटा परिच्छेद र ६४ ओटा दफा रहेका छन । जिमिन्दारी उन्मूलन, जग्गाको हदबन्दी तोकिएको छ, जग्गाको विकी वितरणसम्बन्धी व्यवस्था, मोहीसम्बन्धी व्यवस्था, कूतको व्यवस्था र भूमीसम्बन्धी समस्या समाधान गर्न आयोग गठन गर्न सक्ने जस्ता व्यवस्था छन् । यो ऐन वि.सं. २०२१ सालमा आएपछि समयानुकुल रूपमा वि.सं. २०७६ सम्म ७ (सात) पटक संशोधन भएको छ ।

३) **भूउपयोग ऐन,** २०७६

भूमिको वर्गीकरण, समुचित उपयोग र प्रभावकारी व्यवस्थापनको माध्यमबाट

अधिकतम र दिगो लाभ हासिल गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्न नेपालको सङ्घीय संसद्ले यो ऐन बनाएको छ । भूउपयोग ऐन, २०७६ मा ६ ओटा परिच्छेद र ३४ दफा छन् । यो ऐन भूमिको वर्गीकरण, समुचित उपयोग र प्रभावकारी व्यवस्थापनको माध्यमबाट अधिकतम र दिगो लाभ हासिल गर्न आवश्यक देखिन्छ । भूउपयोग कार्यक्रम सञ्चालन, भूउपयोग क्षेत्र निर्धारण, भूमिको वर्गीकरण, भूउपयोग योजना बनाउने र भूमि बैङ्कको स्थापना गर्ने जस्ता व्यवस्था यो ऐनमा छन् । नेपाल सरकारले २०७२ सालमा भू उपयोग नीति ल्यायो । यसैको आधारमा २०७६ सालमा भू उपयोग ऐन, २०७६ जारी गरेको छ । वर्तमान कोभिड–१९ महामारीको अवस्थामा नागरिकहरूको रोजगारी गुमेको र गुम्न सक्ने अवस्था रहेको, वैदेशिक रोजगारीमा गएका युवा जनशक्ति रोजगारी गुमाएर स्वदेशमा फर्कन सक्ने अवस्था, वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका समेत जनसङ्ख्याको चापले हुने खाद्यान्न आपूर्तिको समस्या, जनशक्तिको अभावबाट उत्पादन योग्य जमिन बाँझो रहेको अवस्थामा उत्पादन योग्य जमिन खण्डीकरण एवम् घडेरी विकास भई घर बनेका जग्गामा बाँझो रहने समस्या सरकारलाई कृषि क्षेत्रमा नै रोजगारी सिर्जना गर्नुपर्ने आवश्यकता, जलवायु परिवर्तन, प्रदुषण नियन्त्रण, प्रकोप व्यवस्थापन चक्लाबन्दी, भूक्षय नियन्त्रण, उत्पादकत्व वृद्धि, बेमौसमी खेती प्रणाली, सिचाई प्रवर्द्धन, औद्योगिक विकास आदिलाई समेत ध्यानमा राखी भूउपयोग ऐन, २०७६ आएको छ । यस ऐनमा भएका खास खास प्रावधान र विशेषताहरू देहायअनुसार छ :

ऐनको दफा ४ ले भूउपयोग क्षेत्रको वर्गीकरण गरेको छ ।

क) कृषि क्षेत्र
ख) आवासीय क्षेत्र
ग) व्यावसायिक क्षेत्र
घ) औद्योगिक क्षेत्र
ङ) खानी तथा खनिज क्षेत्र
च) वन क्षेत्र
छ) नदी, खोला, ताल, सीमसार क्षेत्र
ज) सार्वजनिक उपयोगको क्षेत्र,
झ) सांस्कृतिक तथा पुरातात्त्विक महत्त्वको क्षेत्र
ञ) नेपाल सरकारबाट आवश्यकताअनुसार तोकिएको अन्य क्षेत्र

यी माथिका क्षेत्र बाहेक पनि स्थानीय तहले तोकिएबमोजिम उप क्षेत्रहरूमा वर्गीकरण गर्न सिफारिस भै आएमा वर्गीकरण हुन सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

यस ऐनबमोजिम सङ्घीय सरकार, मन्त्रालयले प्रत्येक स्थानीय तहको भूउपयोग क्षेत्र नक्सा तयार गरिदिने व्यवस्था रहेको छ । जसले गर्दा नक्सा तयार गर्ने काममा प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले कुनै समस्या भोग्नुपर्ने छैन । यसै गरी ऐनको

दफा ६ मा भूउपयोगको योजना तर्जुमामा नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार (तह) को सहभागिता हुने व्यवस्था गरेको छ, जसले गर्दा भूउपयोगका लागि तीनओटै सरकारबिच सहकारिता र समन्वयको माध्यमबाट लक्ष्यमा पुग्न सकिने हुन्छ । यस्तो योजना तर्जुमा गर्दा देहायका विषयहरूलाई आधार लिइने कानुनी व्यवस्था छ :-

- भूमिको वस्तुस्थिति
- जनसङ्ख्या वृद्धिदर
- खाद्य तथा आवासको आवश्यकता
- आर्थिक विकास तथा पूर्वाधार निर्माणमा भूमिको मागमा हुने बृद्धि
- दीर्घकालीन भूउपयोग योजनाको आधार पत्र
- समग्र आर्थिक, सामाजिक, पूर्वाधार विकासलगायतका विषय

यसैगरी भूउपयोग योजना तर्जुमा गर्दा देहायका क्षेत्रहरू देखिने गरी तयार गर्नु पर्ने हुन्छ ।

(क) औद्योगिक करिडोर
(ख) विशेष आर्थिक क्षेत्र
(ग) राष्ट्रिय परियोजना
(घ) अन्तरप्रदेश फैलिएका परियोजना
(ङ) संरक्षण योग्य राष्ट्रिय महत्त्वका प्राकृतिक तथा भौतिक सम्पदाहरू
(च) अन्तर्राष्ट्रिय पहिचान र मानवीय आस्था बोकेका धार्मिक, सांस्कृतिक महत्त्वका स्थानहरू,
(छ) विद्यालय वा अन्य शैक्षिक क्षेत्र, सडक, स्वास्थ्य संस्था, सिँचाइ कुलो वा नहर रहेको क्षेत्र,
(ज) राष्ट्रिय सुरक्षाको दृष्टिले संवेदनशील स्थानहरू
(झ) विपद् जोखिमयुक्त क्षेत्र
(ञ) वातावरणीय स्वच्छता तथा जैविक विविधता संरक्षणका लागि सुरक्षित क्षेत्र
(ट) अन्य आवश्यक क्षेत्र ।

यस ऐनको दफा ८ मा भूउपयोगका लागि वर्गीकरण भै सकेको जग्गा पर्याप्त प्रमाण र मनासिव कारण विना भूउपयोग परिवर्तन गर्न नपाउने व्यवस्था रहेको छ ।

दफा १० मा बमोजिम मन्त्रालय, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले जग्गाको खण्डीकरण नियन्त्रण तथा कित्ताकाट गर्ने कार्यलाई नियमन गर्न आवश्यक आधार र मापदण्ड तोक्ने व्यवस्था छ । साथै जग्गाको चक्लाबन्दीलाई प्रोत्सहान गरिने व्यवस्था रहेको छ ।

कृषि भूमिमा आधुनिकीकरण, यान्त्रीकरण, व्यवसायीकरण, सहकारी खेती, सामूहिक खेती

तथा सार्वजनिक खेती गर्न तोकिए बमोजिमको क्षेत्रफलका कित्ता जग्गा एकीकरण गरी मन्त्रालय, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले चाक्लाबन्दी कार्यक्रम गर्न गराउन सक्ने छ।

दफा ११ मा बमोजिम कृषि क्षेत्रमा बसोबास र पूर्वाधार निर्माण गर्न बन्देज लगाइएको छ।

दफा १२ मा बमोजिम आवासीय प्रयोजनमा बाहेक वर्गीकरण गरी घडेरी विकास विकास गर्न नपाइने र जग्गाको खण्डीकरण हुनबाट रोक्ने व्यवस्था छ।

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीयतहमा भूउपयोग परिषद्को व्यवस्थाका साथै परिषद्हरूको काम, कर्तव्य र अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ। ऐनको दफा २१ मा भूमि बैंकको स्थापना गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ। दफा २२ मा कृषि योग्य जमिनको अधिकतम उपयोग गर्नेलाई तीन तहकै सरकारबाट प्रोत्साहानको व्यवस्था रहेको छ।

भूउपयोग ऐन, २०७६ ले भूउपयोग क्षेत्र नक्सा तयार गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ। यो ऐन बमोजिम जग्गाधनी स्रेस्ता र प्रमाणपूर्जा अद्यावधिक गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यो ऐनमा जग्गाको खण्डीकरण नियन्त्रण तथा चक्लाबन्दी गर्ने र घडेरी विकसित गर्न नपाइने, जग्गाको मूल्यांकन र करको निर्धारण गर्दा भूउपयोग वर्गीकरण अनुसार गर्नुपर्ने प्रावधान छन्।

नेपालमा भूमिसम्बन्धी अन्य केही ऐन, नियम र आयोग गठन आदेशहरू :

- स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४
- भूउपयोग नीति, २०७२
- भूमिसम्बन्धी नियमावली, २०२१
- भूमिसम्बन्धी समस्या समाधान गर्न गठन आदेश, २०७६

माथि उल्लेखित सम्पूर्ण कानुनहरूको प्रमुख उद्देश्य नै भूमिको उत्पादन र उत्पादकत्वमा, गुणस्तरियतामा र उपयोगितामा वृद्धि ल्याई समग्र नागरिकको जीवनस्तर सुधार्ने र मुलुकको आर्थिक वृद्धि र आर्थिक विकास गर्ने रहेको छ। यी माथिका विषय एवम् क्षेत्रहरूको व्यवस्था भएमा समस्याको समाधान हुने अपेक्षा गरिएको छ।

१.४.३ **वन**

कुनै ठाउँको भूधरातल, हावापानी, माटो आदिले त्यस स्थानको वनस्पतिलाई प्रभावित गर्दछन्। हावापानीले वनस्पतिलाई प्रभावित गर्ने हुदाँ यी दुईबिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको छ। नेपालको वातावरणीय संरक्षण र सन्तुलनमा वन सम्पदाको महत्त्वपूर्ण स्थान छ। सन् १९५४ को तथ्याङ्कअनुसार देशको ४५ प्रतिशतभन्दा बढी भूभाग वन जङ्गलले ढाकेको थियो तर सन् १९७९ तिर ४३ प्रतिशत, सन् १९८६ मा ३७.४ प्रतिशत र सन् १९९८ मा गरिएको एक सर्वेक्षणले वन क्षेत्र केवल ३९.६ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०१४ को वन सर्वेक्षणले वनक्षेत्र ४४.७४ प्रतिशत पुगेको तथ्य देखाएको छ। विगतमा आवास तथा पुनर्वासका लागि धेरै ठाउँहरूमा

वन फँडानी गरियो भने कतिपय क्षेत्रहरूमा वनको अतिक्रमण भयो ।

नेपालको भूधरातल तथा वनजङ्गलको विविधताको आधारमा नेपालको वनस्पति जगतलाई निम्नलिखित पाँच समूहमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छः

(**क**) **ऊष्णप्रदेशीय सदाबहार जङ्गल** **(Sub Tropical Evergreen Forest)**

तराई, भाबर, दुन, चुरे पर्वतको १,२०० मिटरसम्मको उचाइमा पाइने ऊष्ण प्रदेशीय सदाबहार जङ्गलमा गर्मी र वर्षा यथेष्ट मात्रामा हुनेहुँदा यहाँका रूखहरू अग्ला, मोटा, बलिया र सँधै हरिया हुन्छन् । पूर्वदेखि पश्चिमसम्म समानान्तर रूपमा रहेको यो जङ्गल पहिले चार कोशसम्म फैलिएकाले यसलाई चारकोशे झाडी पनि भनिन्छ । यहाँ साल, सिसौ, खयर, सिमल आदि प्रमुख वनस्पतिका साथै साँवे, ढड्डी, गाँज पनि पाइन्छन् । यस जङ्गलमा हात्ती, गैंडा, बाघ, भालु, मृग आदि वन्यजन्तु पाइने हुँदा यो क्षेत्र आर्थिक तथा जैविक दृष्टिले निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

(**ख**) **समशीतोष्ण पतझर जङ्गल** **(Temperate Deciduous Forest)**

नेपालमा १,२०० मिटरदेखि २,१०० मिटरसम्मको उचाइसम्म चुरे पहाडको माथिल्लो भाग, मध्यभाग र महाभारत पर्वतको तल्लो भागको समशीतोष्ण पतझर जङ्गलमा पाइने रूख अग्ला र मोटा हुन्छन् । तल्लो भाग सघन छाँयादार भए पनि माथिल्लो भाग चिसो हुनुका साथै तुसारो पर्ने भएकाले अधिकांश पातपतिङ्गर झर्ने हुँदा यो वन शृङ्खलालाई पतझर भनिएको हो । उच्च भागमा केही मात्रामा पतझर र कोणधारी रूखहरूको मिश्रित जङ्गल पाइन्छ । यहाँ पाइने कडा र नरम जातका सदाबहार, पतझर र कोणधारी रूखमध्ये साल, सल्ला, देवदारु, चाँप, कटुस, ओखर, गुराँस, पिपल, चिलाउने, वर, बाँस, सिमल, उत्तिस, पलाँस, लाकुरी, चाँप प्रमुख छन् । यस्तो वन ऊष्णप्रदेशीय सदाबहार जङ्गलभन्दा कम गुणस्तरको मानिन्छ ।

(**ग**) **समशीतोष्ण सदाबहार कोणधारी जङ्गल** **(Coniferous Forest)**

महाभारत पर्वतको माथिल्लो भाग तथा हिमाल पर्वतको तल्लो भागमा २,१०१ मिटरदेखि ३,३५० मिटरसम्मको उचाइमा कोणधारी जङ्गल पाइन्छ । यहाँ वर्षैभिर चिसो हुने र हिमपात भइरहने हुँदा रूख र रूखका पातहरू कोणजस्तै चुच्चो परेका हुन्छन् । यँहाको माटो सेपिलो हुनेहुँदा सदाबहार जङ्गल हुन्छ । यहाँ मझौला नरम जातका रूख पाइने र यसमा पनि चाँप, सल्ला, देवदारु, कटुस, धुपी, सीमल, चिलाउने, बेतबाँस, उत्तिस, बाँस, गुँरास, भोजपत्र आदि उल्लेख्य मात्रामा रहेका छन् ।

(**घ**) **लेकाली वनस्पति वा घाँसे मैदान** **(Alpine Forest)**

नेपालमा ३,३५१ मिटरदेखि ५,००० मिटरसम्मको उचाइमा कम तापक्रम र कम वर्षा हुने पहाडी तथा तल्लो हिमाली क्षेत्रमा पाइने वनस्पतिलाई लेकाली वनस्पति भनिन्छ । यो उचाइमा चिसो र शुष्क जलवायु पाइने हुदाँ यहाँ अग्ला, मोटा र कडा

जातका रूखहरू सप्रिन सक्दैनन् । लेकाली वनस्पतिमध्ये कम उचाइका गुराँस, निगाले र केही झाडीजस्ता रूखहरू ३,६०० मिटरसम्मको उचाइमा पाइन्छन् भने त्योभन्दामाथि घाँसका ठुला ठुला फाँटहरू पाइन्छन् । माथिल्लो भागमा रङ्गीबिरङ्गीका बुकीफूल, जडीबुटीहरू पाइन्छन् ।

(ङ) **शीत मरुभूमिको वनस्पति (Tundra Vegetaion)**

नेपालमा ५,००० मिटरको उचाइभन्दामाथि हिँउ पर्नेहुँदा यहाँ वनस्पतिहरू उम्रिन नसक्ने भएकाले हिउँ नअडिने भिरालो ठाउँमा काई र लेउमात्र पाइन्छन् । उम्रिन र हुर्कन नसक्ने यस्तो ठाउँमा उम्रेका लेउ र झ्याउलाई टुण्ड्रा वनस्पति वा शीत मरुभूमिको वनस्पति भनिन्छ ।

१.४.४ खनिज

पृथ्वीभित्र रहेका तामा, कोइला, चुनढुङ्गा, पेट्रोलियम पदार्थ, ग्याँस, खरी, गेरु, सिसा, म्याग्नेसाइट, स्लेट आदिलाई खनिज भनिन्छ । नेपाल प्राकृतिक स्रोत र साधनले सम्पन्न मुलुक हो । आर्थिक वर्ष २०६५/२०६६ मा यस क्षेत्रको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा ०.५४ प्रतिशत योगदान रहेको थियो । नेपालमा खनिजको उत्खननका लागि गरिएको प्रयासको इतिहास त्यति लामो छैन । खनिज पदार्थको उत्खननलाई अझ प्रभावकारी बनाउनका लागि वि.स. २०२४ मा भौगर्भिक विभागको स्थापना गरियो । यद्यपि, देशको भूगर्भमा रहेका खनिज पदार्थलाई उपयोग गर्न सकिएको छैन ।

तालिका नं. १.९

नेपालमा खनिज साधनका सम्भाव्य क्षेत्र

क्र. सं.	उपलब्ध खनिज	खनिज पाइने स्थानहरू
१	फलाम	फूलचोकी, ठोसे, चितवन, कुलेखानी, भैँसे, प्युठान, बझाङ, डोटी, जन्तर, लब्धी, फर्पिङ
२	तामा	तामाखानी, सीमाखानी, कुलेखानी, बुद्धखोला, वाप्सा, बाह्रबिसे, मार्फा, बन्दीपुर, ओखलढुङ्गा, इलामडाँडा, म्याग्दी ।
३	अभ्रख	भोजपुर, डोटी, चैनपुर, सिन्धुलीगढी, ज्यामिरे, निबुवा गाँउ, रसुवा, बझाङ, लमजुङ, गोसाइकुँण्ड, सुन्दरीजल
४	चुनढुङ्गा	चोभार, भैँसे, धनकुटा, मोरङ, चितवन, मकवानपुर, पाल्पा, गोदावरी, सुर्खेत
५	सिसा	गणेश हिमाल, फूलचोकी, मकवानपुर, बाग्लुङ, मार्फु, गल्कोट, तिप्लीङ, बैतडी

६	जस्ता	गणेश हिमाल, फूलचोकी, माजेर खोला, नाम्पा
७	गन्धक	चिसापानी गढी, गोसाइकुण्ड, बराहक्षेत्र
८	खरी	सिन्धुपाल्चोक, खोटाङ, भोजपुर
९	स्लेट	बन्दीपुर, बाग्मती, लुम्बिनी, गण्डकी, जनकपुर
१०	मार्वल	गोदावरी, महाभारत पर्वत शृङ्खला
११	गेरु	सिन्धुपाल्चोक, चौतारा
१२	कोइला	दाङ, सल्यान, चौतारा, चितवन, मकवानपुर, काठमाडौँ उपत्यका
१३	पेट्रोलियम	कोइलाबास, नेपालगञ्ज, धनगढी, मुक्तिनाथ, दैलेख, प्युठान, दाङ र तराई, चुरे पहाड, महाभारतको विस्तृत क्षेत्रफलमा पाइने सम्भावना निकै रहेको ।
१४	ग्याँस	तराईको विस्तृत भूभाग, मुस्ताङ क्षेत्र र काठमाडौँ उपत्यका
१५	सुन	सुनकोसी, बुढीगण्डकी, रिउ खोला, कालीगण्डकीको बगर, बेरिङ, कोसी नदीमा प्लेसर सुन पाइएको छ ।
१६	चाँदी	चिसापानी गढी, बाग्लुङ, फूलचोकी
१७	कोवाल्ट	पाल्पा, गुल्मी, अर्घाखाँची, धनकुटा
१८	सोडा	सल्यान, डोटी
१९	सिधेनून, वीरेनून	रसुवा, स्याप्रुबेँसी
२०	निओवेरस र अन्य पत्थर (दुर्लभ धातु)	गोरखा, डडेल्धुरा, जाजरकोट
२१	निकेल	खोकलिङ, नाम्पा, टुङथाङ, भोर्ले
२२	म्याग्नेसाइट	दोलखाको खरिढुङ्गा, उदयपुरको कम्युघाट, मुस्ताङको नूनखानी

१.४.५ जलस्रोत

नेपाल समुद्री सुविधाबाट वञ्चित भए पनि जलसम्पदाको दृष्टिले ब्राजिलपछि विश्वको

दोस्रो सबैभन्दा समृद्ध र एसियाको पहिलो राष्ट्र मानिन्छ । नेपालमा ६ हजारभन्दा बढी नदीनाला छन् । नेपालका तीन ठुला नदीहरू कोसी, गण्डकी र कर्णालीको जलभण्डार क्षमता १ लाख ४८ हजार क्युविक मिटर अर्थात कुल जलभण्डार क्षमताको ७४ प्रतिशत रहेको छ । कुल जलविद्युत् उत्पादन क्षमता करिब ८३ हजार मेगावाट रहेको छ । नेपालका साना ठुला नदीहरूको प्रवाह, जलभण्डार र उपयोगिताका दृष्टिले नदीहरूलाई निम्नानुसार तीन श्रेणीमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छः

(क) पहिलो स्तरका नदी

हिमालको हिउँ पग्लेर वा हिमालयबाट उत्पत्ति भई निरन्तर रूपमा ठुला जलराशिका साथ प्रवाहित हुने सप्तकोसी, सप्तगण्डकी र कर्णालीजस्ता ठुला नदीहरू पहिलो स्तरका नदी हुन् । यस्ता नदी ठुला जलविद्युत् र सिँचाइ आयोजनाहरूका लागि उपयोगी मानिन्छन् ।

(ख) दोस्रो स्तरका नदी

हिमालय पर्वतभन्दा तलको महाभारत पर्वत श्रेणीबाट उत्पत्ति भई कहिल्यै नसुक्ने निरन्तर रूपमा जलप्रवाहित हुने भएता पनि वर्षातमा बढी पानी हुने तर हिउँदमा पानीको मात्रा निक्कै घट्ने मेची, कनकाई, त्रियुगा, कमला, बाग्मती, वाणगङ्गा, तिनाउ, राप्ती, बबई, मोहना आदि दोस्रो स्तरका नदीहरू हुन् ।

(ग) तेश्रोस्तरका नदी

शिवालिक पर्वतमाला चुरे पहाडबाट उत्पति भई मनसुनमा निकै ठुलो रूप लिने र हिउँदमा निकै कम हुने वा सुक्ने अस्थायी प्रकृतिका नदीहरू तेस्रो स्तरका नदीहरू हुन् । यस्ता नदीहरूमा सिर्सिया, तिलाबे, जमुनी, हर्दिनाथ, डुँडुवा, अर्जुन खोला पर्दछन् । यस्ता नदीहरू वर्सेखेती तथा अल्पकालीन सिँचाइका लागि उपयोगी हुने गर्दछन् ।

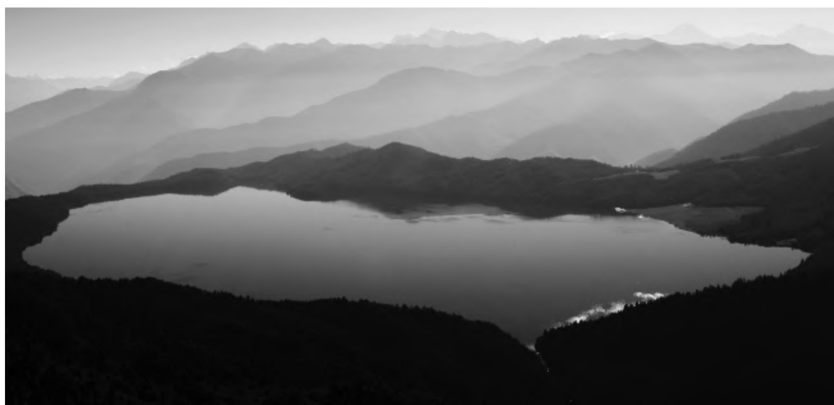
१.४.६ ताल, कुण्ड र पोखरीहरू

तिलिचो ताल

तिलिचो ताल समुद्रसतहदेखि ४,९१९ मिटरको उचाइमा फाक्चे हिमालको काखमा रहेको छ । यो मनोरम ताल मुस्ताङको साँधमा अन्नपूर्ण हिमालको उत्तरी भेक मनाङ जिल्लामा पर्दछ । यो तालको लम्बाइ करिब ४ कि.मि. तथा चौडाइ १.२ कि.मि. र गहिराइ करिब २०० मिटर रहेको छ । यस ताललाई तिरि-चो वा तिलिजो पनि भनिन्छ । यस तालको उत्तरतिर निलगिरी र दक्षिणतर्फ अन्नपूर्ण हिमालय पर्दछ । हिउँ, जल तथा ढुङ्गाको सौन्दर्यमा खुलेको हुनाले यो ताल अत्यन्तै मनमोहक छ ।

रारा ताल

मुगु जिल्लामा अवस्थित यो ताल नेपालको सबैभन्दा ठुलो तालको रूपमा प्रसिद्ध छ । यसको लम्बाइ ५.२ कि.मि., चौडाइ २.४ कि.मि. र गहिराइ १६७ मिटर छ । यो समुद्र

रारा ताल, मुगु

सतहदेखि २,९९० मिटर उचाइमा रहेको छ र यसलाई महेन्द्रताल पनि भनिन्छ।

फोक्सुन्डो ताल

फोक्सुन्डो ताल डोल्पा जिल्लामा अवस्थित छ। कान्जिरोवा हिमालको दक्षिण फेद तथा भेरीको मुख्य शाखा जगदुल्ला खोलाको सिरान कागमारा लेकको काखमा अवस्थित फोक्सुण्डो ताल समुद्र सहतदेखि करिब ३,६१३ मिटरको उचाइमा अवस्थित छ। यो ताल उत्तर दक्षिणतर्फ लामो एवम् पूर्वपश्चिमतर्फ चौडा देखिन्छ। यो तालको लम्बाइ करिब ४.८२ कि.मि. तथा चौडाइ १.६१ कि.मि. रहेको छ। यस तालको स्थानीय नाम 'रिग्मो' हो। यो ताल तीनकुने लाम्चो आकारको छ। यो ताल रारा तालपछिको दोस्रो ठुलो र मुलुकको सबैभन्दा गहिरो ताल हो। यो तालको पानी अत्यन्तै चिसो भएको कारणले गर्दा यस तालमा कुनै किसिमका जीवात्मा पाइँदैनन्। यस तालको निकासको रूपमा रहेको सुलीगाड खोलामा करिब १७६ मिटरको झरना पनि छ।

च्छो रोल्पा ताल

यो ताल दोलखा जिल्लामा पर्दछ। यो समुद्र सतहदेखि ४,५८० मिटरको उचाइमा अवस्थित छ। यस तालको लम्बाइ ३ कि.मि., चौडाइ ०.५ कि.मि.र गहिराइ १०० मिटर रहेको छ। यो तालमा करिब ८ करोड घनमिटर पानी रहेको अनुमान छ। विस्फोटन हुने खतरामा रहेको यस ताललाई विस्फोटनबाट बचाउन पानी बाहिर निकाल्न साइफन जडान गरिएको छ।

फेवा ताल

कास्की जिल्लाको पोखरामा रहेको फेवातालको लम्बाइ ४.८ कि.मि.,चौडाइ १.५ कि.मि.र गहिराइ २४ मी. रहेको छ। यो तालमा माछापुच्छ्रेको छाया देखिने हुनाले बडो मनमोहक हुनाको साथै पर्यटकीय दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण छ।

रानी पोखरी

रानी पोखरी, काठमाडौँ

राजा प्रताप मल्लले पुत्र शोकले पीडित आफ्नी रानी अनन्तप्रियालाई सान्त्वना दिलाउनका लागि रानी पोखरीको निर्माण गरेका थिए । यो पोखरीको लम्बाइ १८० मिटर, चौडाइ १४० मिटर र क्षेत्रफल झन्डै ३२ रोपनी छ । यस पोखरीको उत्तरपूर्व र उत्तरपश्चिम कुनामा भैरव, दक्षिणपूर्व कुनामा महालक्ष्मी र दक्षिणपश्चिम कुनामा सोह्र हाते गणेश स्थापना गरिएको छ ।

टौदह

टौदह, काठमाडौँ

काठमाडौँ उपत्यका जलमय भएको अवस्थामा मन्जुश्रीले खड्गले काटेर वा भगवान श्रीकृष्णले चक्र प्रहार गरी चोभारको गल्छी काटेर पानी बाहिर पठाएपछि यहाँका नागहरू पनि बाहिर जानुपर्ने अवस्था सिर्जना भएकोले चोभार भूतखेल भन्ने ठाउँमा पोखरी बनाई सोही ठाउँमा नागहरूका राजा कर्कोटकलाई बस्ने ठाउँ दिइएकोले टौदहलाई कर्कोटक नागको वासस्थान पनि भनिन्छ । यो ८४ रोपनी जलक्षेत्रसहित ९६ रोपनी जग्गामा फैलिएको छ । दर्जनौँ प्रकारका पक्षीहरू यहाँ पाइने हुँदा चराहरूको अध्ययन र अनुसन्धानका लागि यो ठाउँ आर्कषक छ ।

घोडाघोडी ताल

कैलाली जिल्लाअर्न्तगत महेन्द्र राजमार्गको उत्तरतर्फ हत्केलाको आकारमा १.५ हेक्टर क्षेत्रफलमा फैलिएको घोडाघोडी ताल रहेको छ । यस तालको बिचबिचमा चारपाँचओटा थुम्का थुम्कीहरू बनेका छन् । यो तालको छेउमा घोडाघोडी मन्दिर रहेकोले सोही मन्दिरको आधारमा तालको नामकरण गरिएको हो । यो तालको छेउको जङ्गलमा दुर्लभ पक्षी धनेशका अतिरिक्त अनेकौँ पशुपक्षीहरू पाइन्छन् । तालभित्र माछा, गोही, कछुवा आदि पशुपक्षीहरू पाइन्छन् ।

बेगनास ताल

बेगनास ताल, कास्की

रूपातालसँगै पचभैया डाँडाको अर्को पाखामा बेगनास ताल रहेको छ । समुद्री सतहबाट ६७७ मिटर उचाइमा अवस्थित ७.५ मि. गहिरो यो ताल २२५ हेक्टरमा फैलिएको छ ।

गोसाइँकुण्ड

जनैपूर्णिमाको दिन मेला भर्न हजारौँ धर्मावलम्बीहरू आउने साथै धार्मिक तीर्थस्थलको रूपमा समेत परिचित रहेको गोसाइँकुण्ड बाग्मती प्रदेशको रसुवा जिल्लामा पर्दछ ।

हिमाली कालो कडा चट्टानमा निर्मल जलयुक्त यो ताल समुद्र सतहबाट करिब ४,३६० मिटर उचाइमा रहेको छ । सूर्यकुण्ड (पूर्व) र उत्तरी झरनाबाट गोसाईकुण्ड बन्न पुगेको हो ।

रूपा ताल

कास्की जिल्ला पोखराको पूर्व उत्तरी भागमा पचभैया पर्वतको फेदमा रूपा ताल छ । समुद्री सतहबाट ७०१ मिटरको उचाइमा अवस्थित ४.५ मिटर गहिराइ भएको रूपा ताल १२० हेक्टर क्षेत्रफलमा फैलिएको छ । यो तालमा हाल मत्स्यपालन गरी आर्थिक लाभ लिन थालिएको छ ।

तालिका नं.१.१०

नेपालका केही प्रसिद्ध ताल, कुण्ड र पोखरीहरू

क्र.सं.	**ताल, कुण्ड, पोखरी**	**स्थान (जिल्ला)**
१	रारा ताल	मुगु
२	फेवा ताल	कास्की
३	रूपा ताल	कास्की
४	मैदी ताल	कास्की
५	बेगनास ताल	कास्की
६	शे-फोक्सुन्डो वा रिग्म ताल	डोल्पा
७	बिसहजार ताल, नन्दभाउजू ताल	चितवन
८	गैडहवा ताल	रूपन्देही
९	लौसा ताल	रूपन्देही
१०	सग्रहवा ताल	रूपन्देही
११	जाखिरा ताल	कपिलवस्तु
१२	घोडाघोडी ताल	कैलाली
१३	बुलबुले ताल	सुर्खेत
१४	जगदीशपुर ताल	कपिलवस्तु
१५	रानी ताल	कञ्चनपुर
१६	झिलमिला ताल	कञ्चनपुर

१७	तिरीछो (तिलिचो) ताल	मनाङ
१८	खप्तड दह	अछाम
१९	गोसाईकुण्ड	रसुवा
२०	इन्द्रसरोवर	मकवानपुर
२१	टौदह	काठमाडौँ
२२	रानीपोखरी	काठमाडौँ
२३	नागदह	काठमाडौँ
२४	गङ्गासागर	धनुषा
२५	महाराजा सुन्वर्षी पोखरी	मोरङ
२६	माइदिया पोखरी	पर्सा
२७	सुर्मा सरोवर	बझाङ
२८	पन्चासे ताल	स्याङ्जा, पर्वत र कास्की
२९	गिरी दह	जुम्ला
३०	सुना दह	डोल्पा र बाग्लुङ जिल्लाको सीमा क्षेत्र
३१	गुफा पोखरी, सभापोखरी	सङ्खुवासभा
३२.	माई पोखरी	इलाम

१.५ नेपालको जनसङ्ख्या

नेपालमा विक्रम संवत् १९६८ (सन् १९११) देखि जनगणना गर्ने कार्य सुरु भएको हो । त्यसपछि लगभग प्रत्येक १०/१० वर्षको अन्तरमा जनगणना कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएको छ । वि.सं. १९९८ सम्म सञ्चालन भएका जनगणना सामान्य व्यक्ति गणना (Head Count) का रूपमा मात्र सीमित थिए भने वि.सं. २००९/११ (सन् १९५२/५४) देखि सञ्चालन भएका जनगणनाहरू अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा तुलनायोग्य आधुनिक (वैज्ञानिक) जनगणना मानिन्छन् । यस क्रममा वि.सं. २०६८ को राष्ट्रिय जनगणना नेपालको एघारौँ र जनगणनाको इतिहासमा १०० वर्षको जनगणना हो । असार ८ गतेलाई जनगणना दिवस (Census Day) मानिएको छ ।

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार नेपालको जनसङ्ख्या २,६४,९४,५०४ रहेको छ ।, जसमध्ये पुरुष ४८.५० प्रतिशत (१,२८,४९,०४१) र महिला ५१.५ प्रतिशत १,३६,४५,४६३) रहेका छन् । यस अनुसार लैङ्गिक अनुपात (Sex Ratio) ९४.१६ रहेको छ । जनसङ्याको वार्षिक वृद्धिदर पनि घट्दै गएको छ । २०५८

सालको जनगणनाले जनसङ्ख्याको वृद्धिदर २.२५ प्रतिशत देखाएको थियो भने २०६८ को जनगणनाले जनसङ्ख्या वृद्धिदर १.३५ प्रतिशत मात्र रहेको तथ्य प्रकाशमा ल्याएको छ ।

२०६८ सालको जनगणनाअनुसार हिमाली क्षेत्रको जनसङ्ख्या १७,८१,७९२ (६.७३ प्रतिशत) छ भने पहाडी क्षेत्रको १,१३,९४,००७ (४३ प्रतिशत) र तराइको जनसङ्ख्या १,३३,१८,७०५ (५०.२७ प्रतिशत) रहेको छ । त्यसैगरी विकास क्षेत्रअनुसार पूर्वाञ्चलमा ५८,११,५५५ (२१.९३ प्रतिशत), मध्यमाञ्चलमा ९६,५६,९८५ (३६.४५ प्रतिशत), पश्चिमाञ्चलमा ४९,२६,७६५ (१८.६० प्रतिशत), मध्यपश्चिमाञ्चलमा ३५,४६,६८२ (१३.३९ प्रतिशत) र सुदूरपश्चिमाञ्चलमा २५,५२,५१७ (९.६३ प्रतिशत) जनसङ्ख्या रहेको तथ्य उक्त जनगणनाले देखाएको छ ।

जिल्लागत जनसङ्ख्या वितरणको लेखाजोखा गर्दा सबैभन्दा बढी काठमाडौँ जिल्लामा (१७,४४,२४०) रहेको छ भने त्यसपछि दोस्रो र तेस्रो स्थान क्रमशः मोरङ (९,६५,३७०) र रूपन्देही (८,८०,१९६) ले ओगटेका छन् । अर्कोतर्फ, सबैभन्दा कम जनसङ्ख्या हुने तीन जिल्लाहरूमा क्रमशः मनाङ (६,५३८), मुस्ताङ (१३,४५२) र डोल्पा जिल्ला (३६,७००) पर्दछन् ।

नेपालमा सहरीकरणको प्रक्रिया बढ्दै गएको पाइन्छ। नेपालमा हाल २७६ नगरपालिकाहरू छन् । नगरपालिकाभित्र बसोबास गर्ने जनसङ्ख्यालाई सहरी जनसङ्ख्याको रूपमा परिभाषित गरिएको छ। यस्तै जनसङ्ख्याको दृष्टिकोणले काठमाडौँ महानगरपालिका ९,७५,४५३, पोखरा महानगरपालिका ४,१४,१४१, ललितपुर महानगरपालिका २,८४,९२२, भरतपुर महानगरपालिका (२,८०,५०२), वीरगञ्ज महानगरपालिका २,४०,९२२ र विराटनगर महानगरपालिका २,१४,६६३ क्रमशः पहिलो, दोस्रो, तेस्रो, चौथो, पाचौँ र छैटौँ ठुला सहरका रूपमा रहेका छन् ।

नेपालको साक्षरताको स्थितिमा पनि निकै प्रगति भएको पाइन्छ । २०६८ सालको जनगणनाअनुसार साक्षरता दर (५ वर्ष र सोभन्दामाथिको जनसङ्ख्या) ६५.९ प्रतिशत छ । १० वर्ष अगाडि साक्षरता दर ५४ प्रतिशतमात्रै थियो । यस्तै पुरुष साक्षरता दर ७५.१ प्रतिशत र महिला साक्षरता दर ५७.४ प्रतिशत पुगेको छ । यसैगरी, साक्षरता दर पूर्वाञ्चलमा ६६.१२ प्रतिशत, मध्यमाञ्चलमा ६३.९२ प्रतिशत, पश्चिमाञ्चलमा ७०.९८ प्रतिशत, मध्यपश्चिमाञ्चलमा ६४.२१ प्रतिशत र सुदूरपश्चिमाञ्चलमा ६३.४८ प्रतिशत रहेको छ । जिल्लागत आधारमा काठमाडौँ जिल्ला ८६.३ प्रतिशत साक्षरता दरसहित पहिलो स्थानमा रहेको छ भने हुम्ला जिल्ला (४७.८ प्रतिशत) अन्तिम स्थानमा पर्न गएको छ ।

जनसङ्ख्याको वृद्धिदर, भौगोलिक, क्षेत्रगत तथा जिल्लागत विवरण, ग्रामीण तथा सहरी जनसङ्ख्याको विवरण आदि तलका तालिकाहरूमा दिइएको छ ।

तालिका नं. १.११
जनसङ्ख्या परिवर्तन र वृद्धिदर

वर्ष (वि.सं.)	जनसङ्ख्या	अन्तर गणना सङ्ख्या		वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर	जनसङ्ख्या दोब्बर हुन लाग्ने अवधि (वर्ष)	लैङ्गिक अनुपात	जनघनत्व
		थपिएको सङ्ख्या	प्रतिशत				
२००९-११	८२,५६,६२५	१९७२९७६	३१.४	२.२८	३१	९६.८	५६
२०१८	९४,१२,९९६	११५६३७१	१४.०	१.६४	४२	९७.०	६४
२०२८	१,१५,५५,९८३	२१४२९८७	२२.७७	२.०५	३४	१०१.४	७९
२०३८	१,५०,२२,८३९	३४६६८५६	३०.०	२.६२	२६	१०५.०	१०२
२०४८	१,८४,९१,०९७	३४६८२५८	२३.०९	२.०८	३३	९९.५	१२६
२०५८	२,३१,५१,४२३	४६६०३२६	२५.२	२.२५	३१	९९.८	१५७
२०६८	२,६४,९४,५०४	३३४३०८१	१४.४४	१.३५	५२	९४.१६	१८०

तालिका नं. १.१२
भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वितरण

गणना वर्ष (वि.सं)	हिमाल	%	पहाड	%	हिमाल र पहाड	%	तराई	%	जम्मा
२००९-११	-	-	-	-	५३,४९,९८८	६४.८	२९,०६,६३७	३५.२	८२,५६,६२५
२०१८	-	-	-	-	५९,९१,२९७	६३.६	३४,२१,६९९	३६.४	९४,१२,९९६
२०२८	१,३८,६१०	९.९	६०,७१,४०७	५२.५	७२,१०,०१७	६२.४	४३,४५,९६६	३७.६	१,१५,५५,९८३
२०३८	३,०२,८९६	८.७	७१,६३,११५	४७.७	८४,६६,०११	५६.४	६५,५६,८२८	४३.६	१,५०,२२,८३९
२०४८	१४,४३,१३०	७.८	८४,१९,८८९	४५.५	९८,६३,०१९	५३.३	८६,२८,०७८	४६.७	१,८४,९१,०९७
२०५८	१६,८७,८५९	७.३	१,०२,५१,१११	४३.३	११,९३,८,९७०	५१.६	१,१२,१२,४५३	४८.४	२,३१,५१,४२३
२०६८	१७,८१,७९२	६.७३	१,१३,९४,००७	४३.०१	-	-	१,३३,१८,७०५	५०.२७	२,६४,९४,५०४

तालिका नं. १.१३
भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या सूचक (२०६८)

सूचक	हिमाल	पहाड	तराई
जम्मा जनसङ्ख्या	१७८१७९२	११३९४००७	१३३१८७०५
पुरुष	८६२५९२	५४४००६७	६५४६३८२
महिला	९१९२००	५९५३९४०	६७७२३२३
लैङ्गिक अनुपात	९३.८४	९१.३७	९६.६६

वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर	०.५४	१.०६	१.७२
जनघनत्व	३४	१८६	३९२
जम्मा साक्षर जनसङ्ख्या %	६०.४५	७२.३३	६१.१६
पुरुष	७१.६२	८१.४३	७०.३४
महिला	५०.०९	६४.१५	५२.३६
अपाङ्गता भएको जनसङ्ख्या	५३२४०	२५१७८०	२०८३०१

तालिका नं. १.१४
जिल्लागत जनसङ्ख्या सूचक (२०६८)

क्र. स.	जिल्ला	जनसङ्ख्या			वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर	जनघनत्व	साक्षर जनसङ्ख्या प्रतिशत			अपाङ्गता भएको जनसङ्ख्या
		जम्मा	पुरुष	महिला			जम्मा	पुरुष	महिला	
१	ताप्लेजुङ	१२७४६१	६०५५२	६६९०९	-०.५५	३५	७१.३	७९.२९	६४.१५	३७३०
२	पाँचथर	१९१८१७	९०१८६	१०१६३१	-०.५२	१५५	७५.५८	८०.३५	६५.७८	५०४९
३	इलाम	२९०२५४	१४११२६	१४९१२८	०.२६	१७०	७७.९१	८४.१६	७२.०५	७६३६
४	झापा	८१२६५०	३८५०९६	४२७५५४	१.६६	५०६	७५.०९	८२.३४	६८.६५	१५३७६
५	सङ्खुवासभा	१५८७४२	७५२२५	८३५१७	-०.०३	४६	६७.३८	७७.४७	६२.२०	४०५४
६	तेरथुम	१०१५७७	४७१५१	५४४२६	-१.०८	१५०	७४.६२	८३.५३	६७.०४	२६२६
७	धनकुटा	१६३४१२	७६५१५	८६८९७	-०.१९	१८३	७४.३७	८२.४	६७.४१	४८८१
८	भोजपुर	१८२४५९	८६०५३	९६४०६	-१.०७	१२१	६९.३४	७८.३९	६१.३८	४६१८
९	मोरङ	९६५३७०	४६६७१२	४९८६५८	१.३५	५२०	७०.६३	७८.७३	६३.१३	१७०५३
१०	सुनसरी	७६३४८७	३७१२२९	३९२२५८	१.९९	६०७	६८.४६	७६.९६	६०.४९	१०४०९
११	सोलुखुम्बु	१०५८८६	५१२००	५४६८६	-०.१७	३२	६४.२२	७३.३९	५५.६९	२६०९
१२	ओखलढुङ्गा	१४७९८४	६८६८७	७९२९७	-०.५७	१३८	६४.४३	७४.३३	५६.०१	३४९०
१३	खोटाङ	२०६३१२	९७०९२	१०९२२०	-१.१५	१३०	६८.८३	७७.६७	६१.१	५३२८
१४	उदयपुर	३१७५३२	१४९७१२	१६७८२०	०.९९	१५४	६८.८२	७७.१८	६१.४७	६७८१
१५	सप्तरी	६३९२८४	३१३८४६	३२५४३८	१.१४	४६९	५४.५	६६.९८	४२.५७	८०४४
१६	सिराहा	६३७३२८	३१०१०१	३२७२२७	१.०७	५३६	५०.१५	६१.८५	३९.२०	८४६५
१७	दोलखा	१८६५५७	८७००३	९९५५४	-०.९१	८५	६२.७८	७३.३४	५३.६४	५५८७
१८	रामेछाप	२०२६४६	९३३८६	१०९२६०	-०.४७	१३१	६२.२४	७२.६४	५३.४७	४४१८
१९	सिन्धुली	२९६१९२	१४२१२३	१५४०६९	०.५७	११९	६०.५३	६९.८०	५२.१०	६४६६
२०	धनुषा	७५४७७७	३७८५३८	३७६२३९	१.१७	६४०	५०.४४	६०.६१	४०.२३	८४१२

२१	महोत्तरी	६२७५८०	३११०१६	३१६५६४	१.२६	६२६	४६.४४	५६.५५	३६.५५	१०१६६
२२	सर्लाही	७६९७२९	३८९७५६	३७९९७३	१.९१	६११	४६.३०	५५.७६	३६.६०	९८८५
२३	रसुवा	४३३००	२१४७५	२१८२५	-0.३३	२८	५३.६०	६०.८५	४६.५०	१०१६
२४	धादिङ	३३६०६७	१५७८३४	१७८२३३	-0.0८	१७४	६२.८६	७१.0८	५५.७	७८२७
२५	नुवाकोट	२७७४७१	१३२७८७	१४४६८४	-0.३९	२४८	५९.८	६७.९५	५२.४१	४६९०
२६	सिन्धुपाल्चोक	२८७७९८	१३८३५१	१४९४४७	-0.६१	११३	५९.५९	६७.९७	५१.८८	६६०८
२७	काभ्रेपलाञ्चोक	३८१९३७	१८२९३६	१९९००१	-0.0१	२७४	६९.८	७९.५९	६०.९२	६६७०
२८	काठमाडौँ	१७४४२४०	९१३००१	८३१२३९	४.७८	४४१६	८६.२५	९२.१८	७९.७७	१७१२२
२९	ललितपुर	४६८१३२	२३८०८२	२३००५०	३.२६	१२१६	८२.५३	९०.११	७४.७२	४९३४
३०	भक्तपुर	३०४६५१	१५४८८४	१४९७६७	३.0१	२५६०	८१.६८	९०.४८	७२.६५	३२०४
३१	चितवन	५७९९८४	२७९०८७	३००८९७	२.0६	२६१	७६.९८	८३.८७	७०.६८	१२९३७
३२	मकवानपुर	४२०४७७	२०६६८४	२१३७९३	0.६९	१७३	६७.८५	७५.४१	६०.५९	८४६७
३३	पर्सा	६०१०१७	३१२३५८	२८८६५९	१.९	४४४	५५.९	६६.९३	४३.८९	६२१५
३४	बारा	६८७७०८	३५१२४४	३३६४६४	२.0७	५७८	५१.९६	६२.७५	४०.६७	११६४९
३५	रौतहट	६८६७२२	३५१०७९	३३५६४३	२.३१	६१०	४१.६९	५०.८८	३२.0३	८६९८
३६	गोरखा	२७१०६१	१२१०४१	१५००२०	-0.६१	७५	६६.३४	७५.0९	५९.४४	६२६९
३७	तनहुँ	३२३२८८	१४३४१०	१७९८७८	0.२५	२०९	७४.८३	८३.६८	६७.९३	६१६८
३८	मनाङ	६५३८	३६६१	२८७७	-३.८३	३	७४.८४	८३.0२	६४.२२	२०४
३९	लमजुङ	१६७७२४	७५९१३	९१८११	-0.५५	९९	७१.११	८०.७३	६३.३३	४७४५
४०	कास्की	४९२०९८	२३६३८५	२५५७१३	२.५७	२४४	८२.३८	९०.१	७५.३५	९२१९
४१	स्याङ्जा	२८९१४८	१२५८३३	१६३३१५	-0.९३	२४८	७६.६१	८६.0५	६९.५५	५७१४
४२	पर्वत	१४६५९०	६५३०१	८१२८९	-0.७४	२९७	७३.८५	८३.४२	६६.३८	३६५३
४३	म्याग्दी	११३६४१	५१३९५	६२२४६	-0.0७	४९	७१.८७	८१.0७	६४.४८	६१२२
४४	मुस्ताङ्	१३४५२	७०९३	६३५९	-१.0८	४	६६.२१	७५.४	५५.८२	४५२
४५	बाग्लुङ	२६८६१३	११७९९७	१५०६१६	-0.0१	१५१	७१.८८	८०.५९	६५.२९	६१७९
४६	गुल्मी	२८०१६०	१२०९९५	१५९१६५	-0.५७	२४४	७२.५६	८१.३५	६५.९४	७६७१
४७	अर्घाखाँची	१९७६३२	८६२६६	१११३६६	-0.५३	१६६	७२.५९	८१.७६	६५.७९	५१६५
४८	पाल्पा	२६११८०	११५८४०	१४५३४०	-0.२८	१९०	७६.२२	८४.८८	६९.५२	६५३७
४९	रुपन्देही	८८०१९६	४३२१९३	४४८००३	२.१७	६४७	६९.७८	७९.२२	६०.७९	९८९०
५०	नवलपरासी प.	३३१९०४	१६०८९६	१७१००८						
५१	नवलपरासी पू.	३११६०४	१४२९९७	१६८८२५						
५२	कपिलवस्तु	५७१९३६	२८५५९९	२८६३३७	१.७१	३२९	५४.९१	६४.९४	४४.९७	७३३३

५३	रुकुम पू.	५३१८४	२४९८०	२८२०४						
५४	रुकुम प.	१५५३८३	७४१७९	८१२०४						
५५	रोल्पा	२२४५०६	१०३१००	१२१४०६	०.६७	११९	६०	७१.५५	५०.४८	७४५८
५६	सल्यान	२४२४४४	११५९६९	१२६४७५	१.२७	१६६	६४.०४	७३.८८	५५.१७	६२३३
५७	प्युठान	२२८१०२	१०००५३	१२८०४९	०.७१	१७४	६७.०१	७८.१८	५८.६३	५९३०
५८	दाङ	५५२५८३	२६१०५९	२९१५२४	१.७८	१८७	७०.३२	७८.८८	६२.७८	१२८८१
५९	दैलेख	२६१७७०	१२६९९०	१३४७८०	१.५	१७४	६२.४७	७२.८४	५२.८६	७६०७
६०	जाजरकोट	१७१३०४	८५५३७	८५७६७	२.३९	७७	५७.२७	६५.९	४८.७	६८४८
६१	सुर्खेत	३५०८०४	१६९४२१	१८१३८३	१.९५	१४३	७३.१२	८२.०४	६४.९२	१०२९१
६२	बाँके	४९१३१३	२४४२५५	२४७०५८	२.४२	२१०	६२.३९	६९.९६	५४.९५	७४६८
६३	बर्दिया	४२६५७६	२०५०८०	२२१४९६	१.०९	२११	६५.३९	७३.५४	५७.९५	८११७
६४	डोल्पा	३६७००	१८२३८	१८४६२	२.१७	५	५४.१५	६७.८६	४०.६२	१६०२
६५	हुम्ला	५०८५८	२५८३३	२५०२५	२.२५	९	४७.८२	६२.०६	३३	२४११
६६	जुम्ला	१०८९२१	५४८९८	५४०२३	१.९७	४३	५४.६६	६८.२४	४१.८४	३२४८
६७	कालिकोट	१३६९४८	६८८३३	६८११५	२.६	७९	५६.८३	६७.८९	४५.७३	५२६२
६८	मुगु	५५२८६	२८०२५	२७२६१	२.३	१६	५१.२५	६५.१७	३६.९२	१९१७
६९	बझाङ	१९५१५९	९२७९४	१०२३६५	१.५६	५७	५५.५५	७२.९९	४०.१२	४९७६
७०	बाजुरा	१३४९१२	६५८०६	६९१०६	२.१५	६२	५५.६८	६८.८४	४३.३३	५८९५
७१	डोटी	२११७४६	५७२५२	११४४९४	०.२२	१०५	५६.३५	७३.४१	५२.३४	७३०२
७२	अछाम	२५७४७७	१२०००८	१३७४६९	१.०७	१५३	५५.६५	७०.७	४२.८७	८६०२
७३	कैलाली	७७५७०९	३७८४१७	३९७२९२	२.२९	२४०	६६.३२	७६.१६	५७.०५	१५३७८
७४	दार्चुला	१३३२७४	६३६०५	६९६६९	०.८८	५७	६५.३६	७९.२६	५२.८८	३६६९
७५	बैतडी	२५०८९८	११७४०७	१३३४९१	०.६८	१६५	६२.९७	७९.०१	४९.२२	७७८८
७६	डडेल्धुरा	१४२०९४	६६५५६	७५५३८	१.१९	९२	६५.३१	७९.६६	५२.९४	५१५०
७७	कञ्चनपुर	४५१२४८	२१६०४२	२३५२०६	१.७७	२८०	७०.६७	८१.३५	६१.०२	९०७२

तालिका नं. १.१५
प्रदेशगत आधारमा नेपालको जनसङ्ख्या

जिल्ला र स्थानीय तह	घरधुरी	जनसङ्ख्या		
		जम्मा	पुरुष	महिला
प्रदेश नं. १				
जम्मा	९९२,४४५	४,५३४,९४३	२,१६६,५३६	२,३६८,४०७

महानगरपालिका	४७,७९८	२१४,६६३	१०८,८२७	१०५,८३६
उपमहानगरपालिका	६६,४८७	२७८,२२२	१३१,२३७	१४६,९८५
नगरपालिका	४८४,०३१	२,१४७,०६१	१,०१०,२५९	१,१३६,८०२
गाउँपालिका	३९३,४३४	१,८५९,९४६	८८५,४८०	९७४,४६६
संस्थागत	६९५	३५,०५१	३०,७३३	४,३१८

जिल्ला र स्थानीय तह	घरधुरी	जनसङ्ख्या		
		जम्मा	पुरुष	महिला
प्रदेश नं. २				
जम्मा	९३२,३०८	५,४०४,१४५	२,७१७,९३८	२,६८६,२०७
महानगरपालिका	३९,२८६	२४०,९२२	१२७,२२७	११३,६९५
उपमहानगरपालिका	७०,९४८	४०२,२९०	२०६,६४९	१९५,६४१
नगरपालिका	५७१,००५	३,२४०,३४७	१,६११,०४८	१,६२९,२९९
गाउँपालिका	२५०,८४८	१,५०७,७९०	७६१,१५४	७४६,६३६
संस्थागत	२२१	१२,७९६	११,८६०	९३६

जिल्ला र स्थानीय तह	घरधुरी	जनसङ्ख्या		
		जम्मा	पुरुष	महिला
बागमती प्रदेश				
जम्मा	१,२७०,७९७	५,५२९,४५२	२,७४७,६३३	२,७८१,८१९
महानगरपालिका	३९३,५८३	१,५४०,८७७	७९१,७६६	७४९,१११
उपमहानगरपालिका	३४,२७०	१५२,८७५	७४,९६४	७७,९११
नगरपालिका	५२६,५५२	२,२५८,१०९	१,१०२,००३	१,१५६,१०६
गाउँपालिका	३१४,७३९	१,४८१,९५७	७०३,८६१	७७८,०९६
संस्थागत	१,६५३	९५,६३४	७५,०३९	२०,५९५

जिल्ला र स्थानीय तह	घरधुरी	जनसङ्ख्या		
		जम्मा	पुरुष	महिला
गण्डकी प्रदेश				
जम्मा	५७८,२१९	२,४०३,७५७	१,०९०,८०८	१,३१२,९४९
महानगरपालिका	१०५,६३०	४०२,९९५	१९२,९७७	२१०,०१८
नगरपालिका	२५५,६२२	१,०४२,०११	४६२,०२२	५७९,९८९
गाउँपालिका	२१६,४३०	९३२,३४८	४१४,४७६	५१७,८७२
संस्थागत	५३७	२६,४०३	२१,३३३	५,०७०

जिल्ला र स्थानीय तह	घरधुरी	जनसङ्ख्या		
		जम्मा	पुरुष	महिला
लुम्बिनी प्रदेश				
जम्मा	८८५,२०३	४,४९९,२७२	२,१४०,३१६	२,३५८,९५६
उपमहानगरपालिका	१२८,६५१	५७५,३८५	२७८,१६९	२९७,२१६
नगरपालिका	३५०,६१९	१,७४९,६७२	८२९,०३९	९२०,६३३
गाउँपालिका	४०५,४८७	२,१४०,१२८	१,००३,३९०	१,१३६,७३८
संस्थागत	४४६	३४,०८७	२९,७१८	४,३६९

जिल्ला र स्थानीय तह	घरधुरी	जनसङ्ख्या		
		जम्मा	पुरुष	महिला
कर्णाली प्रदेश				
जम्मा	२९८,३५९	१,५७०,४१८	७६७,९२३	८०२,४९५
नगरपालिका	१५५,७४८	७७४,३१६	३७३,६१०	४००,७०६
गाउँपालिका	१४२,४२६	७८०,९२६	३८०,३३१	४००,५९५
संस्थागत	१८५	१५,१७६	१३,९८२	१,१९४

जिल्ला र स्थानीय तह	घरधुरी	जनसङ्ख्या		
		जम्मा	पुरुष	महिला
सुदूरपश्चिम प्रदेश				
जम्मा	४६९,९७१	२,५५२,५१७	१,२१७,८८७	१,३३४,६३०
उपमहानगरपालिका	२९,१४३	१४७,७४१	७३,४६२	७४,२७९
नगरपालिका	२५५,२७८	१,३५५,८१४	६४१,८११	७१४,००३
गाउँपालिका	१८५,२८२	१,०२७,४३३	४८३,०५३	५४४,३८०
संस्थागत	२६८	२१,५२९	१९,५६१	१,९६८

स्रोतः केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग

१.६ नेपालको राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष, शिकार आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र तथा नेपालमा संरक्षित जिवजन्तुहरू

तालिका नं. १.१६
राष्ट्रिय निकुञ्ज

क्र. सं.	राष्ट्रिय निकुञ्जको नाम	स्थापना मिति	भौगोलिक क्षेत्र (जिल्ला)	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)	पाइने प्रसिद्ध जनावर तथा प्रमुख प्राकृतिक सम्पदाहरू
१	चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०३०	चितवन, मकवानपुर, पर्सा, नवलपरासी (पूर्व)	९५२.६३	एकसिँगे गैंडा, पाटे बाघ, चितुवा, रतुवा, चित्तल, घडियाल गोही, मगर गोही, सोंस, अजिङ्गर, गौरी गाई, काठेभालु, लगुना, चौसिँगा तथा विविध जातका चराहरू (नेपालको घोषित पहिलो राष्ट्रिय निकुञ्ज) । २०३०।०६।०४ गतेको राजपत्र अनुसार ९३२ वर्ग कि.मि. क्षेत्रफल कायम भएकोमा मिति २०७३।०७।०१ गतेको राजपत्रको सूचना अनुसार चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको क्षेत्रफल ९५२.६३ वर्ग कि.मि. कायम भएको ।

कृष्णसार

२	लाङटाङ राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०३२	रसुवा, नुवाकोट र सिन्धुपाञ्चोक	१७१०	चितुवा, हाब्रे (रातो पण्डा) कस्तुरी मृग, रतुवा, झारल, घोरल, थार, जङ्गली भेंडा, भालु, लङ्गुर बाँदर (जैविक विविधताका दृष्टिकोणले विश्वकै अग्रणी स्थान)। २०३२।१२।०९ गतेको राजपत्रमा सूचना प्रकाशित भएको।
३	सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०३२	सोलुखुम्बु	११४८	कस्तुरी मृग, हिमाली भालु, डाँफे, चिलिमे, कालीज, लालचुच्चे, हिँउ चितुवा, थार। (सर्वाधिक उचाइमा रहेको राष्ट्रिय निकुञ्ज)। २०३३।०४।०४ गतेको राजपत्रमा सूचना प्रकाशित भएको।
४	रारा राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०३२	मुगु, जुम्ला	१०६	हिमाली भालु, थार, घोरल, बँदेल र विविध जातका चराचुरुङ्गी (सबैभन्दा सानो राष्ट्रिय निकुञ्ज)। २०३४।०२४ गतेको रातपत्रमा सूचना प्रकाशित भएको।

५	बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०३२	बर्दिया	९६८	बाघ, भालु, चितुवा, कृष्णसार, बाह्रसिङ्गे, घोडगदाह, जरायो, जङ्गली हात्ती, गैंडा, गोही, सौँस तथा विविध जातका चराहरू रहने । २०३२।११।२५ गतेको राजपत्रको सूचना अनुसार शाही कर्णाली शिकार आरक्ष रूपमा घोषणा गरिएको । २०४१।०५।११ गतेको राजपत्रको सूचना अनुसार शाही बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको रूपमा नामाकरण भई क्षेत्रफल ९६८ वर्ग कि.मि. कायम भएको ।
६	से फोक्सुन्डो राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०४०	डोल्पा, मुगु	३५५५	हिउँ चितुवा, तिब्बती खरायो, नाउर, निलो भेडा, कस्तुरी, मृग, जङ्गली याक, ब्वाँसो, तिब्बती गधा, चिरु । (शे-फोक्सुन्डो ताल) (नेपालको सबैभन्दा ठुलो राष्ट्रिय निकुञ्ज) । २०४१।०४।२२ गतेको राजपत्रमा सूचना प्रकाशित भएको ।
७	खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०४२	बझाङ, बाजुरा, डोटी, अछाम	२२५	रतुवा, कस्तुरी मृग, घोरल, चरीबाघ, चितुवा, जङ्गली कुकुर, वन बिरालो, साथै डाँफे, मुनाल जस्ता चराहरू पाइने । २०४३।०३।०९ गतेको राजपत्रमा सूचना प्रकाशित भएको ।

८	मकालु बरुण राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०४९	सङ्खुवासभा र सोलुखुम्बु	१५००	विश्वका दुर्लभ वनस्पति र हिमाली कालो भालुजस्ता प्राणीहरू (पहिले नदेखिएको छिर्केमिर्के रेन बेब्लर, ओलिफ ग्राउन्ड, वार्वलभर), २०४८।०८।०२ गतेको राजपत्रमा सूचना प्रकाशित भएको ।
९	शिवपुरी नागार्जुन राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०५८	काठमाडौँ, नुवाकोट, सिन्धुपाञ्चोक र धादिङ	१५९	काठमाडौँमा दैनिक १० लाख क्युविक लिटर पानी उपलब्ध हुने साथै, ध्वाँसे चितुवा, आसामी बाँदर, सालक तथा अन्य विविध जातका जीवजन्तु पाइने । २०५८।११।०६ गतेको राजपत्रको सूचना अनुसार यस निकुञ्जको क्षेत्रफल १४५ वर्ग कि.मि. रहेकामा २०६५।११।१२ गतेको राजपत्रको सूचना अनुसार यस निकुञ्जको क्षेत्रफल १५९ वगर्त कि.मि. कायम भएको ।
१०	बाँके राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०६७	बाँके, सल्यान, दाङ	५५०	बाघ, हुँडार, सालक, चौसिङ्गा तथा विविध जातका पक्षीहरू । २०६७०३।२८ गतेको राजपत्र अनुसार घोषणा गरिएको ।
११	शुक्लाफाँटा राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०३१	कञ्चनपुर	३०५	बाह्रसिङ्गे, एक सिङ्गे गैँडा, हात्ती, पाटेबाघ, भालु, चितवा, लघुना, गोही, एवम् चराचुरुङ्गी । २०३३।०४।०४ गतेको राजपत्रको सूचना अनुसार शुक्लाफाँट वन्यजन्तु र आरक्षको रूपमा घोषणा भएकोमा २०७३/११/१९ गतेको सूचनाअनुसार राष्ट्रिय निकुञ्जको रूपमा स्थापित ।

१२	पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०४०	चितवन, मकवानपुर र पर्साका केही भागहरू	६२७.३९	सालक, हुँडार, चौसिंगा, पाटेबाघ, एकसिंगे गैंडा, गौरी गाई, अजिङ्गर, सुन गोहोरो । २०४१।०२।०८ गतेको राजपत्रको सूचना अनुसार पर्सावन्यजन्तु आरक्षको रूपमा घोषणा भएकोमा नेपाल सरकार मन्त्री परिषदको मिति २०७४/०२/१९ गतेको निर्णय अनुसार राष्ट्रिय निकुञ्जको रूपमा स्थापित)
	जम्मा			११,८०६.०२	

तालिका नं. १.१७
शिकार आरक्ष

क्र. सं.	शिकार आरक्ष	स्थापना वर्ष	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)	भौगोलिक क्षेत्र	पाइने प्रसिद्ध जनावरहरू र राजपत्रानुसार घोषणा विवरण
१	ढोरपाटन शिकार आरक्ष	२०४४	१३२५	रुकुम, बाग्लुङ तथा म्याग्दीको केही भाग	नाउर, झारल, थार, हिमाली भालु निलो भेडा आदि । २०४४।०१।१४ गतेको राजपत्रमा सूचना प्रकाशित भएको ।

तालिका नं. १.१८
संरक्षण क्षेत्र

क्र. सं.	संरक्षण क्षेत्र	स्थापना वर्ष	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)	भौगोलिक अवस्थिति क्षेत्र	पाइने प्रसिद्ध जनावरहरू र राजपत्र अनुसार घोषणा विवरण
१	अन्नपूर्ण	२०४९	७६२९	लमजुङ, मनाङ मुस्ताङ, म्याग्दी, कास्की	हिमाली दुर्लभ जीवजन्तु, वनस्पति तथा सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण । २०४९।०४।०५ गतेको राजपत्र अनुसार घोषणा गरिएको ।
२	कञ्चनजङ्घा	२०५४	२०३५	ताप्लेजुङ	हिउँ चितुवा, कस्तुरी मृग, हिमाली खैरो भालु, ब्वाँसो, नाउर, घोरल, हाब्रे, चरीबाघ आदि । २०५४।०४।०६ गतेको राजपत्र अनुसार घोषणा गरिएको ।

३	मनास्लु	२०५५	१६६३	गोरखा	हिउँ चितुवा, कस्तुरी, मृग , नाउर, झारललगायत विभिन्न चराहरू र सर्प जातिहरू । २०५५।०९।१३ गतेको राजपत्र अनुसार घोषणा भएको ।
४	कृष्णसार	२०६५	१६.९५	बर्दिया	कृष्णसार, हुँडार अजिङ्गर । २०६५।१२।०३ गतेको राजपत्र अनुसार घोषणा गरिएको ।
५	गौरीशङ्कर	२०६६	२१७९	रामेछाप, दोलखा र सिन्धुपाल्चोक	हिँउ चितुवा, कस्तुरी मृग, चरीबाघ, डाँफे, मुनाल आदि । २०६६।०९।२७ गतेको राजपत्र अनुसार घोषणा गरिएको ।
६	अपि-नाम्पा	२०६७	१९०३	दार्चुला	हिँउ चितुवा, घोरल, कालो भालू, थार, जरामसी, यार्सा गुम्बा, पाँच औँले आदि । २०६७०३।२८ गतेको राजपत्र अनुसार घोषणा गरिएको ।

तालिका नं. १.१९
मध्यवर्ती क्षेत्रहरू

क्र. सं.	मध्यवर्ती क्षेत्र	घोषित वर्ष	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)	राजपत्रअनुसार घोषणा विवरण
१	चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०५३	७२९.३७	२०५३।०८।१७ गतेको राजपत्रअनुसार चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्रको क्षेत्रफल ७५० वर्ग कि.मि. घोषणा गरिएकोमा २०७२।०७।०१ गतेको राजपत्र अनुसार सो क्षेत्रफल ७२९.३७ वर्ग कि.मि. कायम गरिएको ।
२	लामटाङ्ग राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०५५	४२०	२०५५।०१।१४ गतेको राजपत्रअनुसार घोषणा गरिएको ।
३	सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०५८	२७५	२०५८।०९।१७ गतेको राजपत्रअनुसार घोषणा गरिएको ।
४	रारा राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०६३	१९८	२०६३।०६।०९ गतेको राजपत्रअनुसार घोषणा गरिएको ।

५	बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०५३	५०७	२०५३।०८।१७ गतेको राजपत्र अनुसार बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको वरिपरीको ३२७ वर्ग कि.मि. क्षेत्रफल भएको क्षेत्रलाई बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्र घोषणा गरिएकोमा २०६७।०४।३१ गतेको राजपत्र अनुसार सो मध्यवर्ती क्षेत्र विस्तार गरी ५०७ वर्ग कि.मि. कायम गरिएको ।
६	शे-फोक्सुण्डो राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०५५	१३४९	२०५५।०७।०२ गतेको राजपत्रअनुसार घोषणा गरिएको ।
७	खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०६३	२२५	२०६३।०७।१३ गतेको राजपत्रअनुसार घोषणा गरिएको ।
८	शिवपुरी नागार्जुन राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०७२	११८.६१	२०७२।१२।१५ गतेको राजपत्रअनुसार घोषणा गरिएको ।
९	बाँके राष्ट्रय निकुञ्ज	२०६७	३४३	२०६७।०३।२८ गतेको राजपत्रअनुसार घोषणा गरिएको ।
१०	मकालु वरुण राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०५५	८३०	२०५५।१०।२५ गतेको राजपत्रअनुसार घोषणा गरिएको ।
११	शुक्लाफाँट राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०६१	२४३.५	२०६१।०२।०९ गतेको राजपत्रअनुसार घोषणा गरिएको ।
१२	पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्ज	२०६२	२८५.३	२०६२।०३।१३ गतेको राजपत्र अनुसार घोषणा भएको र २०७२।०५।०७ गतेको राजपत्र अनुसार ध्यवर्ती क्षेत्रको सीमाना हेरफेर भई पर्सा वन्यजन्तु आरक्षको मध्यवर्ती क्षेत्रको क्षेत्रफल २८५.३ वर्ग कि.मि. कायम भएको ।
१३	कोसीटप्पु वन्यजन्तु आरक्ष	२०६१	१७३	२०६१।०५।१४ गतेको राजपत्रअनुसार घोषणा गरिएको ।
	जम्मा		५६८७.७८	
	कुल जम्मा क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)		३४,४१९.७५	

तालिका नं. १.२०

वन्यजन्तु आरक्ष

क्र.सं.	वन्यजन्तु आरक्ष	स्थापना वर्ष	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)	भौगोलिक क्षेत्र	पाइने प्रसिद्ध जनावरहरू
१	कोशीटप्पु वन्यजन्तु आरक्ष	२०३२	१७५	सुनसरी	दुर्लभ अर्ना, घडियाल तथा मगरगोही, सोस तथा विभिन्न माछा तथा चराचुरुङ्गी ।

तालिका नं. १.२१
रामसार साइटमा सूचीकृत नेपालका सीमसार क्षेत्रहरू:

क्र. सं.	नाम	क्षेत्रफल (हे.)	सूचीकृत मिति (इस्वी सम्वत)	जिम्मेवार स्थानीय व्यवस्थापन निकाय
१	कोसीटप्पु	१७५००	१९८७-१२-१७	कोसीटप्पु वन्यजन्तु आरक्ष
२	बीस हजारी ताल	३२००	२००३-०८-१३	चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज
३	घोडाघोडी ताल क्षेत्र	२५६३	२००३-०८-१३	जिल्ला वन कार्यालय, कैलाली
४	जगदीशपुर जलाशय	२२५	२००३-०८-१३	जिल्ला वन कार्यालय, कपिलवस्तु
५	रारा ताल	१५८३	२००७-०९-२३	रारा राष्ट्रिय निकुञ्ज
६	फोक्सुण्डो ताल	४९४	२००७-०९-२३	शे-फोक्सुण्डो राष्ट्रिय निकुञ्ज
७	गोसाईकुण्ड तथा आसपासका तालहरू	१०३०	२००७-०९-२३	लाङटाङ्ग राष्ट्रिय निकुञ्ज
८	गोक्यो तथा आसपासका तालहरू	७७७०	२००७-०९-२३	सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज
९	माई पोखरी	९०	२००८-१०-२८	जिल्ला वन कार्यालय, इलाम
१०	पोखरा उपत्यकाका (Pokhara valley Lake cluster) तालहरू	२६१०६	२०१६-०२-०२	जिल्ला विकास समिति, कास्की जिल्ला वन कार्यालय, कास्की

तालिका नं. १.२२
संरक्षित स्नतधारी वन्यजन्तु

१.	आसामी बाँदर (Macaca Assamensis)
२.	सालक (Manis pentadactyla) र (Manis crassicaudata)
३.	हिस्पिड खरायो (Caprolagus hispidus)
४.	सोंस (Platanista Gangetica)
५.	ब्वाँसो (Canis lupus)
६.	हिमाली खैरो भालु (Ursus arctos)
७.	हाब्रे (Ailurus fulgens)

८.	लिङसाङ/सिलु (Prionodon pradicolor)
९.	चरी बाघ (Prionailurus bengalensis)
१०.	लिङकस (Felis lynx)
११.	ध्वाँसे चितुवा (Pardofelis nebulosa)
१२.	बाघ (Panthera tigris tigris)
१३.	हिउँ चितुवा (Panthera uncia)
१४.	जङ्गली हात्ती (Elephas maximus)
१५.	एक सिङ्गे गैंडा (Rhinoceros unicornis)
१६.	पुड्के बँदेल (Sus salvanius)
१७.	कस्तुरी मृग (Moschus chrysogaster)
१८.	बाह्रसिङ्गा (Cervus duvauceli)
१९.	गौरीगाई (Bos gaurus)
२०.	जङ्गली याक (Bos mutus)
२१.	अर्ना (Bubalus arnee)
२२.	नायन (Ovis ammon)
२३.	चिरु (Pantholops hodgsoni)
२४.	कृष्णसार (Antilope cervicapra)
२५.	चौका (Tetracerus quadricornis)
२६.	हुँडार (Hyaena hyaena)

संरक्षित पक्षी

१.	कालो गरुड (Ciconia nigra)
२.	सेतो गरुड (Ciconia ciconia)
३.	सारस (Grus antigone)
४.	चीर कालिज (Catreus wallichii)
५.	डाँफे (Lophophorus impejanus)
६.	मोनाल (Tragop-an satyra)
७.	खर मुजुर (Houbarpsis bengalensis)
८.	सानो खर मुजूर (Sypheotides indica)
९.	राज धनेश (Buceros bicornis)

संरक्षित घस्रने वन्यजन्तु :

१.	अजिङ्गर (Python molurus)
२.	घडियाल गोही (Vavialis gangeticus)
३.	सुन गोहोरो (Varanus flavescens)

स्रोत: राष्ट्रिय निकुञ्ज विभागद्वारा प्रकाशित नेपालका संरक्षित क्षेत्रहरू अनुसूची १ र २ पेज ७२-७९, २०७४

यार्सागुम्बा

नेपालको बहुउपयोगी एवम् बहुमूल्य जडीबुटीहरूमध्ये यार्सागुम्बा पनि एक हो । लामा भाषामा यार्साको अर्थ आधाजीव र गुम्बाको अर्थ आधा विरुवा वा बुटी (Herbs) भन्ने हुन्छ । यसको वैज्ञानिक नाम Cordyceps वा Cordyceps Sinensis हो, जसमा Cord ले Club र Ceps ले Head को अर्थ दिन्छ । यसलाई क्याटरपिलर फङ्गस (Caterpiller Fungus) पनि भनिन्छ । साथै, औषधिमूलक च्याउ, फङ्गल बुटी, हिडने बुटी (Walking Herb) जस्ता नामले पनि यार्सागुम्बालाई चिनाउने गरिन्छ । वास्तवमा यार्सागुम्बा आधा किरा र आधा फङ्गस (Half Insect and Half Fungus) हो ।

यार्सागुम्बा नेपालको ३००० देखि ५००० मिटरसम्मको उचाइमा पाइन्छ । हिमाली भूभागबाट हिँउ पग्लने क्रमसँगै यार्सागुम्बा जमिनमाथि देखापर्न थाल्छ । सुरुमा लार्भाको रूपमा देखापर्ने यार्सागुम्बा पछि फङ्गसमा रूपान्तरण हुन्छ । यार्सागुम्बा एक शक्तिवर्धक जडीबुटी हो । यो औषधिको रूपमा प्रयोग हुन्छ । यार्सागुम्बा ढाडदुखाइ, रक्तअल्पता, थकान, दम, क्यान्सर, अनिन्द्रा, रक्तचाप, एलर्जीजस्ता रोगका लागि उपयोगी मानिन्छ । यसले फोक्सो, मृगौला, मुटु, कलेजोजस्ता शरीरका अंगहरूलाई स्वस्थकर राखी रोगप्रतिरोधात्मक क्षमतालाईसमेत बढाउँछ भन्ने विश्वास गरिन्छ ।

नेपालको पूर्वदेखि पश्चिम उत्तरी भेकमा पाइने यार्सागुम्बा अत्यन्त गुणस्तरीय मानिन्छ । अत्यन्त महँगो मूल्यमा व्यापार हुनाले यसलाई नेपालको Yellow living Gold को रूपमा समेत पहिचान दिन थालिएको छ । यार्सागुम्बा सङ्कलन अहिले अत्यन्त प्रतिस्पर्धी बनेको छ । यार्सागुम्बा नेपालको उच्च हिमाली भेकमा बसोबास गर्नेहरूका लागि जीवन निर्वाहको स्रोत त बनेको छ नै साथसाथै यो नेपालको महत्त्वपूर्ण आयस्रोत बन्न सक्ने उच्च सम्भावना छ ।

परिच्छेद : दुई

नेपालको सङ्क्षिप्त ऐतिहासिक रुपरेखा

२.१ नेपाल एक प्राचीन मुलुकको रूपमा

विभिन्न धर्मशास्त्र तथा पुराणहरूमा नेपाललाई अत्यन्तै प्राचीन भूमिको रूपमा वर्णन गरिएको छ। करीब १३ करोड वर्षअगाडि बनेका यहाँका पर्वत शृङ्खलाहरू र उपत्यकाहरूमा पछि आएर प्राणीहरूको आकर्षण विशेष रूपमा बढ्दै गएको पाइन्छ। पश्चिम नेपालको बुटवलक्षेत्रमा पाइएको रामापिथेकस मानवको अवशेषले एक करोड वर्षभन्दा अगाडिदेखि नै नेपालमा मानवको बसोबास सुरु भइसकेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ। नेपाल नामको पहिलो उल्लेख अथर्व परिशिष्टमा गरिएको पाइन्छ। अथर्व परिशिष्टको समय निश्चित गर्न नसकिए तापनि इसापूर्व ५००-६०० को बिचमा यसको निर्माण भएको मानिन्छ। यसमा नेपाललाई कामरु, विदेह, उदुम्बर, अवन्ती र कैकय देशहरूसँगै राखी चर्चा गरिएको छ। मूल सर्वास्तिवाद, विनयसङ्ग्रह नामको बौद्ध ग्रन्थमा पनि नेपालबारे चर्चा गरिएको छ। यसमा भगवान बुद्धको समयमै उनका चेलाहरू व्यापारीहरूका साथ नेपाल पसेको घटना उल्लेख गरिएको छ। महाभारतको वनपर्वमा नेपाललाई विषय (जिल्ला) को रूपमा वर्णन गरिएको छ। जैन ग्रन्थको आवश्यक सूत्र तथा कौटिल्यको अर्थशास्त्र (ई.पू. चौथो शताब्दी) ले पनि नेपालको बारेमा उल्लेख गरेका छन्। त्यस्तै भारतीय गुप्त सम्राट समुद्रगुप्तले आफ्नो इलाहावाद अभिलेखमा नेपालको उल्लेख 'छिमेक राज्य' को रूपमा गरेका छन् भने त्यसपछिका प्रायः सबै स्रोतहरूले नेपालको उल्लेख स्वतन्त्र राज्यको रूपमा नै गरेका छन्। नेपालका शिलालेखहरूमा भने वि.सं. ५६९ को टिस्टुङ अभिलेखमा पहिलोपटक नेपाल शब्दको उल्लेख भएको छ। यसरी यो मुलुक अत्यन्तै प्राचीन समयदेखि नै 'नेपाल' नामबाट परिचित रहेको स्पष्ट हुन्छ। नेपाललाई सत्ययुगमा सत्यवती, त्रेतायुगमा तपोवन र द्वापरयुगमा मुक्तिसोपान भनिन्थ्यो र कलियुगमा नेपाल भन्ने गरिएको कुरा पौराणिक ग्रन्थहरूमा उल्लेख छ।

२.२ नेपाल नामकरणको आधार

नेपाल नाम प्राचीनकालदेखि नै प्रचलित छ। लिच्छविकालमा विस्तारित यो नाम मल्लकालमा काठमाडौँ उपत्यका र वरिपरिमात्र सीमित रह्यो। एकीकरणपश्चात् काठमाडौँ राजधानी भयो र 'नेपाल' शब्दले आजको नेपाल राष्ट्रलाई नै बुझाउन थाल्यो।

नेपाल नामको बारेमा व्युत्पत्ति, विभिन्न भाषा, जाति, वंशावली र प्राचीन ग्रन्थहरूका आधारमा वर्णन गरिएको पाइन्छ।

२.२.१. भाषागत आधार

किराती भाषा

'नेपाल' पौराणिक किराती शब्द 'नेपा' को सांस्कृतिक रूप हो। 'ने' को अर्थ 'मध्य' र 'पा' को अर्थ 'देश' अर्थात् 'मध्यदेश' हुन्छ। मध्यपर्वतीय खण्डमा रहेको 'नेपा' मा पछि 'ल' प्रत्यय लागेर नेपाल नाम रहेको हो।

तिब्बती भाषा

तिब्बती भाषामा 'ने' को अर्थ घर र 'पाल' को अर्थ ऊन अर्थात ऊन हुने ठाउँको रूपमा यो क्षेत्रलाई लिइएको पाइन्छ। यस क्षेत्रमा भेडापालन बढी भएकाले पाल अर्थात् पशम, पस्मिना (उन) प्रशस्त पाउनु स्वाभाविक हो। तिब्बतीहरू नेपाललाई 'वल्वो' र मङ्गोलहरू 'वल्पो' भन्छन्। भोटनिवासीहरू हिमालपारीको यस भूभागलाई 'पालदेश' वा 'वाल्पो' पनि भन्दछन्।

नेवारी भाषा

नेवारहरूले नेपाललाई 'नेपा' मात्र भन्ने गर्दथे जो पछि नेपाल हुन गयो। 'ने' भनेको 'मध्य' र 'पा' भनेको 'देश' हो। हिमाली भागमा रहेकाले यो नाम सार्थक मानिन्छ। 'नेपा' शब्दमा 'ल' प्रत्यय लागि झ्याको झ्याल, पसःको पसल भएझै नेपाको नेपाल भएको अनुमान गरिएको छ।

लिम्बू भाषा

लिम्बू भाषामा नेपालको अर्थ समतल भूमि भन्ने हुन्छ। पहाडी खण्डमा अत्यन्त ठुलो मैदानी उपत्यका भएकाले यसको नाम नेपाल रहन गएको हो।

लेप्चा भाषा

पुरानो लेप्चा भाषामा 'ने' को अर्थ पवित्र र 'पाल' को अर्थ गुफा हुन्छ। यसरी 'नेपा' ले पुण्यभूमि वा धार्मिक स्थल बुझाउँछ। नेपालका तामाङहरूले पनि तीर्थलाई 'ने' भन्दछन्। लामा धर्मग्रन्थमा 'ने' को अर्थ पवित्र स्थानको रूपमा लगाइन्छ। खोटाङमा 'नेपा' गाउँ छ।

संस्कृत भाषा

नीपः (पर्वतपाद) शब्दमा उपसर्ग आल (स्थान) जोडेर नेपाल भएको अनुमान छ । हिमाल र पञ्चाल जस्तै नीपः (फेदी) र आलयः (निवास) बाट पर्वत फेदीको निवासका रूपमा नेपाल नाम रहेको भाषिक व्याख्या पनि गरिएको छ । यजुर्वेदमा प्रयुक्त वैदिक शब्दमा 'नीपः' को अर्थ उपत्यका निवासी हुन्छ । नेपाल शब्दको मूल 'नीप' भनिन्छ । 'नीपः' भनेको अशोक (कदंब) वृक्ष पनि हो । संस्कृतमा शिवको शैव भएझैँ नेपालको नैपाल शब्द प्रयोग भएको भेटिन्छ । पारस्परिक आख्यानमा भाषागत शाब्दिक सानिध्य र ध्वन्यात्मक सङ्गति देखिए तापनि उपर्युक्त सन्धि शब्दार्थ ठोस र प्रमाणित चाहिँ भएका छैनन् ।

तामाङ भाषा

तामाङ जातिका एक महापुरुष तिब्बतसँग व्यापार गर्दथे । यी तामाङ लामाकै नाइके बने । तामाङ लामा बोलीमा 'ने' भनेको स्तन हो । पृथ्वीको स्तनस्वरूप पर्वतबाट पालित नेपालबाट व्यापार गर्ने महापुरुष पर्वतकै नाममा चिनिए र पर्वतको नामबाट नै नेपाल भनियो ।

२.२.२ जातिगत आधार

(क) नेपाल महात्म्यअनुसार 'ने' नामको ऋषिले यहाँका जनताको लालन पालन गरेकोले यस देशको नाम नेपाल रहन गएको मानिन्छ ।

(ख) दक्षिण भारतको केरला क्षेत्रमा बस्ने मालबार जाति नेवार, सिम्रौनगढका संस्थापक नान्यदेवको साथ यहाँ आएका थिए । यिनीहरूको आगमनपश्चात् यहाँको नाम नेपाल रहन गयो । नेपालका प्राचीन शासक गोपालवंशीहरूलाई "निप" भनिन्थ्यो । उनीहरूको आलय (घर) लाई नेपाल भनियो । 'नीप' शब्दको उल्लेख वैदिक ग्रन्थमा र पाणिनीको अष्टाध्यायिमा समेत भएको पाइन्छ ।

(ग) भोटमा नेपाललाई (Balyal) अथवा वाप्लो भनिन्थ्यो भने चिनिया यात्रीले नि-पो-लो भन्ने गर्थे । किरातहरूको प्रमुख बस्ती भएकाले बौद्ध धर्मग्रन्थहरूमा यहाँको नाम (नेवाल) र अंग्रेजीमा NIPAUL, NEPAUL, NIPAL र NEPAL शब्दका साथै भारतीयहरूद्वारा (नेपाल) शब्दको प्रयोग हुने गरेको छ ।

यस्ता विविध आधार र मान्यता भए तापनि वास्तवमा नेपाल नाम यसै कारणले हुन गएको भनी किटान गर्न भने सकिएको छैन । तथापि मौलिक सभ्यता, संस्कृति र कलाले गर्दा नेपालको स्वतन्त्र र अविछिन्न स्वरूप भने कायम रहेको कुरामा भने मतान्तर छैन ।

२.३ नेपाल उपत्यकाको उत्पत्ति

लिच्छविकालभन्दा अघिको प्राचीन इतिहास भर पर्दो स्रोतहरूको अभावमा

स्पष्ट हुन सकेको छैन । वंशावली र पुराणहरूको आधारमा मात्र यस युगको इतिहास अध्ययन गर्न सकिन्छ । ती ग्रन्थहरूमा भने नेपाल उपत्यका उत्पत्तिको सम्बन्धमा अनेक रोचक कथाहरूको वर्णन गरिएको छ । यस्ता स्रोतहरूले उल्लेख गरेअनुसार प्राचीन समयमा काठमाडौँ उपत्यका घना जङ्गलले ढाकिएको थियो र यसको बिच भागमा विशाल सरोवर थियो । सो सरोवरमा नागहरूको निवास भएकोले यसलाई नागदह भनिन्थ्यो । यहाँ बेलाबखतमा विपश्वी बुद्ध, शिखी बुद्ध, विश्वभू बुद्ध, मञ्जुश्री बोधिसत्व, ककुच्छन्द बुद्धजस्ता विभिन्न तपस्वीहरू आउने गर्दथे ।

विपश्वी बुद्ध

नेपाल उपत्यकामा आउने प्रथम महात्मा विपश्वी बुद्ध थिए । यिनी आफ्नो स्थायी निवास बन्धुमती नगरमा सत्ययुगमा नै आएको विश्वास गरिन्छ । यहाँ आएर उनी नागार्जुन पर्वतमा बसे र केही समयपछि चैत्र शुक्ल पूर्णिमाको दिन नागदहको बिचमा कमलफूलको बीज रोपे । हिजोआज पनि चैत्र शुक्ल पूर्णिमाका दिन नागार्जुन पर्वतमा मेला लाग्दछ र यो विपश्वी बुद्धकै सम्झनामा लागेको मेला हो भन्ने विश्वास गरिन्छ ।

शिखी बुद्ध

विपश्वी बुद्धले रोपेको बीजबाट छ महिनापछि आश्विन शुक्ल पूर्णिमाको दिन एक अलौकिक फूल उत्पन्न भयो र त्यस फूलको बिचभागमा ज्योतिर्मय भगवान् स्वयम्भू प्रकट भए । यसरी मर्त्यलोकमा स्वयम्भू भगवान्को आगमनको खबर सुनेर अरुणपुरका शिखी बुद्ध यहाँ आएर स्वयम्भूको आराधना गर्दागर्दै केही कालपछि भगवानमा नै मिल्न गए । उनी आएर बसेको पर्वतलाई ध्यानोच्च पर्वत भनिन्छ । हरेक माघ १ गते त्यहाँ लाग्ने मेलालाई शिखी बुद्धको संस्मरणमा लगाइएको मेला मान्ने चलन छ ।

विश्वंभू बुद्ध

यिनी त्रेतायुगमा यहाँ आएका थिए । नेपाल उपत्यकामा आएर धेरै फूल भएको पर्वत छानेर आफ्नो आश्रम बनाई बसे । उनी बसेको पहाड फूलोच्च नामले प्रसिद्ध भयो । यिनले नै पहिलोपल्ट उपत्यकाको पानी बाहिर जाने मार्गको बारेमा आफ्ना चेलाहरूलाई अवगत गराएका थिए ।

मञ्जुश्री बोधिसत्व

विश्वंभू बुद्ध फर्केको केही वर्षपछि त्रेतायुगमा नै चीनबाट मञ्जुश्री बोधिसत्वको यहाँ आगमन भयो । यी मञ्जुश्री बोधिसत्वको बारेमा वंशावलीहरूले थुप्रै वर्णन गरेका छन् । उनले यहाँ आएर स्वयम्भूको दर्शन पाएपछि उपत्यकाको पानी बाहिर पठाउने विचार गरे । सरोवरको सम्पूर्ण भौगोलिक अध्ययन गरेर उनले कटुवाल

नामक स्थानमा उपत्यकाको पानी जाने बाटो बनाई स्वयम्भूदेखि गुह्येश्वरीसम्मको एक विशाल सहरको निर्माण गराए । त्यसपछि उनले धर्माकर नामक व्यक्तिलाई नेपालको पहिलो राजा बनाए । मञ्जुश्री फर्केपछि उनका चेलाहरूले यस सहरको नाम नै मन्जुपत्तन राखे । मन्जुश्रीको नाममा हिजोआज श्रीपञ्चमीको दिन स्वयम्भुमा चैत्य मेला लाग्छ ।

ऋकुच्छन्द बुद्ध

मञ्जुश्री बोधिसत्व फिर्ता भएपछि ऋकुच्छन्द बुद्ध स्वयम्भू ज्योतिको दर्शनार्थ यहाँ आए । उनी यहाँ आएको बेला काठमाडौँमा पानीको अभाव देखेर गुह्येश्वरीसँग प्रार्थना गरे । सो प्रार्थना सुनेर गुह्येश्वरीले शिवपुरीबाट बाग्मती पैदा गरिन् भनेर वशांवलीहरूले उल्लेख गरेको पाइन्छ । यी बुद्धले नेपालका राजा धर्माकार निःसन्तान भएकाले उनीपछि धर्मपाललाई यहाँको राजा बनाएको कुरा पनि वंशावलीमा उल्लिखित छ ।

राजा धर्मपालपछि उनकै वंशज सुधन्वाले त्रेतायुगको अन्तसम्म नेपाल उपत्यकामा शासन गरे । उनी सीताको स्वयंवरमा जनकपुर जाँदा जनकका भाइ कुशध्वजद्वारा मारिएको कथा वंशावलीमा वर्णित छ । त्यसपछि केही समय नेपाल मिथिलाको नियन्त्रणमा रह्यो ।

द्वापरयुगको अन्ततिर गौड देशका राजा प्रचण्डदेव स्वयम्भू र गुह्येश्वरीको दर्शनार्थ नेपाल आएको बेलामा स्वयम्भूको समीपमा वसुपुर, अग्निपुर, वायुपुर, नागपुर र शान्तिपुर नामका पाँच कुटीहरूको निर्माण गरेको तथा कलियुग आएको थाहा पाई कलियुगी मानव स्वयम्भू ज्योतिको दर्शन गर्न असमर्थ रहने छन् भन्ने विश्वासमा उनले स्वयम्भू ज्योतिलाई पत्थरले ढाकी त्यसमाथि एक चैत्य खडा गरेको कथा वंशावलीमा उल्लेख छ । सो समयमा उपत्यकाको राजगद्दी खाली भएको हुँदा उनै प्रचण्डदेवका छोरा शक्तिदेवले यहाँ आफ्नो नियन्त्रण कायम गरे । वंशावलीहरूमा उनीपछि गुणकामदेव, शक्तिदेव तथा सिंहल आदिले यहाँको राजपाट सम्हालेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

२.४ प्राचीन नेपाल

नेपालको प्राचीन इतिहास इसापूर्व हजारौँ वर्ष अगाडिदेखि नै प्राचीनकाल सुरु भएको मानिए तापनि ईश्वी संवत्को थालनी अघिसम्म नेपालको इतिहास स्पष्ट छैन । किरातकालपूर्वका ठोस ऐतिहासिक सामग्री प्राप्त हुन सकेका छैनन् । यस कालको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक आदि कुराको बारेमा लिच्छविकालीन अभिलेखहरूबाट केही झलक पाइन्छ । इस्वी संवत्को थालनीका साथै लिच्छविकाल सुरु भए पनि प्रमाणहरूका आधारमा इस्विको पाचौँ शताब्दीदेखि मात्र प्राचीन नेपालको इतिहास बढी विश्वासिलो बनेको पाइन्छ ।

२.४.१ गोपालवंशी शासकहरू

नेपालका प्रथम राजाहरू गोपालवंशी थिए । गोपाल भन्नाले गाईपालक समुदाय भन्ने बुझिन्छ । काठमाडौँको पानी बाहिर फ्याँकेपछि उपत्यका बसोबास योग्य भयो । त्यसपछि दक्षिणतर्फका नीप जातिका गोपालहरू यहाँ आकर्षित भए । दक्षिणबाट आएका गोपालहरू र यहाँका प्राचीन नाग जातिबिच भीडन्त हुँदा नाग जातिहरू पराजित भई दक्षिण भेगतर्फ लागे भने नेपाल उपत्यकामा गोपालहरूको वर्चस्व कायम भयो । वंशावलीहरूमा उल्लेखित कथाअनुसार यिनीहरूको एउटा बहुद्धी नाम गरेको गाईले सधैँ बाग्मतीको तिरको एक ठाउँमा गएर दूध चढाउने गर्दथिन् । सो स्थल खनी हेर्दा पशुपतिको ज्योर्तिलिङ्ग उत्पन्न भयो । टेकु दोभानमा तपस्या गरी बस्ने 'ने' मुनीले गोपालवंशका भुक्तमान (भूमिगुप्त) लाई राजा बनाए । यिनी गोपालवंशका संस्थापकमात्र नभई नेपालका प्रथम राजा पनि भए । गोपालवंशी आठजना शासकहरू (भूमिगुप्त, जयगुप्त, धर्मगुप्त, हर्षगुप्त, भीमगुप्त, मणिगुप्त, विष्णुगुप्त र जीनगुप्त) ले करीब ५०५ वर्ष शासन गरे ।

२.४.२ महिषपालवंशी राजाहरू

गोपालवंशका जीन गुप्तलाई युद्धमा पराजित गरी महिषपालहरूले नेपालको शासनमा नियन्त्रण कायम गरेको कुरा गोपाल राजवंशावलीमा उल्लेख छ। केही इतिहासकारहरूका अनुसार गाई पाल्नेलाई गोपाल भने झैं भैसी पाल्नेलाई महिषपाल वा आभिर भनिन्थ्यो । तर गोपाल र आभिर एउटै वंशका भएका र पेशागत आधारमा मात्र दुई समुदायमा विभाजित भएको मानिन्छ । कर्कप्याट्रिकको वंशावलीमा आभिरहरू राजपूत उत्पत्तिका ग्वालाहरू भएका र सिम्रौनगढ र जनकपुरबिचको समतल भूमिमा आफूसँग हातहतियारसमेत राखी ठुलो सङ्ख्यामा भैंसी पाल्ने गरेकोमा पछि उपत्यका प्रवेश गरी गोपालवंशी राजालाई हराई शासनमा नियन्त्रण कायम गरेको भनी उल्लेख गरिएको छ । यस वंशका प्रथम राजा वरसिंह हुन् । गोपाल वंशावलीअनुसार यस वंशका तीन शासकहरू **वरसिंह, जयसिंह र भुवनसिंह**ले क्रमशः ४९ वर्ष, ७१ वर्ष २ महिना र ४१ वर्ष गरी जम्मा १६१ वर्ष २ महिना शासन गरेका थिए ।

२.४.३ किरातवंशी राजाहरू

नेपाल उपत्यकामा राज्य गर्ने लिच्छवी राजवंशभन्दा अगाडि र महिषपाल वा आभीरवंशभन्दा पछाडि बिचको समयमा किरातवंशीय राजखलकको शासन उपत्यकामा रहेको थियो भन्ने विवरण साहित्यिक स्रोतहरूमा फेला पर्दछ । गोपाल वंशावलीमा किरात राजाहरूको सूचीका साथै उनीहरूको मूलस्थान तामाकोसी र सुनकोसीबिचको भूभाग भनी बताइएको छ ।

आभिरवंशका अन्तिम राजा भुवनसिंहलाई युद्धमा पराजित गरी किरातवंशी राजा

यलुङ वा यलम्बरले शासनमा नियन्त्रण कायम गरेका थिए । यो द्वापरयुगको अन्त्य वा कलियुगको प्रारम्भतिर छैटौँ शताब्दीमा घटेको घटना मानिन्छ। नेपालमा ऐतिहासिक घटनाक्रमको सुरुवात किराती राजाहरूबाटै भएको मानिन्छ। गोपाल राजवंशावलीमा ३२, भाषा वंशावलीमा २८ र राइट वंशावलीमा २९ राजाहरूको विवरण पाइन्छ। तथापि, किरातवंशका २९ पुस्ताका ३२ राजाहरूले झण्डै १५०० वर्ष जति शासन चलाएको मानिन्छ। किरातवंशी मुख्य राजाहरूको नामावली निम्नबमोजिम छः

यलम्बर

किरात राज्यका संस्थापक यलम्बर ज्यादै वीर थिए। यिनले महिषपाल आभिर वंशका शासक भुवनसिंहलाई हराएर किरात राज्यव्यवस्था स्थापना गरेका थिए। यिनलाई कतैकतै यलुङ पनि भनिएको छ। यिनकै नामबाट पाटन सहरको पुरानो नाम यल रहन गएको मानिन्छ।

हुमति

यिनी छैटौँ किराती राजा थिए। यिनलाई गोपाल राजवंशावलीमा हँति भनेर उल्लेख गरिएको छ। डेनियल राइटले छपाएको वंशावलीले यिनलाई महाभारतको युद्धकालका भनी उल्लेख गरेको छ।

जितेदास्ती

किरात राजा जितेदास्ती अर्का उल्लेखनीय शासक हुन्। यिनलाई भाषा वंशावलीहरूले सातौं क्रममा राखेका छन् भने गोपाल राजवंशावलीले केही पछिल्लो क्रममा उल्लेख गरेको छ। यिनको समयमा गौतम बुद्ध काठमाडौँ आएको चर्चा वंशावलीमा गरिएको गरिएको छ।

स्थुंको

केही वंशावलीहरूले किरात राजा स्थुंकोका समयमा मौर्य सम्राट अशोक छोरी चारुमतीका साथ काठमाडौँ आएका थिए। यिनले चारस्तूप बनाए। छोरी चारुमतीको विवाह क्षत्रीय कुमार देवपालसँग गरिदिएका थिए। तर वंशावलीको भनाइ सत्य देखिदैन। अशोक लुम्बिनी, कपिलवस्तुमा मात्र आएका थिए। काठमाडौँ उपत्यकामा आएको कुरा भने प्रमाणित छैन।

२.४.४ लिच्छवि काल

लिच्छवि शासनको स्थापना

किरातहरूपछि लिच्छवि वंशका राजाहरूले नेपालमा शासन सञ्चालन गरेको पाइन्छ। वंशावली एवम् पुराणहरूमा सूर्यवंशी क्षेत्रीयहरूले किरातहरूलाई जितेर नयाँ शासन व्यवस्था कायम गरेको पाइन्छ। गोपाल राजवंशावलीमा 'अनि सूर्यवंशको

प्रभावले नेपालमा किरात राजालाई जितेर लिच्छवि राजवंश चल्यो' भनी लेखिएको छ भने पशुपति पुराणमा पनि 'किरातहरूलाई बोलिवचनले विश्वासमा पारेर तथा युद्धमा परास्त गरेर वैशालीका स्वामी वा पतिहरूले आफ्नो शासनसत्ता कायम गरेको' भन्ने उल्लेख यसैप्रकारको सन्दर्भ हिमवत्खण्डमा पनि पाइन्छ । जसमा वैशालीका स्वामीहरूले किरातहरूलाई जितेर नेपालमा शासन सुरु गरेको उल्लेख छ । यसप्रकार नेपालमा लिच्छवि शासन व्यवस्थाको थालनी किरातीहरूको शासनपछि लगत्तै सुरु भएको देखापर्दछ । गोपाल वंशावलीअनुसार अन्तिम किराती राजा 'खिगु', भाषा वंशावलीअनुसार 'गालिज', राइट वंशावलीअनुसार किरात राजा 'गस्ति' लाई परास्त गरेर वा धपाएर लिच्छवि राजवंशले नेपालमा शासन सुरु गरेको देखिन्छ ।

लिच्छवि राजवंशको थालनी कुन समयदेखि भयो, यसबारे यकिन गर्न सकिएको छैन । इतिहासविद् बाबुराम आचार्यका अनुसार 'यहाँको किरात राज्यलाई भङ्ग गरी आफ्नो स्वतन्त्र लिच्छवि राज्य स्थापना गर्न इस्वी संवत् २५० को आसपासतिर लिच्छविहरू समर्थ भएको देखिन्छ । लिच्छविहरू नेपालमा आउनुभन्दा अगाडि भारतको मुजफ्फरपुर नगरको बसाढ भन्ने वैशालीमा स्वतन्त्र गणतन्त्रात्मक शासन प्रणालीअनुसार शासन चलाउने गर्दथे । त्यो भागमा राजतन्त्रात्मक शासन प्रणाली सुदृढ हुँदै गएको र राजा अजातशत्रुबाट पराजित भई इसाको प्रथम शताब्दीतिर शरणार्थीका रूपमा लिच्छविहरू नेपाल प्रवेश गरेका थिए । वैशालीमा शासन चलाएका लिच्छविहरूले यहाँका भुरे, टाकुरे, सामन्त राजाहरूलाई हराई शासनमा कब्जा गर्ने

चाँगुनारायण मन्दिर, भक्तपुर

महत्त्वाकाङ्क्षा प्रदर्शन गरे। तर लिच्छविहरूको सत्तामा कब्जा त्यति सरल र सहज नभई ठुलो सङ्घर्ष र रक्तपातपूर्ण घटनाबाट मात्र सम्भव भएको थियो। तत्कालीन शासक वर्गप्रति जनताको तीव्र असन्तोष व्याप्त भएको बेलामा जनभावनाको अनुकुल लिच्छविहरूले जनसङ्घर्षको नेतृत्व गरेका थिए। किरातहरू युद्धमा हारेर पूर्वी भेगमा विस्थापित हुन बाध्य भए भने केन्द्रमा लिच्छविहरूको राज्यसत्ता कायम हुन पुग्यो। जनहितलाई बढी स्थान दिने शासनव्यवस्था, सङ्गठित जनजीवन, उन्नत आर्थिक अवस्था, शिक्षाको स्तर, आर्कषक कला आदि कुराले गर्दा लिच्छवि काललाई नेपालको इतिहासमा स्वर्णयुग पनि मानिएको छ। हुन पनि तुलनात्मक दृष्टिले हेर्ने हो भने यो युग सर्वाङ्गिण विकासको युगको रूपमा रहेको छ।

लिच्छवि शासनकालअन्तर्गत फेला परेको पहिलो प्रमाणित अभिलेख राजा मानदेवको सन् ४६४ को चाँगुको अभिलेख हो जसमा मानदेवभन्दा अगाडिका तीन पुस्ताको विवरण दिइएको छ। यसबाहेक लिच्छवि वंशका आठौँ शताब्दीतिरका राजा जयदेवको पशुपति अभिलेखमा लिच्छवि राजाहरूको सुरुदेखिकै वंशावली लेखिएको छ। तर यस वंशावलीमा लिच्छवि राजाहरूको नामको सट्टा क्रमाङ्कमात्र लेखिएको पाइन्छ। यस वंशावलीको आधारमा सन ४६४ मा चाँगु अभिलेख स्थापना गर्ने राजा मानदेव लिच्छवि वंशका ३९ औँ राजाको रूपमा देखिन्छन्। मानदेवअघिका राजाको सालाखाला शासन २० वर्ष मानेको खण्डमा मानदेवभन्दा ७६० वर्षअघि अर्थात २९६ ईसापूर्वमा लिच्छवि शासन नेपालमा सुरु भएको देखिन्छ।

प्रसिद्ध लिच्छविकालीन शासकहरू

लिच्छविहरू मूलतः सूर्यवंशी मानिन्छन्। अयोध्याका सूर्यवंशी राजा दशरथका आठौं पुस्तामा लिच्छवि भन्ने व्यक्ति भएको मानिन्छ। लिच्छवि वंशमा सुपुष्प नामका राजा भए जसलाई लिच्छवि राजवंशका संस्थापक र आदिपुरुष पनि मानिन्छ।

सुपुष्प

जयदेव द्वितीयको पशुपति अभिलेखमा उत्कीर्ण वंशावलीमा लिच्छवि नाम गरेका राजापछि तेह्रौं पुस्तामा कामदेवजस्ता राम्रो रूपरङ्ग भएका राजा सुपुष्प भए भनिएको छ। कतिपयले राजा सुपुष्पलाई नै नेपालका प्रथम लिच्छवि राजाको रूपमा मान्ने गरेको पाइन्छ। वंशावलीहरूमा भने सुपुष्पलाई चौथो लिच्छवि राजाको रूपमा देखाइएको छ साथै गोपाल राजवंशावलीमा यिनलाई सुपुष्पदेव, भाषा वंशावलीमा पशुपुष्पवर्मा र राइट वंशावलीमा पशुप्रेखदेव भनेर नामकरण गरिएको छ। गोपाल राजवंशावलीअनुसार यिनले नेपालमा वर्ण व्यवस्था कायम गर्नुका साथै पशुपतिको देवल बनाउने, त्यसमा छाना हाल्ने, सहरलाई सुन्दर बनाउने, राज्यमा मर्यादा कायम गर्ने तथा न्यायपूर्वक प्रजाहरूको पालन गर्ने काम गरेका थिए। यसबाहेक राइटको वंशावलीमा यी राजाले पशुपति मन्दिरमा सुनको छाना हाल्नुका साथै गजुरसमेत

थपेर अग्लो र भव्य तुल्याएको उल्लेख छ। यसै गरी राजा सुपुष्पले भूमि वा जग्गासम्बन्धी मर्यादा बाँधेको कुराको उल्लेख गोपाल राजवंशावलीमै पाइन्छ।

मानदेव

शासन सञ्चालनमा कुशल मानदेव प्रथमको शासन कालमा आएर नेपाल राज्य अझ व्यवस्थित, विकसित र बलियो बन्यो। शास्त्र जान्ने, जनतालाई आफ्नै परिवार ठान्नेजस्ता राजगुणहरूले युक्त यी राजाले राज्यमा आर्थिक उन्नति र शान्ति व्यवस्थाद्वारा ४१ वर्ष (वि.सं. ५२१-५६२, ई.सं. ४६४-५०५) सम्म आफ्नो शासनमा स्थिरता कायम गरे। आफ्नो राज्यमा मुद्राको व्यवस्थाको अतिरिक्त कला र विद्या क्षेत्रको समेत विकास गरे। प्रथम राजदरबार मानगृहजस्तो भव्य भवन 'श्री मानांक' र 'श्री भोगिनी' अङ्कित नेपालको प्रथम मुद्रा यिनकै कालमा तयार भएको थियो। यिनकै समयदेखि प्राचीन नेपालको इतिहास पनि बढी स्पष्ट र भरपर्दो भएकाले प्रथम प्रमाणिक राजा यिनैलाई मानिन्छ। यिनको राज्य पूर्वमा कोसी, पश्चिममा गण्डकी (कालीगण्डकीपारी मल्लपुरी) र उत्तरमा हिमालयसम्म फैलिएको थियो। अभिलेख र स्वतन्त्र टक आदि प्रामाणिक कुराहरू मानदेवको पालादेखि पाइएका छन्। चाँगुनारायणको मानदेव नृपको अभिलेख वि.सं. ५२१ (ई.सं.४६४) भन्दा मालीगाउँमा प्राप्त जयबर्माको ई.सं. १६३ (संवत् १०७) लाई प्राप्त सर्वप्राचीन प्रामाणिक अभिलेख मानिन्छ। यसरी विक्रमको छैटौँ शताब्दीदेखि नेपालको प्रामाणित इतिहास प्रारम्भ भएको पाइन्छ।

जय वर्माको मूर्ति

मानदेवपछि महिदेव, वसन्तदेव आदि राजा भए। वसन्तदेव बालक भएकाले मन्त्रीहरू रविगुप्त र क्रमलील शक्तिशाली भए। संयुक्त शासन र फेरबदल छिटो भएकाले ई.सं. ५३६ देखि ५४५ सम्म राजनीतिक अस्थिरता व्याप्त भएको पाइन्छ। यसपछि भौमगुप्त, गणदेव, गंगादेव र शिवदेवजस्ता भारदारहरूबिच शक्ति सङ्घर्षजस्तै भयो। शिवदेवले आफ्नो भानिज अंशुवर्माको मद्दतबाट गुप्त प्रभाव बचाए पनि अंशुवर्माको प्रभुत्व बढेर शिवदेव निस्तेज बन्न पुगे। फलस्वरूप अंशुवर्मा राजा भए। मन्त्रीले राज्याधिकार लिएको यो पहिलो घटना थियो।

अंशुवर्मा

अंशुवर्माको शासनकाल (ई.सं. ६०५-६२१) मा नेपालमा खेती, पशुपालन र व्यापारमात्र हैन परराष्ट्र सम्बन्ध र रक्षा व्यवस्थाजस्ता चौतर्फी विकासका कार्यहरू भए । उनले कैलाशकुट दरबार अत्यन्त कलात्मक भव्य र प्रशंसनीय तवरले तयार गराएका थिए । परराष्ट्र नीति (तिब्बत र चीनसँग) उनकै समयमा सफलतापूर्वक सञ्चालित भए । उनको समयमा भारतमा हर्षवर्द्धन र तिब्बतमा स्रोङचङगम्पोले शक्तिशाली साम्राज्य खडा गरेका हुनाले तिब्बतसँग उनले साँठगाँठ गरे ।

तिब्बती राजा स्रोङचङगम्पोसँग उनले राजकुमारी भृकुटी (चिजु) को विवाह गराएको कुरा चर्चित छ । उनको समयमा प्रजाले धार्मिक उदारता तथा स्वायत्त शासनसमेत प्राप्त गरेका थिए । कला तथा विद्याको समेत विकास भई जनजीवन सुसङ्गठित र उन्नत हुँदै गएको थियो । यी सब उन्नति प्रगतिको कारणबाट नेपालको इतिहासमा उनी नै सर्वप्रथम 'महाराजाधिराज' उपाधिप्राप्त शासक बन्न पुगे । विधिवत् युवराज घोषणा गर्ने चलन पनि सर्वप्रथम यिनकै समयदेखि चल्यो । हिन्दू राजाको रूपमा उनले 'पशुपतिपादानुगृहीत' उपाधिसमेत धारण गरेका थिए । 'प्रजाहित समाधानतत्पर' तथा 'कथं मे प्रजा सुखिना भवेत' जस्ता विशेषतायुक्त ठकुरी वंशका यिनले 'शब्द विद्या' (व्याकरण) पनि तयार गरेको बुझिन्छ । वि.सं. ६७८ तिर उनको मृत्यु भयो ।

नरेन्द्रदेव

शासन सञ्चालनमा कुशल नरेन्द्रदेवको कार्यकालमा इस्वीको सातौँ शताब्दीको मध्यम (ई.सं. ६४५-६७९) ताका भोट (तिब्बत र चीन) सँग व्यापारिक सम्बन्ध स्थापना हुनुका अतिरिक्त नेपालका पूर्व र पश्चिम भेगका व्यापारिक बस्ती (द्रङ्ग) हरूको प्रारम्भ हुन गई नेपाल केही समयसम्म अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारिक केन्द्र बन्यो । नरेन्द्रदेवले महाराजाधिराजको पदवी लिए र 'परम भट्टारक' को प्रसिद्धि पनि पाएका थिए । उनले भद्राधिवास राजदरबार पनि बनाए । उनको आसनमा सिंहको आकृति भएकोले सिंहासन प्रचलित भएको बुझिन्छ ।

जयदेव द्वितीय

जयदेव द्वितीय (ई.सं. ७१३-७२३) कवि हुनुका अतिरिक्त मुलुक विस्तार गर्ने महात्त्वाकाङ्क्षीसमेत भएकाले लिच्छवि शासकहरूमा उनको क्रियाकलाप पनि उल्लेखनीय रहेको छ । उनी कविराजाका अतिरिक्त 'परचक्रकाम' (अर्काको देश जित्ने अभिलाषा) जस्तो उपनामले विभूषित थिए । उनको कविता पशुपति शिलालेखमा अङ्कित छ ।

लिच्छविकालका प्रमुख राजाहरू यस प्रकार थिए :

सुपुष्प, जयदेव प्रथम, हरिदत्त वर्मा, वृषदेव, शंकरदेव, धर्मदेव, मानदेव प्रथम, महिदेव, सन्तदेव, बसन्तदेव, उदयदेव, मानदेव द्वितीय, शिवदेव प्रथम, अंशुवर्मा,

नरेन्द्रदेव, जयदेव द्वितीय, शिवदेव द्वितीय, जयदेव तृतीय

२.४.५ पूर्वमध्य काल

जयदेव द्वितीयको शासनकालपछि उनका उत्तराधिकारीको रूपमा रहेका (अभिलेखमा उत्तराधिकारी भनी किटिएका) विजयदेवको शासन पनि नेपालमा निश्चित रूपले चलेको भने पाइन्छ। विजयदेवपछिका शासकहरूबारेमा सर्वसाधरणद्वारा राखिएका अभिलेख, हस्तलिखित ग्रन्थ, वंशावलीअनुसार गुणकामदेव, मानदेव तृतीय, बलीराज, बलदेव, मानदेव चतुर्थ (८७७ ई.) का साथै राघवदेव (ई.स.८७९) राजा भएको पाइन्छ।

गुणकामदेव

ई.सं. ९८७ र ९९० सम्मका २ ओटा अभिलेखहरूमा गुणकामदेवले काठमाडौँ उपत्यकामा शासन गरेको उल्लेख छ। इतिहासकार कर्कपाट्रिकका अनुसार यिनको शासनकाल १८ वर्ष रहेको थियो। यिनले उमामहेश्वरको मूर्ति स्थापना गर्नुका साथै पशुपतिनाथ मन्दिर परिसरमा रहेको इशानेश्वर मन्दिरमा तामाको छाना, सत्तल तथा सुन्धारा बनाएका थिए। यिनले काष्ठमण्डप, मरुसत्तल र मरुहिटीसमेतको निर्माण गरेका थिए।

२.४.६ सिम्रौनगढको कर्णाटक राज्य

सिम्रौनगढमा रहेको स्तम्भ, बारा

सिम्रौनगढ नारायणी अञ्चलको बारा जिल्लामा पर्दछ। यसको प्राचीन नाम सिमरा-वनगढ थियो। त्यस बेला ठुला बस्ती भएका सबै क्षेत्रहरू सुरक्षाको हिसाबले गढ (किल्ला) को रूपमा परिणत गरिएका हुन्थे। यस्ता किल्लाहरू जङ्गलको बिचमा समेत बनेका हुन्थे। वनभित्र बनेको गढलाई 'वनगढ' वा 'वनदुर्ग' भनिन्थ्यो। जुन ठाउँको वनमा सो गढ बनेको हुन्थ्यो त्यही नाम विशेष प्रचलित हुन्थ्यो। सिमराको

वनमा रहेको गढरूपको बस्ती भएकाले नै 'सिमरा-वनगढ' भनिएको हो । यही शब्द पछि अपभ्रंश भई सिम्रौनगढ भएको हो । सिम्रौनगढ वरपरको सम्पूर्ण क्षेत्र त्यसबेला तिरहुतको नामले प्रसिद्ध थियो । काठमाडौं उपत्यकाका तत्कालिक प्रमाणहरूमा भने यो क्षेत्रलाई 'डोयराज्य' भनिएको पाइन्छ । पश्चिमको खस राज्यको स्थापना भएताका नै दक्षिण र पूर्वी तराई भेक समेटेर कर्णाटकवंशको डोप (तिरहुते) राज्य खडा भएको पाइन्छ । यसको राजधानी सिम्रौनगढ (सिमरा वनगढ) अर्थात सिमरामा थियो । तिरहुतमा स्थापित कर्णाटक राज्य नान्यदेवले वि.स. ११५४ (ई.स.१०९७) मा स्थापना गरेका थिए । यो स्वतन्त्र राज्यको अस्तित्व करिब २२९ वर्ष जति रह्यो र ई.स. १३२६ मा विघटन हुन गयो । यस राज्यमा शासन गर्ने प्रमुख शासकहरू नान्यदेव र हरिसिंहदेव थिए ।

नान्यदेव दक्षिणी भारतको कर्णाटक क्षेत्रका निवासी थिए । यिनी दक्षिणी भारतका चालुक्य शासकका सेनापति थिए । चालुक्यले उत्तरी भारततर्फ विजय अभियान चलाउँदा न्यायदेव यसतर्फ आएका थिए । पछि यिनी आफैले सिम्रौनगढलाई केन्द्र बनाई यस क्षेत्रमा राज्य स्थापना गरेको पाइन्छ । नान्यदेवपछि क्रमशः गङ्गादेव, नरसिंहदेव, रामसिंहदेव, शक्तिसिंहदेव, भुपालसिंहदेव र हरिसिंहदेव आदि शासकहरूले सिम्रौनगढमा शासन गरे । हरिसिंहदेव कर्णाटकवंशका अन्तिम शासक हुन् । यिनको शासनकालमा दिल्लीका मुसलमान बादशाह गयासुद्दीन तुग्लकले आक्रमण गरेर सो राज्य ध्वस्त पारेका थिए ।

उपत्यकाका मल्ल राजाहरूको कुलदेवीका रूपमा पूजा गरिने तुलजा भवानी वास्तवमा कर्णाट राजाहरूकै कुलदेवी हुन् । हरिसिंहदेवकी रानी देवलदेवी शरणार्थीको रूपमा उपत्यका पस्दा आफूसित तुलजा भवानीको कलश पनि लिएर आएकी थिइन् । देवलदेवी र उनका छोरा जगतसिंहको उपत्यका प्रवेशपछि कर्णाटकको प्रभाव उपत्यकामा परेको थियो जुन स्वभाविक नै थियो ।

हरिसिंहदेवको मृत्यु भएताका उपत्यकामा रूद्र मल्ल र अरि मल्लको संयुक्त शासन चलिरहेको थियो । अरि मल्ल नाम मात्रका शासक थिए । रूद्र मल्लले हरिसिंहदेवको मृत्युपछि उनकी रानी देवलदेवी र छोरा जगतसिंहलाई आफ्नो दरबारमा शरण दिएका थिए । देवलदेवीले आफ्नो साथमा ल्याएका तलेजुको कलश दरबारमा स्थापित गरिन् । पछि नेपालका शासकहरू पनि तलेजुका उपासक बने । देवलदेवीका छोरा कुमार जगतसिंहको विवाह मल्ल राजकुमारी नायकदेवीसँग सम्पन्न भयो र यस जोडीबाट राजल्लदेवीको जन्म भयो । यिनै राजल्लदेवीसँग जयस्थिति मल्लको विवाह भएको हो ।

२.४.७ कर्णाली प्रदेशको खस मल्ल राज्य

पूर्वमा नुवाकोट, पश्चिममा केदार, उत्तरमा तिब्बत, दक्षिणमा तराई भूखण्डसम्म खस मल्ल राज्य विस्तारित थियो । खस मल्ल राज्यको द्वार कैलाली कञ्चनपुरको

मल्लवार थियो । तिब्बतका केही भागसमेत यस राज्यको प्रभावमा परेका थिए । पश्चिममा गढवाल, कुमाउँदेखि पूर्वमा गोरखाको साँधसम्म फैलिएको खस साम्राज्य तत्कालीन नेपालको ठुलो भूखण्ड थियो । खस राज्यको राजधानी सिन्जा थियो । तिब्बतको खाडी प्रदेशबाट आएका नागराजले कर्णाली प्रदेशमा स्वतन्त्र खस राज्य स्थापना गरेको मानिन्छ । यो समय १२ औं शताब्दीतिर (ई.स.११५०) भएको अनुमान छ । तिव्बती वंशावली, वि.सं. १४१४ को दुल्लु अभिलेख तथा गोपालराजवंशावली आदि स्रोतहरूबाट नै त्यस क्षेत्रको इतिहासबारे जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । यस राज्यका शासकहरूमा नागराज, क्राचल्ल, अशोक चल्ल, जितारी मल्ल, रिपु मल्ल, आदित्य मल्ल, पुण्य मल्ल र पृथ्वी मल्ल आदि रहेको पाइन्छ । यो राज्यको अस्तित्व करीब २२६ वर्ष जति रह्यो । खस राज्यको पतनपछि सुदूर पश्चिममा बझाङ, डोटी, जाजरकोटजस्ता बाइसे राज्य जन्मेका हुन् । वर्तमान समयमा सबैभन्दा अविकसित तथा पिछडिएको मानिएको यो क्षेत्र मध्यकालमा निक्कै शक्तिशाली राज्यको रूपमा रहेको थियो । पश्चिमी खस राज्यको सबैभन्दा प्रमुख र महत्त्वपूर्ण योगदान भाषासम्बन्धी योगदान हो । वर्तमान नेपाली भाषाको उत्पत्ति खस मल्ल राज्यमै भएको थियो । त्यसैले यस भाषालाई 'खसकुरा' वा 'सिंजाली भाषा' समेत भन्ने गरिन्छ । खस मल्ल राजाहरूले यस भाषालाई राजकाजको माध्यम बनाएर राष्ट्र भाषाको स्थान दिएको हुनाले नै यो भाषा निरन्तर परिमार्जित र विकसित हुँदै गयो । खस मल्ल राज्यको विघटनपछि खडा हुन पुगेका बाइसे र चौबीसे राज्यहरूमा समेत यसै भाषालाई व्यापक प्रयोगमा ल्याइयो । बाइसे र चौबीसे राज्यहरूमा राज्य भाषाका रूपमा यसै भाषाले स्थान पायो र विशाल नेपालको एकीकरणपछि नेपालको राष्ट्र भाषा बन्न पुग्यो ।

२.४.८ कपिलवस्तुको शाक्य शासित राज्य

कपिलवस्तु जिल्लामा तिलौराकोट नामक स्थान रहेको छ । प्राप्त तथ्यहरूको आधारमा यो तिलौराकोट नै शाक्यहरूको प्राचीन कपिलवस्तुको राजधानी थियो । प्राचीन गणराज्यहरूमध्ये शाक्यहरूको यो राज्य विशेष उल्लेखनीय थियो, किनभने क्रकुछन्द, कनकमुनि, सिद्धार्थ गौतमलगायतका बुद्धहरूको जन्म यही स्थानमा भएको थियो । उनै सिद्धार्थ गौतम बुद्धधर्मका प्रवर्तक महात्मा गौतम बुद्धको रूपमा परिचित छन् । प्राचीन कपिलवस्तु नगर पञ्चभुजाकार किल्लाको रूपमा बसाइएको नगर थियो । त्यस बखत व्यापारिक राजमार्गका रूपमा उत्तरदेखि दक्षिणपूर्व हुँदै श्रावस्तीदेखि राजगिरसम्म पुग्ने राजमार्ग धेरैजसो कपिलवस्तु राज्यभित्रै पर्दथ्यो । शाक्यहरूको राज्य गणराज्यको रूपमा भएको हुनाले कपिलवस्तु गणराज्यको शासन व्यवस्था प्राचीन उत्तर भारतीय गणराज्यहरूको शासन व्यवस्थाअनुरूप नै थियो । शासन सञ्चालनार्थ साधारण सभा र भारदारी सभा गरी दुई एकाइहरू थिए । साधारण सभाले राज्यको कार्यकारी सभाको रूपमा कार्य गर्दथ्यो र यस्तो कार्यकारी सभाका

तिलौराकोट पूर्वीद्वार, कपिलवस्तु

मुख्य व्यक्तिलाई नै राजा भनिन्थ्यो । बुद्धको जन्मताका कार्यकारी सभाका मुख्य व्यक्ति सुद्धोधन थिए । राजा शुद्धोधनपछि कार्यकारी सभाको मुख्य व्यक्ति वा राजाको रूपमा महानामालाई निर्वाचित गरिएको थियो । कपिलवस्तु राज्यको छिमेकमा पर्ने कोशल राज्यका राजाविरूद्धको आक्रमणमा परेर कपिलवस्तु राज्यको पतन हुन पुग्यो ।

२.५ मध्यकाल

वि.स. ९३६ मा 'नेपाल संवत्' सुरु भएपछि नेपालको इतिहासमा 'मध्यकाल' प्रारम्भ भएको मानिएको छ । वि.स ९३६ देखि नेपालको एकीकरण भएको अवधि १८२५ सम्म र लिच्छविकालको समाप्तिपछि र मल्लको पतन हुनुअघिसम्मको करिब ९०० वर्ष लामो समयलाई नेपालको इतिहासमा मध्यकाल भनिन्छ । वास्तवमा मध्यकाल भन्नाले नेपालको सन्दर्भमा 'मल्लकाल' को रूपमा अध्ययन गर्ने प्रचलन छ । यस कालका केही शताब्दीसम्म नेपाल पहिलाको लिच्छवि राज्यजत्रै विशाल रहेको तर पछि क्रमशः ठाउँठाउँमा साना स्वतन्त्र राज्यहरू बनेका देखिन्छन् । बिच-बिचमा एकीकरणको पुनः प्रयास र विस्तार पनि भएको थियो । तसर्थ मध्यकालीन नेपालको भौगोलिक स्थिति कहिले एकीकृत, कहिले विखण्डित, कहिले विस्तारित र कहिले सङ्कुचित भएको पाइन्छ ।

२.५.१ मल्ल वंशको परिचय

तेह्रौं शताब्दीको आरम्भदेखि नेपाल उपत्यकामा मल्लहरूको शासन व्यवस्था कायम भएको मानिन्छ । यस वंशका पहिलो शासक भनेर अरिमल्लको नाम लिइन्छ । तथापि अरिमल्लभन्दा धेरै अगाडिदेखि शासनमा मल्लहरूको सक्रियता थियो ।

अरिमल्लभन्दा एक शताब्दीअघिदेखि नै मल्लहरू कुनै न कुनै रूपमा शासनमा सक्रिय भएको कुरा गोपाल राजवंशावली तथा केही अभिलेखहरूमा समेत पाइन्छ ।

मल्लहरू प्राचीन जाति मानिन्छन् । प्राचीन संस्कृत वाङ्मयहरूमा मल्लहरूको उल्लेख विशिष्ट वर्गका क्षेत्रीयको रूपमा गरिएको छ । महाभारत, विभिन्न बौद्ध साहित्यहरू, मनुस्मृति तथा अन्य विभिन्न पुराणमा मल्लहरूको सन्दर्भ पाउन सकिन्छ । महाभारतमा कोसलहरूको साथमा मल्लहरूको पनि समान चर्चा गरिएको पाइन्छ । मार्कण्डेय पुराणमा मिथिलाका विदेहहरूसँग मल्लहरू दाँजिएका छन् ।

पाचौँ, छैटौँ शताब्दी ई.पू. का सङ्गठित गणराज्यको सञ्चालन गरेर बसेका धेरै राजवंशहरू पछि क्रमशः राजतन्त्रात्मक शासनअन्तर्गत चलेका राज्यहरूको साम्राज्य विस्तारको चपेटामा परेर नेपालको भूभागमा पसेका उदाहरणहरू विभिन्न प्राचीन स्रोतहरूले दिएका छन् । लिच्छवि, कोलीय, शाक्य, मल्ल आदि सबै नै नेपालमा शरणार्थी रूपमा पसेका थिए । शाक्यहरू ललितपुर क्षेत्रमा बसेका थिए भने कोलियहरू कान्तिपुर (आजको केलटोल) मा बसोबास गर्दथे । त्यस्तै, मल्लहरूले सुरुमा गण्डकी क्षेत्रमा र पछि उपत्यकामा कतै न कतै बसोबास गरेको पाइन्छ ।

२.५.२ मल्लहरूको नेपाल आगमन

उत्तर भारतमा मगधका गुप्त सम्राटको दिग्विजयले वैशालीका लिच्छविहरू त्यहाँ टिक्न नसकी काठमाडौँ उपत्यकामा आएजस्तै भारतको कुशीनगर र त्यसको छेउछाउ मूल भएका मल्लहरू पनि शरणार्थीहरूका रूपमा नेपालको गण्डकी क्षेत्रमा आएका थिए । राजल्लदेव र कठय मल्लले ललितपुरको दक्षिणमा अवस्थित चम्पागिरि (चापागाँउ) बस्ती बसाएकाले मल्लहरूले काठमाडौँमा आफ्नो राजनैतिक प्रभाव बढाउने प्रयास गरेको देखिन्छ । मानदेवद्वारा मल्ल प्रदेशमा आक्रमणको मुख्य उद्देश्य मल्लहरूको महत्त्वकाङ्क्षालाई दबाउनु नै थियो । केन्द्रमा लिच्छवि शासन कमजोर हुन थालेपछि मल्लहरूको केन्द्रमा शासन गर्ने आकाङ्क्षा बढ्यो । यसमा अरिदेव (अरि) मल्ल सफल भए । वि.स. १२१० मा जन्मेका अरिदेव वि.सं.१२५८ मा राजा भई १५ वर्ष जति राज्य गरेर वि.स. १२७४ मा देह त्याग गरे । अरि मल्लपछि अभय मल्ल वि.सं. १२७४ मा राजा भए । उनले ३८ वर्षसम्म शासन चलाए ।

२.५.३ मल्ल राज्यको विभाजन

मल्लकालमा एकीकृत नेपाल उपत्यकाको राजधानी भक्तपुर थियो र राजाहरू 'युथनिम्हम' र 'त्रिपुर' दरबारमा रही शासन चलाउँथे । अन्य मुलुकको आक्रमणबाट बच्न सकिने गरी चारपाटे किल्लाका रूपमा दरबार बनाएको हुन्थ्यो जसलाई स्थानीय भाषामा चौक्वाँठ भनिन्छ । नेपाल उपत्यकाको सङ्गठित मल्ल राज्यका अन्तिम मल्ल राजा यक्ष मल्ल थिए । यक्ष मल्लको शासनकालपछि नेपाल उपत्यका कान्तिपुर, पाटन र भादगाउँका रूपमा विभाजित भए । कान्तिपुरमा हनुमान ढोका

दरबारको निमार्ण इस्वीको बाह्रौँ शताब्दीमा राजा गुणकामदेवका पालामा भएको कुरा वशांवलीमा उल्लेख छ । प्रताप मल्लले कान्तिपुरको यस दरबारमा धेरै खण्ड र चोकहरू थपेर विशाल रूप दिएका थिए । पृथ्वीनारायण शाह कान्तिपुरको राजगद्दीमा आरुढ भएपछि केही पुरानो खण्ड र चोक हटाउने, नयाँ चोकहरू र खण्डहरू थप्ने काम भएको थियो ।

तालिका नं. २.१

उपत्यकाका मल्ल राजाहरू

कान्तिपुरका मल्ल राजाहरू

१) रत्न मल्ल	२) सूर्य मल्ल
३) अमर मल्ल	४) महेन्द्र मल्ल
५) शिवसिंह मल्ल	६) लक्ष्मीनरसिंह मल्ल
७) प्रताप मल्ल	८) नृपेन्द्र मल्ल
९) पार्थिवेन्द्र मल्ल	१०) भूपालेन्द्र मल्ल
११) भाष्कर मल्ल	१२) जयज्जय मल्ल
१३) जयप्रकाश मल्ल	

पाटनका मल्ल राजाहरू

१) रण मल्ल	२) विष्णु मल्ल
३) नरसिंह मल्ल, पुरन्दरसिंह मल्ल, उद्धवसिंह मल्ल	४) हरिहरसिंह मल्ल
५) सिद्धिनरसिंह मल्ल	६) श्रीनिवास मल्ल
७) योगनरेन्द्र मल्ल	८) लोकप्रकाश मल्ल
९) इन्द्र मल्ल	१०) महीन्द्र मल्ल
११) वीरनरसिंह मल्ल	१२) ऋद्धिनरसिंह मल्ल
१३) भाष्कर मल्ल	१४) योगप्रकाश मल्ल
१५) विष्णु मल्ल	१६) राज्यप्रकाश मल्ल
१७) विश्वजित मल्ल	१८) जयप्रकाश मल्ल
१९) रणजित मल्ल	२०) तेजनरसिंह मल्ल

भादगाउँका मल्ल राजाहरू

१) राय मल्ल	२) सुवर्ण मल्ल
३) प्राण मल्ल	४) विश्व मल्ल

५) जगज्योर्ति मल्ल

६) नरेन्द्र मल्ल

७) जगतप्रकाश मल्ल

८) जितामित्र मल्ल

९) भूपतीन्द्र मल्ल

१०) रणजित मल्ल

तालिका नं. २.२

केही मल्ल राजाहरूका मुख्य कृतिहरू

राजा	**मुख्य कृतिहरू/कार्यहरू**
जयस्थिति मल्ल	पेसागत हकहितको संरक्षण, जग्गालाई अब्बल, दोयम, सिम र चाहार गरी चार भागमा विभाजन; घर, जमिन बेचविखन गर्न र बन्धक राख्न पनि पाइने व्यवस्था; माना, पाथी, ढक तराजुमा सुधार; चारवर्ण छत्तिस जातको सामाजिक व्यवस्था, जातीय पेसा र पहिरनको व्यवस्था; गोपाल राजवंशावलीको रचना
यक्ष मल्ल	भक्तपुर तौमडी टोलको मन्दिर, दत्तात्रय मन्दिर, यक्षश्वर मन्दिर, ललितपुरको भीमनाथ मन्दिर स्थापना,
रत्न मल्ल	तामाको मुद्रा प्रचलन; तलेजु मन्दिर निर्माण; पशुपतिमा दक्षिणकाली, सप्तर्षि र अष्टमातृकाका मूर्ति स्थापना
महिन्द्र मल्ल	उपत्यकामा चाँदीको मोहोर (महेन्द्र मल्ली) चलाएका, तलेजुनजिक महेन्द्रेश्वर महादेव मन्दिर निर्माण
लक्ष्मीनरसिंह मल्ल	नुवाकोट भैरवी मन्दिरको जिर्णोद्वार गराएर पाँच ओटा सुनका गजुर चढाएका, मखनको शिवालय स्थापना, काष्ठमण्डप निर्माण,
प्रताप मल्ल	तलेजु भवानीको मन्दिरअगाडि खम्बा गाडेर सुनको मोलम्बा लगाइएको धातुको सिंह स्थापना (१६९९), हनुमान ढोका दरबारको विस्तार, मोहनचोक, सुन्दरी चोक, नासलचोक, भण्डारखाल बगैँचाको निर्माण, हनुमानढोका, दरबारक्षेत्रमा विश्वरूपको सुनौलो मूर्ति स्थापना, हनुमानढोका बाहिर दुई ओटा हनुमानका मूर्ति स्थापना, नासलचोकमा नृसिंहको मूर्ति स्थापना, रानीपोखरी निर्माण, गुहेश्वरी, दक्षिणकालीको स्थापना, पशुपतिमा कोटिलिङ्ग स्थापना

जयप्रकाश मल्ल	कुमारीचोक स्थापना, कुमारीको रथयात्रा आरम्भ, बालाजुको २२ मध्ये २१ धारा निर्माण
सिद्धि नरसिंह मल्ल	पाटनको कृष्ण मन्दिर निर्माण, भण्डारखालको धारा पोखरी निर्माण
जगज्योति मल्ल	भक्तपुरमा विस्केट जात्रा सुरु गरेका
भूपतिन्द्र मल्ल	भक्तपुर दरबार क्षेत्रका कलाकृति, ५५ झ्याले दरबार, मालती चोक निर्माण ।

२.६ आधुनिक काल

आधुनिक नेपालको राजनीतिक इतिहास वि.स. १८२५ (ई.स.१७६८) देखि प्रारम्भ हुन्छ। शाहवंशीय राजा पृथ्वीनारायण शाहले उपत्यका विजय प्राप्त गरेपछि नै आधुनिक काल सुरु भएको मानिँदै आएको छ। नेपालको आधुनिक इतिहास र भूगोलका प्रवर्तक पृथ्वीनारायण शाहले आफ्ना दिव्य उपदेशमा “मेरा साना दुखले आर्ज्याको मुलुक होइन, नेपाल चार जात छत्तीस वर्णको फूलबारी हो सबैलाई चेतना भया’ भन्ने एकताबोधको सन्देशसमेत दिएका छन् । विशाल नेपाल निर्माणमा पृथ्वीनारायण शाहलाई एकीकरण अधिष्ठाता मानिन्छ। साना-साना थुम र टाकुरे राज्यमा विभक्त भू-खण्डलाई समेटी शक्तिशाली राज्यमा एकीकृत र सङ्गठित गर्न वि.स. १८०१ (ई.स. १७४४) को नुवाकोट विजयदेखि वि.स. १८७३ (ई.स.१८१६) को सुगौली सन्धिसम्म करीब ७३ वर्ष लागेको थियो ।

२.६.१ शाहवंशको परिचय

शाहवंशको प्राचीन इतिहासबारे विभिन्न वंशावलीहरूले अलग-अलग रूपमा वर्णन गरेका छन् तापनि हालसम्म प्राप्त विविध तथ्यहरूको आधारमा हेर्दा गोरखा-राजवंशको सम्बन्ध भारतको चितौडका सिसौदिया राजपुतहरूसित कायम रहेको बुझिन्छ। मुसलमानी आक्रमणबाट चितौडको पतन भएपछि त्यहाँका शासकहरू पनि भागेर यत्रतत्र लागे। केही वर्षपछि यही राजवंशका भूपालले नेपालको रिडी र पछि भिरकोटमा बसोबास गरेको बुझिन्छ। यी भूपालका दुई छोराहरू हरिहरसिंह र अजयसिंहले पहिलोपल्ट आएर पहाडी इलाकामा आ-आफ्नो स्वतन्त्र राज्यको स्थापना गरे। यी दुवै भाइहरूले तत्कालीन भारतवर्षका शासकहरूले लिए सरह मान पदवी धारणा गरेका थिए। त्यसैले इतिहासमा यिनीहरू खाँचा खान र मिचा खान भनेर पनि चिनिन्छन्। कान्छा अजयसिंहको वंशमा यिनीपछि विचित्र खान, कुलमण्डन आदि भए। कुलमण्डनले दिल्लीका बादशाहबाट शाह पदवी पाएको कुरा वंशावलीमा उल्लेख गरिएको छ। यसर्थ कुलमण्डनको पालादेखि नै यस राजवंशले आफ्नो

नामको साथ शाह प्रयोग गर्न थालेको मानिन्छ। कुलमण्डन शाहको समयमा लमजुङको राजगद्दी खाली भएकोले लमजुङको अनुरोधमा यिनका कान्छा छोरा यशोब्रह्म शाहलाई त्यहाँको राजा बनाइयो। यशोब्रह्म शाहका दुई भाइ छोराहरू थिए। जेठा नरहरि शाह र कान्छा द्रव्य शाह। यशोब्रम्ह शाहका कान्छा छोरा द्रव्य शाहले गोरखामा विजय गरेर आफ्नो राज्य स्थापित गरेका हुन्। गोरखा राज्य चौबिसेकै वर्गमा परे पनि यसको आफ्नै अस्तित्व र महत्त्व थियो। प्रारम्भमा गोरखामा खड्काहरूले राज्य गर्थे। लमजुङ्गे राजा यसोब्रह्मका छोरा राजा द्रव्यशाह वि.स.१६१६ (ई.स. १५५९) मा गोरखाको राजगद्दीमा बसेपछि नै गोरखा शाहवंशीय राज्यको रूपमा विकास भयो।

पृथ्वीनारायण शाह

२.६.२ गोरखा राज्यको स्थापना

गोरखामा शाहवंशको स्थापना हुनुभन्दाअघि रजाइँ गरिरहेका खड्का राजाहरूलाई जातीय भेदभाव, दमन र धार्मिक उच्छृङ्खलताको कारणले गोरखाका बुजुर्कहरू क्रुद्ध भई राज्यच्यूत गराई कुनै सुयोग्य व्यक्तिलाई राजा बनाउन चाहिरहेको अवस्थामा द्रव्य शाहको सम्पर्क गोरखाली जनतासँग हुन गयो। गोरखाली जनता उनको ओजस्वी व्यक्तित्वबाट प्रभावित भई उनलाई राजा बनाउने तरखरमा लागे। त्यो समयमा लिगलिगे भन्ने ठाउँमा घले थरका गुरुङहरूले राज्य गर्दथे। त्यहाँ प्रत्येक वर्ष विजयादशमीको दिन दौडमा प्रथम हुनेलाई राजा बनाउने प्रचलन थियो। त्यस उत्सवलाई हेर्न उपस्थित भएको बेला द्रव्य शाहले अप्रत्याशित रूपमा आक्रमण गरी त्यहाँ आफ्नो प्रभुत्व कायम गरे। लिगलिगमाथि विजय हासिल गरेलगतै गोरखामा आक्रमण गरे, तर गोरखालीहरूले द्रव्य शाहको तीव्र प्रतिरोध गरे। १५ दिनसम्म युद्ध गर्दा पनि विजय हुन नसकेको कारणले द्रव्य शाह लिगलिग फर्कन बाध्य हुनुपर्‍यो। द्रव्य शाह निकै महत्त्वाकांक्षी भएकोले प्रथम पराजयले उनको उत्साहलाई दमन गर्न सकेको थिएन भने भागिरथ पन्त, गणेश पाण्डे, सर्वेश्वर खनाल, गंगाराम राना, गजानन्द भट्टराई, केशव बोहरा, मुराली खवासहरूले उनको उत्साहलाई

बढाइरहेका थिए । द्रव्यशाहका सैनिकहरू थापा, भुषाल, मास्के, रानाहरूसमेतले गोरखाका राजाको दरबारलाई घेरी आक्रमण गरे । द्रव्य शाहको हातबाट खड्का राजाले वीरगति प्राप्त गरे । यसप्रकार वि.स.१६१६ भाद्र २५ मा द्रव्य शाह गोरखाका राजा भए । द्रव्य शाहका सन्तान राम शाह १६६३ तिर गोरखाका राजा भए । यिनी न्याय दिने राजाका रूपमा प्रसिद्ध थिए ।

तालिका नं. २.३

पृथ्वीनारायण शाहपूर्वका राजाहरू

क्र.सं.	राजाहरू	समयावधि (वि.सं.)
१	द्रव्य शाह	१६१६-१६२७
२	पुरन्दर शाह	१६२७-१६६२
३	छत्र शाह	१६६२-१६६३
४	राम शाह	१६६३-१६९०
५	डम्बर शाह	१६९०-१७०२
६	कृष्ण शाह	१७०२-१७१८
७	रुद्र शाह	१७१८-१७३०
८	पृथ्वीपति शाह	१७३०-१७७३
९	नरभूपाल शाह	१७७३-१७९९

२.६.३ पृथ्वीनारायण शाह र नेपाल एकीकरण अभियान

पृथ्वीनारायण शाह नरभूपाल शाहका छोरा हुन् । उनको जन्म १७७९ पौष २७ गते गोरखामा भएको थियो । पृथ्वीनारायण शाह एक प्रतापी राजा थिए । द्रव्य शाह वि.स.१६१६ मा गोरखाको राजगद्दीमा बसेपछि नै गोरखा शाहवंशीय राज्यको रूपमा विकास भएको थियो । गोरखाको स्थापनापछि मात्र पूर्वका सेन राज्यहरू, काठमाडौँ उपत्यकाका मल्ल राज्यहरू, बाइसी, चौबिसेभन्दा गोरखा राज्य सशक्त र सङ्गठित भएकाले एकीकरणको अभियान यसले सफलतापूर्वक सञ्चालन गऱ्यो । केही राज्यहरू गोरखाभन्दा बलिया भए पनि मध्यकालको 'गुहार युगे राजनीति'को फेरोफन्दोमा परी मजबुत हुनसकेका थिएनन् । गोरखाले कूटनीतिक चालबाजी सुरुदेखि नै गर्दै थियो । यस राज्यमा द्रव्य शाह, राम शाह, नरभूपाल शाह र पृथ्वीनारायण शाहजस्ता प्रतापी राजाहरूले राज्य गरेका थिए । नेपाल एकीकरणको प्रयास मध्यकालीन नेपालमा भएपनि आधुनिक नेपालको थालनीपछि मात्र यो कार्य सम्पन्न भएको थियो ।

लमजुङ र भक्तपुरसँग मैत्री सम्बन्ध कायम

पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौँ उपत्यकामा आक्रमण गर्नुअगाडि लमजुङसँग मैत्री सन्धि गरे । सन् १७४० को जनवरी महिनामा भएको यो सन्धिमा आपसमा अनाक्रमण र अर्को देशले आक्रमण गरेमा दुवै देश एक भएर लड्ने कुरा उल्लेख थियो । पृथ्वीनारायण शाह छिमेकी दुश्मन राज्यसँग मैत्री सन्धि गर्न सफल भएकाले उपत्यका आक्रमण गर्ने योजना राम्ररी अगाडि बढेको हो । त्यसै गरी सन् १७४१ मा पृथ्वीनारायण शाहले भक्तपुरका राजा रणजीत मल्लका छोरा वीरनरसिंह मल्लसँग मितेरी साइनो गाँसेर अर्को छिमेकीसँग मैत्री सम्बन्ध स्थापना गरेका थिए ।

नुवाकोटमाथि आक्रमण र विजय

पृथ्वीनारायण शाहले सन् १७४३ मा नुवाकोट आक्रमण गरे । नुवाकोट त्यस समयमा काठमाडौँका राजा जयप्रकाश मल्लको अधिनमा थियो र उनीहरूसँग गोरखालीका भन्दा राम्रा र आधुनिक हतियारहरू भएकाले पृथ्वीनारायण शाहको नुवाकोट आक्रमण असफल भएको थियो । दोस्रो पटक २५ सेप्टेम्बर १७४४ ई. मा गोरखाली सेनाले त्रिशूली बिहानै पार गरी नुवाकोटको सबभन्दा अग्लो स्थल महामण्डलमा दुईतिरबाट आक्रमण गरेर नुवाकोटलाई आफ्नो बनायो । यसै क्रममा पृथ्वीनारायण शाहले बेलकोटमाथि पनि विजय प्राप्त गरे ।

उपत्यका नाकाबन्दी गर्ने प्रयास

उपत्यकामा सोझै आक्रमण गर्नुभन्दा पहिले यसलाई चारैतिरबाट घेर्ने प्रयास भयो । यस क्रममा गोरखाले काठमाडौँ उपत्यकाका राज्यहरू एवम् लमजुङसँग मूठभेड गर्नुपरेको थियो । उत्तर-पश्चिम र दक्षिणतिरबाट काठमाडौँ उपत्यकालाई घेरेर आर्थिक नाकाबन्दी गर्ने पृथ्वीनारायण शाहको योजना लगभग सफल भएपछि उपत्यकाको पूर्वतिरबाट नाकाबन्दी गर्नु आवश्यक थियो । यस क्रममा २३ अक्टुबर १७६३ मा हरिवशं उपाध्याय, कालिदास खड्का र रामकृष्ण कुँवरले धुलिखेल, खड्पु, चौकोट, पनौती, बनेपा, नाला, साँगा आदि सात गाउँमा आक्रमण गरी विजय प्राप्त गरे । २ नोभेम्बर १७६३ मा युद्ध नगरिकन नै फर्पिङ गोरखाको अधीनमा आयो । काठमाडौँ उपत्यका अब पूर्वतर्फबाट पनि घेरियो । पृथ्वीनारायण शाहले चारैतिरबाट उपत्यकालाई घेरेर नुन, कपास, खाद्यान्न एवम् अन्य सामानहरू उपत्यकाभित्र प्रवेश गर्न पूर्ण प्रतिबन्ध लगाइ दिए ।

सिन्हानचोक गढीको युद्ध

मे १७५५ ई. मा चौबीसी राज्यहरूको संयुक्त सेनाले चेपेनदी तरी गोरखाको सिन्हानचोक गढीमा हमला गरे । गोरखाली सेना कालु पाण्डेको नेतृत्वमा हमलावारहरूलाई प्रतिरोध गर्न त्यसतर्फ लाग्यो । दुवैतर्फका सेनाहरूबिच घमासन युद्ध भयो । दुवैतर्फ धेरै हताहत भए । अन्त्यमा विजय गोरखाली फौजकै हात लाग्यो ।

काठमाडौँ र गोरखाबिचको सन्धि

तिब्बतसँग व्यापार गर्ने मुख्य घाँटी केरुङ र कुत्ती गोरखाको नियन्त्रणमा भए तापनि गोरखाले खास व्यापारमा लाभ लिन पाएको थिएन । उपत्यकाका राजाहरूका बिचमा फुट गराउन पनि काठमाडौँसँग सन्धि गर्न आवश्यक थियो । त्यसकारण कान्तिपुरसँग सन् १७५८ मा तिब्बतसँग भएको व्यापारको लाभ दुवै देशले पाउने कुरा उल्लेख भएको सन्धि गरियो ।

मकवानपुर विजय

गोरखाले वि.स.१८१९ भाद्र ९ गते राती मकवानपुरमाथि विजय प्राप्त गऱ्यो । त्यस बखत भारतको चित्तौडमा दिल्लीका सुल्तान अलाउद्दीन खिजलीले आक्रमण गरेका थिए । अन्त्यमा राजपुत राजाहरूले हार स्वीकार गरेर आफ्ना बचेको सेना साथमा लिएर हिमालयका कन्दरातर्फ प्रस्थान गरे ।

चौबीसी राज्यहरूको दोस्रो आक्रमण

मकवानपुरका राजा दिग्बन्धन सेन गोरखामा नजरबन्द भए । काठमाडौँ उपत्यकामा चारैतर्फबाट आर्थिक नाकाबन्दी भई हाहाकार मच्चिएको बेला चौबिसी राज्यहरू गोरखामा लडाइँ गर्न संयुक्त रूपले जुटे । चौबिसी राज्यहरूको संयुक्त सेनाले गोरखाको नियन्त्रणमा रहेका हर्नी, भिरकोट, धुलाकोट, द्यौराली आदिमा आक्रमण गरे । त्यसको प्रत्याक्रमण गर्न अगाडि बढेका गोरखा सेनाको अगाडि चौबिसी राज्यको संयुक्त सेना टिक्न सकेन । लडाइँको मैदान छोडी भागाभाग भए ।

कीर्तिपुरमाथि विजय

गोरखाली फौजले फर्पिङ, बोडे र खोकना कब्जा गरिसकेपछि इ.१७५७ मा कीर्तिपुरमाथि हमला गरे । जयप्रकाश मल्लको फौज एवम् कीर्तिपुरका जनताको संयुक्त प्रत्याक्रमणबाट गोरखाली फौजले नराम्रो किसिमले पराजित हुनुपऱ्यो । युद्धमा सेनापति कालु पाण्डेले वीरगति प्राप्त गरे । जीवन थापा र लाटा खत्रीजस्ता गोरखाली सैनिकको मृत्यु भयो । पृथ्वीनारायण शाहको जीउ जोगाउन पनि हम्मेहम्मे परेको थियो । वि.स. १८२१ आश्विन ४ गते सूरप्रताप शाहको नेतृत्वमा गोरखाली फौजले कीर्तिपुरमाथि दोस्रो पटक आक्रमण गऱ्यो । यस युद्धमा सूरप्रताप शाहको आँखा फुट्यो । दलजीत शाह घाइते भए र धेरै गोरखाली सेना मारिए । बाँचेका सैनिक ज्यान जोगाई दहचोक पुगे । वि.सं. १८२२ चैत्र ३ गते गोरखाले तेश्रो पटक अचानक आक्रमण गरी कीर्तिपुरमाथि विजय प्राप्त गऱ्यो ।

काठमाडौँ उपत्यका विजय

कीर्तिपुर विजयपछि पृथ्वीनारायण शाहले काठमाडौँ राज्यमा आक्रमण गर्ने योजना बनाए । गोरखाली फौजद्वारा काठमाडौँ उपत्यकामा वि.सं. १८२५ भाद्रशुक्ल चतुर्दशी

आइतबार (इन्द्रजात्रा) का दिन भीमसेन स्थान, टुँडीखेल र नरदेवी गरी तीनतिरबाट आक्रमण गरी काठमाडौँमाथि विजय प्राप्त गरे ।

ललितपुर विजय

पाटन विजय गर्ने सिलसिलामा श्रीहर्ष पन्तलाई दूत बनाएर पाटन पठाउँदा पाटनका प्रधानहरूले पृथ्वीनारायण शाहको शासन स्वीकार गरी आत्मसमर्पण गरेकाले गोरखाली फौजले सन् १७६८ अक्टुबर ६ का दिन ललितपुरमाथि हमला गरी कब्जा गऱ्यो ।

भक्तपुर विजय

काठमाडौँ र ललितपुर गोरखा राज्यले कब्जा गरेपछि दुवै राज्यका राजाहरू क्रमशः जयप्रकाश मल्ल र तेजनरसिंह मल्ल भक्तपुरका राजा रणजित मल्लका शरणमा पुगे । पृथ्वीनारायण शाहले यी दुवै राजालाई सुपुर्दगी गर्न भक्तपुरका राजासँग आग्रह गरे तर शरणको मरण गर्नु मानवोचित नभएको कुरा दर्साउँदै गोरखाली आग्रहलाई रणजीत मल्लले स्वीकार नगरेको हुँदा वि.स.१८२६ कात्तिक शुक्ल द्वादशीका दिन गोरखाली फौजले भक्तपुरमाथि हमला गरे । अन्त्यमा उपत्यकाका तीनै राजाले आत्मसमर्पण गरे ।

पृथ्वीनारायण शाहको पूर्वी नेपालको कोसी क्षेत्रको विजय अभियानमा कास्की र लमजुङका कुँवर क्षेत्रीहरूले अधिक मात्रामा भाग लिएका थिए ।

पूर्वी विजयपछि पृथ्वीनारायण शाहले रामकृष्ण कुँवरलाई प्युठान पठाए । त्यहाँ उनी बारुदखाना तयार गर्न लगाउँदै थिए, त्यसै बेला २१ मार्च १७७१ ई.मा उनको मृत्यु भयो । रामकृष्ण कुँवरको मृत्युपछि १८ वर्षीय उनका छोरा रणजित कुँवर नवविजित जुम्लाका हाकिम नियुक्त भए । त्यहाँ शान्ति सुव्यवस्था राम्रो गर्न सफल भएकाले उनलाई नेपालका चारकाजीमध्ये एक काजी बनाइयो ।

रणजित कुँवरका तीन छोरा थिए : बालनसिंह कुँवर, बलराम कुँवर र रेवन्त कुँवर । रणबहादुर शाहका हत्यारा शेरबहादुर शाहलाई ठिक मौकामा मारेबापत् बालनरसिंह कुँवर काजी बनाइए । उनको मान र जागिर उनका उत्तराधिकारीहरूले पनि पाउने भए । काजी बालनरसिंह २४ डिसेम्बर १८१४ ई.मा दिवङ्गत भए ।

तालिका नं. २.४
नेपालका शाहवंशीय राजाहरू

क्र.सं.	राजाहरू	समयावधि
१	पृथ्वीनारायण शाह	१७९९-१८३१
२	प्रतापसिंह शाह	१८३१-१८३४
३	रणबहादुर शाह	१८३४-१८५५
४	गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह	१८५५-१८७३

५	राजेन्द्रविक्रम शाह	१८७३-१९०४
६	सुरेन्द्रविक्रम शाह	१९०४-१९३८
७	युवराजत्रैलोक्यवीरविक्रम शाह	राजकुमार हुदैं नै मृत्यु
८	पृथ्वीवीरविक्रम शाह	१९३८-१९६८
९	त्रिभुवनवीरविक्रम शाहदेव	१९६८-२०११
१०	महेन्द्रवीरविक्रम शाहदेव	२०११-२०२८
११	वीरेन्द्रवीरविक्रम शाहदेव	२०२८-२०५८
१२	दीपेन्द्रवीरविक्रम शाहदेव	३ दिन अचेत अवस्थामा नै
१३	ज्ञानेन्द्रवीरविक्रम शाहदेव	२०५८/२/२२- २०६५/२/१५

२.७ राणाशासन काल

बालनरसिंह कुँवरका छोरा जंगबहादुर कुँवरले कोतपर्वपछि राज्य शासन हत्याए। भण्डारखाल पर्व र अलौ पर्वपछि जंगबहादुर शक्तिशाली बने र लमजुङ र तनहुँको श्री ३ बने र राणा शासनको जग बसाले।

प्रधानमन्त्री तथा तिनको मुख्य योगदान

१. **जङ्गबहादुर** (१९०४–१९३३) : वि.स १९१० मा न्याय व्यवस्था तथा अपराध कानुन तोकिएको मुलुकी ऐन पहिलो पटक जारी। दरबार हाइस्कुलको स्थापना। नयाँ मुलुक प्राप्त।

२. **रणोद्दीप** (१९३३–१९४२) : हुलाक घरको स्थापना, मालपोत उठाउने नयाँ बन्दोबस्त गरिएको।

३. **वीर समसेर** (१९४२–१९५७) : भादगाँउ र काठमाडौँमा वीरधाराको व्यवस्था, पुलहरूको निर्माण, वीर अस्पताल (वि.स.१९७४), वीर पुस्तकालयको स्थापना, घण्टाघरको निर्माण।

४. **देव समसेर** (१९५७–१९५८) : गोरखापत्रको प्रकाशन प्रारम्भ, सरकारी समय १०-५ बजे निर्धारण, सरकारी बिदाको व्यवस्था, पाठशालाहरूको स्थापना।

५. **चन्द्र समसेर** (१९५८– १९८६) : सती प्रथाको उन्मूलन, दासमोचन, पहिलो पटक बिजुली बत्तीको व्यवस्था, पहिलो कलेज त्रि-चन्द्र कलेजको स्थापना, गोरखा भाषा प्रकाशिनी समितिको स्थापना, नेपालको नक्सा निर्माण।

६. **भीम समसेर** (**वि.स.**१९८६–१९८९) : नुन र कपासमा भन्सार माफी, कपास खेतीलाई प्रोत्साहन।

७. **जुद्ध समसेर (वि.स.१९८९–२००२)** : पहिलो बैङ्क (नेपाल बैङ्क) स्थापना, घरेलु उद्योगको विकास, उच्च अदालत, जुद्ध बारुण यन्त्र, म्युजियम र चिडियाखानाको स्थापना ।

८. **पद्म समसेर** (२००२–२००५) : पहिलो संविधान जारी, काठमाडौं म्यूनिसिपालिटी स्थापना ।

९. **मोहन समसेर** (२००५–२००८) : आकाशवाणीको स्थापना, राष्ट्रिय आर्थिक समितिको गठन ।

२.८ राणाकालपछिको राजनीतिक विकासक्रम

पृथ्वीनारायण शाह गोरखाको राजा हुँदा भारतमा इस्ट इन्डिया कम्पनीको नाममा अङ्ग्रेज सरकारको स्थापना र विस्तार भइरहेको थियो । विगतको एकीकृत नेपाल विविध कारणले बाइसे चौबिसे राज्यमा विभाजित भई एक आपसमा शत्रुतापूर्ण व्यवहार र युद्धमा सीमित थिए । एकातर्फ देशको राष्ट्रिय अखण्डता सङ्कटमा थियो भने अर्कोतर्फ आर्थिक विकास अवरुद्ध थियो । यस चुनौतीपूर्ण घडीमा पृथ्वीनारायण शाहले राष्ट्रिय एकीकरणको श्रीगणेश गरी एकीकृत आधुनिक नेपालको स्थापना गरे । नेपालको एकीकरण गर्न पृथ्वीनारायण शाहले सफल कूटनीति, रणनीति र युद्धनीति अवलम्बन गरेका थिए । एकीकरणको आन्दोलन सुगौली सन्धिपश्चात् रोकियो । त्यसपछि राजदरबारमा षड्यन्त्रले स्थान लियो । कोतपर्वपछि जङ्गबहादुरले राणा शासन स्थापना गरे । आधुनिक नेपालको राजनीतिक इतिहासको विकास राणा शासनविरूद्धको आन्दोलनबाट सुरु हुन्छ । वि.सं. २००७ साल असोज ७ र ८ गते भारतको वैरगनीयामा भएको नेपाली काङ्ग्रेसको सम्मेलनले नेपालमा राणाशासनको अन्त्य र प्रजातन्त्रको स्थापनाका लागि सशस्त्र सङ्घर्ष गर्ने निर्णय गरेअनुरूप २००७ साल कात्तिक २५ गतेदेखि मातृकाप्रसाद कोइरालाको नेतृत्वमा नेपाली काङ्ग्रेसले सशस्त्र सङ्घर्ष सुरु गर्‍यो । २००७ साल फागुन ४ गते राजा त्रिभुवन सपरिवार नेपाल फर्केपछि ७ गते शाही घोषणाद्वारा प्रजातन्त्र स्थापना गरियो ।

२.८.१ २००७ देखि २०१७ सालसम्मको घटनाक्रम

२००७ सालको घोषणा र संयुक्त मन्त्रिमण्डलको गठन :
दिल्ली सम्झौतापछि २००७ साल फागुन ७ गते नेपालमा राणा शासनको अन्त्य भई प्रजातन्त्र स्थापना भएको ऐतिहासिक घोषणा गरियो । उक्त घोषणामा निम्न बुँदाहरू थिए:

क. जन निर्वाचित वैधानिक सभाले गणतन्त्रात्मक विधान तर्जुमा गर्ने छ ।

ख. नयाँ विधान तर्जुमा नहुन्जेलसम्म प्रशासन सञ्चालन गर्न अन्तरिम मन्त्रिमण्डल गठन गर्ने जसमा राणातर्फको ५ र नेपाली काङ्ग्रेसको

तर्फबाट ५ जना सदस्य नियुक्त हुने छन् ।

ग. २००७ साल चैत्र २० गतेभित्र सबै राजनीतिक बन्दीहरूलाई आम माफी हुने छ र त्यस्ता राजनीतिक बन्दीहरूले आफ्नो खोसिएको सम्पत्ति फिर्ता पाउने छन् ।

राणा र काङ्ग्रेस सम्मिलित यो संयुक्त सरकार नौ महिनाभन्दा बढी टिक्न सकेन र २००८ साल मङ्सिर २१ गते विघटन भयो ।

काँग्रेसको एकमना मन्त्रिमण्डल

२००८ साल मङ्सिर १ गते मातृकाप्रसाद कोइरालाको प्रधानमन्त्रीत्वमा नेपाली काङ्ग्रेसको एकमना मन्त्रिमण्डल गठन गरियो । यस अवधिमा सर्वोच्च न्यायालय, पब्लिक सर्भिस कमिसन, आय व्यय निरीक्षण प्रधान अड्डाको स्थापना भयो । २००९ साल जेठमा सम्पन्न नेपाली कांग्रेसको अधिवेशनमा वी.पी. कोइरालाको ठाउँमा मातृकाप्रसाद कोइराला काङ्ग्रेस अध्यक्ष छानिए । सरकार आन्तरिक विवादमा फँस्दै गएपछि २००९ साल श्रावण २६ गते यो सरकार पनि विघटन भयो । २००९ साल श्रावण ३० गते राजा त्रिभुवनबाट आफ्नै मध्यस्थतामा ६ सदस्यीय शाही परामर्शदात्री सरकार गठन भयो । २०१० साल असार १ गतेसम्म यो सरकार अस्तित्वमा रह्यो । यसपछि वि.स. २०१० असार २ गते राष्ट्रिय प्रजापार्टीका अध्यक्ष मातृकाप्रसाद कोइरालालाई पुनः प्रधानमन्त्री बनाइयो । २०१० फागुनमा मन्त्रिमण्डलमा हेरफेर गरी टंकप्रसाद आचार्य र डिल्लीरमण रेग्मीलाई समेत सोही सरकारमा सामेल गरियो ।

बहुदलीय संयुक्त मन्त्रिमण्डल

नेपाली राष्ट्रिय काङ्ग्रेस, प्रजापरिषद् र जनकाङ्ग्रेस गरी तीनओटा साना पार्टीको सहभागितामा पुनः मातृकाप्रसाद कोइरालाकै प्रधानमन्त्रीत्वमा वि.स. २०१० फागुनमा अर्को सरकार गठन भयो । यसमा टङ्कप्रसाद आचार्य र डिल्लीरमण रेग्मी थपिए । राजा त्रिभुवनले मातृकाको मन्त्रिमण्डल वि.स. २०११ मा विघटन गरी राज्य व्यवस्थाको अभिभारा स्वयंमा लिई सोझै सञ्चालन गर्न थाले । राजा त्रिभुवनको मृत्युपछि राजा महेन्द्रको राज्यरोहण वि.स. २०११ चैत्र १ गते भएको थियो । वि.सं. २०१३ मा महेन्द्रको राज्यभिषेक भयो ।

शाही सल्लाहकार सरकार

वि.सं. २०१२ साल वैशाख १ गते राजा महेन्द्रले गुन्जमानसिंहको अध्यक्षतामा शाही सल्लाहकार समिति गठन गरी शासन सञ्चालन गर्न थाले । यो सल्लाहकार समितिमा ५ जना सदस्य थिए ।

प्रजापरिषद्को मन्त्रिमण्डल

विक्रम संवत् २०१२ साल माघ १३ गते राजा महेन्द्रबाट प्रजापरिषद्का नेता टंकप्रसाद आचार्यको प्रधानमन्त्रीत्वमा ३ जना स्वतन्त्र सदस्यसमेत समावेश भएको

सात सदस्यीय मन्त्रिमण्डलको घोषणा भयो । यो सरकारले २०१३ असोज ५ गतेका दिन चीनसँग शान्ति तथा मैत्री सन्धि गर्‍यो । यो सरकार २०१४ असारसम्म टिक्यो ।

डा. के. आई. सिंहको सरकार

२०१४ साल श्रावण ११ का दिन संयुक्त प्रजातान्त्रिक पार्टीको अध्यक्ष डा. के. आई. सिंहको नेतृत्वमा एघार सदस्यीय मन्त्रिमण्डल गठन भयो । तर, राजा महेन्द्रको शाही घोषणामार्फत् २०१४ कात्तिक २९ का दिन उक्त मन्त्रिमण्डल भङ्ग गरियो ।

राजा महेन्द्रको प्रत्यक्ष शासन

मिति २०१४ कात्तिक २९ गतेदेखि श्री ५ महेन्द्रबाट प्रत्यक्ष शासन सुरु भयो । मिति २०१५ जेठ २ गते सुवर्णसमसेरको अध्यक्षतामा अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्को गठन गरियो । २०१५ साल फागुन ७ गते आम चुनाव गर्ने घोषणा भयो ।

२०१५ सालको महानिर्वाचन र त्यसको परिणाम

प्रतिनिधि सभाको चुनावका लागि मुलुकलाई १०९ निर्वाचन क्षेत्रमा विभाजन गरिएको थियो । महानिर्वाचन एक-सदस्यीय निर्वाचन क्षेत्रमा आधारित थियो । २१ वर्ष उमेर पुगेका प्रत्येक बालिग नेपाली मतदाता थिए । राष्ट्रिय दलको रूपमा मान्यता प्राप्त गर्न कमसेकम २२ सिटका लागि उम्मेदवार खडा गराउनु आवश्यक थियो । यस मापदण्डअनुसार नेपाली काङ्ग्रेस, संयुक्त प्रजातान्त्रिक पार्टी, गोरखा परिषद्, नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी र प्रजातान्त्रिक महासभामात्र राष्ट्रिय स्तरका राजनीतिक दल मानिए । १०९ सिटका लागि जम्मा ७८६ उम्मेदवार खडा भएका थिए । उक्त चुनावमा नेपाली काङ्ग्रेसले ७४, गोरखापरिषद्ले १९, संयुक्त प्रजातन्त्र पार्टीले ५, नेपाल कम्युनिष्ट पार्टीले ४ र प्रजापरिषदले ३ सिटमा विजय हासिल गरेका थिए भने स्वतन्त्र ४ स्थानमा विजयी भएका थिए ।

पहिलो निर्वाचित सरकार

संविधानसभाको चुनाव गराउने घोषणा राजा त्रिभुवनले वि.सं. २००७ फागुन ७ गते गरेका थिए । वि.स. २०१५ फागुन ७ गते संसद्को तल्लो सदनका लागि आमनिर्वाचन सुरु भई वि.सं. २०१६ वैशाख २८ गते नतिजा प्रकाशित भयो । यस चुनावमा अत्यधिक बहुमत प्राप्त गर्ने काङ्ग्रेस नेता विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको नेतृत्वमा वि.सं. २०१६ जेठ १३ गते नयाँ सरकार बन्यो । वि.सं. २०१६ असार १६ मा प्रतिनिधिसभाको प्रथम अधिवेशन सुरु भयो । यसै साल असोजमा बिर्ता प्रथा उन्मूलन विधेयक पारित भयो । जिल्लामा विकास बोर्ड गठन गरियो ।

राजा महेन्द्रले २०१७ साल पुस १ गते संविधानको धारा ५५ को अधिकार प्रयोग गरी बी.पी.कोइरालाको मन्त्रिमण्डल विघटन तथा संसद्को दुवै सदन भङ्ग गरी संविधानका अनेकौँ धाराहरूसमेत निलम्बन गर्दै शासनअधिकार आफ्नो हातमा

लिए । यसरी २००७ सालको शाही घोषणामार्फत् आएको प्रजातन्त्रको अवसान २०१७ सालको शाही कदमसँगै भयो ।

२.८.२ वि.सं. २०१७ देखि २०३७ सालसम्मका दुई दशक

वि.सं. २०१७ पुष १ गते दलगत राजनीतिक प्रणाली विघटन भएपछि नयाँ शासन सञ्चालनको सूचना पुस ९ गते जनसमक्ष आयो। पुष १२ गते राजा महेन्द्रको अध्यक्षतामा नौ-सदस्यीय मन्त्रिपरिषद् गठन भयो । पुष २२ मा सबै राजनीतिक पार्टी अवैध घोषित भई प्रतिबन्धितसमेत भए । नेपालमा प्रजातन्त्रको जग तलबाटै बलियो तुल्याउन पञ्चायत व्यवस्था ल्याइने घोषणा भयो। यसअनुरूप वि.सं. २०१८ मा गाँउ पञ्चायतको निर्वाचन भयो । वि.सं. २०१८ माघमा जनकपुर बम काण्ड भयो । वि.स. २०१९ पुष १ गते नयाँ पञ्चायती व्यवस्था अनुकुल संविधानको घोषणा भयो ।

संसदीय व्यवस्थाको अन्त्यपछि राजा महेन्द्रबाट वि.स. २०१७ साल पौष २२ गते पञ्चायती परम्परा थालनी भएको घोषणा गरी उक्त घोषणमा देशको सर्वत्तोमुखी विकास तथा निर्माणका निम्ति नयाँ शक्तिको मूल फुटाउन दरिद्रता, अज्ञानता र पिछडिएको अवस्थालाई हटाई नेपालको माटोमा जरा हाल्न सक्ने यहाँकै हावापानी सुहाउँदो प्रजातन्त्रको बिरुवा स्वरूप पञ्चायतको बिजारोपण गरिएको भनियो । सबै दलहरूमाथि प्रतिबन्ध लगाई पञ्चायत पद्धति नै प्रजातन्त्रको जग भएको र माथिबाट लादिएको प्रजातन्त्र देशमा अफापसिद्ध भएको तथा प्रजातन्त्रको जग तलैबाट बलियो तुल्याउन स्थानीय स्वायत्त शासनका संस्थाद्वारा जनतालाई प्रशासनमा सरिक गराई देशको समस्या र प्रगतिमा जन अभिरुचि बढाउने उद्देश्यले पञ्चायतको दिशाबोध गराउन खोजियो । वि.स. २०१९ साल पौष १ गते पञ्चायती व्यवस्थानुकुल नयाँ संविधान जारी भयो ।

देशको सर्वोच्च विधायिका राष्ट्रिय पञ्चायतको उद्घाटन सर्वप्रथम राजा महेन्द्रबाट वि.स. २०२० मा भयो । वि.स. २०२३ मा संविधानको प्रथम संशोधन भई पञ्चायत निर्दलीय व्यवस्था बन्न पुग्यो ।

२०१७ सालदेखि सुरु भएको पञ्चायती शासन प्रणालीमा राजा महेन्द्र र वीरेन्द्रको प्रत्यक्ष शासनमा मन्त्रिपरिषद्को अध्यक्षता गर्ने मौका डा. तुलसी गिरी, सूर्यबहादुर थापा (पञ्चायत व्यवस्थाअन्तर्गत प्रथम प्रधानमन्त्री), कीर्तिनिधि विष्ट, नगेन्द्रप्रसाद रिजाल, मरिचमान सिंह र लोकेन्द्रबहादुर चन्दले प्राप्त गरे । २०३६ जेठ १० गते जनमतसङ्ग्रहको घोषणा भयो । २०३७ साल वैशाख २० गते सम्पन्न जनमत सङ्ग्रहमा पञ्चायतको विजय भयो ।

राष्ट्रिय निर्देशन मन्त्रालयको स्थापना

विभिन्न क्षेत्रमा निर्धारित लक्ष्य प्राप्तिका निम्ति सामूहिक शक्तिलाई सङ्गठित र विकसित गर्न वि.स. २०१७ फागुन ७ गते राष्ट्रिय निर्देशन मन्त्रालय खडा भयो । राष्ट्रिय निर्देशन ऐन, २०१७ अनुसार उच्चस्तरीय राष्ट्रिय निर्देशन परिषद् पनि गठन गरियो । विभिन्न वर्गलाई समन्वय गरी राष्ट्रिय जीवनमा प्रवाहित गर्नेजस्ता

काम कर्तव्य भएको यो मन्त्रालय वि.स. २०१९ चैत्र २० मा पञ्चायत मन्त्रालयमा गाभियो र वि.स. २०२० सालमा सो परिषद् विघटन भयो ।

पञ्चायत सुधारका प्रयासहरू

सर्वप्रथम वि.स. २०१८ साल फागुन ७ गतेदेखि गाँउ र नगरपञ्चायत तहमा निर्वाचन प्रारम्भ भयो । राष्ट्रिय पञ्चायतको प्रथम अधिवेशनपछि वि.स. २०२० जेठमा पहिलो पटक पञ्चायत विकास सम्मेलन भयो । वि.स. २०२० भदौ १ मा नयाँ मुलुकी ऐन लागु भयो । वि.स. २०२१ मङ्सिर ८ गते भूमिसुधार ऐन जारी भएको थियो । वि.स. २०२४ असोज ६ गते राजा महेन्द्रबाट राष्ट्रिय पञ्चायतलाई एक सन्देश पठाई पञ्चायतको विकल्प सोधनी हुँदा राष्ट्रिय पञ्चायतको बैठकले सर्वसम्मतिबाट असोज ११ गते यो निर्विकल्प छ भन्ने प्रस्ताव पारित गरी असोज १३ गते दशसूत्रीय योजना बनाइयो । जसमा देश विकासका लागि ग्रामीण विकासलाई जोड दिइने कुराहरू उल्लेख गरिएका थिए । २०३३ साल भदौ र असोजमा पहिलोपटक राष्ट्रियस्तरमा पञ्चभेला आयोजना भएको थियो । यस भेलामा पञ्चायतको सिद्धान्त व्यवस्थित गरिएको थियो ।

जनमत सङ्ग्रह, २०३७

वि.स.२०१७ देखि २०३६ सम्मको १९ वर्षीय पञ्चायती शासनबाट राजनीतिक वातावरण शुद्ध हुन नसकेको, जीवनस्तर उल्लेखनीय रूपमा उठ्न नसकेको, महँगी बढ्दै गएको, पञ्चायतका कार्यकर्ता जनप्रिय हुन नसकेका जस्ता अनेकौं विरोधका आवाजहरू सत्ता सञ्चालक तथा सर्वसाधारणमाझसमेत उठ्न थाले । वि.स. २०३६ जेठ १० गते राजा वीरेन्द्रबाट शाही घोषणा गरी नेपाली जनतालाई सुधारसहितको पञ्चायती व्यवस्थालाई कायमै राख्ने हो वा बहुदलीय शासन पद्धति चाहने हो सोमध्ये एकलाई रोज्न लोकसम्मतिका लागि बालिग मताधिकारको आधारमा राष्ट्रव्यापी जनमत गराउने कुरा घोषणा भयो । यसपछि वि.स. २०३७ वैशाख २० गते सम्पन्न भएको जनमत सङ्ग्रहको परिणाम २०३७ जेठ १ गते घोषणा गरियो । कुल सदर मत ४८ लाख १३ हजार ४ सय छयासीमध्ये २४,३३,४५२ (५४.८ प्रतिशत) मत प्राप्त गरी पञ्चायत पक्ष विजयी भयो ।

२.८.३ जनमत सङ्ग्रहदेखि जनआन्दोलनसम्म

जनमत सङ्ग्रहपछि संवैधानिक सुधार एवम् बालिग मतमा आधारित चुनाव सम्पन्न भयो । निर्वाचनपछि पञ्चायतको पहिलो २७ सदस्यीय मन्त्रिमण्डल १२० जना राष्ट्रिय पञ्चायत सदस्यहरूद्वारा निर्विरोध निर्वाचित सूर्यबहादुर थापाको प्रधानमन्त्रित्वमा वि.स.२०३८ असार २ मा र पछि वि.स. २०३९ असोज २४ गते केही हेरफेरसाथ ३५ सदस्यीय मन्त्रिमण्डल बन्यो । तर वि.स. २०४० असार २७ गते १०८ सदस्यको बहुमतद्वारा प्रधानमन्त्री सूर्यबहादुर थापाले आफ्नो पदको जिम्मेवारी इमानदारीपूर्वक पूरा नगरेको भन्ने राष्ट्रिय पञ्चायतबाट पारित अविश्वासको प्रस्ताव राजाबाट स्वीकृत भएपछि वि.स. २०४० असार २७ गते

थापा सरकार विघटन भयो । लोकेन्द्रबहादुर चन्द १०७ सदस्यको बहुमतद्वारा निर्विरोध छानिए र राष्ट्रिय पञ्चायतकै सिफारिसमा राजाबाट असार २८ गते उनलाई प्रधानमन्त्रीको पदमा नियुक्ति गरियो तथा २९ गते २१ सदस्यीय मन्त्रिमण्डल गठन भयो ।

२.८.४ २०४६ को जनआन्दोलन र त्यसपछिको राजनीति

२०१७ साल पुस १ गते राजा महेन्द्रको शाही घोषणामार्फत् स्थापित पञ्चायती व्यवस्था तीस वर्षसम्म टिक्यो र २०४६ को जनआन्दोलनसँगै तहसनहस भयो । २०४६ साल माघ ५ गतेदेखि ७ गतेसम्म नेपाली काङ्ग्रेसका नेता गणेशमानसिंहको घरमा नेपाली काङ्ग्रेसका कार्यकर्ताहरूको देशव्यापी सम्मेलन भयो । उक्त सम्मेलनमा भारतका बरिष्ठ नेताहरू चन्द्रशेखर, हरिकिसन सिंह सुरजित, एम.जे. अकबर आदिले समेत भाग लिएका थिए । नेपाली काङ्ग्रेस र संयुक्त बाममोर्चा मिलेर संयुक्त रूपमा २०४६ साल फागुन ७ गतेदेखि उपत्यकाभित्र र बाहिरका जिल्लामा पनि देशव्यापी जनआन्दोलन चर्काए । फागुन ८ गते काठमाडौँलगायत प्रमुख सहरहरू बन्द भए । अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चार जगतले प्राथमिकताका साथ समाचार प्रचारप्रसार गर्न थाले । २०४६ साल चैत १९ गते तत्कालीन प्र.म. मरिचमान सिंहको सिफारिसमा मन्त्रिमण्डल पुनर्गठन भयो तर आन्दोलनको गति रोकिएन । कीर्तिपुर, पाटन र बुटवलमा गोली चल्यो । २०४६ साल चैत २४ गते राजा वीरेन्द्रबाट रेडियो नेपालमार्फत घोषणा भयो जसअनुसार लोकेन्द्रबहादुर चन्दको अध्यक्षतामा ४ सदस्यीय मन्त्रिपरिषदको गठन भयो । जन आन्दोलन नरोकिएपछि अन्ततः २०४६ साल चैत्र २६ गते राति ११:४५ बजे रेडियो नेपाल र नेपाल टेलिभिजनमा एक विज्ञप्ति प्रकाशित भयो । जसमा नेपालको संविधान, २०१९ मा रहेको दलविहीन शब्द हटाई दलमाथिको प्रतिबन्ध फुकुवा भयो । नयाँ संविधान बनाउन संविधान सुधार सुझाव आयोगद्वारा प्रतिवेदन पेस गर्ने भन्ने विज्ञप्ति प्रकाशित भयो ।

पञ्चायत विघटनपश्चात् कृष्णप्रसाद भट्टराईको अध्यक्षतामा अन्तरिम सरकार गठन भयो । २०४७ साल कात्तिक २३ गते नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ जारी भयो । यसपछि २०४८ साल वैशाख २९ गते आमनिर्वाचन भयो । प्रतिनिधिसभाको २०५ सिटमध्ये नेपाली कांग्रेसले सर्वाधिक ११० सिट प्राप्त गर्‍यो । वि.स. २०४८ जेठ १५ गते बहुमतप्राप्त दल नेपाली काङ्ग्रेसका संसदीय दलका नेता गिरिजाप्रसाद कोइरालाको प्रधानमन्त्रित्वमा एकमना मन्त्रिपरिषद् गठन भयो । प्रमुख प्रतिपक्षका रूपमा ६८ सिट पाएको नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (एमाले) रहन पुग्यो ।

बहुदलीय सरकारहरू

नेपाली काङ्ग्रेसका तत्कालीन महामन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालालाई राजा वीरेन्द्रबाट २०४८ जेठ १५ का दिन प्रधानमन्त्री नियुक्त गरी १५ जनाको मन्त्रिमण्डल गठन

गरियो । २०५१ कार्तिक २९ मा मध्यावधि निर्वाचन भयो । प्रतिनिधि सभा विघटनको सिफारिस भएपछि सम्पन्न यो आम निर्वाचनमा नेपाली काङ्ग्रेसले ८३, नेकपा (एमाले) ले ८८ र राप्रपाले २० सिट प्राप्त गरेका थिए । मध्यावधि निर्वाचन, २०५१ मा स्पष्ट बहुमत कुनै पनि दलले प्राप्त नगरेकाले सबैभन्दा ठुलो दलको हैसियतमा नेकपा एमालेका अध्यक्ष एवम् संसदीय दलका नेता मनमोहन अधिकारी प्रधानमन्त्रीमा नियुक्त भए । यो प्रतिनिधि सभा जेठ ३०, २०५२ मा पुनः विघटन हुन पुग्यो । तर सर्वोच्च अदालतले भदौ १२, २०५२ मा यसलाई पुनर्स्थापित गर्‍यो र भदौ २० मा प्रतिनिधि सभाको विशेष अधिवेशन बसी नेपाली काङ्ग्रेसका नेता शेरबहादुर देउवाले मनमोहन अधिकारीउपर अविश्वासको प्रस्ताव पेस गरे । वि.स. २०५२ भदौ २५ मा अविश्वासको प्रस्ताव पारित भएपछि यो सरकार ढल्यो ।

त्यसपछि २०५२ भदौ २६ मा शेरबहादुर देउवा प्रधानमन्त्री नियुक्त भए । उनकै प्रधानमन्त्रीकालमा २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि आफ्ना मागहरूउपर कुनै ध्यान नदिएको भन्दै तत्कालीन जनमोर्चाका नेता डा.बाबुराम भट्टराईलगायतले दीर्घकालीन जनयुद्धका लागि सशस्त्र विद्रोहको घोषणा गरी भूमिगत राजनीतिको थालनी गरे । एमालेको अविश्वासको प्रस्तावले गर्दा वि.स. २०५३ फागुन २३ गते शेरबहादुर देउवा सरकारको विघटन भयो र राप्रपाका नेता लोकेन्द्रबहादुर चन्द प्रधानमन्त्री बने । यो सरकारले पनि काङ्ग्रेसको अविश्वास प्रस्तावका कारण वि.सं. २०५४ असोज १८ मा सत्ताबाट हात धुनुपर्‍यो । काङ्ग्रेसको मिलेमतोमा राप्रपाको अध्यक्ष सूर्यबहादुर थापा २० असोज २०५४ मा प्रधानमन्त्री भए । उनले प्रतिनिधिसभा विघटन र निर्वाचन तोक्न सिफारिस गरे । तर प्रतिनिधिसभाको विशेष अधिवेशनले अविश्वासको प्रस्ताव विफल पार्‍यो । चैत २८, २०५४ मा उनले राजिनामा दिए । यसपछि नेपाली कांग्रेसका नेता गिरिजाप्रसाद कोइरालाको नेतृत्वमा अल्पमतको सरकार चैत्र ३०, २०५४ मा गठन भयो । यस सरकारमा नेकपा(माले) पनि सम्मिलित थियो । तर माले छिटै बाहिरिएकाले एमाले सम्मिलित भई मन्त्रिमण्डल पुर्नगठन भयो । व्यवस्थापिकाको निर्वाचनपछि वि.सं. २०५६ जेठ १३ मा नेपाली काङ्ग्रेसका नेता कृष्णप्रसाद भट्टराईको नेतृत्वमा मन्त्रिमण्डल गठन भयो । यो सरकारले चैत ३ गते राजिनामा दिएपछि ५ चैत, २०५६ मा गिरिजाप्रसाद कोइराला पुनः प्रधानमन्त्री बने ।

२०५८ साल जेठ १९ गते नारायणहिटी राजदरबारमा घटेको अकल्पनीय घटनामा राजा वीरेन्द्रको वंशनाश भएपछि ज्ञानेन्द्र राजा भए र उनले आफ्ना छोरा पारसलाई युवराज बनाए । शेरबहादुर देउवाको प्रधानमन्त्रीत्वमा सञ्चालित सरकारले वि.स. २०५८ मङ्सिर ११ मा माओवादीलाई आतङ्ककारी घोषित गरी २०५९ जेठ १० गतेसम्म ६ महिनाको सङ्कटकाल लागु गर्‍यो ।

२०५९ साल जेठ ८ गते प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाको सिफारिसमा तत्कालीन संविधानको प्रावधानअनुसार राजाबाट प्रतिनिधिसभाको विघटन एवम् कात्तिक २७ मा

मध्यावधि चुनाव गर्ने घोषणा भएको थियो । निर्धारित मितिमा चुनाव गर्न नसकेको बहानामा २०५९ असोज १८ गते राजा ज्ञानेन्द्रले देउवालाई 'असक्षमता' को आरोप लगाएर पदच्युत गरे । उनले कात्तिक २७ गते गर्ने भनिएको चुनाव पनि स्थगन गरी अर्को व्यवस्था नभएसम्मका लागि नेपालको कार्यकारिणी अधिकार आफैसँग राखी पाँच दिनभित्र नयाँ मन्त्रिमण्डल गठन गर्ने घोषणा गरेका थिए । असोज १८ देखि २४ सम्म नेपाल प्रधानमन्त्री एवम् मन्त्रिपरिषद्रहित भयो र असोज २५ मा लोकेन्द्रबहादुर चन्दको प्रधानमन्त्रित्वमा ९ सदस्यीय मन्त्रिपरिषद् गठन भयो ।

वि.स २०५२ फागुन १ गतेदेखि सशस्त्र जनयुद्ध प्रारम्भ गरी भूमिगत भएको माओवादीसँग गरिएका वि.स. २०५८ साउन ८ गते प्रथम चरणको वार्ता, भदौ २६ मा दोस्रो चरणको वार्ता र कात्तिक २८ मा तेस्रो चरणको वार्ताहरू असफल भएपछि वि.सं. २०५८ मङ्सिर ८ मा माओवादीद्वारा दाङ र स्याङ्जामा गरिएको आक्रमणले सुरक्षा स्थिति थप जटिल बनायो । वि.सं. २०५८ मङ्सिर ११ देखि मुलुकभिर सङ्कटकाल घोषणा गरियो । वि.सं. २०५९ जेठ ११ मा सङ्कटकालको अन्त्य भए पनि जेठ १३ मा पुनः लागु भई भदौ १२ मा समाप्त भयो । माघ १५ मा माओवादीद्वारा तत्काल युद्धविरामको घोषणा एवम् सरकारबाट नेकपा (माओवादी) लाई आतङ्ककारी भनी गरिएको घोषणा र गिरफ्तारीको 'रेड कर्नर नोटिस'जस्ता पूर्वनिर्णय फिर्ता लिएपछि नेपाली राजनीतिले नयाँ मोड लियो ।

दोस्रो जनआन्दोलन २०६२/६३

दोस्रो जनआन्दोलन २०६२/६३ को झलक

२०५९ असोज १८ पछि ज्ञानेन्द्रले कहिले लोकेन्द्रबहादुर चन्दलाई त कहिले सूर्यबहादुर थापालाई प्रधानमन्त्री बनाएर आफूखुसी शासन गर्न थाले । नेपाली काङ्ग्रेस, नेकपा (एमाले) लगायत पाँच दलले यसलाई शाही प्रतिगमनको संज्ञा दिँदै

दबाबमूलक विरोध कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न थाले । असार १८ गते राजा ज्ञानेन्द्रले २०६१ साल चैत मसान्तभित्र प्रतिनिधिसभाको चुनाव गर्ने शाही आदेशसहित शेरबहादुर देउवालाई प्रधानमन्त्रीमा पुनः नियुक्त गरे । यो सरकारलाई १९ माघमा बर्खास्त गरियो र राजा ज्ञानेन्द्रको प्रत्यक्ष शासन सुरु भयो । १९ माघपछि शाही शासनविरूद्ध नेपाली काङ्ग्रेस (प्रजातान्त्रिक) र संयुक्त वाममोर्चालाईसमेत समेटेर सात दलको आन्दोलनकारी गठबन्धन बन्यो र २०६२ वैशाखमा यसले प्रतिनिधिसभा पुनर्स्थापनाको बाटो हुँदै नेकपा (माओवादी) ले सञ्चालन गरेको सशस्त्र विद्रोहको राजनीतिक निकास दिन संविधानसभासम्म पुग्ने साझा सहमति र प्रतिबद्धतालाई सार्वजनिक गऱ्यो । यसपछि नै माओवादीसँग सात दलको वार्ता र समझदारीले ठोस आकार र गन्तव्य लिन थालेको हो । १९ माघ २०६१ मा राजा ज्ञानेन्द्रले दोस्रो पटक निरङ्कुश एवम् प्रत्यक्ष शासन सुरु गरेपछि त्यसको प्रतिरोधमा आन्दोलनअघि बढाउन नेपाली काङ्ग्रेस, नेकपा एमाले, नेपाली काङ्ग्रेस (प्रजातान्त्रिक), जनमोर्चा नेपाल, नेपाल मजदुर किसान पार्टी, नेपाल सद्भावना पार्टी (आनन्दीदेवी) र संयुक्त बाममोर्चासहित २५ वैशाख २०६२ मा सर्वप्रथम सातदलीय गठबन्धन निर्माण भयो । नेपाली काङ्ग्रेस, ने.क.पा.एमाले र ने.क.पा. माओवादीबिच २०६२ मङ्सिर ७ गते भारतको नयाँ दिल्लीमा १२ बुँदे सम्झौता भयो । शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर र नेकपा माओवादीसमेतको सहभागितामा अन्तरिम व्यवस्थापिका-संसद् बनेपछि यो गठबन्धन आठदलीय भएको थियो । त्यसपछि २०६३ मङ्सिर ५ गते सात दलको सरकार र नेकपा (माओवादी) बिच विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएको थियो । २०६२ साल चैत २४ गतेदेखि २०६३ साल वैशाख ११ गतेसम्म १९ दिन चलेको

विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्दै

शान्तिपूर्ण जनआन्दोलन २०६२/०६३ मा नेपाली जनताको अपार सहभागिताले यसलाई एउटा निर्णायक विन्दुमा पुऱ्याएको थियो । फलस्वरूप २०६३ माघ १ गते नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी भयो । जनआन्दोलन २०६२/०६३ पछि वर्तमान राजनीतिक सङ्क्रमणको व्यवस्थापन र संविधानसभाको चुनाव गर्ने

जिम्मेवारी पाएका सात राजनीतिक दलको सहमतिअनुसार २८ चैत २०६४ मा संविधानसभाको चुनावको तिथि तेस्रो पटक निर्धारण गरियो । सात राजनीतिक दलले ८ पुस २०६४ मा गरेको २३ बुँदे सहमतिपछि चैत महिनाभित्र संविधानसभाको चुनाव गर्ने निर्णय गरेका थिए। नेपालमा ऐतिहासिक रूपमा संविधानसभाको निवार्चन वि.स.२०६४ चैत्र २८ मा सम्पन्न भयो । संविधानसभामा जम्मा ६०१ जना सदस्य थिए जसमध्ये ३३५ सदस्य समानुपातिक प्रणालीबाट र २४० सदस्य प्रत्यक्ष निर्वाचन प्रणालीबाट निर्वाचित भएका र बाँकी २६ जना सदस्य मन्त्रिपरिषद्ले मनोनीत गरेको थियो । जेठ १५, २०६५ मा बसेको संविधानसभाको पहिलो बैठकले गणतन्त्र नेपालको घोषणा गर्‍यो र गणतन्त्र नेपालका प्रथम राष्ट्रपति डा. राम वरण यादव र उपराष्ट्रपति परमानन्द झा निर्वाचित हुनुभयो ।

तालिका नं. २.५
नेपालका प्रधानमन्त्रीहरू (अवधिका आधारमा)

क्र.स	**नाम**	**समयावधि (वि.सं.)**
१	भिमसेन थापा (मुख्तियार)	वि.सं. १८६३-१८९४
२	पं. रङ्गनाथ पौडेल (मुख्तियार)	वि.सं. १८९४-१८९५
३	पुष्कर शाह (मुख्तियार)	वि.सं. १८९५-१८९६
४	रणजङ्ग पाण्डे (मुख्तियार)	वि.सं. १८९६-१८९७
५	फत्तेजङ्ग शाह (मुख्तियार)	वि.सं. १८९७-१९००, १९०२-१९०३
६	माथवर सिंह थापा	वि.सं. १९००-१९०२
७	जङ्गबहादुर राणा	वि.सं. १९०३-१९१३, १९१४-१९३३
८	बमबहादुर राणा	वि.सं. १९१३-१९१४
९	रणोद्दीप सिंह	वि.सं. १९३३-१९४२
१०	वीरसमसेर ज.ब.रा.	वि.सं. १९४२-१९५७
११	देवसमसेर ज.ब.रा.	वि.सं. १९५७-१९५८
१२	चन्द्रसमसेर ज.ब.रा.	वि.सं. १९५८- १९८६
१३	भिमसमसेर ज.ब.रा	वि.सं. १९८६-१९८९

१४	जुद्धसमसेर ज.ब.रा	वि.सं. १९८९-२००२
१५	पद्मसमसेर ज.ब.रा	वि.सं. २००२-२००५
१६	मोहनसमसेर ज.ब.रा	वि.सं. २००५-२००८
१७	मातृकाप्रसाद कोइराला	वि.सं. २००८ -२००९, २०१०-२०११
१८	टङ्कप्रसाद आचार्य	वि.सं. २०१२ -२०१४
१९	डा.के.आई.सिंह	वि.सं. २०१४ -२०१४
२०	सुवर्ण समसेर ज.ब.रा.	वि.सं. २०१५ -२०१६(अध्यक्ष मन्त्रीपरिषद्)
२१	विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला	वि.सं. २०१६ -२०१७
२२	डा. तुलसी गिरी	वि.सं. २०१९-२०२१ (अक्ष्यक्ष मन्त्रीपरिषद्), वि.सं. २०३२-२०३४ (प्रधानमन्त्री)
२३	सूर्यबहादुर थापा	अक्ष्यक्ष मन्त्रीपरिषद :- वि.सं. २०२१ -२०२३, प्रधानमन्त्री :- वि.सं.२०२३-२०२५, २०३६-२०४०, २०५४-२०५४, २०६०-२०६१
२४	कीर्तिनिधि विष्ट	वि.सं.२०२५ -२०२६, २०२८-२०३०, २०३४-२०३६
२५	नगेन्द्रप्रसाद रिजाल	वि.सं. २०३०-२०३२, २०४२
२६	लोकेन्द्रबहादुर चन्द	वि.सं. २०४० - २०४२, २०४६-२०४७, २०५३-२०५४, २०५९-२०६०
२७	मरिचमानसिंह श्रेष्ठ	वि.सं. २०४३ -२०४६
२८	कृष्णप्रसाद भट्टराई	वि.सं. २०४७ -२०४८, २०५६-२०५६
२९	गिरिजाप्रसाद कोइराला	वि.सं. २०४८-२०५१, २०५४-२०५५, २०५५-२०५६, २०५६-२०५८, २०६३-२०६५
३०	मनमोहन अधिकारी	वि.सं. २०५१ - २०५२
३१	शेरबहादुर देउवा	वि.सं. २०५२ -२०५३, २०५८-२०५९, २०६१-२०६१, २०७४।०२।२४-२०७४।११।०३
३२	पुष्पकमल दाहाल (प्रचण्ड)	वि.सं. २०६५-२०६६, २०७३।०४।१९-२०७४।०२।२३
३३	माधवकुमार नेपाल	वि.सं. २०६६/२/११-२०६७/ १० /२२

३४	झलनाथ खनाल	वि.सं. २०६७ माघ २३ - २०६८ भदौ ११
३५	बाबुराम भट्टराई	वि.सं. २०६८ भदौ १२-२०६९ फागुन ३०
३६	खिलराज रेग्मी (मन्त्रिपरिषद्का अध्यक्ष)	वि.सं. २०६९ चैत्र १-२०७० माघ २८
३७	सुशील कोइराला	वि.सं. २०७० माघ २८ - २०७२ असोज २४
३८	केपी शर्मा ओली	वि.सं. २०७२ असोज २५-२०७३ साउन १९, २०७४ फागुन ३ देखि हालसम्म

स्रोत : प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय

तालिका नं. २.६
नेपालको थप प्रमुख ऐतिहासिक घटनाक्रम

ऐतिहासिक घटनाक्रम	मिति/काल
विपश्वी बुद्धको नेपाल आगमन	सत्ययुग
मञ्जुश्रीले दहको रूपमा रहेको काठमाडौं उपत्यकाको पानी काटी बगाएर बस्ती बसाएको	त्रेतायुग
नेपालका प्रथम राजा धर्माकर	त्रेतायुग
छैटौं किराती राजा हुमती	महाभारतको युद्धकाल
गौतम बुद्धको नेपाल आगमन	सातौं किराती राजा जितेदास्तीका पालामा
सम्राट अशोकको नेपाल आगमन	चौधौं किराती राजा थूङकोका पालामा
लिच्छवि वंशको उदय	लगभग सन् ११०
प्रथम लिच्छवि राजा जयदेवको शासनकाल	ईशाको सुरुतिर
वसन्तदेवको राज्यारोहण	वि.स. ५६३
मानदेवको शासनकाल	शाके संवत् ३८६ देखि ४१३
अंशुवर्माको उदय	वि.स.६६२

नागराजद्वारा खस राज्यको स्थापना	ई.११५०
खस साम्राज्यका क्राचल्लको राज्यरोहण	वि.स. १२६४
खस राजा जितारी मल्लद्वारा काठमाडौँ उपत्यका आक्रमण	वि.स. १३४४ पुस,१३४५ फागुन,१३४६ फागुन
आदित्य मल्लद्वारा उपत्यका आक्रमण	वि.स.१३८४
नान्यदेव तिरहुतमा (सिम्रौनगढ) कर्णाटक राज्यको स्थापना	वि.स.११५४
मल्लकालको उदय	वि.स.१२५७
प्रथम मल्ल राजा अरि मल्लको राज्यकाल	वि.स.१२५७ -१२७४
सिम्रौनगढका अन्तिम राजा हरिसिंहदेवमाथि दिल्लीका मुसलमान बादशाह गयासुद्दिन तुगलकद्वारा आक्रमण	कर्णाटक राज्य ध्वस्त वि.स.१३८१
जयस्थिति मल्लको राज्यरोहण	वि.स.१३८०
बङ्गालका शासक समसुद्दिन इलियासद्वारा नेपालमाथि आक्रमण	वि.स.१४०६
यक्ष मल्लको राज्यकाल	वि.स.१४२८-१५३९
रत्न मल्लको राज्यकाल	वि.स.१५४१-१५७७
द्रव्य शाहद्वारा गोरखा राज्यको स्थापना	वि.स.१६१६
गोरखाका राजा राम शाहको राज्यकाल	वि.स.१६६३-१६९०
प्रताप मल्लको राज्यकाल	वि.स.१६९८-१७३१
महेन्द्र मल्लको राज्यारोहण	वि.स.१६१७
सिद्धिनरसिंह मल्लद्वारा पाटनको कृष्णमन्दिरको स्थापना	वि.स. १६९३
भूपतिन्द्र मल्लको राज्यकाल	वि.स. १७५३-१७७९
पृथ्वीनारायण शाहद्वारा नुवाकोटमाथि पहिलो आक्रमण	वि.स.१८००
पृथ्वीनारायण शाहद्वारा नुवाकोटमाथि दोस्रो आक्रमण तथा विजय	वि.स.१८०१
कीर्तिपुरमाथि पहिलो आक्रमण	वि.स.१८१४ जेठ १९

मकवानपुरमाथि विजय	वि.स.१८१९ भाद्र ९
बंगालका नवाब मिरकासिमद्वारा गुरगिन खाँको नेतृत्वमा पठाइका सेनामाथि गोरखालीको विजय	सन् १७६३ जनवरी ३०
कीर्तिपुरमाथि दोस्रो आक्रमण	वि.स.१८२१ असोज ४
कीर्तिपुरमाथि तेस्रो आक्रमण तथा विजय	वि.स.१८२२ चैत ३
जयप्रकाश मल्लको सहयोगका लागि किनलकको नेतृत्वमा पठाएको अंग्रेज फौजमाथि गोरखाली आक्रमण तथा विजय	वि.स.१८२४
काठमाडौँ विजय	वि.स.१८२५ भाद्रशुक्ल रविवार (इन्द्रजात्रा) का दिन
ललितपुर विजय	वि.स.१८२५
भक्तपुर विजय	वि.स.१८२६ कात्तिक शुक्लद्वादशी
पृथ्वीनारायण शाहको निधन	वि.स.१८३१
नेपाल र तिब्बतबिच व्यापारिक सन्धि	सन् १७७५ सेप्टेम्बर
नेपाल र गढवालबिचको शान्ति सम्झौता	सन् १७९१
नेपाल तिब्बतबिच पहिलो युद्ध	सन् १७८८-१७८९
नेपाल तिब्बतबिच केरुङ सन्धि	सन् १७८९ जुन २
नेपाल तिब्बतबिच दोस्रो युद्ध	सन् १७९२ अक्टुबर
नेपाल र इस्ट इन्डिया कम्पनीबिच व्यापारिक सन्धि	वि.स. १८४९ वैशाख ३
गोरखापत्र प्रकाशन	वि.सं. १९५८
बासट्ठीहरण वा बिर्ताहरण	वि.स. १८६२
नेपाल-अङ्ग्रेज युद्ध	सन् १८१४-१८१६
सुगौली सन्धि (नेपाल अंग्रेजबिच)	वि.स. १८७२ फागुन २४
पहिलो राजदूत एडवर्ड गार्डनर, बेलायत	सन् १८१६ मे
नेपाल-तिब्बतबिच तेस्रो युद्ध	सन् १८५५-१८५६

थापाथली सन्धि नेपाल-तिब्बतबिच	वि.सं. १९१२ चैत्र
कोतपर्व	वि.स. १९०३ असोज २ गते
भण्डारखाल पर्व	सन् १८४६ अक्टुबर ३१, (१९०३ कात्तिक १२)
अलौ पर्व	वि.स.१९०४ वैशाख
जङ्गबहादुरलाई श्री ३ को उपाधि	वि.स.१९१३ श्रावण
सन् १८७५ को भारत विद्रोहपछि जंगबहादुरले अंग्रेजसँग सम्झौता गरी बाँके बर्दीया, कैलाली, कञ्चनपुर 'क्षेत्र' अंग्रेजबाट फिर्ता ल्याएका	वि.सं. १९१६
नेपालको पहिलो मुलुकी ऐन	वि.स.१९१०
सती प्रथा उन्मूलन	वि.स.१९७७
मकै पर्व	वि.स.१९७७
त्रिचन्द्र कलेज स्थापना	वि.सं. १९७५
दास प्रथा उन्मूलन	वि.स.१९८१
आर्य प्रचारमा प्रतिबन्ध	वि.स.१९८७
लाइब्रेरी पर्व	वि.स. १९८७
प्रचण्ड गोरखा पर्व	वि.स.१९८८
नेपाल प्रजापरिषद्को स्थापना	वि.स.१९९३ जेठ २०
अखिल भारतीय नेपाली काङ्ग्रेसको स्थापना	वि.स.२००२ माघ १२
नेपाली प्रजातन्त्र काङ्ग्रेसको स्थापना	सन् १९४९
जोगवनी सम्मेलन	वि.स.२००४ जेठ
प्रथम मजदुर हड्ताल	वि.स.२००३ फागुन ११
जयतु संस्कृतम् राणाशासनविरुद्ध सत्याग्रह	वि.स.२००४ वैशाख १
नेपालको वैधानिक कानुन घोषणा	वि.सं. २००४ माघ १३
नेपाल प्रजा पञ्चायत	वि.स.२००५ आश्विन

नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीको स्थापना	वि.स.२००६ भाद्र ३०
नेपाल-भारत मैत्री सन्धि	वि.स.२००७ श्रावण
प्रजातन्त्रको घोषणा	वि.स.२००७ फागुन ७
नेपालको अन्तरिम शासन विधान	वि.स.२००७ फागुन ७
पहिलो आमनिर्वाचन	वि.स.२०१५
पञ्चायती व्यवस्थाको स्थापना	वि.स. २०१७ पुस १
नेपालको संविधान, २०१९ घोषणा	वि.सं. २०१९ पुस १
गाउँफर्क अभियान	वि.स. २०२८
शान्ति क्षेत्र प्रस्ताव	वि.स.२०३१ फागुन १३
जनमत सङ्ग्रहको घोषणा	वि.स.२०३६ जेठ १०
जनमत सङ्ग्रह	वि.सं. २०३७ वैशाख २०
सत्याग्रह	वि.स.२०४२
संयुक्त वाममोर्चाको गठन	वि.स.२०४६ माघ २
बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्बहाली	वि.स.२०४६ चैत्र २६
नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७	वि.स. २०४७ कार्तिक २३
नेकपा (एमाले) को स्थापना	वि.स.२०४७ पुस २२
प्रजातन्त्र पुर्नबहालीपछिको पहिलो आमनिर्वाचन	वि.स.२०४८ वैशाख २९
मध्यावधि निर्वाचन	वि.स.२०५१ कार्तिक २९
नेकपा माओवादीद्वारा सशस्त्र विद्रोह सुरु	वि.स.२०५२ फागुन १
आमनिर्वाचन २०५६	वि.स.२०५६ वैशाख २ र ३
राजदरबार हत्याकाण्ड	वि.स.२०५८ जेठ १९
राजा ज्ञानेन्द्रबाट शाही घोषणा	वि.स.२०६१ माघ १९
नेपाल सरकार र माओवादीबिच विस्तृत शान्तिसम्झौतामा हस्ताक्षर	वि.स. २०६३ मङ्सिर ५
नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी	वि.सं. २०६३ माघ १

नेपालमा ऐतिहासिक संविधान सभाको निर्वाचन	वि.स. २०६४ चैत्र २८
संविधानसभाको पहिलो बैठक/गणतन्त्रको घोषणा शाहवंशीय राजतन्त्रको अन्त्य	वि.स. २०६५ जेठ १५
राजा ज्ञानेन्द्रबाट नारायणहिटी दरबार छाडेको	वि.सं. २०६५ जेठ २९
राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन सम्पन्न	वि.स. २०६५ साउन ६
गणतन्त्र नेपालका प्रथम राष्ट्रपति डा.रामवरण यादवको सपथ ग्रहण	वि.सं. २०६५ साउन ८
ने.क.पा. माओवादीका नेता पुष्पकमल दाहाल (प्रचण्ड)को अध्यक्षतामा पहिलो गणतान्त्रिक सरकार गठन	वि.स. २०६५ भाद्र
पहिलो संविधानसभाको विघटन	वि.सं. २०६९ जेठ १४
अन्तरिम चुनावी मन्त्रिपरिषद्को गठन	२०६९ चैत्र १
दोस्रो संविधानसभाको निर्वाचन	४ मङ्सिर २०७०
दोस्रो संविधानसभाको पहिलो बैठक	वि.सं. २०७० माघ ८
अठारौं सार्क शिखर सम्मेलन, काठमाडौं	मङ्सिर ११-१२, २०७१
सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग गठन	वि.सं २०७१, माघ २६
नेपालको संविधान	वि.सं. २०७२, असोज ३
गणतन्त्र नेपालका दोस्रो राष्ट्रपतिमा श्री विद्यादेवी भण्डारी निर्वाचित	वि.सं. २०७२, कात्तिक ११
नेपालको संविधानको पहिलो संशोधन	वि.सं. २०७२, फागुन १६
राष्ट्रपतिमा श्री विद्यादेवी भण्डारी पुनःनिर्वाचित	वि.सं. २०७४ फागुन, २९
नेपालको नयाँ नक्सा जारी मिति	२०७७ जेठ ५

परिच्छेद : तीन

नेपालको संवैधानिक विकासक्रम

३.१ नेपालको संवैधानिक विकासक्रम

राणा शासनको अन्त्यतिर २००४ साल माघ १४ का दिन राणा प्रधानमन्त्री पद्म समसेरले जारी गरेको नेपाल सरकारको वैधानिक कानुन नै नेपालको पहिलो संविधान हो । यसअघि नेपालको इतिहासमा कुनै पनि लिखित वा अलिखित संविधानको रूपरेखा पाइँदैन । नेपालको संवैधानिक विकासलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

३.१.१ नेपाल सरकारको वैधानिक कानुन, २००४

यो नेपालको पहिलो संविधान हो । वि.सं. २००४ माघ १३ गते विशालनगर दरबारबाट घोषित यो विधान वि.सं. २००५ वैशाख १ गतेदेखि लागु गरिने भनी उल्लेख गरिएको थियो । तर २००४ फागुन १८ गते प्रधानमन्त्री पद्म समसेर भारतको प्रवासमा गएका र उनी नेपाल नफर्की उहीँबाट राजीनामा पठाएका थिए । उनका उत्तराधिकारी मोहन समसेर जनतालाई कुनै अधिकार दिने पक्षमा नरहेकोले यो विधान लागु हुन सकेन । यो वैधानिक कानुन निर्माणका लागि भारतीय संविधान विशेषज्ञहरू श्रीप्रकाश, डा. राम उग्र सिंह र रघुनाथ सिंहलाई बोलाइएको थियो । देशमा व्यापक परिवर्तन गर्न २००५ वैशाख १ गतेदेखि लागु हुने गरी घोषणा भएको यो संविधान पहिलो थियो । यो वैधानिक कानुनमा ६ भाग, ६८ धारा र १ अनुसूची थिए ।

३.१.२ नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७

राणा शासनको अन्त्यपछि वि.सं. २००७ साल फागुन ७ गते राजा त्रिभुवनबाट नेपालको अन्तरिम शासन विधान २००७ घोषणा भयो । यसमा राज्यका नीति, निर्देशक सिद्धान्तहरू, मन्त्रिमण्डल, आर्थिक कार्य प्रणाली, प्रधान न्यायालय, लोक सेवा आयोग, निर्वाचन आयोग, संसद् सभाको व्यवस्था गरिएको थियो । यसमा ७

भाग, ७४ धारा र ४ परिच्छेद थिए । २००७ चैत्र २९ गतेदेखि पूर्ण रूपमा लागु भई कार्यान्वयनमा आएको यो संविधानमा ६ पटकसम्म संशोधन गरिएको थियो ।

३.१.३ **नेपाल अधिराज्यको संविधान,** २०१५

वि.सं. २०१४ चैत्र ३ गतेका दिन भगवतिप्रसाद सिंहको अध्यक्षतामा गठित बेलायती संविधानविद् सर आइभर जेनिङसमेत संलग्न भएको पाँच-सदस्यीय संविधान मस्यौदा समितिले १० महिनाको अवधिमा मस्यौदा तयार गरी राजा महेन्द्रसमक्ष प्रस्तुत गरे । यस कमिशनका अन्य सदस्यहरू होराप्रसाद जोशी, रामराज पन्त र सूर्यप्रसाद उपाध्याय थिए । यो संविधान राजा महेन्द्रबाट २०१५ साल फागुन १ गते जारी भयो । संविधानको धारा ७३ र ७५ तुरुन्त लागु भए भने बाँकी धाराहरू २०१६ सालमा लागु भए । यसै संविधानको आधारमा फागुन ७, २०१५ देखि मुलुकमा प्रथम आम निर्वाचन भयो । यसमा १०९ सदस्यीय प्रतिनिधिसभा, मन्त्रिमण्डल प्रतिनिधिसभाप्रति उत्तरदायी हुने, कार्यपालिका, व्यवस्थापिका, स्वतन्त्र न्यायपालिका, लोकसेवा आयोग, हिसाब जाँच र नागरिकहरूको मौलिक अधिकारहरूको व्यवस्था थियो । १० भाग, ७७ धारा र ३ अनुसूची भएको यो संविधान राजा महेन्द्रबाट वि.सं. २०१९ मा खारेज भयो ।

३.१.४ **नेपालको संविधान,** २०१९

२०१७ पुस १ को राजा महेन्द्रको शाही कदमले २०१५ सालको संविधान अपदस्त भयो । वि.सं. २०१९ वैशाख २६ गतेका दिन ऋषिकेश शाहको अध्यक्षतामा शम्भुप्रसाद ज्ञवाली, प्रकाशबहादुर खत्री, अङ्गुरबाबा जोशी, डम्बरनारायण यादव सदस्यहरू र कुलशेखर शर्मा सदस्य-सचिव भएको संविधान निर्माण समितिले तयार गरेको मस्यौदामा मन्त्रिमण्डलका सदस्यहरूको समेत राय सल्लाह लिई यो संविधान वि.सं. २०१९ पौष १ गते राजा महेन्द्रबाट घोषणा भयो । लोक सम्मतिमा आधारित शासन व्यवस्था, विकेन्द्रीकरण र निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था यसका लक्ष्यहरू थिए । यसमा नागरिकहरूको मौलिक हक र कर्तव्य, पञ्चायत प्रणालीका नीति निर्देशक सिद्धान्त, राजसभा, मन्त्रिपरिषद्, लोकसेवा आयोग, कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र स्वतन्त्र न्यायपालिकाको व्यवस्था गरिएको थियो । यसमा २०२३ माघ १४ गते पहिलो संशोधन, २०३२ साल मङ्सिर २६ गते दोस्रो संशोधन र २०३७ साल पौष १ गते तेस्रो संशोधन भएको थियो । २० भाग, ९७ धारा र ६ ओटा अनुसूची भएको नेपालको संविधान, २०१९ छयालीस सालको जनआन्दोलन अघिसम्म चल्यो र २०४७ सालमा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले यसलाई विस्थापित गऱ्यो ।

३.१.५ **नेपाल अधिराज्यको संविधान,** २०४७

जनआन्दोलनको फलस्वरूप निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था २०४६ चैत्र २६ गते धराशायी भयो र २०४७ वैशाख ६ गते नेपाली काङ्ग्रेसका कार्यवाहक सभापति कृष्णप्रसाद

भट्टराईको अध्यक्षतामा ११ सदस्यीय अन्तरिम मन्त्रिपरिषद्को गठन भयो। यसै मन्त्रिपरिषद्को कार्यकालमा नेपालको पाचौँ संविधानको रूपमा वि.सं. २०४७ कात्तिक २३ गते शुक्रबारका दिन नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ जारी भएको थियो।

२०४६ सालको ऐतिहासिक जनआन्दोलमार्फत ३० वर्षे पञ्चायती व्यवस्थाको समाप्तिपछि देशमा नयाँ संविधानको निर्माणको निमित्त राजा वीरेन्द्रबाट सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश विश्वनाथ उपाध्यायको अध्यक्षतामा नौ-सदस्यीय “संविधान सुधार सुझाव आयोग” गठन भएको कुरा २०४७ वैशाख २८ गते घोषणा गरिएकामा यसको तीव्र विरोध भयो। २०४७ जेठ १ गते प्रधानमन्त्रीको सुझावबमोजिम मन्त्रिपरिषद्को परामर्शलाई समेत ध्यानमा राखी राजाबाट वि.सं. २०४७ जेठ १६ गते ३ महिनाभित्र आफ्नो सुझाव पेश गर्न पुनः विश्वनाथ उपाध्यायको अध्यक्षतामा नौ-सदस्यीय संविधान सुझाव आयोग गठन गरिएको थियो।

संवैधानिक राजतन्त्र, बहुदलीय प्रजातन्त्र, संसदीय शासन प्रणाली, जनतामा निहित सार्वभौमसत्ता, स्वतन्त्र र निष्पक्ष न्यायपालिकालाई अपरिवर्तनीय रूपमा स्थापना गरेको यो संविधानले नागरिकहरूको मौलिक हक र स्वतन्त्रताको संरक्षणमा जोड दिएको थियो। यस संविधानमा २३ भाग, १३३ धारा र ३ अनुसूची थिए। यसमा नागरिकको मौलिक हक, राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू, श्री ५, राजपरिषद्, कार्यपालिका, व्यवस्थापिका, न्यायपालिका, अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोग, महालेखा परीक्षक, लोक सेवा आयोग, निर्वाचन आयोग, महान्यायधिवक्ता आदिको व्यवस्था गरिएको थियो।

यस संविधानका आधारभूत विशेषताहरू यस प्रकार थिए :

१. संविधान देशको मूल कानुनको रूपमा स्वीकारिएको
२. सार्वभौमसत्ता नेपाली जनतामा निहित
३. नेपाललाई एक बहुजातीय, बहुभाषिक, प्रजातान्त्रिक, अविभाज्य, सार्वभौमसत्ता सम्पन्न, हिन्दू, संवैधानिक राजतन्त्रात्मक अधिराज्यको रूपमा स्वीकार गरिएको,
४. नागरिकका मौलिक हक र अधिकारको व्यवस्था
५. राज्यका निर्देशक नीति तथा सिद्धान्तको स्पष्ट व्यवस्था गरिएको
६. कार्यकारिणी अधिकार श्री ५ र मन्त्रिपरिषद्मा रहने व्यवस्था
७. स्वतन्त्र न्यायपालिकाको व्यवस्था गरी न्याय सम्पादन गर्ने अधिकार अदालतलाई प्रदान गरिएको
८. राजपरिषद्, लोकसेवा आयोग, महालेखा परीक्षक, निर्वाचन आयोग, अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगजस्ता संवैधानिक निकायको व्यवस्था गरी काम, कर्तव्य र अधिकारको स्पष्ट व्यवस्था गरिएको
९. राजनीतिक दलसम्बन्धी व्यवस्था गरी ५ प्रतिशत महिला उम्मेदवार

उठाउनुपर्ने र राष्ट्रिय दलको मान्यता पाउन जम्मा खसेको मतको तीन प्रतिशत मत ल्याउनुपर्ने व्यवस्था

१० सङ्कटकालीन अवस्थाको घोषणा गर्ने अधिकार राजालाई प्रदान गरिएको

११. संवैधानिक परिषद् र राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्को व्यवस्था आदि

वि.सं. २०६२/६३ को जनआन्दोलनको सफलतासँगसँगै यो संविधान पनि निष्कृय भयो ।

३.१.६ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३

दोस्रो जनआन्दोलनको सफलताको फलस्वरूप नेपालको इतिहासमा पहिलो पटक जनताका तर्फबाट नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ माघ १ गते जारी भयो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ पछि छैटौं संविधानका रूपमा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ जारी भएको हो । यस संविधानको मस्यौदा सर्वोच्च अदालतका पूर्वन्यायधीश एवम् २०४७ सालको संविधानको मस्यौदा समिति सदस्य लक्ष्मणप्रसाद अर्यालको संयोजकत्वमा गठित १६ सदस्यीय मस्यौदा समितिले तयार गरेको हो । २५ भाग, १६७ धारा भएको यस संविधानमा ४ अनुसूचीहरू रहेका थिए । यस संविधानलाई अन्तरिम व्यवस्थापिका-संसद्ले वि.सं. २०६३ माघ १ को राति ११.३५ बजे अनुमोदन गऱ्यो । यो संविधान १३ पटक संशोधन गरिएको थियो ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ का विशेषता :

१. जनआन्दोलन २ को भावना एवम् सो आन्दोलनका सहभागी आठ राजनीतिक दलको सामूहिक प्रयासबाट निर्मित

२. नेपालको इतिहासमा पहिलो पटक जनताबाट घोषणा भएको संविधान

३. नेपालको सार्वभौमसत्ता एवम् राजकीयसत्ता नेपाली जनतामा निहित

४. नेपाललाई धर्म निरपेक्ष राष्ट्रको रूपमा स्वीकार गरिएको

५. कार्यकारिणी अधिकार मन्त्रिपरिषद्मा निहित

६. गणतन्त्रको स्थापना

७. राष्ट्राध्यक्षको रूपमा राष्ट्रपतिको व्यवस्था

८. व्यवस्थापिकाको काम संविधानसभाले गर्ने

९. संविधानसभाको गठन हुने आधारको व्यवस्था गरी ६०१ जना सदस्य रहने प्रावधान

१०. राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई संवैधानिक अङ्गका रूपमा मान्यता,

११. निर्वाचनको निम्ति दलदर्ता गर्दा कम्तिमा १० हजार मतदाताको समर्थन सहितको हस्ताक्षर आवश्यक

१२. प्रधानसेनापतिको नियुक्ति, मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट हुने

१३. प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा रक्षा, गृह र प्रधामन्त्रीले तोकेका तीनजना मन्त्री

रहने गरी राष्ट्रिय सुरक्षा परिषद्को गठन

१४. संविधान संशोधन व्यवस्थापिका-संसद्को दुई तिहाई बहुमतबाट हुन सक्ने,

१५. प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा प्रधानन्याधीश, सभामुख, विपक्षी दलको नेता र प्रधानमन्त्रीले तोकेका तीन जना मन्त्रीसहितको संवैधानिक परिषद् गठन हुने व्यवस्था

१६. जुनसुकै अदालत, विशेष अदालत, सैनिक या अन्य कुनै अदालत या न्यायिक निकायबाट गरेका सजायलाई मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिले माफी मुल्तवी, परिवर्तन वा कम गर्न सक्ने

१७. मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिले नेपाली राजदूत र अन्य विशेष प्रतिनिधिको नियुक्ति गर्ने

१८. राज्यका तर्फबाट दिइने उपाधि, सम्मान र विभूषण मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट प्रदान गर्ने

१९. राष्ट्रिय महत्त्वको कुनै पनि विषयमा जनमत सङ्ग्रह गर्न सकिने प्रावधान

२०. बाधा अडकाउ फुकाउने अधिकार मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा राष्ट्रपतिमा रहने र त्यसको अनुमोदन १ महिनाभित्र संसद्ले गर्ने

३.१.७ नेपालको संविधान

नेपाली जनताले आफ्नो संविधान आफैँ बनाउने दशकौं लामो चाहनालाई मुर्तरूप दिँदै दोस्रो संविधानसभाद्वारा निर्माण गरिएको नेपालको संविधान २०७२ असोज ३ गते आइतबार जारी भयो । यस संविधानले बहुलबादमा आधारित बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संसदीय शासन व्यवस्था अंगिकार गरेको छ ।

३.१.७.१. नेपालको संविधानका विशेषताहरू

१. दोस्रो संविधानसभाले बनाएको सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संविधान राष्ट्रपतिबाट २०७२ साल असोज ३ गते जारी भएको

२. नेपालको इतिहासमा पहिलोपल्ट संविधानसभाले निर्माण गरी जारी गरेको संविधान

३. नेपालको सार्वभौमसत्ता एवम् राजकीयसत्ता नेपाली जनतामा निहित

४. यस संविधानमा विभिन्न ३१ ओटा मौलिक हकहरूको व्यवस्था गरिएको

५. प्रत्येक नागरिकका लागि चार ओटा कर्तव्यहरू तोकिएको

६. सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको मूल संरचना सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तह गरी तीन तहको हुने र नेपालमा सातओटा प्रदेश रहने व्यवस्था गरिएको

७. नेपालको राज्यशक्तिको प्रयोग सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले संविधान तथा

कानुनबमोजिम गर्ने व्यवस्था

८. सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबिच राज्यशक्तिको बाँडफाँड गरिएको ।

९. राष्ट्राध्यक्षको रूपमा राष्ट्रपति रहने व्यवस्था

१० नेपालको कार्यकारिणीको अधिकार यो संविधान र कानुनबमोजिम मन्त्रिपरिषद्मा निहित रहने व्यवस्था

११. राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको निर्वाचन फरकफरक लिङ्ग वा समुदायको प्रतिनिधित्व हुने गरी गर्नुपर्ने व्यवस्था

१२. २७५ सदस्यीय प्रतिनिधिसभा र ५९ सदस्यीय राष्ट्रियसभा नामका दुई सदनसहितको एक सङ्घीय व्यवस्थापिकाको व्यवस्था

१३. सङ्घीय सदनमा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनीतिक दलबाट निर्वाचित कुल सदस्य सङ्ख्याको कम्तीमा एकतिहाइ सदस्य महिला हुनुपर्ने प्रावधान

१४. प्रतिनिधिसभाको सभामुख र उपसभामुखमध्ये एकजना महिला हुनेगरी निर्वाचन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको

१५. राष्ट्रियसभाको अध्यक्ष र उपाध्यक्षमध्ये एकजना महिला हुनेगरी निर्वाचन गर्नुपर्ने व्यवस्था

१६. प्रधानमन्त्री नियुक्त भएको पहिलो दुइ वर्षसम्म र एकपटक राखेको अविश्वासको प्रस्ताव असफल भएको एकवर्षभित्र अविश्वासको प्रस्ताव पेश गर्न नपाउने व्यवस्था

१७. नेपालको सार्वभौमिकता, भौगोलिक अखण्डता, स्वाधीनता र जनतामा निहित सार्वभौमसत्ताको प्रतिकुल हुने गरी यो संविधान संशोधन गर्न नसकिने

१८. प्रदेशको कार्यकारिणी अधिकार यो संविधान र प्रदेश कानुनबमोजिम प्रदेश मन्त्रिपरिषद्मा निहित हुने

१९. प्रत्येक प्रदेशमा नेपाल सरकारको प्रतिनिधिको रूपमा राष्ट्रपतिद्वारा नियुक्त प्रदेश प्रमुख रहने व्यवस्था

२०. प्रदेशको मन्त्रिपरिषद् मुख्यमन्त्रीको अध्यक्षतामा गठन हुने

२१. प्रदेशको व्यवस्थापिका एकसदनात्मक हुने र यसको नाम प्रदेशसभा रहने

२२. प्रदेश सभाका साठी प्रतिशत सदस्यहरू पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीबमोजिम र चालीस प्रतिशत सदस्यहरू समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबमोजिम निर्वाचित हुने व्यवस्था

२३. स्थानीय तहको कार्यकारिणी अधिकार यो संविधान र सङ्घीय कानुनको अधीनमा रही गाउँपालिका वा नगरपालिकामा निहित हुने

२४. जिल्लाभित्रका गाउँपालिका र नगरपालिकाहरूबिच समन्वय गर्न जिल्लासभाको व्यवस्था

२५. अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोग, महालेखा परीक्षक, लोक सेवा आयोग, निर्वाचन आयोग, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग, राष्ट्रिय महिला आयोग, राष्ट्रिय दलित आयोग, राष्ट्रिय समावेशी आयोग, आदिवासी जनजाति आयोग, मधेसी आयोग, थारू आयोग र मुस्लिम आयोगको व्यवस्था

२६. नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुने र देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा तोकिएको

२७. राष्ट्रिय महत्त्वको कुनै पनि विषयमा जनमत सङ्ग्रहबाट निर्णय लिन सक्ने व्यवस्था गरिएको

३.१.७.२. नेपालको संविधानमा उल्लेखित मौलिक हक र कर्तव्य

नेपालको संविधानको भाग ३ मा निम्नानुसारका मौलिक हकहरू र कर्तव्यहरूको व्यवस्था गरिएको छ :

१. **सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक (धारा १६)**

२. **स्वतन्त्रताको हक** (**धारा १७**)

३. **समानताको हक** (**धारा १८**)

४ **सञ्चारको हक** (**धारा १९**)

५. **न्यायसम्बन्धी हक** (**धारा २०**)

६. **अपराध पीडितको हक** (**धारा २१**)

७. **यातनाविरुद्धको हक** (**धारा २२**)

८. **निवारक नजरबन्दविरुद्धको हक** (**धारा २३**)

९. **छुवाछुत तथा भेदभावविरुद्धको हक** (**धारा २४**)

१०. **सम्पत्तिको हक** (**धारा २५**)

११. **धार्मिक स्वतन्त्रताको हक** (**धारा २६**)

१२. **सूचनाको हक** (**धारा २७**)

१३. **गोपनीयताको हक** (**धारा २८**)

१४. **शोषणविरुद्धको हक** (**धारा २९**)

१५. **स्वच्छ वातावरणको हक** (**धारा ३०**)

१६. **शिक्षासम्बन्धी हक** (**धारा ३१**)

१७. **भाषा तथा संस्कृतिको हक** (**धारा ३२**)

१८. **रोजगारीको हक** (**धारा ३३**)

१९. **श्रमको हक** (धारा ३४)

२०. **स्वास्थ्यसम्बन्धी हक** (धारा ३५)

२१. **खाद्यसम्बन्धी हक** (धारा ३६)

२२. **आवासको हक** (धारा ३७)

२३. **महिलाको हक** (धारा ३८)

२४. **बालबालिकाको हक** (धारा ३९)

२५. **दलितको हक** (धारा ४०)

२६. **ज्येष्ठ नागरिकको हक** (धारा ४१)

२७. **सामाजिक न्यायको हक** (धारा ४२)

२८. **सामाजिक सुरक्षाको हक** (धारा ४३)

२९. **उपभोक्ताको हक** (धारा ४४)

३०. **देश निकालाविरुद्धको हक** (धारा ४५)

३१. **संवैधानिक उपचारको हक** (धारा ४६)

३.१.७.३ **सङ्घीय शासकीय स्वरूप**

(क) **सङ्घीय कार्यपालिका**

७४. **शासकीय स्वरूप** : नेपालको शासकीय स्वरूप बहुलवादमा आधारित बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संसदीय शासन प्रणाली हुने छ ।

७५. **कार्यकारिणी अधिकार** : (१) नेपालको कार्यकारिणी अधिकार यो संविधान र कानुन बमोजिम मन्त्रिपरिषदमा निहित हुने छ ।

(२) यो संविधान र कानुनको अधीनमा रही नेपालको शासन व्यवस्थाको सामान्य निर्देशन, नियन्त्रण र सञ्चालन गर्ने अभिभारा मन्त्रिपरिषदमा हुने छ ।

(३) नेपालको सङ्घीय कार्यकारिणी सम्बन्धी सम्पूर्ण काम नेपाल सरकारको नाममा हुने छ ।

(४) उपधारा (३) बमोजिम नेपाल सरकारको नाममा हुने निर्णय वा आदेश र तत्सम्बन्धी अधिकारपत्रको प्रमाणीकरण सङ्घीय कानुन बमोजिम हुने छ ।

७६. **मन्त्रिपरिषदको गठन** : (१) राष्ट्रपतिले प्रतिनिधि सभामा बहुमत प्राप्त

संसदीय दलको नेतालाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नेछ र निजको अध्यक्षतामा मन्त्रिपरिषदको गठन हुने छ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम प्रतिनिधि सभामा कुनै पनि दलको स्पष्ट बहुमत नरहेको अवस्थामा प्रतिनिधि सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रतिनिधि सभाको सदस्यलाई राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नेछ ।

(३) प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम घोषणा भएको मितिले तीस दिनभित्र उपधारा (२) बमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्ति हुन सक्ने अवस्था नभएमा वा त्यसरी नियुक्त प्रधानमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा राष्ट्रपतिले प्रतिनिधि सभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको दलको संसदीय दलको नेतालाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्ने छ ।

(४) उपधारा (२) वा (३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले त्यसरी नियुक्त भएको मितिले तीस दिनभित्र प्रतिनिधि सभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नु पर्ने छ ।

(५) उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा उपधारा (२) बमोजिमको कुनै सदस्यले प्रतिनिधि सभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने आधार प्रस्तुत गरेमा राष्ट्रपतिले त्यस्तो सदस्यलाई प्रधानमन्त्री नियुक्त गर्नेछ ।

(६) उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्नु पर्ने छ ।

(७) उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त प्रधानमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा वा प्रधानमन्त्री नियुक्त हुन नसकेमा प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राष्ट्रपतिले प्रतिनिधि सभा विघटन गरी छ महिनाभित्र अर्को प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन सम्पन्न हुने गरी निर्वाचनको मिति तोक्ने छ ।

(८) यस संविधान बमोजिम भएको प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम घोषणा भएको वा प्रधानमन्त्रीको पद रिक्त भएको मितिले पैँतिस दिनभित्र यस धाराबमोजिम प्रधानमन्त्री नियुक्ति सम्बन्धी प्रक्रिया सम्पन्न गर्नु पर्ने छ ।

(९) राष्ट्रपतिले प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा सङ्घीय संसदका सदस्यमध्येबाट समावेशी सिद्धान्तबमोजिम प्रधानमन्त्री सहित बढीमा

पच्चिस जना मन्त्री रहेको मन्त्रिपरिषद गठन गर्ने छ ।

संसद् भवन, काठमाडौँ

(ख) **सङ्घीय व्यवस्थापिका**

८३. **सङ्घीय व्यवस्थापिका** : प्रतिनिधि सभा र राष्ट्रिय सभा नामका दुई सदन सहितको एक सङ्घीय व्यवस्थापिका हुने छ जसलाई सङ्घीय संसद भनिने छ ।

८४. **प्रतिनिधि सभाको गठन** : (१) प्रतिनिधि सभामा देहायबमोजिमका दुई सय पचहत्तर सदस्य रहने छन् :-

(क) नेपाललाई जनसङ्ख्या र भूगोलको आधारमा एक सय पैंसठ्ठी निर्वाचन क्षेत्र कायम गरी प्रत्येक निर्वाचन क्षेत्रबाट एक जना रहने गरी पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणालीबमोजिम निर्वाचित हुने एक सय पैंसठ्ठी सदस्य,

(ख) सम्पूर्ण देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी राजनीतिक दललाई मत दिने समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित हुने एक सय दश सदस्य ।

(२) समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम हुने प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिंदा जनसङ्ख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारू, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र समेतबाट बन्द सूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व गराउने व्यवस्था सङ्घीय कानुनबमोजिम हुने छ । त्यसरी उम्मेदवारी दिंदा भूगोल र प्रादेशिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनुपर्ने छ ।

स्पष्टीकरण : यस उपधाराको प्रयोजनका लागि “खस आर्य” भन्नाले

क्षेत्री, ब्राह्मण, ठकुरी, संन्यासी (दशनामी) समुदाय सम्झनुपर्छ ।

(३) उपधारा (२) बमोजिम राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिंदा अपांगता भएको व्यक्तिको समेत प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने छ ।

(४) उपधारा (१) बमोजिम हुने प्रतिनिधि सभा सदस्यको निर्वाचन कानुन बमोजिम गोप्य मतदानद्वारा हुने छ ।

(५) अठार वर्ष उमेर पूरा भएको प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई सङ्घीय कानुन बमोजिम कुनै एक निर्वाचन क्षेत्रमा मतदान गर्ने अधिकार हुने छ ।

(६) प्रतिनिधि सभाका सदस्यका लागि हुने निर्वाचनमा मतदान गर्ने अधिकार पाएको धारा ८७ बमोजिम योग्यता पुगेको व्यक्ति सङ्घीय कानुनको अधीनमा रही कुनै पनि निर्वाचन क्षेत्रबाट उम्मेदवार हुन पाउने छ ।

तर एउटै व्यक्ति एकभन्दा बढी निर्वाचन क्षेत्रमा एकै पटक उम्मेदवार हुन पाउने छैन ।

(७) प्रतिनिधि सभाको कार्यकाल छ महिनाभन्दा बढी अवधि बाँकी छँदै कुनै सदस्यको स्थान रिक्त भएमा त्यस्तो स्थान जुन निर्वाचन प्रणालीबाट पूर्ति भएको थियो सोही प्रक्रियाद्वारा पूर्ति गरिने छ ।

(८) यस भागमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सङ्घीय संसदमा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनीतिक दलबाट निर्वाचित कुल सदस्य सङ्ख्याको कम्तीमा एक तिहाइ सदस्य महिला हुनुपर्ने छ । त्यसरी निर्वाचित गर्दा उपधारा (१) को खण्ड (क) र धारा ८६ को उपधारा (२) को खण्ड (क) बमोजिम निर्वाचित सदस्यहरूमध्ये कुनै राजनीतिक दलको एक तिहाइ सदस्य महिला निर्वाचित हुन नसकेमा त्यस्तो राजनीतिक दलले उपधारा (१) को खण्ड (ख) बमोजिम सदस्य निर्वाचित गर्दा आफ्नो दलबाट सङ्घीय संसदमा निर्वाचित हुने कुल सदस्यको कम्तीमा एक तिहाइ महिला सदस्य हुने गरी निर्वाचित गर्नुपर्ने छ ।

(९) प्रतिनिधि सभाको निर्वाचन र तत्सम्बन्धी अन्य विषय सङ्घीय कानुन बमोजिम हुने छ ।

८५. **प्रतिनिधि सभाको कार्यकाल** : (१) यस संविधान बमोजिम अगावै विघटन भएकोमा बाहेक प्रतिनिधि सभाको कार्यकाल पाँच वर्षको हुने छ ।

(२) उपधारा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि संकटकालीन

अवस्थाको घोषणा वा आदेश लागु रहेको अवस्थामा सङ्घीय ऐन बमोजिम प्रतिनिधि सभाको कार्यकाल एक वर्षमा नबढ्ने गरी थप गर्न सकिने छ ।

(३) उपधारा (२) बमोजिम थप गरिएको प्रतिनिधि सभाको कार्यकाल संकटकालीन अवस्थाको घोषणा वा आदेश खारेज भएको मितिले छ महिना पुगेपछि स्वतः समाप्त हुने छ ।

(ग) न्यायपालिका

१२६. **न्याय सम्बन्धी अधिकार अदालतबाट प्रयोग हुने** : (१) नेपालको न्याय सम्बन्धी अधिकार यो संविधान, अन्य कानुन र न्यायका मान्य सिद्धान्त बमोजिम अदालत तथा न्यायिक निकायबाट प्रयोग गरिने छ ।

(२) मुद्दा मामिलाको रोहमा अदालतले दिएको आदेश वा निर्णयको सबैले पालन गर्नुपर्ने छ ।

१२७. **अदालतहरू** : (१) नेपालमा देहाय बमोजिमका अदालतहरू रहने छन् :-

(क) सर्वोच्च अदालत,

(ख) उच्च अदालत, र

(ग) जिल्ला अदालत ।

(२) उपधारा (१) मा लेखिएदेखि बाहेक कानुन बमोजिम मुद्दा हेर्न स्थानीय स्तरमा न्यायिक निकाय वा विवाद समाधानका वैकल्पिक उपाय अवलम्बन गर्न आवश्यकता अनुसार अन्य निकाय गठन गर्न सकिने छ ।

१२८. **सर्वोच्च अदालत** : (१) नेपालमा एक सर्वोच्च अदालत हुने छ ।

(२) सर्वोच्च अदालत अभिलेख अदालत हुने छ । यस संविधानमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक सबै अदालत र न्यायिक निकायहरू सर्वोच्च अदालत मातहत रहने छन् । संविधान र कानुनको व्याख्या गर्ने अन्तिम अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुने छ ।

(३) सर्वोच्च अदालतले आफ्नो र आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्र पर्ने अदालत, विशिष्टीकृत अदालत वा अन्य न्यायिक निकायहरूको न्याय प्रशासन वा व्यवस्थापनसम्बन्धी विषयमा निरीक्षण, सुपरिवेक्षण गरी आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने छ ।

(४) मुद्दा मामिलाका रोहमा सर्वोच्च अदालतले गरेको संविधान र कानुनको व्याख्या वा प्रतिपादन गरेको कानुनी सिद्धान्त सबैले पालन

गर्नु पर्नेछ । सर्वोच्च अदालतले आफ्नो वा मातहतको अदालतको न्यायसम्पादनको कार्यमा कसैले अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा कानुन बमोजिम अवहेलनामा कारबाही चलाई सजाय गर्न सक्ने छ ।

१३३. **सर्वोच्च अदालतको अधिकार क्षेत्र** : (१) यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हक उपर अनुचित बन्देज लगाइएको वा अन्य कुनै कारणले कुनै कानुन यो संविधानसँग बाझिएको हुँदा त्यस्तो कानुन वा त्यसको कुनै भाग वा प्रदेश सभाले बनाएको कुनै कानुन सङ्घीय संसदले बनाएको कुनै कानुनसँग बाझिएको वा नगर सभा वा गाउँ सभाले बनाएको कुनै कानुन सङ्घीय संसद वा प्रदेश सभाले बनाएको कुनै कानुनसँग बाझिएको हुँदा त्यस्तो कानुन वा त्यसको कुनै भाग बदर घोषित गरी पाऊँ भनी कुनै पनि नेपाली नागरिकले सर्वोच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्ने छ र सो अनुसार कुनै कानुन बाझिएको देखिएमा सो कानुनलाई प्रारम्भदेखि नै वा निर्णय भएको मितिदेखि अमान्य र बदर घोषित गर्ने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुने छ ।

(२) यस संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रचलनका लागि वा अर्को उपचारको व्यवस्था नभएको वा अर्को उपचारको व्यवस्था भए पनि त्यस्तो उपचार अपर्याप्त वा प्रभावहीन देखिएको अन्य कुनै कानुनी हकको प्रचलनका लागि वा सार्वजनिक हक वा सरोकारको कुनै विवादमा समावेश भएको कुनै संवैधानिक वा कानुनी प्रश्नको निरूपणका लागि आवश्यक र उपयुक्त आदेश जारी गर्ने, उचित उपचार प्रदान गर्ने, त्यस्तो हकको प्रचलन गराउने वा विवाद टुंगो लगाउने असाधारण अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुने छ ।

(३) उपधारा (२) बमोजिमको असाधारण अधिकार क्षेत्रअन्तर्गत सर्वोच्च अदालतले बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध, अधिकारपृच्छा लगायत अन्य उपयुक्त आदेश जारी गर्न सक्ने छ । तर अधिकार क्षेत्रको अभाव भएकोमा बाहेक सङ्घीय संसद वा प्रदेश सभाको आन्तरिक काम कारबाही र सङ्घीय संसद वा प्रदेश सभाले चलाएको विशेषाधिकारको कारबाही र तत्सम्बन्धमा तोकेको सजायमा यस उपधारा अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतले हस्तक्षेप गर्ने छैन ।

(४) यस संविधानको अधीनमा रही सर्वोच्च अदालतलाई सङ्घीय कानुनमा व्यवस्था भए बमोजिम मुद्दाको सुरु कारबाही र किनारा गर्ने, पुनरावेदन सुन्ने, साधक जाँच्ने, मुद्दा दोहोऱ्याउने, निवेदन सुन्ने वा आफ्नो फैसला वा अन्तिम आदेशको पुनरवलोकन गर्ने अधिकार हुने छ । त्यसरी पुनरावलोकन गर्दा पहिला फैसला गर्ने न्यायाधीश

बाहेक अन्य न्यायाधीशले गर्ने छन् ।

(५) उच्च अदालतले शुरू कारबाही र किनारा गरेको मुद्दाको पुनरावेदन सुन्ने र संविधान र कानुनको व्याख्या सम्बन्धी प्रश्न समावेश भएको सार्वजनिक महत्त्वको विषय वा सर्वोच्च अदालतबाट निर्णय हुनु उपयुक्त छ भनी उच्च अदालतले आफ्नो रायसहित सिफारिस गरेको मुद्दाको निरूपण गर्ने अधिकार सर्वोच्च अदालतलाई हुने छ ।

(६) सर्वोच्च अदालतको अन्य अधिकार र कार्यविधि सङ्घीय कानुन बमोजिम हुने छ ।

१३९. **उच्च अदालत** : (१) प्रत्येक प्रदेशमा एक उच्च अदालत रहने छ ।

(२) उच्च अदालतले आफ्नो र आफ्ना मातहतका अदालत वा न्यायिक निकायहरूबाट हुने न्याय सम्पादनको कार्यमा कसैले अवरोध गरेमा वा आदेश वा फैसलाको अवज्ञा गरेमा सङ्घीय कानुन बमोजिम अवहेलनामा कारबाही चलाई सजाय गर्न सक्ने छ ।

(३) प्रत्येक उच्च अदालतमा मुख्य न्यायाधीशका अतिरिक्त सङ्घीय कानुनमा व्यवस्था भए बमोजिमको सङ्ख्यामा न्यायाधीशहरू रहने छन् ।

१४८. **जिल्ला अदालत** : (१) प्रत्येक जिल्लामा एक जिल्ला अदालत हुने छ ।

(२) प्रदेश कानुन बमोजिम स्थापित स्थानीय स्तरका न्यायिक निकाय जिल्ला अदालतको मातहतमा रहने छन् । जिल्ला अदालतले आफ्नो मातहतका न्यायिक निकायहरूको निरीक्षण एवम् सुपरिवेक्षण गर्न र आवश्यक निर्देशन दिन सक्ने छ ।

३.१.७.४ **प्रादेशिक शासकीय स्वरूप** :

(क) प्रदेश कार्यपालिका

१६२. **प्रदेशको कार्यकारिणी अधिकार** : (१) प्रदेशको कार्यकारिणी अधिकार यो संविधान र प्रदेश कानुन बमोजिम प्रदेश मन्त्रिपरिषद्मा निहित हुने छ ।

तर सङ्घीय शासन लागु भएको कारणबाट प्रदेश कार्यकारिणी कायम नरहेमा नेपाल सरकारको निर्देशन बमोजिम प्रदेश प्रमुखले प्रदेशको कार्यकारिणी अधिकार प्रयोग गर्नेछ ।

(२) यो संविधान र अन्य कानुनको अधीनमा रही प्रदेशको शासन व्यवस्थाको सामान्य निर्देशन, नियन्त्रण र सञ्चालन गर्ने अभिभारा प्रदेश मन्त्रिपरिषदमा रहने छ ।

(३) प्रदेशको कार्यकारिणी कार्यहरू प्रदेश सरकारका नाममा हुने छन् ।

(४) यो संविधानको अधीनमा रही प्रदेशको कार्यकारिणी अधिकार

अनुसूची-६, अनुसूची-७ र अनुसूची-९ बमोजिमको सूचीमा उल्लेख भए बमोजिम हुने छ ।

तर सङ्घ र प्रदेशको साझा अधिकारको विषयका सम्बन्धमा यो संविधान र सङ्घीय कानुनमा स्पष्ट उल्लेख भएकामा बाहेक प्रदेश मन्त्रिपरिषदले कार्यकारिणी अधिकारको प्रयोग गर्दा नेपाल सरकारसँग समन्वय गरी गर्नुपर्ने छ ।

(५) उपधारा (३) बमोजिम प्रदेश सरकारको नाममा हुने निर्णय वा आदेश र तत्सम्बन्धी अधिकारपत्रको प्रमाणीकरण प्रदेश कानुन बमोजिम हुने छ ।

१६८. **प्रदेश मन्त्रिपरिषदको गठन** : (१) प्रदेश प्रमुखले प्रदेश सभामा बहुमत प्राप्त संसदीय दलको नेतालाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नेछ र निजको अध्यक्षतामा प्रदेश मन्त्रिपरिषदको गठन हुने छ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम प्रदेश सभामा कुनै पनि दलको स्पष्ट बहुमत नरहेको अवस्थामा प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दुई वा दुईभन्दा बढी दलहरूको समर्थनमा बहुमत प्राप्त गर्न सक्ने प्रदेश सभाको सदस्यलाई प्रदेश प्रमुखले मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नेछ ।

(३) प्रदेश सभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम घोषणा भएको मितिले तीस दिनभित्र उपधारा (२) बमोजिम मुख्यमन्त्री नियुक्ति हुन सक्ने अवस्था नभएमा वा त्यसरी नियुक्त मुख्यमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा प्रदेश प्रमुखले प्रदेश सभामा सबैभन्दा बढी सदस्यहरू भएको संसदीय दलको नेतालाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नेछ ।

(४) उपधारा (२) वा (३) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले त्यसरी नियुक्त भएको तीस दिनभित्र प्रदेश सभाबाट विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्ने छ ।

(५) उपधारा (३) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा उपधारा (२) बमोजिमको कुनै सदस्यले प्रदेश सभामा विश्वासको मत प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था भएमा प्रदेश प्रमुखले त्यस्तो सदस्यलाई मुख्यमन्त्री नियुक्त गर्नेछ ।

(६) उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले उपधारा (४) बमोजिम विश्वासको मत प्राप्त गर्नुपर्ने छ ।

(७) उपधारा (५) बमोजिम नियुक्त मुख्यमन्त्रीले विश्वासको मत प्राप्त गर्न नसकेमा वा मुख्यमन्त्री नियुक्त हुन नसकेमा मुख्यमन्त्रीको सिफारिसमा

प्रदेश प्रमुखले प्रदेश सभालाई विघटन गरी छ महिनाभित्र अर्को प्रदेश सभाको निर्वाचन सम्पन्न हुने गरी निर्वाचन मिति तोक्ने छ ।

(८) यस संविधान बमोजिम भएको प्रदेश सभाको निर्वाचनको अन्तिम परिणाम घोषणा भएको वा मुख्यमन्त्रीको पद रिक्त भएको मितिले पैंतीस दिनभित्र यस धारा बमोजिम मुख्यमन्त्री नियुक्ति सम्बन्धी प्रक्रिया सम्पन्न गर्नु पर्नेछ ।

(९) प्रदेश प्रमुखले मुख्यमन्त्रीको सिफारिसमा प्रदेश सभाका सदस्यमध्येबाट समावेशी सिद्धान्त बमोजिम मुख्यमन्त्री सहित प्रदेश सभाका कुल सदस्य सङ्ख्याको बीस प्रतिशत भन्दा बढी नहुने गरी प्रदेश मन्त्रिपरिषद गठन गर्नेछ ।

स्पष्टीकरण : यस भागको प्रयोजनका लागि “मन्त्री” भन्नाले मन्त्री, राज्य मन्त्री र सहायक मन्त्री सम्झनु पर्छ ।

(१०) मुख्यमन्त्री र मन्त्री सामूहिक रूपमा प्रदेश सभाप्रति उत्तरदायी हुने छन् र मन्त्रीहरू आफ्नो मन्त्रालयको कामका लागि व्यक्तिगत रूपमा मुख्यमन्त्री र प्रदेश सभाप्रति उत्तरदायी हुने छन् ।

(ख) प्रदेश व्यवस्थापिका

१७५. **प्रदेश व्यवस्थापिका** : प्रदेशको व्यवस्थापिका एकसदनात्मक हुने छ जसलाई प्रदेश सभा भनिने छ ।

१७६. **प्रदेश सभाको गठन** : (१) प्रत्येक प्रदेश सभामा देहाय बमोजिमको सङ्ख्यामा सदस्य रहने छन् :-

(क) सम्बन्धित प्रदेशबाट प्रतिनिधि सभामा पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित हुने सदस्य सङ्ख्याको दोब्बर सङ्ख्यामा हुन आउने सदस्य,

(ख) खण्ड (क) बमोजिम कायम हुने सदस्य सङ्ख्यालाई साठी प्रतिशत मानी बाँकी चालीस प्रतिशतमा समानुपातिक निर्वाचन प्रणालीबाट निर्वाचित हुने सदस्य ।

(२) उपधारा (१) को खण्ड (क) बमोजिमको सदस्य निर्वाचनका लागि भूगोल र जनसङ्ख्याको आधारमा सङ्घीय कानुन बमोजिम निर्वाचन क्षेत्र कायम गरिने छ ।

(३) प्रदेश सभाका साठी प्रतिशत सदस्यहरू पहिलो हुने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली बमोजिम र चालीस प्रतिशत सदस्यहरू समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित हुने छन् ।

(४) उपधारा (३) बमोजिम हुने प्रदेश सभा सदस्यको निर्वाचन कानुन बमोजिम वालिग मताधिकारको आधारमा गोप्य मतदानद्वारा हुने छ।

(५) अठार वर्ष उमेर पूरा भएको प्रदेशको क्षेत्रभित्र बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई कानुन बमोजिम कुनै एक निर्वाचन क्षेत्रमा मतदान गर्ने अधिकार हुने छ।

(६) समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम हुने प्रदेश सभाको निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिंदा जनसङ्ख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य, मधेसी, थारू, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र, अल्पसंख्यक समुदाय समेतबाट बन्द सूचीका आधारमा प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था सङ्घीय कानुनबमोजिम हुने छ। त्यसरी उम्मेदवारी दिँदा सम्बन्धित प्रदेशको भौगोलिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनु पर्नेछ।

स्पष्टीकरण : यस भागको प्रयोजनका लागि (खस आर्य) भन्नाले क्षेत्री, ब्राह्मण, ठकुरी, संन्यासी (दशनामी) समुदाय सम्झनु पर्छ।

(७) उपधारा (६) बमोजिम राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिंदा अपांगता भएका व्यक्तिको समेत प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गर्नु पर्नेछ।

(८) प्रदेश सभाको कार्यकाल छ महिना भन्दा बढी अवधि बाँकी छँदै कुनै सदस्यको स्थान रिक्त भएमा त्यस्तो स्थान जुन निर्वाचन प्रणालीबाट पूर्ति भएको थियो सोही प्रक्रियाद्वारा पूर्ति गरिने छ।

(९) यस धारामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि प्रदेश सभामा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनीतिक दलबाट निर्वाचित कुल सदस्य सङ्ख्याको कम्तीमा एक तिहाइ सदस्य महिला हुनुपर्ने छ। त्यसरी निर्वाचित गर्दा उपधारा (१) को खण्ड (क) बमोजिम निर्वाचित सदस्यहरू मध्ये कुनै राजनीतिक दलको एक तिहाइ सदस्य महिला निर्वाचित नभएमा त्यस्तो राजनीतिक दलले सोही उपधाराको खण्ड (ख) बमोजिम सदस्य निर्वाचित गर्दा आफ्नो दलबाट प्रदेश सभामा निर्वाचित हुने कुल सदस्यको कम्तीमा एक तिहाइ महिला सदस्य हुने गरी निर्वाचित गर्नुपर्ने छ।

(१०) प्रदेश सभाको सदस्यका लागि हुने निर्वाचनमा मतदान गर्ने अधिकार पाएको धारा १७८ बमोजिम योग्यता पुगेको कुनै पनि व्यक्ति कानुनको अधीनमा रही प्रदेशको कुनै पनि निर्वाचन क्षेत्रबाट उम्मेदवार हुन पाउने छ। तर एउटै व्यक्ति एक भन्दा बढी निर्वाचन क्षेत्रमा एकै

पटक उम्मेदवार हुन पाउने छैन ।

(११) प्रदेश सभाको निर्वाचनसम्बन्धी अन्य व्यवस्था सङ्घीय कानुन बमोजिम हुने छ ।

३.१.७.५. स्थानीय शासकीय स्वरूप :

(क) स्थानीय कार्यपालिका :

२१४. **स्थानीय तहको कार्यकारिणी अधिकार** : (१) स्थानीय तहको कार्यकारिणी अधिकार यो संविधान र सङ्घीय कानुनको अधीनमा रही गाउँ कार्यपालिका वा नगर कार्यपालिकामा निहित रहने छ ।

(२) स्थानीय कार्यकारिणी अधिकार अनुसूची-८ र अनुसूची-९ बमोजिमको सूचीमा उल्लेख भए बमोजिम हुने छ ।

(३) यो संविधान र अन्य कानुनको अधीनमा रही गाउँपालिका र नगरपालिकाको शासन व्यवस्थाको सामान्य निर्देशन, नियन्त्रण र सञ्चालन गर्ने अभिभारा गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाको हुने छ ।

(४) गाउँपालिका र नगरपालिकाका कार्यकारिणी कार्य गाउँकार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाको नाममा हुने छ ।

(५) उपधारा (४) बमोजिम गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाको नाममा हुने निर्णय वा आदेश र तत्सम्बन्धी अधिकारपत्रको प्रमाणीकरण स्थानीय कानुन बमोजिम हुने छ ।

(ख) न्यायिक समिति

२१७. **न्यायिक समिति** : (१) कानुन बमोजिम आफ्नो अधिकारक्षेत्र भित्रका विवाद निरूपण गर्न गाउँपालिका वा नगरपालिकाले प्रत्येक गाउँपालिकामा उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा र प्रत्येक नगरपालिकामा उपप्रमुखको संयोजकत्वमा तीन सदस्यीय एक न्यायिक समिति रहने छ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिमको न्यायिक समितिमा गाउँ सभा वा नगर सभाबाट आफूमध्येबाट निर्वाचित गरेका दुई जना सदस्यहरू रहने छन् ।

(ग) स्थानीय व्यवस्थापिका

२२१. **स्थानीय तहको व्यवस्थापिकीय अधिकार** : (१) यस संविधानको अधीनमा रही स्थानीय तहको व्यवस्थापिकीय अधिकार गाउँ सभा र नगर सभामा निहित रहने छ ।

(२) गाउँ सभा र नगर सभाको व्यवस्थापिकीय अधिकार अनुसूची-८ र

अनुसूची-९ बमोजिमको सूचीमा उल्लेख भएबमोजिम हुने छ ।

नेपालको संविधानमा अनुसूची ५ देखि अनुसूची ९ सम्म सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहका एकल तथा साझा अधिकारका सूचीको निम्नानुसार व्यवस्था गरिएको छ ।

अनुसूची-५

(धारा ५७ को उपधारा (१) र धारा १०९ सँग सम्बन्धित)

सङ्घको अधिकारको सूची

क्र.सं.	विषयहरू
१	रक्षा र सेना सम्बन्धी क) राष्ट्रिय एकता र भौगोलिक अखण्डताको संरक्षण ख) राष्ट्रिय सुरक्षा सम्बन्धी
२	युद्ध र प्रतिरक्षा
३	हातहतियार, खरखजाना कारखाना तथा उत्पादन सम्बन्धी
४	केन्द्रीय प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, राष्ट्रिय गुप्तचर तथा अनुसन्धान, शान्ति सुरक्षा
५	केन्द्रीय योजना, केन्द्रीय बैङ्क, वित्तीय नीति, मुद्रा र बैंकिङ्ग, मौद्रिक नीति, विदेशी अनुदान, सहयोग र ऋण
६	परराष्ट्र तथा कूटनीतिक मामिला, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र संयुक्त राष्ट्रसङ्घ सम्बन्धी
७	अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि वा सम्झौता, सुपुर्दगी, पारस्परिक कानुनी सहायता र अन्तर्राष्ट्रिय सीमा, अन्तर्राष्ट्रिय सीमा नदी,
८	दूरसञ्चार, रेडियो फ्रिक्वेन्सीको बाँडफाँड, रेडियो, टेलिभिजन र हुलाक
९	भन्सार, अन्तःशुल्क, मूल्य अभिवृद्धि कर, संस्थागत आयकर, व्यक्तिगत आयकर, पारिश्रमिक कर, राहदानी शुल्क, भिसा शुल्क, पर्यटन दस्तुर, सेवा शुल्क दस्तुर, दण्ड जरिबाना
१०	सङ्घीय निजामती सेवा, न्याय सेवा र अन्य सरकारी सेवा

११	जलस्रोतको संरक्षण र बहुआयामिक उपयोग सम्बन्धी नीति र मापदण्ड
१२	अन्तरदेशीय तथा अन्तरप्रदेश विद्युत् प्रसारण लाइन
१३	केन्द्रीय तथ्यांक (राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय मानक र गुणस्तर)
१४	केन्द्रीय स्तरका ठुला विद्युत्, सिंचाइ र अन्य आयोजना तथा परियोजना
१५	केन्द्रीय विश्वविद्यालय, केन्द्रीयस्तरका प्रज्ञा प्रतिष्ठान, विश्वविद्यालय मापदण्ड र नियमन, केन्द्रीय पुस्तकालय
१६	स्वास्थ्य नीति, स्वास्थ्य सेवा, स्वास्थ्य मापदण्ड, गुणस्तर र अनुगमन, राष्ट्रिय वा विशिष्ट सेवा प्रदायक अस्पताल, परम्परागत उपचार सेवा, सरुवा रोग नियन्त्रण
१७	सङ्घीय संसद, सङ्घीय कार्यपालिका, स्थानीय तहसम्बन्धी मामिला, विशेष संरचना
१८	अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, विनिमय, बन्दरगाह, क्वारेन्टाइन
१९	हवाई उड्डयन, अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल
२०	राष्ट्रिय यातायात नीति, रेल तथा राष्ट्रिय लोकमार्गको व्यवस्थापन
२१	सर्वोच्च अदालत, उच्च अदालत, जिल्ला अदालत तथा न्याय प्रशासन सम्बन्धी कानुन
२२	नागरिकता, राहदानी, भिसा, अध्यागमन
२३	आणविक ऊर्जा, वायुमण्डल र अन्तरिक्षसम्बन्धी
२४	बौद्धिक सम्पत्ति (पेटेन्ट, डिजाइन, ट्रेडमार्क र प्रतिलिपि अधिकार समेत)
२५	नाप-तौल
२६	खानी उत्खनन
२७	राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय वातावरण व्यवस्थापन, राष्ट्रिय निकुञ्ज, वन्यजन्तु आरक्ष तथा सिमसार क्षेत्र, राष्ट्रिय वन नीति, कार्बन सेवा
२८	बिमा नीति, धितोपत्र, सहकारी नियमन
२९	भूउपयोग नीति, बस्ती विकास नीति, पर्यटन नीति, वातावरण अनुकुलन
३०	फौजदारी, देवानी कानुनको निर्माण

३१	सुरक्षित छापाखाना
३२	सामाजिक सुरक्षा र गरिबी निवारण
३३	संवैधानिक निकायहरू, राष्ट्रिय महत्त्वका आयोगहरू
३४	पुरातात्विक महत्त्वका स्थान र प्राचीन स्मारक
३५	सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको सूचीमा वा साझा सूचीमा उल्लेख नभएको कुनै विषय तथा यो संविधान र सङ्घीय कानुनमा नतोकिएको विषय

अनुसूची–६

(धारा ५७ को उपधारा (२), धारा १६२ को उपधारा (४), धारा १९७, धारा २३१ कोउपधारा (३), धारा २३२ को उपधारा (७), धारा २७४ को उपधारा (४) र धारा २९६ को उपधारा (४) सँग सम्बन्धित)

प्रदेशको अधिकारको सूची

क्र.सं.	विषयहरू
१.	प्रदेश प्रहरी प्रशासन र शान्ति सुरक्षा
२.	नेपाल राष्ट्र बैंकको नीति अनुरूप वित्तीय संस्थाहरूको सञ्चालन, सहकारी संस्था, केन्द्रको सहमतिमा वैदेशिक अनुदान र सहयोग
३.	रेडियो, एफ. एम, टेलिभिजन सञ्चालन
४.	घर जग्गा रजिष्ट्रेसन शुल्क, सवारी साधन कर, मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर, पर्यटन, कृषि आयमा कर, सेवा शुल्क दस्तुर, दण्ड जरिवाना
५.	प्रदेश निजामती सेवा र अन्य सरकारी सेवा
६.	प्रदेश तथ्याङ्क
७.	प्रदेश स्तरको विद्युत्, सिचाइ र खानेपानी सेवा, परिवहन
८.	प्रदेश विश्वविद्यालय, उच्च शिक्षा, पुस्तकालय, संग्रहालय
९.	स्वास्थ्य सेवा
१०.	प्रदेश सभा, प्रदेश मन्त्रिपरिषद्सम्बन्धी
११.	प्रदेशभित्रको व्यापार
१२.	प्रदेश लोकमार्ग
१३.	प्रदेश अनुसन्धान ब्युरो

१४.	प्रदेश सरकारी कार्यालयहरूको भौतिक व्यवस्थापन र अन्य आवश्यक विषय
१५.	प्रदेश लोक सेवा आयोग
१६.	भूमि व्यवस्थापन, जग्गाको अभिलेख
१७.	खानी अन्वेषण र व्यवस्थापन
१८.	भाषा, लिपि, संस्कृति, ललितकला र धर्मको संरक्षण र प्रयोग
१९.	प्रदेशभित्रको राष्ट्रिय वन, जल उपयोग तथा वातावरण व्यवस्थापन
२०.	कृषि तथा पशु विकास, कलकारखाना, औद्योगिकीकरण, व्यापार व्यवसाय, यातायात,
२१.	गुठी व्यवस्थापन

अनुसूची–७

(धारा ५७ को उपधारा (३), धारा १०९, धारा १६२ को उपधारा (४), धारा १९७ सँग सम्बन्धित)

सङ्घ र प्रदेशको साझा अधिकारको सूची

क्र.सं.	विषयहरू
१.	फौजदारी तथा देवानी कार्यविधि र प्रमाण र शपथ (कानुनी मान्यता, सार्वजनिक कार्य र अभिलेख र न्यायिक प्रक्रिया)
२.	आवश्यक वस्तु तथा सेवाको आपूर्ति, वितरण, मूल्य नियन्त्रण, गुणस्तर र अनुगमन
३.	देशको सुरक्षासँग सम्बन्धित विषयमा निवारक नजरबन्द, कारागार तथा हिरासत व्यवस्थापन र शान्ति सुरक्षाको व्यवस्था
४.	एक प्रदेशबाट अर्को प्रदेशमा अभियुक्त, थुनुवा र कैदीको स्थानान्तरण
५.	पारिवारिक मामिला (विवाह, सम्पत्ति हस्तान्तरण, सम्बन्ध विच्छेद, लोपोन्मुख, टुहुरा, धर्मपुत्र, धर्मपुत्री उत्तराधिकार र संयुक्त परिवार) सम्बन्धी कानुन

६.	सम्पत्ति प्राप्ति, अधिग्रहण र अधिकारको सृजना
७.	करार, सहकारी, साझेदारी र एजेन्सी सम्बन्धी
८.	टाट पल्टेको र दामासाहीसम्बन्धी
९.	औषधि र विषादि
१०.	योजना, परिवार नियोजन र जनसङ्ख्या व्यवस्थापन
११.	सामाजिक सुरक्षा र रोजगारी, ट्रेड युनियन, औद्योगिक विवादको समाधान, श्रमिकका हक, अधिकार र विवाद सम्बन्धी कार्य
१२.	कानुन व्यवसाय, लेखापरीक्षण, इन्जिनियरिङ, चिकित्सा, आयुर्वेद चिकित्सा, पशु चिकित्सा, आम्ची र अन्य पेशा
१३.	प्रदेश सीमा नदी, जलमार्ग, वातावरण संरक्षण, जैविक विविधता
१४.	सञ्चार माध्यम सम्बन्धी
१५.	उद्योग तथा खनिज र भौतिक पूर्वाधार
१६.	क्यासिनो, चिठ्ठा
१७.	प्राकृतिक तथा गैर प्राकृतिक विपद पूर्व तयारी, उद्धार तथा राहत र पुनर्लाभ
१८.	पर्यटन, खानेपानी तथा सरसफाइ
१९.	चलचित्र, सिनेमा हल, खेलकुद
२०.	बीमा व्यवसाय सञ्चालन र व्यवस्थापन
२१.	गरिबी निवारण र औद्योगीकरण
२२.	वैज्ञानिक अनुसन्धान, विज्ञान प्रविधि र मानव संसाधन विकास
२३.	अन्तरप्रादेशिक रूपमा फैलिएको जङ्गल, हिमाल, वन संरक्षण क्षेत्र जल उपयोग
२४.	भूमि नीति र सो सम्बन्धी कानुन
२५.	रोजगारी र बेरोजगार सहायता

अनुसूची–८

(धारा ५७ को उपधारा (४), धारा २१४ को उपधारा (२), धारा २२१ को उपधारा (२) र धारा २२६ को उपधारा (१) सँग सम्बन्धित)

स्थानीय तहको अधिकारको सूची

क्र.सं	विषयहरू
१.	नगर प्रहरी
२.	सहकारी संस्था
३.	एफ. एम सञ्चालन
४.	स्थानीय कर (सम्पत्ति कर, घर बहाल कर, घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर), सेवा शुल्क दस्तुर, पर्यटन शुल्क, विज्ञापन कर, व्यवसाय कर, भूमिकर (मालपोत), दण्ड जरिवाना, मनोरञ्जन कर, मालपोत सञ्चालन
५.	स्थानीय सेवाको व्यवस्थापन
६.	स्थानीय तथ्याङ्क र अभिलेख सङ्कलन
७.	स्थानीय स्तरका विकास आयोजना तथा परियोजनाहरू
८.	आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा
९.	आधारभूत स्वास्थ्य र सरसफाइ
१०.	स्थानीय बजार व्यवस्थापन, वातावरण संरक्षण र जैविक विविधता
११.	स्थानीय सडक, ग्रामीण सडक, कृषि सडक, सिंचाइ
१२.	गाउँ सभा, नगर सभा, जिल्ला सभा, स्थानीय अदालत, मेलमिलाप र मध्यस्थताको व्यवस्थापन
१३.	स्थानीय अभिलेख व्यवस्थापन
१४.	घर जग्गा धनी पुर्जा वितरण
१५.	कृषि तथा पशुपालन, कृषि उत्पादन व्यवस्थापन, पशु स्वास्थ्य, सहकारी

१६.	ज्येष्ठ नागरिक, अपांगता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्थापन
१७.	बेरोजगारको तथ्यांक सञ्चालन
१८.	कृषि प्रसारको व्यवस्थापन, संचालन र नियन्त्रण
१९.	खानेपानी, साना जलविद्युत् आयोजना, वैकल्पिक ऊर्जा
२०.	विपद् व्यवस्थापन
२१.	जलाधार, वन्यजन्तु, खानी तथा खनिज पदार्थको संरक्षण
२२.	भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकास

अनुसूची–९

(धारा ५७ को उपधारा (५), धारा १०९, धारा १६२ को उपधारा (४), धारा १९७, धारा २१४ को उपधारा (२), धारा २२१ को उपधारा (२) र धारा २२६ को उपधारा (१) सँग सम्बन्धित)

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको साझा सूची

क्र.सं.	विषयहरू
१.	सहकारी
२.	शिक्षा, खेलकुद र पत्रपत्रिका
३.	स्वास्थ्य
४.	कृषि
५.	विद्युत्, खानेपानी, सिँचाइ जस्ता सेवाहरू
६.	सेवा शुल्क, दस्तुर, दण्ड जरिवाना तथा प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी, पर्यटन शुल्क
७.	वन, जंगल, वन्यजन्तु, चराचुरुङ्गी, जल उपयोग, वातावरण, पर्यावरण तथा जैविक विविधता
८.	खानी तथा खनिज
९.	विपद व्यवस्थापन

१०.	सामाजिक सुरक्षा र गरिबी निवारण
११.	व्यक्तिगत घटना, जन्म, मृत्यु, विवाह र तथ्यांक
१२.	पुरातत्व, प्राचीन स्मारक र संग्रहालय
१३.	सुकुम्बासी व्यवस्थापन
१४.	प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी
१५.	सवारी साधन अनुमति

परिच्छेद : चार

नेपालको सार्वजनिक प्रशासन

राज्य शासन प्रणालीको उषाकालदेखि नै सार्वजनिक प्रशासनको अस्तित्व रहेको पाइन्छ । देशमा अमनचयन कायम गर्नु र जनतालाई राज्यबाट निर्धारित सेवा र सुरक्षा प्रदान गर्दै राज्य र नागरिकबिचको सम्बन्ध सुदृढ गर्नु सार्वजनिक प्रशासनको प्रमुख उद्देश्य एवम् दायित्व हो । नेपालको इतिहासलाई अध्ययन गर्दा काठमाडौँ उपत्यकामा गोपाल वंश, महिषपाल वंश, किरात वंश, लिच्छवि वंश, मल्ल वंश र शाह वंशले राज्य गरेको; पश्चिम नेपालमा खस वंशले राज्य गरेको; दक्षिण पश्चिम तराईक्षेत्र कपिलवस्तुमा शाक्य वंश; दक्षिणपूर्वतराई क्षेत्रमा कर्णाट वंशीहरूले राज्य गरेको पाइन्छ । काठमाडौँ उपत्यकाको राजधानी काठमाडौँ, खस राज्यको राजधानी सिँजा, कपिलवस्तुको राजधानी लुम्बिनी र कर्णाट वंशीको डोय (तिरहुत) को राजधानी सिम्रौनगढ थियो । साथै दाङमा थारू जाति तथा जनकपुरमा मिथिला

सिंहदरबार, काठमाडौँ

भाषीले शासन गरेको पनि पाइन्छ । प्राचीन नेपालमा भौगोलिक टाकुरा, क्षेत्र र भूभागमा ससाना राज्यहरू भएका र ती राज्यहरूमा आआफ्नै प्रकारको प्रशासन प्रणाली अविकसित अवस्थामा रहेको पाइन्छ । नेपालको एकीकरणपश्चात् नेपालमा सार्वजनिक प्रशासनको विकास भएको देखिन्छ । नेपालको प्रशासनलाई समय अवधिका दृष्टिकोणले चार समूहमा विभाजन गरी अध्ययन गर्न उपयुक्त हुन्छ ।

(१) प्राचीन काल (एकीकरणपूर्व)

(२) मध्यकाल (राणा शासनको अन्तसम्म)

(३) आधुनिक काल (प्रजातन्त्रको स्थापनापछि लोकतन्त्रको स्थापनासम्म)

(४) उत्तरआधुनिक काल (लोकतन्त्रको स्थापनापछि हालसम्म)

४.१ प्राचीन काल (वि.सं. १८२५ अगाडि)

सार्वजनिक प्रशासनको प्राचीनकाल एकीकरणपूर्वको काल भएकोले यसले काठमाडौँ, खस प्रदेश, कपिलवस्तु, डोय राज्य, मिथिला प्रदेश, थारू क्षेत्रको प्रशासनलाई समेट्नुपर्ने हुन्छ । सरल शब्दमा भन्दा यस कालको प्रशासन कस्तो थियो भन्ने पक्ष खोजको विषय कै रूपमा रहेको पाइन्छ । यद्यपि यस समयको प्रशासन राजा केन्द्रित हुन्थ्यो । राजा धर्मग्रन्थलाई आधार बनाई शासन गर्दथे । राजाका विश्वास पात्रलाई युद्ध र राजश्व सङ्कलनको जिम्मेवारी दिइएको हुन्थ्यो । पद र कामको विभाजन थिएन । सैनिक बलको विकासमा जोड दिइन्थ्यो ।

प्राचीन नेपाल समयको गतिसँगै तीन खण्ड काठमाडौँ, तिरहुत र खस राज्यमा विभक्त हुन पुगेको थियो । जसलाई अन्धकारको समय पनि भनिन्छ । इतिहासलाई केलाउँदा लिच्छवि कालमा राजाले शासन चलाउन मन्त्रिपरिषद् गठन गर्ने गर्थे । मन्त्रिपरिषद्मा अमात्य र मन्त्रीहरू नियुक्त गरिन्थे । शासनमा सहयोग गर्न सर्वदण्डनायक, दण्डनायक, महाप्रतिहार, प्रतिहारजस्ता अधिकारी नियुक्त हुन्थे । राज्यलाई विभिन्न द्रङ (जिल्ला), ग्राम (गाउँ) र तल (बजार) मा विभाजन गरी विकेन्द्रित शासन गरिन्थ्यो । स्थानीय तहमा शासन पाञ्चाली (व्यक्तिहरूको समूह) ले गर्दथ्यो ।

मल्लकालमा पनि राजा सर्वेसर्वा थिए । राजापछि राजकुमार हुन्थे । यद्यपि शासनमा सहयोग पुऱ्याउन मन्त्री, सेनापति नियुक्त गर्दथे । आपसी प्रतिस्पर्धामा बाँच्नका लागि मल्ल राजाहरूले सेनामा धेरै खर्च गर्ने गर्दथे । प्राचीनकालमा राजतन्त्रात्मक शासन प्रणाली थियो । राजाहरू धार्मिक ग्रन्थ, नीति शास्त्र एवम् धर्मज्ञाको आधारमा शासन गर्दथे । सारमा प्राचीनकालीन प्रशासन न्याय, सैनिक र निजामती पदमा स्पष्ट विभाजन नभएको, कर्मचारीको काम, कर्तव्य, नियुक्ति, सरुवा बढुवा शासकको स्वविवेकमा आधारित रहेको पाइन्छ ।

लिच्छवीकालिन निकायहरू:
कुथेर अधिकरण : जग्गा जमिनको कुत उठाउने वा मालपोतको कार्य गर्ने निकाय
माप्चोक : विवाह, पारपाचुकेसम्बन्धी कार्य गर्ने निकाय
लिंगवल : कुलो, पैनी, बाँध, बाटोघाटो सम्बन्धी कार्य गर्ने निकाय
शुल्ली/शोल्ल अधिकरण : पञ्चपराध (चोरी, हत्या, परस्त्रीगमन, राजद्रोह र यसमा सघाउने) को छानविन गरी न्याय दिने निकाय ।

लिच्छवी कालमा त्रिकर प्रचलित थियो जसमा
भागकर : भूमि वा कृषिमा लाग्ने कर
भोगकर : पशुपालनमा लाग्ने कर
कर : उद्योग, वाणिज्य, व्यापारमा लाग्ने कर

अन्य करहरूमा :
सिकर : फर्निचरमा लाग्ने कर
चैलकर : कपडामा लाग्ने कर
तैलकर : तेलमा लाग्ने कर
आपणकर : पसलमा लाग्ने कर
मल्लयुद्धकर : साँधेजुधाइ, मनोरञ्जनमा

लिच्छवीकालका पदहरू
महासर्वदण्डनायक : प्रधान न्यायाधिश
सर्वदण्ड नायक : न्यायाधीश
दण्डनायक : प्रहरी प्रमुख
भट्ट : सिपाही
प्रधान : ग्रामप्रशासक
सामन्त : प्रशासक
प्रसादाधिकृत : कार्यालय प्रमुख
भट्टनायक : सेनाध्यक्ष
वलाध्यक्ष : सेनापति
महावलाध्यक्ष : प्रधानसेनापति
गोल्मिक : सेनानायक
अमात्य : मन्त्रीस्तरीय अधिकारी
प्रतिहार : राजदरवार हेर्ने अधिकृत
महाप्रतिहार : राजदरबार हेर्ने प्रमुख
ढुटक : राजघोषणा प्रचार प्रसार गर्ने
युवराज : भावी राजा

दुत : कृषि, वन, सिँचाइ व्यापार हेर्ने ।

मल्लकालिन पदहरू:

चौतारा : प्रधानमन्त्री
अमात्य : मन्त्रीसरहको पद
द्वारे : गाउँको झगडा हेर्ने
प्रधान : टोल हेर्ने अधिकारी
खरदार : देशभरिको भ्रमण गरी न्याय दिने
थकाली : पञ्चको मुख्य व्यक्ति
उमरा : सैनिक अधिकृत
कोटनायक : किल्ला रक्षक
सामन्त : प्रशासक
उभय : सैनिक अधिकारी
छेभण्डेल : राजाको भण्डार वा अन्नको व्यवस्था गर्ने
चरिदार : अनुसन्धान अधिकृत
कोतवाल : शान्ति सुरक्षा हेर्ने
टक्सारी : सिक्का छाप्ने

गम्भिर अपराध

चोरी, परस्त्रीहरण, राजद्रोह, गौहत्या, वालहत्या, स्त्रीहत्या, पितृहत्या, गुरुहत्या

निकायहरू

ढाल्पा : कुलो, नहर आदिको रेखदेख गर्ने निकाय
विषय : जिल्ला
पञ्चसमुच्चय : सानातिना झगडा हेर्ने, बुढापाकाको समूह,
भारदारीसभा : राजसभा
टकसारी : मुद्रा टकसरी गर्ने स्थान

४.२ मध्यकाल (वि.सं. १८२५-२००७)

पृथ्वीनारायण शाहले नेपालको पहिलो चरणको एकीकरण वि.सं. १८२६ (सन् १७६८) मा पूरा गरेका थिए । त्यस बेला राजाहरूले हिन्दूधर्मअनुसार शासन गर्दथे । राजा प्रशासनका सर्वेसर्वा थिए । शासन केन्द्रीकृत थियो । राजाले आफ्ना प्रियपात्रलाई प्रशासनका महत्त्वपूर्ण पदमा नियुक्ति गर्दथे । यस कालको अन्ततिर नै राजालाई शक्तिहीन बनाएर राणा परिवारको निरंकुश जहानियाँ शासन चलेको थियो ।

द्रव्य शाहलाई गोरखा विजय गर्न सघाएका अर्याल, पाण्डे, खनाल, पन्त, बोहरा र राना छ थरहरूलाई प्रशासनका महत्त्वपूर्ण पदमा पहिलो मौका दिइन्थ्यो । राणाकालको उदयपछि थरघरको स्थानमा कुँवर (राणा), बस्नेत र थापाको वर्चश्व कायम भएको थियो । यसकालमा कार्यपालिका, व्यवस्थापिका र न्यायपालिकाको

छुट्टै व्यवस्था थिएन । सबै अधिकार राजा वा राणामा निहित थियो । यद्यपि शासन सञ्चालनमा सल्लाह र परामर्श लिन भारदारको व्यवस्था थियो भने दैनिक कार्य सञ्चालनका लागि प्रशासनको व्यवस्था थियो ।

भारदारी पदमा नियुक्ति हुने कर्मचारी तुलनात्मक रूपमा राजा/राणाका नजिक हुन्थे । त्यस्ता पदमा गुरु, चौतारिया, काजी, सरदार, कपरदार, खजाञ्ची, ददा, द्वारे थिए । प्रशासकीय धर्माधिकार, पुरोहित, कप्तान, मीरमुन्सी, वकिल, सुब्बा, डिट्ठा, खरदार, मुखिया कोतबाल, विचारी, दरोगा, तहविलदार उमराओ, कोते जमदारजस्ता पदहरू थिए । यस कालमा गरिएका महत्त्वपूर्ण प्रशासकीय कार्य यसप्रकार रहेका छन् :

- पृथ्वीनारायण शाहले योग्य र सक्षम व्यक्तिलाई नियुक्ति र पदोन्नति गर्दै जाने उद्देश्यले सैनिक सेवा मार्फत पजनी प्रणालीको सुरुवातका साथै युद्धमा वीरगति प्राप्त गर्ने सैनिकहरूका परिवारहरूलाई उनका सन्तानहरू नहुर्किउन्जेलसम्म भत्ताको रूपमा जग्गा प्रदान गर्ने मरवट नीति अबलम्बन गरेका,
- राणा प्रधानमन्त्री रणोद्विप सिंहले कर्मचारीहरूलाई नगद ऋण दिने उद्देश्यले तेजारथ अड्डा स्थापना,
- वीरसमसेरले दौडाहा प्रथाको सुरुवात गरी प्रशासन सुधारको प्रयत्न गरेका,
- वि.सं. १९५० मा प्रशासकीय कार्य व्यवस्थित गर्न तराईमा १२ र पहाडमा २३ गरी ३५ जिल्लामा देशको भौगोलिक विभाजन वीर समसेरले गरे । जसअनुरूप जिल्लामा प्रमुख प्रशासकको रूपमा वडा हाकिमको व्यवस्था,
- देवसमसेरले कार्यालय समय १०-०५ निर्धारण गरेका,
- वि.सं. १९७४ मा खड्ग निशानको छाप चन्द्रसमसेरले चलनमा ल्याए,
- सरकारी सेवामा प्रवेश गर्न चार पास गर्नुपर्ने व्यवस्था गरी कर्मचारीलाई तालिम दिने व्यवस्थाको सुरुवात,
- भीम समसेरले शनिबार बिदा दिने र कार्यालय समय १० बजे बिहानदेखि ४ बजे साँझसम्म कायम गर्नुका साथै काठमाडौँको डिल्लीबजारमा छरिएर रहेका सरकारी अड्डाहरूलाई एकै ठाउँमा राख्ने व्यवस्था गर्दै चारखाल अड्डाको स्थापना,
- जुद्ध समसेरले सैनिक द्रव्य कोष खडा गरे । सैनिक र निजामती कर्मचारीलाई निवृत्तिभरण दिने व्यवस्था गरे ।

विशेषता

राज्य सञ्चालनको सम्पूर्ण अधिकार राजामा निहित थियो । प्रशासनका महत्त्वपूर्ण पदहरू ६ थरघरका व्यक्तिहरूलाई शाह राजाहरूले सुरक्षित गरेका थिए । राणा कालमा यस्ता पदहरू राणा परिवारका सदस्यहरूलाई सुरक्षित गरिएका थिए । कर्मचारीको पजनी वार्षिक रूपमा गरिन्थ्यो र कर्मचारीलाई जिन्सी (बाली) र नगद तलब दिइन्थ्यो । सेना, न्याय र निजामती पदमा एकै पदाधिकारी रहने गर्दथे । राणाकालमा खर्च भई बचेको रकम प्रधानमन्त्रीको निजी ढुकुटीमा जान्थ्यो ।

प्रशासनिक नियम, कानुन पद्धति स्पष्ट थिएन, चाकडी प्रथा उच्च रूपमा थियो । शासकको इच्छामा कर्मचारीको नियुक्ति, सरुवा बढुवा, सेवा सुविधा निर्धारण हुन्थे । खासगरी प्रशासन केन्द्रीकृत, परमपरावादी र व्यक्तिमुखी थियो । राणा कालमा पद शृङ्खला प्रधानमन्त्री, मुख्तियारी, डाइरेक्टर जनरल, बडाकाजी, काजी, सरदार, मीरसुब्बा, सुब्बा, नायव सुब्बा, खरिदार, डिट्ठा, मुखिया, नायब मुखिया, राइटर, नायब राइटर, बहिदार कायम गरिएको थियो ।

शाहकालीन पदहरू :

काजी : विभागका प्रमुख र क्षेत्रीय प्रमुख
चौतारिया : जङ्गी सेवाका क्षेत्रीय र केन्द्रीय प्रमुख
खजाञ्ची : सरकारी खजानाको हाकिम
मन्त्री : राजालाई सल्लाह दिने कार्यपालिका प्रमुख
सरदार : अडिटर औषधालयको प्रमुख
कपरदार : राजपरिवारको कपडा, गहनाको व्यवस्था गर्ने
मिरमुन्सी : विदेशी वा छिमेकी मुलुकसँग सम्बन्ध स्थापित गर्ने
चोवदार : चौकीदार, दरबान
वकिल :छिमेकी मुलुकमा नेपालका राजाको प्रतिनिधि
सुब्बा : जिल्लाका निजामती कर्मचारीहरूको प्रमुख
द्वारे : सरकारी कार्यलयका पाले, पहरेदार आदि

राणाकालीन प्रशासनिक अड्डा :

खड्ग निशाना अड्डा : श्री ३ को सचिवालय /प्रधानमन्त्रीको कार्यालय (चन्द्रसमसेर)
मुन्सीखाना : परराष्ट्र मामिलासम्बन्धी कार्य गर्ने अड्डा (भीमसेन थापा, रण बहादुर शाह)
कुमारीचोक : लेखापरीक्षण र नियन्त्रणसँग सम्बन्धित (पृथ्वीनाराण शाह)
जङ्गी बस्दोवस्ती अड्डा : सैनिक प्रशासनसम्बन्धी
कमाण्डरी कितावखाना : सरकारी कर्मचारीको अभिलेख राख्ने
विन्तिपत्र निक्सारी अड्डा : न्यायसम्बन्धी कार्य गर्ने सर्वोच्च अड्डा
मुलुकी बन्दोवस्ती अड्डा : देशको प्रशासन सञ्चालन र निरीक्षण गर्ने
कडेंलचोक : गरगहनाको व्यवस्था गर्ने (जंगबहादुर राजा)

४.३ आधुनिक काल (वि.सं. २००७–२०६३)

मध्यकालीन निरङ्कुशतन्त्र चाकडी, भनसुन, मनपरीढङ्गले निजामती कर्मचारीको भर्ना, अवैज्ञानिक बढुवा एवम् सरुवा र आवश्यक योग्यता भएका कर्मचारी आदिको अभावको अवस्थाबाट मुलुक प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीमा प्रवेश गर्दा देशमा प्रशासनिक क्षेत्र मजबुत थिएन । यसै तथ्यलाई मनन गरी २००७ सालको राजनीतिक

परिवर्तनसँगै प्रशासन सुधार प्रारम्भ गरियो। २००७ सालको परिवर्तनपछिको मन्त्रिमण्डलका गृहमन्त्री रहेका वि.पि. कोइरालाले गृह मन्त्रालयमा प्रशासनिक प्रमुखको रूपमा सचिव पदको सिर्जना गरेका थिए । नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७ को व्यवस्थाबमोजिम २००८ असार १ मा निजामती कर्मचारीको नियुक्ति निष्पक्ष र तटस्थरूपमा स्वतन्त्र निकायबाट गर्ने उद्देश्यले लोकसेवा आयोगको स्थापना भएको थियो। २००९ मा भारतीय प्रशासन विद् एन एम बुचको अध्यक्षतामा प्रशासन सुधारका लागि समिति बन्यो र सुधारका लागि सुझावहरू दियो ।

२०१३ सालमा तत्कालीन प्रधानमन्त्री टंकप्रसाद आचार्यको अध्यक्षतामा प्रशासन पुनर्गठन योजना आयोग बन्यो। यस आयोगले निजामती प्रशासनको सुधार र विकासको निमित्त आधारशिला स्थापना गर्‍यो। यस आयोगको सुझावबमोजिम सर्वप्रथम निजामती सेवा ऐन र नियमावलीको व्यवस्था गरी कानुनीकरण, लोकसेवा आयोगबाट सिफारिस भएको व्यक्तिमात्र निजामती सेवामा प्रवेश गर्न पाउने, योग्यताका आधारमा श्रेणीकरणका लागि तालिमको व्यवस्था गरी दक्षता अभिवृद्धीकरण, सङ्गठनको थपघट गरी सङ्गठनको सामयिकीकरण, सेवा समूह व्यवस्था गरी व्यवसायिकीकरण गर्नेजस्ता कार्यहरू गरिए। २०१५ मा लोकसेवा आयोगले योग्यताप्रणाली अनुरूप भर्ना आरम्भ गरेसँगै निजामती प्रशासनमा औपचारिकरूपमा योग्यता प्रणालीको आरम्भ भएको हो। २०१८ वैशाख १ मा नेपाललाई १४ अञ्चल ७५ जिल्लामा विभाजन गरिएसँगै प्रशासनिक संरचना समेत सोही अनुरूप पुन:संरचना भयो। सबै जिल्लामा प्रशासनिक एकाइहरू स्थापना भए। अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धसमेत विकास र विस्तार हुँदै जाँदा विदेशमा कुटनीतिक निकायहरूको स्थापना भयो । २०२२ सालमा जिल्लास्थित प्रशासकीय प्रमुखका रूपमा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको व्यवस्था गरियो । यसपछि राजनीतिक शासन प्रणालीसँगसँगै २०२५ सालमा वेदानन्द झाको अध्यक्षतामा प्रतिबद्ध प्रशासन प्रणालीको विकास गर्ने उद्देश्यले र २०३२ सालमा भेषबहादुर थापाको अध्यक्षतामा विकास प्रशासनलाई सक्षम बनाउने उद्देश्यले प्रशासन सुधारका प्रयास भए जसले प्रशासनलाई आधुनिक बनाउन थप सुधारहरू गर्न सम्भव तुल्यायो । २०४७ सालको प्रजातान्त्रिक सरकारले उदार र प्रजातान्त्रिक नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ल्याएपछि नेपालको प्रशासनमा सुधार र आधुनिकीकरण गर्न २०४८ सालमा तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाको अध्यक्षतामा उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार आयोग बनायो। आयोगले आफ्नो प्रतिवेदनमा नेपालको प्रशासन सुधारका लागि देहायबमोजिमका सुझावहरू पेश गरेको थियो ।

१. सरकारका कार्यक्षेत्रमा सङ्कुचन एवम् सरकारी नियन्त्रण खुकुलो गर्दै जनजीवनका क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको सहभागितालाई उत्प्रेरित गर्नुपर्ने
२. प्रशासकीय सङ्गठनको पुनर्गठन गर्नुपर्ने
३. सुधार कार्यक्रमको अनुगमन प्रक्रियालाई सुनिश्चित गर्ने

४. योजना र विकास प्रक्रियामा पुनर्गठन गर्नुपर्ने
५. निजामती सेवालाई विशेषज्ञ सेवा बनाउनुपर्ने
६. कर्मचारीको वृत्ति विकास, सरुवा र पदस्थापनलाई व्यवस्थित गर्न तथा कर्मचारीको सेवा सुरक्षामा जोड दिइनुपर्ने
७. निजामती सेवाको ऐन नियममा समसामयिक सुधार गर्न तथा कर्मचारीको कार्यविवरण लागु गर्न तथा कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा सुधार गर्न जोड गर्नुपर्ने
८. प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीमा मन्त्री र निजामती कर्मचारीहरूबिचको सम्बन्ध व्यवस्थापन गर्नुपर्ने
९. सरकारी कार्यप्रणाली र कार्यविधिमा सरलीकरण गरी उत्पादक बनाउनुपर्ने
१०. विकेन्द्रीकरण तथा निजीकरण गर्ने
११. भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने

आयोगले दिएका केही सुझावहरूका आधारमा निजामती सेवा ऐन, २०४९ र नियमावली २०५० जारी गरी कार्यान्वयन गरियो जसले गर्दा नेपाल सरकारको कार्य क्षेत्रमा कमी आएको र सेवा प्रवाहका क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको संलग्नता बढ्न गएको छ । कर्मचारीको सशक्तीकरण, सेवाको सुरक्षा, वृत्ति विकासका अवसर विस्तार, ट्रेड युनियनको व्यवस्था भएको छ । यद्यपि सुधार सधैँका लागि पर्याप्त हुँदैन, यो निरन्तर प्रक्रिया हो । यसै समयमा २०५५ मा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ लागु गरी स्थानीयस्तरसम्म प्रशासनिक संयन्त्रको प्रभावकारितामा जोड दिइएको पाइन्छ। निजामती सेवामा सुधारका लागि आ.व. २०५७/५८ मा शासकीय सुधार परियोजना सञ्चालनमा आयो र त्यसले समावेशी निजामती सेवा बनाउन पहल गरेको थियो ।

४.४ उत्तरआधुनिक काल (वि.सं. २०६३ देखि हालसम्म)

प्रशासन सुधारको निरन्तरताको चरणमा दोस्रो जनआन्दोलनको परिणामस्वरूप लोकतन्त्रको स्थापनापश्चात निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दोस्रो संशोधन (२०६४/४/२३) ले निजामती सेवालाई समावेशी, लैंगिकमैत्री र सेवाग्राहीउन्मुख बनाएको छ । सेवालाई समावेशी बनाउनका लागि नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ अनुरूप निजामती सेवा ऐनमा महिला, आदिवासी जनजाति, मधेसी, दलित, अपाङ्ग, पिछडिएको क्षेत्रका लागि खुल्ला प्रतियोगिताद्वारा पूर्ति हुने पदमध्ये पैंतालीस प्रतिशत पद छुट्याई सो प्रतिशतलाई एक सय मानी उल्लिखित विभिन्न समूहहरूका लागि क्रमशः ३३, २७, २२, ९, ५ र ४ प्रतिशत आरक्षण गरिएको छ। ऐनमा महिलाका लागि विभिन्न शीर्षकमा सकारात्मक विभेदको व्यवस्था पनि गरिएको छ। २०६४ सालमा सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ जारी गरी राजनीति र प्रशासनबिच सीमांकनका साथै मुख्य सचिव, सचिव, विभागीय प्रमुख, कार्यालय प्रमुखलगायतका पदाधिकारीहरूको जिम्मेवारी किटानका अतिरिक्त नागरिक वडापत्र,

सरकारी निकायले वेबसाईट प्रयोग गर्ने, कम्प्युटरकृत सूचना प्रविधिलाई व्यवहारमा ल्याउनेलगायतका व्यवस्थामार्फत सार्वजनिक प्रशासन र सार्वजनिक सेवाको सुदृढीकरण गरेको छ । २०६५ सालमा नेपाललाई सङ्घीय गणतन्त्रको ढाँचाअनुसारको प्रशासनिक संयन्त्र र संरचना बनाउन सरकारलाई सिफारिस गर्नका लागि सामान्य प्रशासन मन्त्रीको अध्यक्षतामा उच्चस्तरीय प्रशासन पुनःसंरचना आयोग गठन भएको, जसले नेपाली सेना र नेपाल प्रहरीबाहेक सार्वजनिक प्रशासन क्षेत्रको समग्र सुधारका लागि सरकारसमक्ष महत्त्वपूर्ण सिफारिसहरू पेश गरेको थियो । साथै २०७० मा प्रशासकीय अदालतका अध्यक्ष काशीराज दाहालको संयोजकत्वमा उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार सुझाव समिति, २०७० गठन भएको । सो समितिले प्रशासन सुधारका लागि समग्र शासन व्यवस्थामा परिवर्तनका लागि सुझाव प्रतिवेदन प्रस्तुत गरेको छ । यो प्रतिवेदन कार्यान्वयन लगायतका सुधारका कार्यहरू गर्नका लागि नियमित संरचनाको रूपमा कार्य गर्न स्थायी प्रकृतिको प्रशासन सुधार कार्यान्वयन तथा अनुगमन समिति गठन भएको छ ।

२०७२ असोज ३ मा संविधानसभाबाट संविधान जारी भएसँगै नेपाल सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा प्रवेश गरेको छ । नेपालको संविधानले नेपालको मूल संरचना सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको हुने व्यवस्था गरेको छ । सोही बमोजिम तीन तहहरूबिच स्वशासन र साझा शासनको अवधारणा अनुरूप राज्यशक्तिको बाँडफाँड समेत गरिएको छ । वर्तमान संविधानको धारा २८५ ले सङ्घीय सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय सरकारले आ-आफ्नो प्रशासन सञ्चालनका लागि निजामती र अन्य सरकारी सेवाको गठन र सञ्चालन गर्न सक्ने अधिकार दिएको छ । कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७५ बमोजिम निजामती सेवामा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहमा समायोजन गरी सङ्घीय ढाँचाअनुरूप नै प्रशासनको पुनःसंरचना सम्पन्न भएको छ । जसअन्तर्गत केन्द्रमा सङ्घीय सरकार, सात प्रदेश सरकार र ७५३ स्थानीय तहअन्तर्गत विविध निकायहरू खडा गरी प्रशासनिक व्यवस्था सञ्चालन गरिएको छ र सेवाप्राप्त गर्नु आम नागरिकको हक हो भन्ने मान्यतालाई आत्मसात गर्दै प्रशासनिक संयन्त्रलाई सेवाग्राहीमुखी बनाउने प्रयास पनि भएको छ ।

नेपालको सार्वजनिक प्रशासन देशको जनसङ्ख्याको तुलनामा ठुलो छैन । यसले सरकारका निर्णयहरू कार्यान्वयन गर्ने र जनतालाई सेवा पुऱ्याउने कार्य राजनीतिक उथलपुथल एवम् कमजोर आर्थिक अवस्थामा पनि निरन्तर रूपमा सम्पादन गर्दै आएको छ । वर्तमानमा सङ्घीयता अवलम्बनसँगै नागरिकको घरआँगनमा अधिकारसम्पन्न प्रशासनिक निकायको व्यवस्था भएको छ । यसबाट नागरिकहरूले नजिकैको निकायबाट नियमित, विकासात्मक र आकस्मिक सेवालगायतका शासकीय लाभहरू सरल, सहज, मितव्ययी, गुणस्तरीय र प्रभावकारीरूपमा प्राप्त गर्दै प्रशानिक संयन्त्रको सक्रियतामार्फत शासन प्रणालीमा अधिक जनसहभागिता

सुनिश्चित हुने देखिन्छ ।

४.५ नेपालको सार्वजनिक प्रशासनको विद्यमान संरचना

वर्तमान संविधानको धार ५६ ले राज्यको मूल संरचना सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको रहने व्यवस्था गरेको छ । सोही अनुरूप नेपालको सार्वजनिक प्रशासनको विद्यमान संरचनासमेत तीन तहमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

१. **सङ्घीय प्रशासनिक संरचना** : सङ्घीय सरकारसँग प्रत्यक्ष सरोकार र सम्बन्ध भएका अर्थात सङ्घीय सरकारका गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने प्रशासनिक संरचनाहरू नै केन्दीय प्रशासनिक संरचना हुन् । नेपालको संविधानको अनुसूची ५, ७ र ९ तथा अवशिष्ट अधिकार समेतको अभ्यास गर्ने यी संरचनाहरूले केन्द्रीय नीति निर्माणमा सहयोग, स्वीकृत नीति तथा कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन, सेवा प्रवाह, मातहतका तथा अन्य निकायहरूलाई निर्देशन, नियन्त्रण, समन्वय, सुपरिवेक्षणलगायतका कार्यहरू गर्दछन् । यस अन्तर्गत राष्ट्रपतिको कार्यालय, उपराष्ट्रपतिको कार्यालय, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, नेपाल सरकारका विभिन्न मन्त्रालयहरू तथा यिनका मातहतका विभाग, सचिवालय, कार्यालयहरू, तीन तहको न्यायपालिका, संवैधानिक निकायहरू, सङ्घीय संसद, निजामती सेवा, नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी आदि पर्दछन् ।

२. **प्रादेशिक प्रशासनिक संरचना** : नेपालको संविधानको अनुसूची ४ मा नेपालमा ७ ओटा प्रदेश रहने व्यवस्था गरेको छ । प्रदेश सरकार अन्तर्गत रही संविधानको अनुसूची ६, ७ र ९ बमोजिमका कार्याहरू सञ्चालन गर्ने प्रशासनिक संरचनाहरू प्रादेशिक प्रशासनिक संरचना हुन् । यस अन्तर्गत सातै प्रदेशका प्रदेश प्रमुखको कार्यालय, मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसहित विभिन्न प्रादेशिक मन्त्रालयहरू तथा यिनका मातहतका निकाय र कार्यालय, प्रदेश सभा, प्रदेश प्रहरी आदि पर्दछन् ।

३. **स्थानीय प्रशासनिक संरचना** : स्थानीय तहअन्तर्गत गाउँपालिका, नगरपालिका र जिल्ला सभा पर्दछन् । हाल नेपालमा ७७ जिल्ला सभा, ६ महानगरपालिका, ११ उपमहानगरपालिका, २७६ नगरपालिका र ४६० गाउँपालिका गरी ७५३ स्थानीय तह रहेका छन् । यिनै स्थानीय तह अन्तर्गत रही संविधानको अनुसूची ८ र ९ बमोजिमका प्रशासनिक कार्य सञ्चालन गर्ने संरचनाहरू स्थानीय प्रशासनिक संरचना हुन् । यसअन्तर्गत गाउँ कार्यपालिका, नगरकार्यपालिका, वडा कार्यालयहरू, न्यायिक समिति, जिल्ला सभा, गाउँसभा, नगरसभा, नगर प्रहरी तथा अन्य स्थानीय सेवाहरू पर्दछन् ।

परिच्छेद : पाँच

नेपालको आर्थिक विकास

नेपाल विकासोन्मुख मुलुक हो । संयुक्त राष्ट्र सङ्घले सन् १९७१ मा नेपाल अतिकम विकसित राष्ट्र भएको उल्लेख गरेको थियो । नेपालमा न्यून प्रतिव्यक्ति आय, राष्ट्रिय आम्दानीको असमान वितरण, अधिकांश जनताहरू कृषिमा निर्भर रहनु तथा रोजगारीमूलक व्यावसायिक शिक्षाको अभाव आदि कारणहरूले गर्दा नेपाल विश्वका गरिब मुलुकहरूमा रहँदै गएको हो । गरिबीका अन्य कारणहरूमा बसाइँसराइ, शिक्षाको अभाव, जनचेतनाको अभाव, अत्यधिक जनसङ्ख्या वृद्धि, भूपरिवेष्ठित अर्थतन्त्र, आयातमा बढी जोड तथा प्राकृतिक साधनहरूको उचित सदुपयोगको अभाव आदि रहेका छन् ।

धान रोप्नका लागि खेत सम्याउदै किसान

कृषिमा आधारित जनसङ्ख्या, विप्रेषणमा आधारित अर्थतन्त्र, गरिबी, भूपरिवेष्ठित अर्थतन्त्र, अल्पविकसित देश, राष्ट्रिय आयको असमान वितरण, असन्तुलित क्षेत्रीय विकास, प्राकृतिक स्रोतको अल्प उपयोग, सानो आकारको वैदेशिक व्यापार, मिश्रित अर्थतन्त्र, विदेशी सहायतामा निर्भर अर्थतन्त्र, मानव संसाधनको न्यून विकास, प्रचुर सम्भावनाबिच न्यून पर्यटकीय व्यवसाय, सांस्कृतिक सम्पदाको न्यून उपयोग, न्यून ऊर्जा उपयोग, न्यून आर्थिक विकास दर आदि वर्तमान नेपालको उन्नत आर्थिक विकासमा बाधकको रूपमा रहेका छन् ।

५.१ नेपालमा योजनाबद्ध विकास

निश्चित लक्ष्य तथा उद्देश्यप्राप्त गर्न निश्चित समयावधिभित्र केन्द्रीय अधिकारीहरूद्वारा नियोजित रूपले गरिने अर्थतन्त्रमाथिको नियन्त्रण तथा निर्देशन नै योजना हो ।

योजनामा पूर्ण रोजगारी, असमानता घटाउँदै जाने, गरिबी घटाउने, साधनस्रोतको सदुपयोग गर्ने, आर्थिक विकासको गति तीव्र बनाउने, सन्तुलित विकास प्रोत्साहित गराउने, आत्मनिर्भरतातर्फ उन्मुख हुने, सामाजिक सुरक्षा र आर्थिक स्थिरता प्रदान गर्ने जस्ता उद्देश्यहरू अन्तर्निहित हुन्छन् ।

नेपालमा योजनाको इतिहास त्यति धेरै पुरानो छैन । १०४ वर्षसम्म नेपालको शासनको बागडोर राणाहरूले हातमा लिए पनि योजनाबद्ध विकासका लागि खास कदमहरू चालेनन् । यद्यपि राणा प्रधानमन्त्री जुद्धसमसेरले २० वर्षीय योजनाको घोषणा गरेका थिए । तर यसलाई कार्यान्वयनमा ल्याइएन । राजनैतिक स्थिरता र दिशाबोध स्पष्ट नभएका कारणले गर्दा २००७ सालपछि आर्थिक योजनाको सुरूवात नभए तापनि यस सम्बन्धमा प्रशस्त गृहकार्यहरू भए । २००८ सालमा पहिलोपल्ट बजेटको व्यवस्था भयो । वि.सं. २०१३ सालदेखि नेपालमा योजनाबद्ध विकासको थालनी भएको हो । यी विभिन्न योजनाहरूलाई सङ्क्षेपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ :

५.१.१ प्रथम पञ्चवर्षीय योजना (२०१३–२०१८)

प्रथम पञ्चवर्षीय योजना वि.सं. २०१३ साल आश्विन १ गतेदेखि सुरु भई २०१८ साल श्रावण मसान्तसम्ममा पूरा भएको थियो ।

उद्देश्य

(क) उत्पादन र रोजगारी वृद्धि गर्ने

(ख) भेदभावरहित तरिकाले जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने

(ग) भविष्यमा योजनाहरूका लागि पूर्वाधार तयार गर्ने क्रममा आवश्यक आर्थिक सर्वेक्षणहरू सम्पन्न गर्ने

प्राथमिकता

(क) यातायात र सञ्चार

(ख) सिँचाइ ऊर्जा र वन

(ग) कृषि तथा कृषिजन्य

(घ) सामाजिक सेवा

(ङ) उद्योग, खानी र पर्यटन

५.१.२ दोस्रो त्रिवर्षीय योजना (२०१९–२०२२)

दोस्रो त्रिवर्षीय योजना २०१९ सालदेखि सुरु भई २०२२ सालमा पूरा भयो ।

उद्देश्य

(क) बढ्दो जनसङ्ख्याको आवश्यकता पूरा गर्न कृषि तथा औद्योगिक क्षेत्रको उत्पादन वृद्धि गर्ने

(ख) मूल्य स्थिरता कायम गरी विकासको वातावरण सिर्जना गर्ने

(ग) श्रममूलक प्रविधिको प्रयोग गरी रोजगारीका अवसरहरू बढाउने

(घ) न्यायोचित सामाजिक व्यवस्था कायम गर्ने

प्राथमिकता

(क) यातायात र सञ्चार

(ख) सामाजिक सेवा

(ग) उद्योग, खानी तथा पर्यटन

(घ) कृषि, सिँचाइ, वन तथा खानेपानी

(ङ) ऊर्जा (Energy)

(च) विविध

५.१.३ तेस्रो पञ्चवर्षीय योजना (२०२२–२०२७)

तेस्रो पञ्चवर्षीय योजना वि.सं. २०२२ सालमा सुरु भई २०२७ सालमा समाप्त भएको थियो । यस योजनाले १५ वर्षभित्र राष्ट्रिय उत्पादनलाई दोब्बर गर्ने लक्ष्य लिएको थियो । यसअनुसार राष्ट्रिय आयमा १९ प्रतिशत, प्रतिव्यक्ति औसत आय ९ प्रतिशत, खाद्यान्न उत्पादनमा १५ प्रतिशत र नगदेबालीमा ७३ प्रतिशतले वृद्धि गर्ने लक्ष्य रहेको थियो ।

उद्देश्य

(क) कृषि क्षेत्रको खाद्यान्न उत्पादनमा वृद्धि ल्याउने

(ख) कृषिमा व्यवस्थामूलक सुधार गर्ने

(ग) आधारभूत क्षेत्रहरू विकास गर्दै लैजाने

(घ) औद्योगिक विकासको पूर्वाधार सिर्जना गर्ने

(ङ) वैदेशिक व्यापारमा विविधता ल्याउने

(च) सामाजिक आवश्यकता पूरा गर्दै जाने

प्राथमिकता

(क) यातायात र सञ्चार

(ख) कृषि, सिँचाइ, वन तथा खानेपानी

(ग) उद्योग

(घ) सामाजिक सेवा

(ङ) अन्य (विविध)

५.१.४ चौथो पञ्चवर्षीय योजना (२०२७-२०३२)

चौथो पञ्चवर्षीय योजना वि.सं. २०२७ सालमा सुरु गरी २०३२ सालमा पूरा भयो ।

उद्देश्य

(क) उत्पादन वृद्धिमा अधिकतम जोड दिने

(ख) विकासका आधारभूत आवश्यकताहरू पूरा गर्दै लैजाने

(ग) व्यापार विविधीकरण र व्यापार विस्तारमा अधिक महत्त्व प्रदान गर्ने

(घ) आर्थिक स्थिरता र विकास गतिमा गतिशीलता ल्याउने

(ङ) श्रमशक्तिको अधिकतम उपयोग र जनसङ्ख्या नियन्त्रणतर्फ ध्यान दिने

(च) शोषणरहित समाज सिर्जनाको आधार तयार पार्ने

प्राथमिकता

(क) यातायात र सञ्चार

(ख) कृषि, भूमिसुधार तथा वन

(ग) उद्योग, वाणिज्य, खानी तथा विद्युत्

(घ) पञ्चायत, शिक्षा, स्वास्थ्य र अन्य सामाजिक सेवाहरू

(ङ) तथ्याङ्क

५.१.५ पाँचौं पञ्चवर्षीय योजना (२०३२-२०३७)

उद्देश्य

(क) जनसाधारणहरूका लागि आवश्यक पर्ने उत्पादन वृद्धिमा जोड दिने

(ख) श्रमशक्तिको अधिकतम उपयोग गर्ने

(ग) प्रादेशिक सन्तुलन कायम गरी प्रादेशिक एकीकरणतर्फ जोड दिने

प्राथमिकता

(क) कृषि, भूमिसुधार, सिँचाइ, वन, भूसंरक्षण र पुनर्वास

(ख) यातायात र सञ्चार
(ग) उद्योग, वाणिज्य, विद्युत् तथा खानी
(घ) सामाजिक सेवा (शिक्षा, स्वास्थ्य आदि)

५.१.६ **छैटौँ पञ्चवर्षीय योजना** (२०३७–२०४२)

उद्देश्य

(क) उत्पादन वृद्धिदरमा तीव्रता ल्याउने
(ख) उत्पादनशील रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने
(ग) जनताको न्यूनतम आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्ने

प्राथमिकता

(क) कृषि, सिँचाइ तथा वन
(ख) उद्योग, खानी र विद्युत्
(ग) सामाजिक सेवाहरू
(घ) यातायात र सञ्चार

नीतिहरू

(क) कृषि क्षेत्रको विकासतर्फ विशेष जोड दिइने
(ख) साना, घरेलु र कुटीर उद्योगहरूको विकासलाई महत्त्व दिने
(ग) निकासी व्यापार र पर्यटनको विकासमा जोड दिने
(घ) प्राकृतिक स्रोत सम्पादको संरक्षण र जलस्रोतको विकासतर्फ विशेष ध्यान दिइने
(ङ) तयारी आधारशीलाको पूर्ण उपयोग गरिने
(च) अर्थतन्त्रको सोचन क्षमता (Absorptive Capacity) विस्तार र जनसङ्ख्या नियन्त्रण गर्ने नीतिहरू अनुसरण गरिने छ

रणनीति

(क) आर्थिक निर्णय विकेन्द्रीकरण
(ख) संस्थागत आधारहरूको विकास
(ग) सुदृढ तथा सक्षम विकास प्रशासन
(घ) तालिम प्राप्त जनशक्ति विकास
(ङ) निर्माण सामग्रीको आपूर्तिमा वृद्धि

५.१.७ **सातौँ पञ्चवर्षीय योजना** (२०४२–२०४७)

सातौँ पञ्चवर्षीय योजना वि.सं. २०४२ सालदेखि सुरु भई २०४७ सालमा पूरा भयो ।

उद्देश्य

(क) उत्पादन दरमा वृद्धि ल्याउने

(ख) उत्पादनशील रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने

(ग) जनताको न्यूनतम आवश्यकताहरू पूरा गर्दै लैजाने

प्राथमिकता

(क) कृषि, सिँचाइ तथा वन

(ख) उद्योग र विद्युत्

(ग) सामाजिक सेवाहरू

(घ) यातायात र सञ्चार

नीतिहरू

(क) कृषि क्षेत्रको विकासमा सर्वोपरि प्राथमिकता दिइने

(ख) वनसम्पादको विकास र भूसंरक्षणमा जोड दिने

(ग) जलस्रोतको विकासमा जोड दिने

(घ) घरेलु उद्योगको विकास तथा विस्तार प्रोत्साहित गरिने

(ङ) निकासी व्यापार प्रवर्द्धनका लागि अधिक जोड दिने

(च) पर्यटन विकासमा जोड दिने

(छ) जनसङ्ख्या वृद्धिदरमा नियन्त्रण गरिने

(ज) आर्थिक एकीकरण गर्ने

(झ) विकास प्रशासनलाई सुदृढ र सक्षम बनाउने

५.१.८ आठौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०४९–२०५४)

आठौँ पञ्चवर्षीय योजना वि.सं. २०४९ देखि २०५४ सम्म सञ्चालन भएको थियो। यस योजनाको प्रमुख उद्देश्यहरू निम्नानुसार थिए :

१) दिगो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने

२) गरिबी घटाउने

३) क्षेत्रीय असन्तुलन कम गर्ने

प्राथमिकता

(क) कृषि सघनता र विविधीकरण

(ख) ऊर्जा विकास

(ग) ग्रामीण पूर्वाधार विकास

(घ) रोजगारी सिर्जना र जनशक्ति विकास

(ङ) जनसङ्ख्या वृद्धिमा नियन्त्रण
(च) औद्योगिक विकास र पर्यटन प्रवर्द्धन
(छ) निर्यात विस्तार, विविधीकरण
(ज) समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व
(झ) विकास प्रशासनमा सुधार
(ञ) अनुगमन र मूल्याङ्कन

क्षेत्रगत नीतिहरू

(क) कृषि उत्पादन वृद्धिमा भौगोलिक क्षेत्रीय (Agro-ecological zone) उपयुक्ततालाई अधिक प्राथमिकता दिइने
(ख) लाभदायक र निर्यातमूलक कृषि उपजको व्यावसायीकरण र विविधीकरणतर्फ जोड दिने
(ग) औद्योगिक बाली उत्पादनमा उच्च प्राथमिकता प्रदान गर्ने
(घ) कृषि प्रसार कार्यमा प्रभावकारिता ल्याउने (गाउँले, कृषक कार्यकर्ताहरू उपयोग गरिने)
(ङ) कृषि उत्पादन र उत्पादनका साधनहरूबारेमा निजी क्षेत्रको सहभागिता वृद्धितर्फ अधिक महत्त्व प्रदान गरिने
(च) कृषि अनुसन्धान तथा कृषि प्रसारतर्फ जोड दिइने
(छ) कृषि लगानी प्रक्रियालाई सकेसम्म सरल बनाउने
(ज) सहकारीको विकास तथा विस्तारमा जोड दिइने

५.१.९ नवौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०५४–२०५९)

उद्देश्य

राष्ट्रको विकास अगाडि बढाउँदै लैजाने उद्देश्यअनुरूप २० वर्षे दीर्घकालीन विकास अवधारणासँग तादम्य कायम गरी राष्ट्रको प्रमुख चुनौतीको रूपमा रहेको गरिबीलाई दीर्घकालीन र प्रभावकारी रूपमा घटाउन 'गरिबी निवारण' गर्ने एकमात्र मूल उद्देश्य नवौँ योजनाले राखेको थियो ।

प्राथमिकता

(क) कृषि तथा वन
(ख) जलस्रोत
(ग) मानव संसाधन र सामाजिक विकास
(घ) औद्योगीकरण, पर्यटन विकास र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार
(ङ) भौतिक पूर्वाधार

नीति

(क) आर्थिक सुधारको प्रक्रिया अथवा पद्धति सुदृढ पार्दै आर्थिक वृद्धिदर फराकिलो बनाउँदै लगिने

(ख) दीर्घकालीन कृषि योजना कार्यान्वयन गरी कृषि क्षेत्रको विकास तथा विस्तार कार्यक्रम अगाडि बढाउने

(ग) भू-स्वामित्वको समस्या निराकरण गर्दै भूमिमाथि भूमिहीन किसानको पहुँच बढाउँदै कृषिको उत्पादकत्व बढाउने तथा कृषिमाथि आधारित उद्योगहरूको विकास तथा विस्तारद्वारा आम्दानी र रोजागारीका अवसरहरू सिर्जना गरी गरिबीको समस्या कम गर्दै लैजाने

(घ) जनसहभागितालाई मुख्य आधार बनाउँदै विकेन्द्रीकरण, स्थानीय विकास तथा मानवीय संसाधन विकासको माध्यमबाट पिछडिएका जाति जनजातिहरूको आर्थिक तथा सामाजिक उत्थान गर्ने

(ङ) उद्यमशील र सिपमूलक तालिमको सञ्चालन तथा विस्तारद्वारा स्वरोजगारी र रोजगारका अवसरहरू प्राप्त गर्न समर्थवान् जनशक्ति उत्पादन गरिने । त्यस्ता कार्यक्रमहरूलाई गरिबी निवारणको प्रमुख माध्यम बनाई प्राविधिक सहायता, सरसल्लाह, ऋण प्रवाहजस्ता सेवाहरू व्यापक रूपमा ग्रामीण तहसम्म विस्तार गरिने

(च) कृषि, घरेलु तथा साना उद्योग र पर्यटन क्षेत्रको विकासलाई ग्रामीण तहसम्म विस्तार गरी आय आर्जन र रोजगारीका अवसरहरूमा व्यापकता ल्याउने ।

(छ) साधनको सीमिततातर्फ ध्यान दिई साधनलाई सकेसम्म छिटो र ज्यादा प्रतिफल दिने, रोजगारीमूलक न्यायोचित वितरणलाई सघाउ पुऱ्याउने खालका कृषि, साना उद्योग र पर्यटनतर्फ केन्द्रित गरिने

(ज) वैदेशिक व्यापारमा निकासी व्यापारलाई अधिकतम प्रोत्साहित गरिने । व्यापार विविधीकरणको नीति अनुसरण गर्दा तुलनात्मक लाभ र प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण तयार गर्न कानुनी र संस्थागत पूर्वाधार विकास गर्दै लगिने

(झ) आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधारको व्यापक विकास तथा विस्तारद्वारा अर्थतन्त्रको उत्पादन र उत्पादन क्षमता बढाउँदै लैजाने

५.१.१० दसौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०५९-२०६४)

उद्देश्य

१. देशमा विद्यमान गरिबीको अवस्थाबाट उन्मुक्तिसहित एक सुसंस्कृत, आधुनिक एवम् प्रतिस्पर्धात्मक क्षमतायुक्त जनसमाज सिर्जना गर्ने (दीर्घकालीन उद्देश्य) ।

२. सरकार, स्थानीय निकाय, गैरसरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र र नागरिक समाजको संयुक्त सहभागितामा स्रोत साधनहरूको समुचित परिचालन गर्दै आर्थिक अवसर

एवम् रोजगारीका क्षेत्रहरू विस्तार गर्ने र सशक्तीकरण, मानवीय विकास, सुरक्षा तथा लक्षित कार्यक्रममार्फत महिला, दलित, दुर्गम क्षेत्रका बासिन्दालगायत अति गरिब एवम् पिछडिएका वर्गको साधन तथा आर्थिक उपलब्धिहरूमा पहुँच वृद्धि गर्दै आर्थिक, मानवीय एवम् सामाजिक परिसूचकहरूको सुधार गरी गरिबी घटाउने । (अल्पकालीन अथवा दसौँ योजनाको उद्देश्य)

विशेष जोड दिएका क्षेत्रहरू:

राष्ट्रिय प्राथमिकता, विद्यमान समस्या र विकास सम्भावनाका आधारमा दसौँ योजनामा विशेष जोड दिइने निम्नअनुसारका क्षेत्रहरू पहिचान गरिएका थिए:

क) कृषि विकास, प्राकृतिक स्रोतको दिगो व्यवस्थापन तथा जैविक विविधता

ख) ग्रामीण पूर्वाधारहरूको विकास तथा ग्रामीण ऊर्जा

ग) जनसङ्ख्या एवम् सामाजिक सेवा र आधारभूत सामाजिक सुरक्षा

घ) नीजि क्षेत्रको भूमिकामा पर्यटन, जलस्रोत, सूचना प्रविधि तथा औद्योगिक एवम् व्यापारिक क्षेत्रहरूको विकास

ङ) मानवीय संसाधनको विकास र महिला सशक्तीकरण

च) दलित, जनजाति तथा विपन्न वर्गको उत्थान एवम् रोजगारी तथा आधारभूत सुरक्षाका लागि लक्षित कार्यक्रम

छ) स्थानीय विकास तथा गैरसरकारी एवम् सामुदायिक संस्थाहरूको सुदृढीकरण

ज) दुर्गम क्षेत्र एवम् क्षेत्रगत विकासमा जोड

झ) ग्रामीण प्रविधिमा परिमार्जन एवम् उच्च प्रविधिको प्रयोग

ञ) सुशासनको प्रत्याभूति र अभिवृद्धि

ट) वातावरण संरक्षण तथा प्रवर्द्धन

ठ) राष्ट्रिय एवम् क्षेत्रीयस्तरका पूर्वाधारहरूको विकास

रणनीति

१. उच्च, दिगो र फराकिलो आर्थिक वृद्धि

(२) सामाजिक क्षेत्र र पूर्वाधार विकास

(३) लक्षित कार्यक्रम

(४) सुशासन

५.१.११ एघारौ त्रिवर्षीय अन्तरिम योजना (२०६४/६५–२०६६/६७)

जनआन्दोलन २०६२-६३ पछिको त्रिवर्षीय अन्तरिम योजनाले समृद्ध, आधुनिक र न्यायपूर्ण नेपालको निर्माण गर्ने दीर्घकालीन सोचअनुरूप रोजगारीमूलक, गरिबी निवारण उन्मुख फराकिलो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने; सुशासन प्रवर्द्धन तथा सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता बढाउन भौतिक पूर्वाधार विकासमा लगानी वृद्धि

गर्ने, सामाजिक विकासलाई जोड दिने; समावेशी विकास र लक्षित कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने उद्देश्यहरू लिएको थियो। भौतिक संरचनाहरूको पुनर्निमाण र पुनःस्थापना; द्वन्द्व प्रभावितहरूलाई राहत, पुनःस्थापना तथा सामाजिक एकीकरण र समायोजन; विकासका सबै संरचना, क्षेत्र र प्रक्रियाहरूमा उपेक्षित समुदाय, क्षेत्रको समावेशीकरण; कृषि, पर्यटन तथा उद्योगलाई टेवा पुग्ने विद्युत् विकास, सडक, सिँचाइ तथा सञ्चारजस्ता भौतिक पूर्वाधारको विकास तथा शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी सरसफाइको विकासमार्फत मानव संसाधनको विकासलाई योजनाले प्राथमिकता दिएको थियो।

५.१.१२ **बाह्रौँ त्रिवर्षीय योजना** (२०६७/६८–२०६९/७०)

दीर्घकालीन सोच

आगामी दुई दशकभित्रमा नेपाललाई अति कम विकसित मुलुकबाट विकासोन्मुख मुलुकमा रूपान्तण गरी क्रमशः समृद्ध, शान्त, न्यायपूर्ण नेपाल बनाउने यस योजनाको दीर्घकालीन सोच रहेको छ। यस अवस्थामा नेपालमा उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल भई गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या न्यून रहने छ र नेपाल एक समृद्ध आधुनिक राष्ट्रको रूपमा विकसित भएको हुने छ। देशका सबै क्षेत्रमा शान्ति र सुशासन कायम भएको अवस्था हुने छ। सबै नेपालीहरूले आफ्नो भविष्य सुनिश्चित गर्नका लागि समान अवसर उपयोग गरेका हुने छन्। समाजमा कानुनी, सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक, धार्मिक, आर्थिक, जातीय, लैंगिक, शारीरिक र भौगोलिकसमेतका सबै प्रकारका विभेद र असमानता अन्त्य भएको हुने छ।

लक्ष्य

सन् २०१५ सम्ममा सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरू प्राप्त गर्न सम्मानजनक र लाभजन्य रोजगारी सिर्जना गर्ने, आर्थिक असमानता घटाउने, क्षेत्रीय सन्तुलन हासिल गर्न र सामाजिक वञ्चितीकरणलाई हटाउँदै आम नेपालीको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने र दिगो आर्थिक वृद्धिमार्फत गरिबीलाई २१ प्रतिशतमा पुऱ्याउने लक्ष्य रहेको थियो।

उद्देश्य

रोजगारी केन्द्रित समावेशी तथा समन्यायिक आर्थिक वृद्धि गरी गरिबी निवारण र दिगो शान्ति स्थापनामा सघाउ पुऱ्याउँदै आमजनताको जीवनमा परिवर्तनको प्रत्यक्ष अनुभूति दिलाउनु यस योजनाको प्रमुख उद्देश्य रहेको थियो।

रणनीति

यस योजनाले समष्टिगत रणनीतिमा रोजगारी केन्द्रित फराकिलो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने भावी सङ्घीय प्रदेशहरू र क्षेत्रीय सन्तुलनलाई समेत ध्यानमा राख्दै विकासका पूर्वाधारहरू सिर्जना गर्ने; समावेशी तथा समन्यायिक विकास गर्ने;

मुलुकको आर्थिक सामाजिक रूपान्तरणलाई सघाउ पुऱ्याउने; सुशासन एवम् सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउने र विकासमा मूल प्रवाहीकरण गर्नेसमेतका निम्न रणनीतिहरू अघि सारेको थियो :

१. सरकारी, निजी, सामुदायिक र सहकारी सबै क्षेत्रको संयुक्त प्रयासमा रोजागरीमूलक तथा गरिबी निवारणउन्मुख दिगो र फराकिलो आर्थिक विकास हासिल गर्ने
२. देशको भावी सङ्घीय स्वरूपलाई टेवा पुऱ्याउने र प्रादेशिक आर्थिक वृद्धिसमेतलाई सहयोग पुग्ने गरी भौतिक पूवार्धार तयार गर्ने
३. दिगो शान्ति हासिल गर्न समावेशी तथा समन्यायिक विकासलाई जोड दिने
४. आर्थिक, सामाजिक सेवा सुदृढ गरी राज्यको आर्थिक सामाजिक रूपान्तरणमा सघाउ पुऱ्याउने
५. सुशासनको प्रत्याभूति गरेर सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी तुल्याउँदै विकास कार्यलाई नतिजामूखी बनाउने
६. निजी तथा सामुदायिक र सहकारी क्षेत्रको विकास र औद्योगीकरण, व्यापार तथा सेवा क्षेत्रलाई राष्ट्रिय विकासको प्रयासमा मूलप्रवाहीकरण गरी आर्थिक वृद्धि र स्थायित्व सुदृढ गर्ने

प्राथमिकताका क्षेत्रहरू

यस योजनाले निम्नलिखित प्राथमिकताका क्षेत्रहरूको पहिचान गरेको थियो :

१. भौतिक तथा सामाजिक पूर्वाधारहरूको सन्तुलित विकास
२. कृषि क्षेत्रको विकासलाई प्राथमिकता दिँदै पर्यटन, उद्योग र निर्यात व्यापारलाई महत्त्व दिई रोजगारी सिर्जना र आर्थिक वृद्धि गर्ने
३. उपेक्षित समुदाय, क्षेत्र र लिङ्गको समावेशीकरण गरी विकासमा टेवा पुऱ्याउन लगानी बढाउने
४. मानवीय जीवनयापनको निमित्त अत्यावश्यक सेवा (खानपानी, ऊर्जा, विद्युत्, सडक, सञ्चार, खाद्य सुरक्षा, औषधोपचार, शिक्षा) को उपलब्धता र निरन्तरतालाई सुनिश्चित गर्न यी क्षेत्रहरूमा आवश्यक लगानी अभिवृद्धि गर्ने
५. सुशासनको अभिवृद्धि गरी जनतालाई पुऱ्याउने सेवा सुविधा गुणस्तरयुक्त बनाई सुपथ मूल्यमा समयमा उपलब्ध गराउन जोड दिने
६. वातावरण संरक्षण गरी जलवायु परिवर्तनबाट पर्ने असर न्यून गर्ने र अवसरहरूको उपभोगमा ध्यान दिइने
७. राष्ट्रिय स्तरमा प्राथमिकता प्राप्त महत्त्वपूर्ण र आमजनतालाई प्रत्यक्ष राहत दिने कार्यक्रम र आयोजनाहरूलाई उच्च प्राथमिकता दिने

५.१.१३. तेरौँ योजना (आर्थिक वर्ष २०७०/७१–२०७२/७३)

पृष्ठभूमि :

नेपाल अझै पनि अति कम विकसित मुलुकको रूपमा रहेको छ। राजनीतिक प्रतिबद्धतासहित विकास कार्यमा थप प्रभावकारिता ल्याउन सकिएमा नेपाललाई अति कम विकसित राष्ट्रबाट मध्यम आय भएको विकासशील राष्ट्रको सूचीमा स्तरोन्तति गर्न सकिने सम्भावना रहेको छ। यसका साथै सहस्राब्दी विकास लक्ष्य एवम् दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सहयोग सङ्गठनका विकास लक्ष्य हासिल गर्ने र दिगो विकासलगायतका विषयहरूलाई सम्बोधन गरी हरित अर्थतन्त्रलाई प्रवर्द्धन गर्दै गरिबी न्यूनीकरण गर्नेतर्फ यो योजनालाई केन्द्रित गरिएको पाइन्छ।

दीर्घकालीन सोच : विक्रम संवत् २०७९ (सन् २०२२) भित्र नेपाललाई अतिकम विकसित राष्ट्रबाट विकासशील राष्ट्रमा स्तरोन्तति गर्ने

उद्देश्य : देशमा व्याप्त आर्थिक तथा मानवीय गरिबी घटाई आमजनताको जीवनस्तरमा प्रत्यक्ष परिवर्तनको अनुभूति दिलाउने

योजनाको प्रमुख लक्ष्य : गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या १८ प्रतिशतमा झार्ने। अन्य लक्ष्यहरू तालिका ५.१ मा दिइएको छ।

तालिका नं. ५.१

क्र. सं.	सूचक	आ.व. २०६९/७० को स्थिति	तेह्रौँ योजनाको लक्ष्य
१	वार्षिक औषत आर्थिक वृद्धि दर (प्रतिशत)	३.५	६.०
२	कृषि क्षेत्रको वार्षिक औसत वृद्धि दर (प्रतिशत)	१.१	४.५
३	गैरकृषि क्षेत्रको वार्षिक औसत वृद्धि दर (प्रतिशत)	४.६	६.७
४	वार्षिक औसत रोजगारी वृद्धि दर (प्रतिशत)	२.९	३.२
५	अपेक्षित आयु (वर्ष)	६८.८	७१.०
६	साक्षरता दर (१५-२४ वर्ष)	८७.५	९०.०
७	जनसङ्ख्या वृद्धि दर (प्रतिशत)	१.३५	१.३५
८	मातृ मृत्यु दर (प्रतिलाख जीवित जन्म)	२८१	१३४

९	खानेपानी सेवा पुगेको जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	८५	९६.२५
१०	सरसफाइ सुविधा पुगेको जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	६२	९०.५
११	प्राथमिक तह (कक्षा १-५) मा खुद भर्ना दर (प्रतिशत)	९५.३	१००
१२	सडक यातायात जोडिएको जिल्ला सदरमुकाम (सङ्ख्या)	७३	७५
१३	टेलिफोन, मोबाइलसमेत (प्रतिसय घनत्वमा)	७१.५	१००
१४	विद्युत् उत्पादन (जडित क्षमता) (मेगावाट)	७५८	१,४२६
१५	विद्युत्मा पहुँच प्राप्त जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	६७.३	८७
१६	सिँचाइ (हेक्टर)	१३,११,०००	१,४८७,२७५
१७	वन जङ्गलले ढाकेको क्षेत्र (प्रतिशत)	३९.६	४०
१८	सडक यातायातको कुल लम्बाइ (किलो मिटर)	२५,१३३	२८,१३३

रणनीति

उपरोक्त उद्देश्य र लक्ष्य हासिल गर्न यो योजनाले देहायका रणनीतिहरू अपनाएको छ :

(१) विकास प्रक्रियामा निजी, सरकारी र सहकारी क्षेत्रको योगदान अभिवृद्धि गरी समावेशी, फराकिलो एवम् दिगो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने
(२) भौतिक पूर्वाधारको विकास गर्ने
(३) सामाजिक सेवाका क्षेत्रहरूमा पहुँच, उपयोग र गुणस्तर अभिवृद्धि गर्ने
(४) सार्वजनिक तथा अन्य क्षेत्रहरूमा सुशासन अभिवृद्धि गर्ने
(५) लक्षित वर्ग, क्षेत्र र समूहको आर्थिक र सामाजिक सशक्तीकरणमा अभिवृद्धि गर्ने
(६) जलवायु परिवर्तनसँग अनुकुलन हुने गरी विकास कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने

प्राथमिकताका क्षेत्रहरू

यो योजनाले तोकेका प्राथमिकताका क्षेत्रहरू देहायअनुसार छन् :

(१) जलविद्युत् तथा अन्य ऊर्जा विकास
(२) कृषि क्षेत्रको उत्पादकत्व वृद्धि, विविधीकरण र व्यावसायीकरण
(३) पर्यटन, उद्योग र व्यापार क्षेत्रको विकास
(४) आधारभूत शिक्षा तथा स्वास्थ्य, खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको विकास
(५) सुशासन प्रवर्द्धन

(६) सडक तथा अन्य भौतिक पूर्वाधार विकास
(७) प्राकृतिक स्रोत र वातावरण संरक्षण

५.१.१४ चौधौँ योजना (२०७३/७४ – २०७५/७६)

सोच : स्वाधीन, समुन्नत तथा समाजवाद उन्मुख राष्ट्रिय अर्थतन्त्र एवम् समृद्ध नेपाली

लक्ष्य : सामाजिक न्यायसहितको लोककल्याणकारी राज्य हुँदै मध्यम आय भएका मुलुकको स्तरमा पुग्ने

उद्देश्य : उत्पादनशील रोजगारी उन्मुख र न्यायपूर्ण वितरणसहितको उच्च आर्थिक वृद्धिद्वारा द्रुत गरिबी न्यूनीकरण गर्दै आर्थिक सामाजिक रूपान्तरण गर्नु

तालिका नं. ५.२

चौधौं योजनाको प्रमुख आर्थिक, सामाजिक र भौतिक लक्ष्य

क्र. सं.	सूचक/लक्ष्य	आ.व. २०७२/७३ को स्थिति	चौधौं योजनाको लक्ष्य (२०७५/७६ मा)
१	वार्षिक औसत आर्थिक वृद्धिदर (%)	०.८	७.२
	कृषि क्षेत्र (%)	१.३	४.७
	गैरकृषि क्षेत्र (%)	०.६	८.४
२	गार्हस्थ्य प्रतिव्यक्ति आम्दानी (रु. हजारमा)	७९.४	११६.५
३	गरिबीको रेखामुनिको जनसङ्ख्या (%)	२१.६	१७.०
४	मानव विकास सूचकाङ्क	०.५४	०.५७
५	लैङ्गिक सशक्तीकरण सूचकाङ्क	०.५६	०.५८
६	अपेक्षित आयु (वर्ष)	६९	७२
७	खानेपानी सेवा पुगेको जनसङ्ख्या (%)	८३.६	९०.०
८	माध्यमिक तहमा खुद भर्नादर (%)	३७.७	४५.०
९	विद्युत् उत्पादन (जडित क्षमता, मेगावाट)	८५१	२३०१
१०	विद्युत्मा पहुँच प्राप्त जनसङ्ख्या (%)	७४.०	८७.०
११	सिँचाइ (हेक्टर लाखमा)	१३.९	१५.२
१२	इन्टरनेट सेवामा पहुँच प्राप्त जनसङ्ख्या (%)	४४.४	६५.०

योजनाका रणनीति

१. कृषि क्षेत्रको रूपान्तरण, पर्यटन, औद्योगिक एवम् साना तथा मझौला व्यवसायको विस्तारमार्फत उत्पादन वृद्धि गर्ने
२. ऊर्जा, सडक तथा हवाई यातायात, सूचना तथा सञ्चार र ग्रामीण-सहरी तथा त्रिदेशीय आबद्धता विकासका लागि पूर्वाधार निर्माण गर्ने
३. सामाजिक विकास र सामाजिक सुरक्षा एवम् सामाजिक संरक्षणमा जोड दिँदै मानव विकासमा उच्च तथा दिगो सुधार गर्ने
४. आर्थिक, सामाजिक एवम् शासकीय सुधार, कुशल एवम् जवाफदेही सार्वजनिक वित्त, स्वच्छ, पारदर्शी र जनमैत्री सार्वजनिक सेवा एवम् मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्द्धन गर्दै समग्र सुशासन प्रवर्द्धन गर्ने
५. लैङ्गिक समानता, समावेशीकरण, वातावरण संरक्षण, विज्ञान तथा प्रविधिको उच्चतम प्रयोग तथा संस्थागत क्षमता बढाउने

५.१.१५ दीर्घकालीन सोच २१००

पृष्ठभूमि

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको निर्वाचन सम्पन्न भई मुलुकमा राजनीतिक स्थायित्व प्राप्त भएको छ। राजनीतिक स्थायित्वको जगमा तीव्र आर्थिक विकास र समृद्धिको दूरगामी सोच सहितको राष्ट्रिय लक्ष्यहरू निर्धारण गर्नुपर्नेछ। आय वृद्धि, गुणस्तरीय मानवपुँजी निर्माण र आर्थिक जोखिमको न्यूनीकरण गर्दै वि.सं. २०७९ सम्ममा अति कम विकसित देशबाट विकासशील देशमा स्तरोन्नति गर्ने र वि.सं. २०८७ सम्ममा दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्दै उच्च मध्यम आयस्तर भएको मुलुकमा स्तरोन्नति हुने गरी यस दीर्घकालीन सोच तयार गरिएको छ। सामाजिक न्यायमा आधारित समतामूलक समाज निर्माण गर्नेतर्फ दीर्घकालीन सोच लक्षित रहेको छ। आन्तरिक तथा बाह्य स्रोत(साधन लगायत अर्थतन्त्रका सहयोगी क्षेत्रको परिचालनबाट रूपान्तरणका कार्यक्रममा लगानी केन्द्रित गर्दै दीर्घकालीन सोचले लिएका लक्ष्य हासिल गरिने छ।

दीर्घकालीन सोच

"**समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली**"

समुन्नत, स्वाधीन र समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्रसहितको समान अवसर प्राप्त, स्वस्थ, शिक्षित, मर्यादित र उच्च जीवनस्तर भएका सुखी नागरिक बसोबास गर्ने मुलुक।

तालिका नं. ५.३

दीर्घकालीन राष्ट्रिय लक्ष्य

१. समृद्धि	२. सुख

१.१ सर्वसुलभ आधुनिक पूर्वाधार एवम् सघन अन्तर आबद्धता	२.१ परिष्कृत तथा मर्यादित जीवन
१.२ मानव पुँजी निर्माण तथा सम्भावनाको पूर्ण उपयोग	२.२ सुरक्षित, सभ्य र न्यायपूर्ण समाज
१.३ उच्च र दिगो उत्पादन तथा उत्पादकत्व	२.३ स्वस्थ र सन्तुलित पर्यावरण
१.४ उच्च र समतामूलक राष्ट्रिय आय	२.४. सुशासन २.५ सबल लोकतन्त्र २.६ राष्ट्रिय एकता, सुरक्षा र सम्मान

दीर्घकालीन राष्ट्रिय रणनीति

१. तीव्र, दिगो र रोजगारमूलक आर्थिक वृद्धि गर्ने
२. सुलभ तथा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा र शिक्षाको सुनिश्चित गर्ने
३. आन्तरिक तथा अन्तरदेशीय अन्तरआबद्धता एवम् दिगो सहर/बस्ती विकास गर्ने
४. उत्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्ने
५. पूर्ण, दिगो र उत्पादनशील सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण गर्ने
६. गरिबी निवारण र आर्थिक सामाजिक समानता सहितको न्यायपूर्ण समाज निर्माण गर्ने
७. प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण र परिचालन तथा उत्थानशीलता विकास गर्ने र
८. सार्वजनिक सेवाको सुदृढीकरण, प्रादेशित सन्तुलन र राष्ट्रिय एकता संवर्द्धन गर्ने,

तालिका नं. ५.४

दीर्घकालीन सोचका प्रमुख परिमाणात्मक लक्ष्यहरू

क्र.सं.	राष्ट्रिय लक्ष्य, गन्तव्य र सूचक	एकाइ	आ.व. २०७५/७६ को स्थिति	आ.व. २१००/०१ को लक्ष्य
१	आर्थिक वृद्धिदर (औसत)	प्रतिशत	६.८	१०.५
२	कुल गार्हस्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान	प्रतिशत	२७.०	९

३	कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा उद्योग क्षेत्रको योगदान	प्रतिशत	१५.२	३०
४	कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा सेवा क्षेत्रको योगदान	प्रतिशत	५७.८	६१
५	प्रतिव्यक्ति राष्ट्रिय आय	अमेरिकी डलर	१,०४७	१२,१००
६	गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या (निरपेक्ष गरिबी)	प्रतिशत	१८.७	०
७	बहुआयामिक गरिबीमा रहेको जनसङ्ख्या	प्रतिशत	२८.६	३
८	सम्पत्तिमा आधारित जिनी गुणक	गुणक	०.३१	०.२५
९	आम्दानीमा माथिल्लो १० प्रतिशत र तल्लो ४० प्रतिशत जनसङ्ख्याको अनुपात (Palma Ratio)	अनुपात	१.३	१.१
१०	श्रमशक्ति सहभागिता दर (१५ वर्ष माथि)	प्रतिशत	३८.५	७२
११	रोजगारीमा औपचारिक क्षेत्रको हिस्सा	प्रतिशत	३६.५	७०
१२	विद्युत् उत्पादन (जडित क्षमता)	मेगावाट	१,२५०	४०,०००
१३	विद्युत्मा पहुँच प्राप्त परिवार	प्रतिशत	८८	१००
१४	प्रतिव्यक्ति विद्युत् उपभोग	किलोवाट घण्टा	२४५	३,५००
१५	३० मिनेट सम्मको दूरीमा यातायात पहुँच भएको परिवार	प्रतिशत	८२	९९
१६	राष्ट्रिय र प्रादेशिक लोकमार्ग (२ लेनसम्म)	कि.मि.	७,७९४	३३,०००

१७	राष्ट्रिय लोकमार्ग (२ लेन माथि, द्रूतमार्ग समेत)	कि.मि.	९६	३,०००
१८	रेलमार्ग	कि.मि.	४२	२,२००
१९	इन्टरनेटमा पहुँच प्राप्त जनसङ्ख्या	प्रतिशत	६५.९	१००
२०	अपेक्षित आयु (जन्म हुँदाको)	वर्ष	६९.७	८०
२१	मातृ मृत्युदर (प्रति लाख जीवित जन्ममा)	जना	२३९	२०
२२	पाँच वर्ष मुनिको बाल मृत्युदर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा)	जना	३९	८
२३	५ वर्ष मुनिका कम तौल भएका बालबालिका	प्रतिशत	२७	२
२४	साक्षरता दर (१५ वर्ष माथि)	प्रतिशत	५८	९९
२५	माध्यमिक तह (९-१२) मा खुद भर्नादर	प्रतिशत	४६	९५
२६	उच्च शिक्षामा कुल भर्नादर	प्रतिशत	१२	४०
२७	उच्च मध्यम स्तरको खानेपानी सुविधा पुगेको जनसङ्ख्या	प्रतिशत	२१	९५
२८	आधारभूत सामाजिक सुरक्षामा आबद्ध जनसङ्ख्या	प्रतिशत	१७	१००
२९	लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क	सूचकाङ्क	०.८९७	०.९९
३०	मानव विकास सूचकाङ्क	सूचकाङ्क	०.५७९	०.७६०

५.१.१६ पन्ध्रौं योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७–२०८०/८१)

पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानमा समुन्नत, स्वाधीन र समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्रको निर्माण गर्ने परिकल्पना गरिएको छ। तीव्र र सन्तुलित आर्थिक विकास, समृद्धि, सुशासन र नागरिकले सुखको अनुभूति प्राप्त गर्ने दूरदृष्टि पन्ध्रौं योजनाले राखेको छ। सङ्घीय संरचनामा तीन तहको कुशल अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन र निजी, सहकारी तथा सामुदायिक क्षेत्रसँगको सहकार्यद्वारा लक्षित उद्देश्य हासिल गर्ने यो पहिलो योजना हुने छ। यस योजनाले वर्तमान पुस्ताले नै अनुभूत गर्ने गरी समृद्धि

र सुख प्राप्त गर्ने र समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्रको आधार निर्माण गर्नेछ। आय वृद्धि, गुणस्तरीय मानवपुँजी निर्माण र आर्थिक जोखिमहरूको न्यूनीकरण गर्दै वि.सं. २०७९ सम्ममा अतिकम विकसित मुलुकबाट विकासशील देशमा स्तरोन्नति गर्ने र वि.सं. २०८७ सम्ममा दिगो विकास लक्ष्यलाई हासिल गर्ने सोच सहित उच्च मध्यम आयस्तर भएको मुलुकमा पुग्ने गरी पन्ध्रौं योजना तर्जुमा गरिएको छ।

राष्ट्रिय लक्ष्य

पन्ध्रौँ योजना 'समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली' को दीर्घकालीन सोच हासिल गर्ने आधार योजनाको रूपमा रहने छ। सोबमोजिम समृद्ध अर्थतन्त्र, सामाजिक न्याय तथा परिष्कृत जीवन सहितको समाजवाद उन्मुख लोककल्याणकारी राज्यको रूपमा रूपान्तरण गर्दै उच्च आयस्तर भएको मुलुकमा स्तरोन्नति हुने आधार निर्माण गर्ने यस योजनाको राष्ट्रिय लक्ष्य रहेको छ।

तालिका नं. ५.५

समृद्धिका राष्ट्रिय लक्ष्य, गन्तव्य र सूचक

क्र.सं.	राष्ट्रिय लक्ष्य, गन्तव्य र सूचक	एकाइ	आ.व. २०७५/७६ को स्थिति	आ.व. २०८०/८१ को लक्ष्य
१	**उच्च र समतामूलक राष्ट्रिय आय**			
१.१	**औद्योगिक राष्ट्रको स्तरको उच्च आय**			
१.१.१	आर्थिक वृद्धिदर (आधारभूत मूल्यमा)	प्रतिशत	६.८	१०.३
१.१.२	प्रतिव्यक्ति कुल राष्ट्रिय आय	अमेरिकी डलर	१,०४७	१,५९५
१.२	**गरिबीको अन्त्य**			
१.२.१	गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या (निरपेक्ष गरिबी)	प्रतिशत	१८.७	९.५
१.३	**राष्ट्रिय आम्दानीमा तल्लो ४० प्रतिशत जनसङ्ख्याको हिस्सा**			
१.३.१	आम्दानीमा माथिल्लो १० प्रतिशत र तल्लो ४० प्रतिशत जनसङ्ख्याको अनुपात	अनुपात	१.३	१.२५
१.३.२	सम्पत्तिमा आधारित जिनी गुणक	गुणक	०.३१	०.२९

क्र.सं.	राष्ट्रिय लक्ष्य, गन्तव्य र सूचक	एकाइ	आ.व. २०७५/७६ को स्थिति	आ.व. २०८०/८१ को लक्ष्य
२	**मानवपुजी निर्माण तथा सम्भावनाको पूर्ण उपयोग**			
२.१	**स्वस्थ र लामो आयु भएका नेपाली**			
२.१.१	अपेक्षित आयु (जन्म हुँदाको)	वर्ष	६९.७	७२
२.१.२	मातृ मृत्युदर (प्रतिलाख जीवित जन्ममा)	सङ्ख्या	२३९	९९
२.१.३	५ वर्ष मुनिका बाल मृत्युदर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा)	सङ्ख्या	३९	२४
२.१.४	किशोरी अवस्थाको प्रजनन (१९ वर्ष मुनि)	प्रतिशत	१३	६
२.२	**गुणस्तरीय, रोजगारमूलक तथा जीवनोपयोगी शिक्षा प्राप्त नागरिक**			
२.२.१	साक्षरता दर (१५ वर्ष माथि)	प्रतिशत	५८	९५
२.२.२	युवा साक्षरता दर (१५(२४ वर्ष)	प्रतिशत	९२	९९
२.२.३	आधारभूत तह (१(८) मा खुद भर्नादर	प्रतिशत	९३	९९
२.२.४	माध्यमिक तह (९(१२) मा खुद भर्नादर	प्रतिशत	४६	६५
२.२.५	उच्च शिक्षामा कुल भर्नादर	प्रतिशत	१२	२२
२.२.६	काम गर्ने उमेर समूहका प्राविधिक र व्यावसायिक क्षेत्रमा तालिम प्राप्त जनसङ्ख्या	प्रतिशत	३१	५०
२.३	**उत्पादनशील र मर्यादित रोजगारी**			
२.३.१	श्रमशक्ति सहभागिता दर (१५ वर्ष माथि)	प्रतिशत	३८.५	४९
२.३.२	रोजगारीमा औपचारिक क्षेत्रको हिस्सा	प्रतिशत	३६.५	५०
३	**सर्वसुलभ आधुनिक पूर्वाधार एवम् सघन अन्तरआबद्धता**			
३.१	**सर्वसुलभ, सुरक्षित र आधुनिक यातायात**			

क्र.सं.	राष्ट्रिय लक्ष्य, गन्तव्य र सूचक	एकाइ	आ.व. २०७५/७६ को स्थिति	आ.व. २०८०/८१ को लक्ष्य
३.१.१	सडक घनत्व	कि.मि. प्रति वर्ग कि.मि.	०.५५	०.७४
३.१.२	राष्ट्रिय र प्रादेशिक लोकमार्ग (२ लेनसम्म)	कि.मि.	७,७९४	२०,२००
३.१.३	राष्ट्रिय लोकमार्ग (२ लेन माथि, द्रूतमार्ग समेत)	कि.मि.	९६	१,१७४
३.१.४	रेलमार्ग	कि.मि.	४२	३४८
३.२	**पूर्वाधारमा पहुाच तथा आबद्धता**			
३.२.१	३० मिनेट सम्मको दूरीमा यातायात पहुँच भएको परिवार	प्रतिशत	८२	९५
३.२.२	विद्युत्मा पहुँच प्राप्त परिवार	प्रतिशत	८८	१००
३.२.३	इन्टरनेटमा पहुँच प्राप्त जनसङ्ख्या	प्रतिशत	६५.९	८०
४	**उच्च र दिगो उत्पादन तथा उत्पादकत्व**			
४.१	**अर्थतन्त्रमा क्षेत्रगत योगदान**			
४.१.१	प्राथमिक क्षेत्र (कृषि, वन र खानी)	प्रतिशत	२७.६	२३. ०
४.१.२	द्वितीय क्षेत्र (उत्पादनमूलक उद्योग, विद्युत्, ग्यास र पानी तथा निर्माण)	प्रतिशत	१४.६	१८.१
४.१.३	तृतीय क्षेत्र (सेवा)	प्रतिशत	५७.८	५८.९
४.२	**स्वच्छ ऊर्जाको उत्पादन तथा उपभोग**			
४.२.१	विद्युत् उत्पादन (जडित क्षमता)	मेगावाट	१,२५०	५,८२०
४.२.२	प्रतिव्यक्ति विद्युत् उपभोग	किलोवाट घण्टा	२४५	७००
४.३	**व्यापार सन्तुलन**			
४.३.१	वस्तु तथा सेवाको निर्यात (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा)	अनुपात	९.०	१५.७
४.३.२	वस्तु तथा सेवाको आयात (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा)	प्रतिशत	५०.८	५१

क्र.सं.	राष्ट्रिय लक्ष्य, गन्तव्य र सूचक	एकाइ	आ.व. २०७५/७६ को स्थिति	आ.व. २०८०/८१ को लक्ष्य
४.४	**राष्ट्रिय तथा क्षेत्रगत उत्पादकत्व**			
४.४.१	श्रम उत्पादकत्व	रू.हजारमा	१८४.६	२७६
४.४.२	कृषि उत्पादकत्व (प्रमुख बाली)	मे.ट. प्रति हेक्टर	३.१	४
४.४.३	सिँचाइयोग्य भूमिमध्ये वर्षैभिर सिँचाइ सुविधा पुगेको भूमि	प्रतिशत	३३	५०
४.४.४	प्रति पर्यटक खर्च (प्रति दिन)	अमेरिकी डलर	४८	१००
५	**परिष्कृत तथा मर्यादित जीवन**			
५.१	**नागरिक स्वस्थता तथा सन्तुष्टि**			
५.१.१	मानव विकास सूचकाङ्क	सूचकाङ्क	०.५७९	०.६२४
५.१.२	नागरिक सन्तुष्टिको अनुभूति सूचकाङ्क	सूचकाङ्क	४.७	५.१
५.१.३	बहुआयामिक गरिबीमा रहेको जनसङ्ख्या	प्रतिशत	२८.६	११.५
५.१.४	५ वर्ष मुनिका कम तौल भएका बालबालिका	प्रतिशत	२७	१५
५.१.५	३० मिनेटको दूरीमा स्वास्थ्य संस्थामा पहुँच भएको घर-परिवार	प्रतिशत	४९	८०
५.२	**सुरक्षित तथा सुविधासम्पन्न आवास**			
५.२.१	सुरक्षित आवासमा बसोबास गर्ने जनसङ्ख्या	प्रतिशत	४०	६०
५.२.२	आधारभूत खानेपानी सुविधा पुगेको जनसङ्ख्या	प्रतिशत	८९	९९
५.२.३	उच्च मध्यम स्तरको खानेपानी सुविधा पुगेको जनसङ्ख्या	प्रतिशत	२१	४०
५.३	**भौतिक तथा आधुनिक सम्पत्ति माथिको समतामूलक पहुाच वा स्वामित्व**			
५.३.१	आफ्नै स्वामित्वको आवासमा बसोबास गर्ने परिवार	प्रतिशत	८५.३	८९

क्र.सं.	राष्ट्रिय लक्ष्य, गन्तव्य र सूचक	एकाइ	आ.व. २०७५/७६ को स्थिति	आ.व. २०८०/८१ को लक्ष्य
५.३.२	सार्वजनिक धितोपत्रमा लगानी गर्ने जनसङ्ख्या	प्रतिशत	४.४	२०
६	**सुरक्षित, सभ्य र न्यायपूर्ण समाज**			
६.१	**विभेद, हिंसा र अपराधमुक्त समाज**			
६.१.१	लैङ्गिक विकास सूचकाङ्क	सूचकाङ्क	०.८९७	०.९६३
६.१.२	लैङ्गिक असमानता सूचकाङ्क	सूचकाङ्क	०.४७६	०.३९
६.१.३	जीवनकालमा शारीरिक वा मानसिक वा यौन हिंसा पीडित महिला	प्रतिशत	२४.४	१३
६.१.४	दर्ता भएका लैङ्गिक हिंसा लगायतका अपराधका घटना र अनुसन्धानको अनुपात	अनुपात	८८.९	१००
६.२	**सामाजिक-सांस्कृतिक विविधता**			
६.२.१	मातृभाषामा पठनपाठन हुने विद्यालय	सङ्ख्या	२७०	३२४
६.२.२	विश्वसम्पदा सूचीमा सूचीकृत सम्पदा	सङ्ख्या	१०	१२
६.३	सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण			
६.३.१	आधारभूत सामाजिक सुरक्षामा आबद्ध जनसङ्ख्या	प्रतिशत	१७	६०
६.३.२	राष्ट्रिय बजेटमा सामाजिक सुरक्षा खर्च	प्रतिशत	११.७	१३.७
७	**स्वस्थ र सन्तुलित पर्यावरण**			
७.१	**प्रदुषणमुक्त र स्वच्छ वातावरण**			
७.१.१	ऊर्जा उपभोगमा नवीकरणीय ऊर्जाको अनुपात	प्रतिशत	७	१२
७.१.२	वायु प्रदुषणको औसत मात्रा (पि पि एम २.५)	माइक्रोग्राम प्रति घनमिटर	५०	४०
७.२	पर्यावरणीय सन्तुलन र दिगो उपयोग			
७.२.१	वनजङ्गल घनत्व	रूख प्रति हेक्टर	४३०	४५०

क्र.सं.	राष्ट्रिय लक्ष्य, गन्तव्य र सूचक	एकाइ	आ.व. २०७५/७६ को स्थिति	आ.व. २०८०/८१ को लक्ष्य
७.२.२	काठ उत्पादन	घनफिट (लाख)	१९४	३००
७.३	जलवायु परिवर्तन अनुकुलनशीलता			
७.३.१	अनुकुलन योजना तयार भई कार्यान्वयन भएका स्थानीय तह	सङ्ख्या	२१७	४६०
८	**सुशासन**			
८.१	**विधिको शासन**			
८.१.१	विधिको शासन सूचकाङ्क	सूचकाङ्क	०.५४	०.५८
८.१.२	विश्वव्यापी प्रतिस्पर्धी सूचकाङ्क	सूचकाङ्क	५१.६	६०
८.१.३	व्यवसाय सहजीकरण सूचकाङ्क	सूचकाङ्क	६३.२	६८
८.१.४	भ्रमण तथा पर्यटन प्रतिस्पर्धी सूचकाङ्क	सूचकाङ्क	३.३	३.८
८.२	**सार्वजनिक सदाचार, पारदर्शिता र जवाफदेही**			
८.२.१	भ्रष्टाचार न्यूनीकरण अनुभूति सूचकाङ्क	सूचकाङ्क	३४	४१
८.२.२	'हेलो सरकार'मा प्राप्त उजुरीको फछ्र्यौट	प्रतिशत	४८.९	९८
८.२.३	कुल आर्थिक प्रतिष्ठान मध्ये दर्ता नभएका (अनौपचारिक) प्रतिष्ठानको अनुपात	प्रतिशत	४९.९	१०
८.२.४	दर्ता भएकामध्ये लेखा राख्ने आर्थिक प्रतिष्ठानको अनुपात	प्रतिशत	५२	७०
९	**सबल लोकतन्त्र**			
९.१.१	निर्वाचनमा मतदाताको सहभागिता	प्रतिशत	६८.६७	७२
९.१.२	मुद्दा फैसला	प्रतिशत	५६.५	६०
९.१.३	फैसला कार्यान्वयन	प्रतिशत	३९	६०

क्र.सं.	राष्ट्रिय लक्ष्य, गन्तव्य र सूचक	एकाइ	आ.व. २०७५/७६ को स्थिति	आ.व. २०८०/८१ को लक्ष्य
१०	**राष्ट्रिय एकता, सुरक्षा र सम्मान**			
१०.१	**नेपालीत्वको उच्च भावना**			
१०.१.१	राष्ट्रिय परिचयपत्र प्राप्त गरेका नेपाली नागरिक	प्रतिशत	-	१००
१०.१.२	नेपालीलाई गन्तव्य मुलुकको अध्यागमनमा प्रवेशाज्ञा प्रदान गर्ने मुलुक	सङ्ख्या	३५	६०
१०.२	**मानव तथा अन्य सुरक्षा**			
१०.२.१	पाँच वर्षमुनिका बालबालिकाको जन्म दर्ता	प्रतिशत	६३	१००
१०.२.२	आधारभूत खाद्य सुरक्षाको स्थितिमा रहेका परिवार	प्रतिशत	४८.२	८०
१०.२.३	आत्महत्या दर (प्रति लाख जनसङ्ख्यामा)	सङ्ख्या	१०	५
१०.३	**विपद् उत्थानशील समाज र अर्थतन्त्र**			
१०.३.१	विपद्का घटनाबाट प्रभावित जनसङ्ख्या	प्रति हजार	१७.१	९.८
१०.३.२	विपद्का घटनाबाट मृत्यु हुने जनसङ्ख्या	प्रति लाख	१.६	१
१०.४	**अत्यावश्यक वस्तु र सेवामा आत्मनिर्भरता**			
१०.४.१	कुल आयातमा अत्यावश्यक वस्तु (कृषि उपज, जीवजन्तु र खाद्य पदार्थ) को अंश	प्रतिशत	१४.७	५

राष्ट्रिय उद्देश्य

१. सर्वसुलभ, गुणस्तरीय र आधुनिक पूर्वाधार निर्माण, उत्पादनशील र मर्यादित रोजगारी अभिवृद्धि, उच्च, दिगो र समावेशी आर्थिक वृद्धि तथा गरिबी निवारण गर्दै समृद्धिको आधार निर्माण गर्नु

२. गुणस्तरीय स्वास्थ्य तथा शिक्षा, स्वस्थ तथा सन्तुलित वातावरण, सामाजिक न्याय र जवाफदेही सार्वजनिक सेवा कायम गरी सङ्घीय शासन व्यवस्थाको सुदृढीकरण

गर्दै नागरिकलाई परिष्कृत र मर्यादित जीवनयापनको अनुभूति गराउनु

३. सामाजिक-आर्थिक रूपान्तरण तथा स्वाधीन राष्ट्रिय अर्थतन्त्र निर्माण गरी देशको स्वाभिमान, स्वतन्त्रता र राष्ट्रिय हित संरक्षण गर्नु

राष्ट्रिय रणनीति

१. तीव्र, दिगो र रोजगारमूलक आर्थिक वृद्धि गर्ने
२. सुलभ तथा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा र शिक्षाको सुनिश्चित गर्ने
३. आन्तरिक तथा अन्तरदेशीय अन्तरआबद्धता एवम् दिगो सहरबस्ती विकास गर्ने
४. उत्पादन र उत्पादकत्व अभिवृद्धि गर्ने
५. पूर्ण, दिगो र उत्पादनशील सामाजिक सुरक्षा तथा संरक्षण गर्ने
६. गरिबी निवारण र आर्थिक सामाजिक समानता सहितको न्यायपूर्ण समाज निर्माण गर्ने
७. प्राकृतिक स्रोतको संरक्षण र परिचालन तथा उत्थानशीलता विकास गर्ने र
८. सार्वजनिक सेवाको सुदृढीकरण, प्रादेशिक सन्तुलन र राष्ट्रिय एकता सम्बर्द्धधन गर्ने।

५.२ आर्थिक विकासका पक्षहरू

५.२.१. कृषि

कुल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा २७.७ प्रतिशत योगदान रहेको र ६०.४ प्रतिशत जनसङ्ख्या आबद्ध रहेको कृषि क्षेत्र आर्थिक समृद्धि हासिल गर्ने मुख्य क्षेत्र हो। कृषि क्षेत्रलाई नेपालको अर्थतन्त्रको मेरुदण्डको रूपमा लिइएको छ। संविधानले खाद्यसम्बन्धी अधिकारलाई मौलिक हकका रूपमा प्रत्याभूति गरेको छ। यसै तथ्यलाई मध्यनजर गर्दै खाद्यान्न, फलफूल, तरकारी र माछामासु उत्पादनमा आत्मनिर्भरताका लागि कृषिमा नीतिगत, संरचनागत र संस्थागत प्रबन्ध गरिएको छ। देशलाई खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर तुल्याउन र अर्थतन्त्रको विकास गर्न कृषि क्षेत्रमा उल्लेख्य लगानी बढाउनु आवश्यक छ।

नेपालमा २६,४१,००० हेक्टर कृषि योग्य जमिन रहेको, जसमध्ये १४,७३,००० हेक्टर क्षेत्रफलमा सिँचाइ सुविधा पुगेको छ। कूल कृषियोग्य जमिनको ३३ प्रतिशत जमिनमा बाह्रै महिना सिँचाइ सुविधा पुगेको छ। कृषि गणना २०६८ अनुसार नेपालमा ३८,३१,००० कृषक परिवार रहेका छन्। नेपालको कुल जनसङ्ख्याको करिब ७४ प्रतिशत जनसङ्ख्या कृषि पेशामा आबद्ध रहेका छन्।

नेपालमा उत्पादन हुने ठुला प्रमुख खाद्यान्न बालीहरू धान, मकै, गहुँ, कोदो, जौ र फापर हुन्। नेपालको प्रमुख नगदेबालीहरू उखु, आलु, तेलहन, जुट र मह, प्रमुख दलहन बाली मुसुरो, भटमास, मास, अरहर, ग्रासपी, चना, हर्सग्राम रहेका छन्। त्यस्तै, उखु, माछा, चिया, जुट कफी र कपासलाई प्रमुख औद्योगिक बालीका रूपमा उत्पादन हुने गरेको छ। प्रमुख मसला बालीहरू क्रमशः अदुवा, बेसार, लसुन, खुर्सानी र अलैंची उत्पादन हुने गरेको छ।

कृषि उत्पादकत्व वृद्धि गर्न अपरिहार्य स्रोत साधन र सामग्रीहरूको उपलब्धता न्यून हुनु,

आवश्यक भौतिक पूर्वाधारहरू सिँचाइ, सडक, कृषि, बजार, शीत भण्डार, गोदाम घर, चिस्यान केन्द्र, सञ्चालन केन्द्र तथा बिजुली आदिको अपर्याप्तता मूल समस्याका रूपमा देखिएका छन् । कृषिजन्य उत्पादनमा आशातीत उपलब्धि हासिल गर्न अत्यावश्यक उन्नत नश्ल तथा बिउको प्रतिस्थापन दरको कमी छ, यसको अतिरिक्त जमिनको खण्डीकरण प्रमुख समस्याको रूपमा रहेको छ ।

नेपालमा कृषिसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाहरूः

- कृषि योग्य जमिनको भूस्वामित्व सन्तुलन कायम राख्न भूमि सम्बन्धी ऐन, २०२१ जारी गरी जग्गाको हदबन्दी कायम गरिएको छ। जस अनुसार तराई/भित्री मधेसमा १० बिगाहा, काठमाडौँ उपात्यकामा २५ रोपनी, पहाडी जिल्लामा ७० रोपनीसम्मको हदबन्दी कायम गरिएको छ ।

नेपालमा कृषि क्षेत्रमा भएका सुधारका कार्यक्रमहरूः

- नेपालमा आ.व. २०६३/०६४ देखिएक गाउँ एक उत्पादन कार्यक्रम सञ्चालनमा आएको छ । सुरुमा ३२ जिल्लामा सञ्चालित यो कार्यक्रम आ.व. २०७०/७१ बाट १० जिल्ला थप गरेर ४२ जिल्लामा सञ्चालित रहेको छ ।
- नेपालमा कृषि क्षेत्रको प्रवर्द्धन गरी खाद्यान्नमा आत्मनिर्भर हुन दश वर्षे प्रधानमन्त्री कृषि आधुनिकीकरण परियोजना कार्यक्रम, २०७३ लागु गरिएको छ । यसले नेपालको सात प्रदेश र ७७ वटै जिल्लाहरू समेटेर दुई वर्षमा तरकारी बाली, तीन वर्षभित्र खाद्यान्न बाली र सात वर्षभित्र फलफूलमा आत्मनिर्भर हुन १५००० पकेटहरू, १५०० ब्लकहरू, ३०० जोनहरू, र २१ ओटा सुपर जोनहरू स्थापना गर्ने लक्ष्य राखेको छ ।
- राष्ट्रपति सर्वोत्कृष्ट कृषक पुरस्कार, राष्ट्रपति उत्कृष्ट कृषक पुरस्कारजस्ता कृषि क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गर्ने कार्यक्रम ल्याइएको छ ।

५.२.२.उद्योग

श्रम, सिप, पुँजी र प्रविधिको समुचित प्रयोग गरी वस्तु तथा सेवा उत्पादन गर्ने व्यावसायिक क्रियाकलापलाई उद्योग भनिन्छ । उद्योग क्षेत्र आर्थिक विकासका लागि दिगो र भरपर्दो आधार हो । नेपाल सरकारको एकल प्रयासमा मात्र सीमित मात्रामा उद्योग सञ्चालनमा रहेको सन्दर्भमा प्रजातन्त्रको पूर्नस्थापना सँगै उदारवादी नीति अवलम्बन, विश्वव्यापीकरणमा आवद्धता, निजीकरण तथा सार्वजनिक निजी साझेदारी जस्ता अवधारणको विकास भए पश्चात औद्योगिक क्षेत्रको विकास र विस्तार भएको हो ।

नेपालको संविधानले तुलनात्मक लाभका क्षेत्रको पहिचान गरी उद्योगको विकास विस्तारद्वारा निर्यात प्रवर्द्धन गर्दै वस्तु तथा सेवाको बजार विविधीकरण र विस्तार गर्ने, राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको विकासका लागि राष्ट्रिय उद्योगधन्दा र साधन स्रोतको संरक्षण र प्रवर्द्धन गरी नेपाली श्रम, सिप र कच्चा पदार्थमा आधारित स्वादेशी लगानीलाई

चिज उद्योग, इलाम

प्राथमिकता दिने, औद्योगिक करिडोर, विशेष आर्थिक क्षेत्र, राष्ट्रिय परियोजना, विदेशि लगानीका परियोजनाको सन्दर्भमा अन्तर प्रदेश तथा प्रदेश र सङ्घबिच समन्वय स्थापित गराई आर्थिक विकासलाई गतिशीलता प्रदान गर्ने नीति लिएको छ। यिनै नीतिका मार्गदर्शनबमोजिम औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६, विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०७५, विदेशी लगानी तथा प्रविधि हस्तान्तरण ऐन, २०७५, सार्वजनिक निजी साझेदारी तथा लगानी ऐन, २०७५, औद्योगिक ग्राम स्थापना तथा सञ्चालनसम्बन्धी निर्देशिका, २०७५, लगायतका कानुनी व्यवस्था गर्दै नीतिगत सुधार, संरचनागत सुधार र प्रक्रियागत सरलीकरण गर्दै औद्योगिक वातावरण निर्माणमा जोड दिईएको छ।

यिनै प्रयासका बाबजुद नेपालको आर्थिक विकासमा उद्योग क्षेत्रको योगदान क्रमिक रूपमा बढ्दै गएको छ। उद्योगको विकाससँगै वस्तु तथा सेवाको उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि, रोजगारीका अवसरमा अभिवृद्धि, मुलुकमा उपलब्ध स्रोत साधनको अधिकतम परिचालन, आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धन गर्दै आत्मनिर्भर उन्मुख अर्थतन्त्रको आधार निर्माण भएको छ। आर्थिक सर्वेक्षण २०७७/०७८ अनुसार नेपालको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा औद्योगिक उत्पादनको योगदान पछिल्लो पाँच वर्षमा वार्षिक औषत ५.४ प्रतिशत रहेको छ। साथै आ.ब. २०७७/७८ मा यस्तो योगदान ५.१ प्रतिशत हुने अनुमान रहेको छ। ठुला, मझौला र साना गरी ८३८४ उद्योगमा ६ लाख २४ हजार ६ सय ६१ कुल रो जगारी रहेको छ। प्रति उद्योग औषत रोजगारी सङ्ख्या ७५ जना सिर्जना हुने अनुमान छ। उद्योग क्षेत्र एक अन्तर सम्बन्धित क्षेत्र भएकोले यसको विकाससँगै कृषि, व्यापार, पर्यटन, यातायात लगायतका क्षेत्रहरको समेत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष विकासमा सहयोग पुग्दछ। नेपाल उद्योग व्यवसाय सञ्चालन सहजताको अवस्था चित्रण गर्ने व्यवसाय

गर्ने प्रतिवेदन, २०२० (Doing Business Report, 2020) अनुसार ९४ औँ स्थानमा रहँदै लगानीमैत्री वातावरण निर्माणको सन्देश प्रवाह गरेको छ । यसबाट नेपालको आर्थिक विकासमा उद्योग क्षेत्रको योगदान अभिवृद्धि हुने सम्भावना बढ्दै गएको छ । २०७६/७७ को फागुनसम्म ४९९९ उद्योगमा ३ खर्ब २४ अर्ब पाँच लाख बराबरको विदेशी लगानी भित्रिएको छ । धेरै लगानी गर्ने राष्ट्रहरूमा क्रमशः चीन, भारत, बेलायत, अमेरिका, दक्षिणकोरिया, सिंगापुर, युएई, मौरिसस, क्यानडा र जापान रहेका छन् ।

नेपालमा उद्योगको वर्गीकरण

औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ ले उद्योग सञ्चालन र व्यवस्थापनमा प्रभावकारीताका लागि उद्योगको स्थिर पुँजी तथा उद्योगबाट उत्पादन हुने वस्तु वा सेवाको प्रकृतिको आधारमा निम्नबमोजिम वर्गीकरण गरेको छ ।

१. **स्थिर पुजीका आधारमा**

- लघु उद्यमः घरजग्गा बाहेक बढिमा २० लाख रुपियाँसम्म स्थिर पुँजी रहेका उद्योग
- घरेलु उद्योगः परम्परागत सीप र प्रविधिमा आधारित उद्योग
- साना उद्योगः लघु उद्यम र घरेलु उद्योगबाहेक १५ करोडसम्म स्थिर पुँजी भएका उद्योग
- मझौला उद्योगः १५ करोड रुपियाँ भन्दाबढि ५० करोड रुपियाँसम्म स्थिर पुँजी भएको उद्योग
- ठुला उद्योगः ५० करोड रुपियाँ भन्दाबढि स्थिर पुँजी भएका उद्योग

२. **उत्पादन हुने वस्तु वा सेवाको प्रकृतिका आधारमा**

- ऊर्जामूलक उद्योग
- उत्पादनमूलक उद्योग
- कृषि तथा वन पैदावरमा आधारित उद्योग
- खनिज उद्योग
- पूर्वाधार उद्योग
- पर्यटन उद्योग
- सूचना प्रविधि, सञ्चार प्रविधि तथा सूचना प्रसारण प्रविधिमा आधारित उद्योग
- सेवामूलक उद्योग

५.२.३. व्यापार

मालबस्तु वा सेवाको खरिद, विक्री, विनिमय र ओसारपसार गर्ने पद्धतिलाई नै ब्यापार भनिन्छ । नेपालमा विगत लामो समयदेखि वस्तु तथा सेवाको आयात उच्च र निर्यात न्यून हुँदै गएकोले व्यापार घाटाको स्थितिमा रहेको छ । नेपालको संविधानले आयात व्यवस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धनको क्षेत्रमा वैदेशिक पुँजी र प्रविधिको लगानीलाई प्रोत्साहन

गर्ने नीति लिएको छ । निर्यातको तुलनामा आयातको आकार ठुलो र फराकिलो रहेकाले व्यापार घाटा निरन्तर बढिरहेको भए पनि विप्रेषण आयका कारण नेपालको शोधान्तर स्थिति विगतका अधिकांश वर्षहरूमा बचतमा रहेको देखिन्छ । हाल सरकारले आयात प्रतिस्थापन र निर्यात अभिवृद्धिको दुई धारको रणनीति लिएको छ ।

आर्थिक सर्वेक्षण ०७६/७७ अनुसार कुल वस्तु निर्यात २२.३ प्रतिशतले बृद्धि भएर ७४ अर्ब ९१ करोड पुगेको छ । बस्तु आयात गत आ.ब. को तुलनामा २.६ प्रतिशतले घटेर ९ खर्ब, २४ अर्ब, २४ करोड रहेको छ । यस वर्ष ४.३ प्रतिशतले व्यापार घाटा संकुचन भएर ८ खर्ब, ४९ अर्ब, ३३ करोड रहेको छ ।

उच्च व्यापार घाटा, कृषि तथा औद्योगिक उत्पादन न्यून, स्वदेशी वस्तुको उत्पादनमा वृद्धि नहुनु, निर्यात प्रवर्द्धनका लागि वस्तु र देशगत विविधीकरण गर्न नसक्नु, खुला सिमानाका कारण चोरी निकासी पैठारी नियन्त्रणमा कमी ल्याउन नसकिनु, सेवा व्यापारमा अपेक्षित वृद्धि नहुनु र औद्योगिक पूर्वाधारहरूको विकास गर्न नसकिनु यस क्षेत्रका मुख्य समस्या तथा चुनौतीहरू हुन् ।

लगानीको वातावरण सुधार गर्दै भारतसँग थप बन्दरगाह उपयोग सम्बन्धी सम्झौता र चीनसँग पारवाहन सम्झौता गरी कृषि तथा औद्योगिक उत्पादनमा वृद्धि गरेर छिमेकी मुलुक लगायत अन्य विकसित मुलुकतर्फ निर्यात मार्फत देशको अर्थतन्त्र उकास्न सकिन्छ । जलविद्युत् उत्पादन गरी छिमेकी देशहरूमा निर्यात गर्न सकिने ठुलो सम्भावना छ । कृषि तथा वन पैदावार र खनिज पदार्थमा आधारित वस्तुहरू स्वदेशमा नै उत्पादन अभिवृद्धि गरी स्वदेशी वस्तुको उपयोग गर्न सकिन्छ । विदेश जाने कामदारको सीप र दक्षता अभिवृद्धि गरी विप्रेषण आप्रवाह वृद्धि गर्ने सम्भाना बढ्नु, ऊर्जा, खनिज, पर्यटन र औद्योगिक उत्पादनका क्षेत्रमा उल्लेखनीय स्वदेशी तथा विदेशी लगानी गरी विदेशी मुद्रा सञ्चिति कायम गर्दै व्यपार क्षेत्रलाई अर्थतन्त्रको प्रमुख खम्बाको रूपमा विकास गरी अधिकतम लाभ लिन सकिन्छ ।

५.२.४. पर्यटन

नेपालको अर्थतन्त्रको विकासका लागि उच्च सम्भावनाको क्षेत्र पर्यटन हो । नेपाल प्राकृतिक, साँस्कृतिक, साहसिक, ऐतिहासिक तथा धार्मिक दृष्टिकोणबाट विश्वकै एक प्रमुख पर्यटकीय गन्तव्य बनेको छ । यस्ता स्थान र सम्पदाको संरक्षण, प्रवर्द्धन र विविधीकरण गर्दै पर्यटकीयस्थलहरूको रूपमा विकास गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको प्रमुख आधारको रूपमा यस क्षेत्रलाई विकास गर्ने नीति नेपालको संविधानले अङ्गीकार गरेको छ । पर्यटन प्रवर्द्धन गरी रोजगारीको अवसरमार वृद्धि गर्दै गरिबी निवारण र जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याई आर्थिक समृद्धिको लक्ष्य हासिल गर्न यस क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण योगदान रहने भएकोले नेपाली अर्थतन्त्रमा पर्यटनलाई प्रमुख सम्वाहकको रूपमा लिने गरिएको छ ।

छिमेकी मुलुकहरू ठुलो जनसङ्ख्या र उच्च आर्थिक वृद्धिबाट सिर्जित अवसरबाट लाभ प्राप्त गरी नेपालमा पर्यटन आगमन द्रुततररूपमा वृद्धि हुने राम्रो सम्भावना रहेको छ ।

र्‍याफि्टङ गर्दै पर्यटक

यसबाट उच्च रोजारी सिर्जना राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको प्रमुख आधार सिर्जना गर्दछ । जसका लागि पर्यटकीय गन्तव्यहरूको विविधीकरण गर्दै पर्यटकीय गन्तव्यहरूको पहिचान र पूर्वाधारहरूको विकास गरी रोजगारीको अवसरका वृद्धि गरेर गरिबी न्यूनीकरण गर्दै जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन सकिन्छ ।

पर्यटन विकासमा पर्यटन उपज र क्रियाकलापको अपेक्षित विकास र विविधरण हुन नसक्नु, अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पर्यटन प्रवर्द्धन अपेक्षित रूपमा गर्न नसकिनु, पर्यटन पूर्वाधारको कमी हुनु, धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्पदाहरूको संरक्षण संवर्द्धन र पर्यटन विकासमा निजी क्षेत्रलाई पर्याप्त सहभागी गराउन नसक्नु, पर्यटन क्षेत्रको विकासमा उद्यमशीलता विकासलाई जोड्न नसकिनु, पर्यटन क्षेत्रबाट प्राप्त लाभको न्यायोचित वितरण हुन नसक्नु र पर्यटकीय गतिविधि प्रविधिमैत्री नहुनु यस क्षेत्रका मुख्य समस्याहरू हुन् ।

अध्यागमन विभागका अनुसार सन् २०१८ मा स्थलमार्गबाट आएका भारतीय पर्यटक बाहेक ११ लाख ७३ हजार ७२ पर्यटक नेपाल भ्रमणमा आएका छन् । त्यस्तै सन् २०१९ मा ११ लाख ९७ हजार १ सय ९१ पर्यटक नेपाल भ्रमणमा आएका छन् । यो सन् २०१८ को तुलनामा २ प्रतिशतले मात्र बढी हो । जसमध्ये ९ लाख ९५ हजार पर्यटक हवाईमागबाट नेपाल आएका छन् । नेपाल घुम्न आउने पर्यटकहरू क्रमशः भारत, चीन, अमेरिका, बेलायत र फ्रान्सका रहेका छन् । सन् २०१९ मा नेपाल आउने पर्यटकको औसत बसाइ १३ दिन र प्रतिदिन खर्च ४४ अमेरिकी डलर रहेको छ । सन् २०१८ मा औषत बसाइ अवधि १२.४ दिन र प्रतिदिन खर्च ४४ अमेरिकी डलर रहेको थियो ।

सङ्घीय संरचना अनुरूप तीन तहका सरकारबाट पर्यटन क्षेत्रमा उत्साहजनक काम गर्ने वातावरण तयार गर्दै भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त साँस्कृतिक सम्पदाहरूको पूनर्निर्माण

सम्पन्न गरेर थप पर्यटकीय गन्तव्यहरूको पहिचान गर्नु पर्दछ। नेपाल भित्रिने अधिकांश पर्यटकहरूले विमानस्थलको प्रयोग गर्ने पाइएकोले अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलहरूको पूर्वाधार निर्माणले गतिलिनु पर्दछ। प्राकृतिक सुन्दरता, साँस्कृतिक विविधता, अनन्त शान्तिआभाष, आध्यात्मिकता, प्राचीन ज्ञान र दर्शनको उद्‌गमस्थल, जैविक विविधता लगायतका पर्यटकीय गन्तव्य र उपजहरूका कारण पर्यटन केन्द्र बन्ने प्रबल सम्भावनाले समृद्धिको प्रमुख सम्वाहकको रूपमा पर्यटन क्षेत्रलाई स्थापित गरी अधिकतम लाभ लिन सकिन्छ।

५.२.५. वैदेशिक रोजगार

वर्तमान विश्वव्यापिकरणको युगमा वैदेशिक रोजगार आर्थिक विकासको एक महत्त्वपूर्ण आयामको रूपमा स्थापित भएको छ। खास गरी मुलुकमा रहेको बेरोजगार एवम् अनुत्पादक श्रम शक्तिलाई उनीहरूको योग्यता, सिप तथा दक्षता अनुरूप अन्य विभिन्न मुलुकमा रोजगारीका लागि पठाई उनीहरूमार्फत वैदेशिक आय (विप्रेषण), सीप, प्रविधि र अनुभव स्वदेशमा भित्र्याइन्छ। वैदेशिक रोजगारीले विशेषगरी नेपाल जस्ता विकासोन्मुख राष्ट्रहरूको अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रभाव पारेको पाईन्छ। नेपालको अर्थव्यवस्थामा वैदेशिक रोजगारीको योगदान उल्लेखनीय रहेको छ। विगतको द्वन्दको समयमा अर्थतन्त्रका आन्तरिक पक्षहरू कृषि, उद्योग, व्यापार लगायतका क्षेत्रहरूमा नकारात्मक असर परेको अवस्थामा समेत वैदेशिक रोजगारीले निरन्तर टेवा पुऱ्याईरहेको देखिन्छ।

वैदेशिक रोजगारी नेपालका लागि रहर होइन बाध्यता रहेको छ। देशमा आर्थिक, सामाजिक तथा औद्योगिक क्षेत्रमा आशातीत रूपमा विकास हुन नसक्दा ठुलो सङ्ख्यामा युवा शक्ति वैदेशिक रोजगारीमा जानु पर्ने बाध्यता रहेको छ। चालु पन्ध्रौँ योजना अनुसार नेपालमा प्रत्येक वर्ष करिब पाँच लाख थप जनशक्ति श्रम बजारमा प्रवेश गर्ने तर आन्तरिक श्रम बजारको प्रशोचन क्षमता न्यून हुँदा अतिरिक्त श्रमशक्ति वैदेशिक रोजगारीमा जानेको गरेको पाईन्छ। हाल करिब एक हजार युवा दैनिक रूपमा विदेशिने गरेका छन् र विप्रेषण आय कुल ग्राहस्थ उत्पादनको अनुपातमा औषत २५ प्रतिशत रहेको छ जुन विश्वकै उच्च मध्येको एक हो। आर्थिक सर्वेक्षण २०७६/७७ का अनुसार नेपालले संस्थागत रूपमा ११० देशलाई वैदेशिक रोजगारीका लागि खुला गरेको छ भने व्यक्तिगत रूपमा श्रम स्वीकृतिमा १७२ मुलुकमा नेपाली कामदारहरू वैदेशिक रोजगारीमा गएका छन्। २०७६ फागुनसम्म बैदेशिक रोजगारीका लागि श्रम स्वीकृति लिनेको सङ्ख्या ५० लाख ४१ हजार रहेको छ भने ४७ लाख ९२ हजार कामदार बैदेशिक रोजगारीमा गएका छन्। जसमध्ये दक्ष कामदार १.५ प्रतिशत, २४ प्रतिशत अर्धदक्ष र ७४.५ प्रतिशत अदक्ष जनशक्ति विदेशिने हुँदा नेपालले यसबाट पूर्ण लाभ लिन सकिरहेको छैन। नेपाली कामदारको मूख्य गन्तव्यका रूपमा कतार, मलेसिया, बहराईन, साउदी अरेविया, संयुक्त अरब इमिरेट्स र कुबेत रहेका छन्।

नेपालमा वैदेशिक रोजगारीका माध्यमबाट विशेषतः गरिबी निवारणमा उल्लेखनीय

भूमिका खेलेकोले सरकारी स्तरबाटै यसको प्रवर्द्धन गरिए पनि यो विकासको दिर्घकालिन स्रोत होईन । मुलुकभित्रै कृषि क्षेत्रको आधुनिकिकरण एवम् व्यवसायिकरण, उद्योग क्षेत्रको विकास र विस्तार तथा विविध स्वरोजगारीका अवसर सिर्जनामार्फत बाध्यात्मक वैदेशिक रोजगारीको अन्त्य गरी दक्ष एवम् सीपयुक्त जनशक्तिलाई मात्र वैदेशिक रोजगारीमा परिचालन गर्दै वैदेशिक रोजगारीलाई सुरक्षित, मर्यादित र व्यवस्थित गरेमा नेपालले आर्थिक विकासमा वैदेशिक रोजगारीबाट अधिकतम लाभ लिन सकिन्छ ।

५.३. आ.व. २०७८/७९ को बजेट

आ.ब. २०७८/७९ को बजेट नेपाल सरकारका अर्थमन्त्री श्री विष्णुप्रसाद पौडेलले आ.व. २०७८/७९ का लागि २०७८ जेठ १५ मा अध्यादेश मार्फत पेश गर्नु भएको बजेट निम्नानुसार छ ।

कुल बजेट : १६ खर्ब ४७ अर्ब ५७ करोड ६७ लाख रुपैयाँ ।
प्रदेशमा जम्मा : १ खर्ब ३ अर्ब १७ करोड २५ लाख
स्थानीयभर जम्मा : २ खर्ब ८३ अर्ब १ करोड ३७ लाख
सङ्घमा जम्मा : १२ खर्ब ६० अर्ब ८५ करोड ९५ लाख ।
चालु/पुँजीगत : १० खर्ब ५२ अर्ब ८८ करोड १९ लाख
वित्तीय : २ खर्ब ७ अर्ब ९७ करोड ७६ लाख

स्रोततर्फ:
राजश्व सहित अन्य आम्दानी : १२ खर्ब ७४ अर्ब ९० करोड ७३ लाख ।

बैदेशिक अनुदान	: ६३ अर्ब ३७ करोड ६२ लाख
बैदेशिक ऋण	: ३ खर्ब ९ अर्ब २९ करोड ३२ लाख
राजश्व सहित	: १२,७४,९०,७३
अनुदान	: ६३,३७,६२
ऋण	: ३,०९,२९,३२
सङ्घ	: १२,६०,८५,९५
प्रदेश	: १,०३,७०,२५
स्थानीय	: २,८३,०१,४७

दिगो विकास लक्ष्य सङ्केतका आधारमा विनियोजित रकम

सांकेतिकरण नगरिएको	२०.९९ प्रतिशत
गरिबीको अन्त्य	७.०७ प्रतिशत
शून्य भोकमरी	४.३२ प्रतिशत
स्वस्थ जीवन	७.६७ प्रतिशत
गुणस्तरीय शिक्षा	११.०३ प्रतिशत
लैङ्गिक समानता	०.०४ प्रतिशत
दिगो सफा पानी तथा सरसफाई सेवा	२.२९ प्रतिशत

आधुनिक उर्जामा पहुँच	५.४ प्रतिशत
समावेशी आर्थिक वृद्धि तथा मर्यादित काम	३.०६ प्रतिशत
उद्योग, नवीन खोज र पूर्वाधार	१४.०७ प्रतिशत
असमानता न्यूनिकरण	५.६९ प्रतिशत
दिगो सहर र वस्तीहरू	८.७५ प्रतिशत
जलबायु परिवर्तन अनुकुलन	१.०१ प्रतिशत
भूसतह स्रोतको उपयोग	०.७५ प्रतिशत
शान्तिपूर्ण, न्यायपूर्ण र सशक्त समाज	७.४४ प्रतिशत
दिगो विकासका लागि साझेदारी	२.४३ प्रतिशत

बजेटका मुख्य मुख्य विशेषताहरू

- आर्थिक वृद्धिदर र मुद्रास्फिती दर ६.५ प्रतिशत हुने
- कोभिड नियन्त्रणमा बजेट केन्द्रित, उपचार र खोप सुनिश्चितताका लागि बजेट कमी हुन नदिने
- सबै प्रदेशमा भूबैङ्क स्थापना, खाली जग्गा व्यवसायिक खेतिमा लगाइने
- सरकारले निजी क्षेत्रसँग मिलेर "मेड इन नेपाल, मेक इन नेपाल" अभियान सञ्चालन गर्ने
- स्थानीय पूर्वाधार साझेदारी विकास कार्यक्रम खारेज
- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच समन्वय र सहकार्य मार्फत् सन्तुलित विकास गर्ने
- जीवनपयोगी एवम् सीपयुक्त शिक्षाका लागि पूर्वाधारमा लगानी
- श्रम बजारमा प्रवेश गर्ने तथा रोजगारी गुमाएका श्रमिकलाई काम र रोजगारीको सुनिश्चितता गर्ने

आ.व. २०७८/७९ को बजेटको उद्देश्य

उद्देश्यहरू

(क) कोभिड-१९ को महामारीबाट नागरिकको जीवन रक्षा गर्ने,

(ख) अर्थतन्त्रको शीघ्र पुनरुत्थान गर्न आर्थिक गतिविधि एवं विकास निर्माणका लागि कार्यक्रमलाई तीब्रता दिने,

(ग) राज्यको लोककल्याणकारी भूमिकालाई सुदृढ बनाउने, सामाजिक सुरक्षा एवं संरक्षण प्रदान गर्ने र सामाजिक न्यायसहितको समृद्धि हासिल गर्ने,

(घ) सार्वजनिक निजी र सहकारी क्षेत्रमा उपलब्ध स्रोत र साधनलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा परिचालन गर्दै उत्थानशील अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने,

परिच्छेद : छ

नेपालको सामाजिक जीवन तथा संस्कृति

६.१ नेपालको सामाजिक जीवन

केही नेपाली मुहारहरू

क्षेत्रफलको हिसाबले नेपाल विश्वको मध्यम आकारको मुलुक मानिन्छ। यद्यपि नेपाल विविधताले भिरपूर्ण छ। नेपालमा भौगोलिक, जातीय, भाषिक, धार्मिक तथा सांस्कृतिक विविधता स्पष्ट देख्न पाइन्छ। यसर्थ, नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, धार्मिक र सांस्कृतिक देश हो। क्षेत्री, ब्राह्मण, मगर, थारू, तामाङ, नेवार, मुसलमान, कामी, यादव, राई, गुरुङजस्ता जनसङ्ख्याको आकारका हिसाबले ठुला जनजातिलगायतका १२५ जातजातिका मानिसहरू यहाँ बस्छन्। यिनीहरूको मातृभाषाको रूपमा

आआफ्नै भाषा छन् । भनिएको पनि छ- “नेपाल चार जात छत्तीस वर्णको साझा फूलबारी हो ।” यहाँ १० ओटा धर्म मान्ने मानिसहरू बस्छन् । हिन्दु धर्म मान्ने मानिसहरू शिव, दुर्गा आदिको पूजा गर्छन् । बुद्ध धर्मका अनुयायीहरूले भगवान बुद्धलाई पूजा गर्छन् । इस्लाम धर्म मान्नेहरूले ईश्वरलाई अल्लाह भन्दछन् । इसाई धर्म मान्नेहरू चर्चमा गएर क्राइस्टको प्रार्थना गर्दछन् । किरात धर्म मान्नेहरू पारुहाङ र सुङनीमा (सुम्निमा) लाई मान्दछन् । नेपाल संस्कृतिमा धनी राष्ट्र हो । बहुभाषी, बहुजाति र बहुधर्मका मानिसका आआफ्नै भेषभूषा र संस्कृति छन् । व्यक्तिबाट परिवार, परिवारबाट समाज र समाजबाट राष्ट्र बनेको हुन्छ । समाजभित्र विभिन्न धर्म, पेसा, जातजाति, संस्कृति, भाषाभाषी, भेषभुषा, खानपान, रहनसहन, चाडपर्व, उत्सव आदि भएका मानिसहरू बसोबास गर्दछन् । यसैअनुरूप समाजमा विभिन्न गतिविधि हुने गर्दछ । समाजमा हुने विभिन्न राजनीतिक, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक गतिविधिदेखि लिएर ज्ञान-विज्ञान, साहित्य, कला, मनोरञ्जन आदि जस्ता सम्पूर्ण गतिविधि राष्ट्रलाई पहिचान गराउने तत्वहरू हुन् ।

६.१.१ जातिगत विविधता

वि.स. २०६८ को जनगणनाअनुसार नेपालमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातजातिका मानिसहरूको जनसङ्ख्या विवरण तालिका ६.१ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. ६.१

जातिगत जनसङ्ख्या विवरण (राष्ट्रिय जनगणना २०६८)

क्र.सं.	जातजातिहरू	जनसङ्ख्या	प्रतिशत
१	क्षेत्री	४३९८०५३	१६.६००
२	ब्राह्मण–पहाडी	३२२६९०३	१२.१८०
३	मगर	१८८७७३३	७.१२५
४	थारू	१७३७४७०	६.५५८
५	तामाङ	१५३९८३०	५.८१२
६	नेवार	१३२१९३३	४.९८९
७	मुसलमान	११६४२५५	४.३९४
८	कामी	१२५८५५४	४.७५०
९	यादव	१०५४४५८	३.९८०
१०	राई	६२०००४	२.३४०

११	गुरुङ	५२२६४१	१.९७३
१२	दमाइँ/ढोली	४७२८६२	१.७८५
१३	लिम्बू	३८७३००	१.४६२
१४	ठकुरी	४२५६२३	१.६०६
१५	सार्की	३७४८१६	१.४१५
१६	तेली	३६९६८८	१.३९५
१७	चमार/हरिजन/राम	३३५८९३	१.२६८
१८	कोइरी/कुशवाहा	३०६३९३	१.१५६
१९	कुर्मी	२३११२९	०.८७२
२०	सन्यासी/दशनामी	२२७८२२	०.८६०
२१	धानुक	२१९८०८	०.८३०
२२	मुसहर	२३४४९०	०.८८५
२३	दुसाध/पासवान/पासी	२०८९१०	०.७८८
२४	शेर्पा	११२९४६	०.४२६
२५	सोनार	६४३३५	०.२४३
२६	केवट	१५३७७२	०.५८०
२७	ब्राह्मण-तराई	१३४१०६	०.५०६
२८	कथवनीया	१३८६३७	०.५२३
२९	घर्ती/भुजेल	११८६५०	०.४४८
३०	मल्लाह	१७३२६१	०.६५४
३१	कलवार	१२८२३२	०.४८४
३२	कुमाल	१२११९६	०.४५७
३३	हजाम/ठाकुर	११७७५८	०.४४४
३४	कानू	१२५१८४	०.४७२

३५	राजवंशी	११५२४२	०.४३५
३६	सुनुवार	५५७१२	०.२१०
३७	सुढी	९३११५	०.३५१
३८	लोहार	१०१४२१	०.३८३
३९	तत्मा/तत्वा	१०४८६५	०.३९६
४०	खत्वे	१००९२१	०.३८१
४१	धोवी	१०९०७९	०.४१२
४२	माझी	८३७२७	०.३१६
४३	नुनिया	७०५४०	०.२६६
४४	कम्हार	६२३९९	०.२३५
४५	दनुवार	८४११५	०.३१७
४६	चेपाङ/प्रजा	६८३९९	०.२५८
४७	हलुवाई	८३८६९	०.३१७
४८	राजपुत	४१९७२	०.१५८
४९	कायस्थ	४४३०४	०.१६७
५०	बढई	२८९३२	०.१०९
५१	मारवाडी	५१४४३	०.१९४
५२	सन्थाल/सतार	५१७३५	०.१९५
५३	धागर/झागँड	३७४२४	०.१४१
५४	बाँतर	५५१०४	०.२०८
५५	बरई	८०५९७	०.३०४
५६	कहर	५३१५९	०.२०१
५७	गनगाई	३६९८८	०.१४०
५८	लोध	३२८३७	०.१२५

५९	राजभर	९५४२	०.०३६
६०	थामी	२८६७१	०.१०८
६१	धिमाल	२६२९८	०.०९९
६२	भोटे	१३३९७	०.०५१
६३	बिन	७५१९५	०.२८४
६४	भेडियार/गडेरी	२६३७५	०.१००
६५	नुराङ	२७८	०.००१
६६	याक्खा	२४३३६	०.०९२
६७	दराई	१६७८९	०.०६३
६८	ताजपुरिया	१९२१३	०.०७३
६९	थकाली	१३२१५	०.०५०
७०	चिडिमार	१२५४	०.००५
७१	पहरी	१३६१५	०.०५१
७२	माली	१४९९५	०.०५७
७३	बङ्गाली	२६५८२	०.१००
७४	छन्त्याल	११८१०	०.०४५
७५.	डोम	१३२६८	०.०५०
७६	कमर	१७८७	०.००६
७७	बोटे	१०३९७	०.०३९
७८	ब्रम्हु/ बरामो	८१४०	०.०३१
७९	गाइने	६७९१	०.०२६
८०	जिरेल	५७७४	०.०२२
८१	दुरा	५३९४	०.०२०
८२	बादी	३८६०३	०.१४६

८३	मेचे	४८६७	०.०१८
८४	लेप्चा	३४४५	०.०१३
८५	हलखोर	४००३	०.०१५
८६	पन्जावी/सिख	७१७६	०.०२७
८७	किसान	१७३९	०.००७
८८	राजी	४२३५	०.०१६
८९	व्यासी/सौका	३८९५	०.०१५
९०	हायू	२९२५	०.०११
९१	कोचे	१६३५	०.००६
९२	धुनिया	१४८४६	०.०५६
९३	वालुङ	१२४९	०.००५
९४	मुन्डा	२३५०	०.००७
९५	राउटे	६१८	०.००२
९६	ह्योल्मो	१०७५२	०.०४१
९७	पथरकट्टा/कुशवाडिया	३१८२	०.०१२
९८	कुसुन्डा	२७३	०.००१
९९	ल्होमी	१६१४	०.००६
१००	कलार	१०७७	०.००४
१०१	नटुवा	३०६३	०.०१२
१०२	ढाँडी	१९८२	०.००७
१०३	धन्कार/धरिकार	२६८१	०.०१०
१०४	कुलुङ	२८६१३	०.१०८
१०५	घले	२२८८१	०.०८६
१०६	खबास	१८५१३	०.०७०

१०७	राजधोव	१३४२२	०.०५१
१०८	कोरी	१२२७६	०.०४६
१०९	नाछिरिङ	७१५४	०.०२७
११०	याम्फू	६९३३	०.०२६
१११	चाम्लिङ	६६६८	०.०२५
११२	आठपहरिया	५९७७	०.०२३
११३	सरवरिया	४९०६	०.०१९
११४	बान्तवा	४६०४	०.०१८
११५	डोल्पो	४१०७	०.०१६
११६	अमात	३८३०	०.०१४
११७	थुलुङ	३५३५	०.०१३
११८	मेवाहाङ वाला	३१००	०.०१२
११९	बाहिङ	३०९६	०.०१२
१२०	ल्होपा	२६२४	०.०१०
१२१	देव	२१४७	०.००८
१२२	साङपाङ	१६८१	०.००६
१२३	खालिङ	१५७१	०.००६
१२४	तोप्केगोला	१५२३	०.००६
१२५	लोहारुङ	११५३	०.००४
१२६	अन्य दलितहरू	१५५३५४	०.५८६
१२७	अन्य जनजातिहरू	१२२८	०.००५
१२८	अन्य तराईबासीहरू	१०३८११	०.३९२
१२९	पहिचान नभएका अन्य	१५२७७	०.०५८
१३०	विदेशी	६६५१	०.०२५
	जम्मा	२,६४,९४,५०४	१००

६.१.२ नेपालका सूचीकृत आदिवासी जनजातिहरू

नेपालमा आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक दृष्टिले पिछडिएका जाति जनजातिहरूको उत्थान गर्ने उद्देश्यले वि.स. २०५४ असारमा राष्ट्रिय जनजाति विकास समिति गठन गरिएको छ । साझा भूगोल, साझा भाषा तथा आफ्नै प्रकारको धर्म, संस्कृति मूल्य मान्यतासहितको विशिष्ट पहिचान बोकेका आदिवासी जनजातिहरूको सङ्ख्या निकै ठुलो रहेको छ । आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, २०५९ ले ५९ आदिवासी जनजातिहरूको पहिचान गरी तिनलाई कानुनी मान्यता प्रदान गरेको छ ।

तालिका नं. ६.२

नेपालका सूचीकृत आदिवासी जनजाति

सूचीकृत आ.ज.वर्गीकरण आधारमा राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को तथ्याङ्क अनुसार

क्र.सं.	क. लोपोन्मुख समूह	सङ्ख्या			
		आदिवासी जनजाति	(%)	मातृ भाषा	(%)
१	कुसुन्डा	२७३	०.०	२८	०.०
२	बनकरिया	-	०.०	६९	०.०
३	राउटे	६१८	०.०	४६१	०.०
४	सुरेल	-	०.०	२८७	०.०
५	हायु	२,९२५	०.०	१,५२०	०.०
६	राजी	४,२३५	०.०	३,७५८	०.०
७	किसान	१,७३९	०.०	१,१७८	०.०
८	लेप्चा	३,४४५	०.०	७,४९९	०.०
९	मेचे	४,८६७	०.०	४,३७५	०.०
१०	कुशबाडिया	३,१८२	०.०	-	०.०
	जम्मा	२१,२८४	०.१	१९,१७५	०.१

क्र.सं.	ख.अति सिमान्तीकृत समूह	सङ्ख्या			
		आदिवासी जनजाति	(%)	मातृ भाषा	(%)
१	माझी	८३,७२७	०.३	२४,४२२	०.१
२	सियार	-	०.०	-	०.०

३	ल्होमी (सिङसावा)	१,६१४	०.०	८०८	०.०
४	थुदाम	-	०.०	-	०.०
५	धानुक	२१९,८०८	०.८	-	०.०
६	चेपाङ	६८,३९९	०.३	४८,४७६	०.२
७	सतार/सन्थाल	५१,७३५	०.२	४९,८५८	०.२
८	थामी	२८,६७१	०.१	२३,१५१	०.१
९	झागड	३७,४२४	०.१	३३,६५१	०.१
१०	वोटे	१०,३९७	०.०	८,७६६	०.०
११	दनुवार	८४,११५	०.३	४५,८२१	०.२
१२	बराम	८,१४०	०.०	१५५	०.०
	जम्मा	५९४,०३०	२.२	२३५,१०८	०.९

क्र.सं.	ग. सीमान्तीकृत समूह	सङ्ख्या			
		आदिवासी जनजाति	(%)	मातृ भाषा	(%)
१	सुनुवार/कोँइच	५५,७१२	०.२	३७,८९८	०.१
२	थारु	१,७३७,४७०	६.६	१,५२९,८७५	५.८
३	तामाङ	१,५३९,८३०	५.८	१,३५३,३११	५.१
४	भुजेल	११८,६५०	०.४	२१,७१५	०.१
५	कुमाल	१२१,१९६	०.५	१२,२२२	०.०
६	राजवंशी	११५,२४२	०.४	१२२,२१४	०.५
७	गन्गाई	३६,९८८	०.१	३,६१२	०.०
८	धिमाल	२६,२९८	०.१	१९,३००	०.१
९	भोटे	१३,३९७	०.१	-	०.०
१०	दराई	१६,७८९	०.१	११,६७७	०.०
११	ताजपुरिया	१९,२१३	०.१	१८,८११	०.१

१२	पहरी	१३,६१५	०.१	३,४५८	०.०
१३	तोप्केगोला	१,५२३	०.०	-	०.०
१४	डोल्पो	४,१०७	०.०	१,६६७	०.०
१५	फ्री	-	०.०	-	०.०
१६	मुगाल	-	०.०	-	०.०
१७	लार्के	-	०.०	-	०.०
१८	ल्होपा	२,६२४	०.०	३,०२९	०.०
१९	दुरा	५,३९४	०.०	२,१५६	०.०
२०	वालुङ	१,२४९	०.०	१,१६९	०.०
	जम्मा	३,८२९,२९७	१४.५	३,१४२,११४	११.९

क्र.सं.	घ. सुविधा वञ्चित समूह	सङ्ख्या			
		आदिवासी जनजाति	(%)	मातृ भाषा	(%)
१	गुरुङ्ग	५२२,६४१	२.०	३२५,६२२	५.४
२	मगर	१,८८७,७३३	७.१	७८८,५३०	१३.१
३	राई	६२०,००४	२.३	१५९,११४	२.६
४	लिम्बु	३८७,३००	१.५	३४३,६०३	५.७
५	छैरोतन	-	०.०	-	०.०
६	ताङ्बे	-	०.०	-	०.०
७	तीनगाउँले थकाली	-	०.०	-	०.०
८	बाह्रगाउँले	-	०.०	-	०.०
९	मार्फाली थकाली	-	०.०	-	०.०
१०	शेर्पा	११२,९४६	०.४	११४,८३०	१.९
११	याक्खा	२४,३३६	०.१	१९,५५८	०.३
१२	छन्त्याल	११,८१०	०.०	४,२८३	०.१
१३	जिरेल	५,७७४	०.०	४,८२९	०.१
१४	ब्यासी	३,८९५	०.०	४८०	०.०

१५	ह्योल्मो	१०,७५२	०.०	१०१७६	०.२
	जम्मा	३,५८७,१९१	१३.५	१,७७१,०२५	२९.४
क्र.सं.	**ङ. उन्नत समूह**	**सङ्ख्या**			
		आदिवासी जनजाति	**(%)**	**मातृ भाषा**	**(%)**
१	नेवार	१,३२१,९३३	५.०	८४६,५५७	१४.१
२	थकाली	१३,२१५	०.०	५,२४२	०.१
	जम्मा	१,३३५,१४८	५.०	८५१,७९९	१४.२
च	अन्य आदिवासी जनजाति समूह	१,२२८	०.०	-	०.०
जम्मा (क+ख+ग+घ+ङ+च)		९,३६८,१७८	३५.४	६,०१९,२२१	२२.७
सूचीकृत आ.ज. समूह		**सङ्ख्या**			
		आदिवासी जनजाति	**(%)**	**मातृ भाषा**	**(%)**
क	लोपोन्मुख समूह	२१,२८४	०.१	१९,१७५	०.१
ख	अति सिमान्तीकृत समुह	५९४,०३०	२.२	२३५,१०८	०.९
ग	सिमान्तीकृत समूह	३,८२९,२९७	१४.५	३,१४२,११४	११.९
घ	सुविधा वञ्चित समूह	३,५८७,१९१	१३.५	१,७७१,०२५	६.७
ङ	उन्नत समूह	१,३३५,१४८	५.०	८५१,७९९	३.२
च	अन्य आ. ज. समूह	१,२२८	०.०	-	०.०
	जम्मा	९,३६८,१७८	३५.४	६,०१९,२२१	२२.७
	कुल जनसङ्ख्या	२६,४९४,५०४	१००.०	२६,४९४,५०४	१००.०

नेपाल सरकारले २०७७ जेठ ५ मा "रानाथारु" लाई आदिवासी जनजातिको सूचीमा सूचीकृत गरेसँगै आदिवासी जनजातिको सङ्ख्या ६० पुगेको छ ।

६.१.३ बसोवास, रहनसहन र भेषभूषा

नेपालका केही परम्परागत गरगहनाहरू

नेपालको धरातलीय विविधता र हावापानीको विविधताबिच गहिरो र सीधा सम्बन्ध छ । धरातलीय विविधता र हावापानीको विविधताका कारण नै त्यहाँ बस्ने मानिसहरूको बसोवास, रहनसहन र भेषभूषामा पनि विविधता रहेको छ । धरातलीय विभाजनअनुसार तराई, पहाड र हिमालको बसोवास, रहनसहन र भेषभूषामा भएको विविधतालाई तल चर्चा गरिएको छ ।

हिमाली प्रदेश

हिमाली भेगमा भारी ओसार्न चौरीगाईको प्रयोग

नेपालको सबैभन्दा उत्तरी क्षेत्रमा हिमाली प्रदेश पर्दछ। वर्षभिरमा आधाजति समय हिउँले ढाकिरहने हुनाले यहाँको भूमि कम उब्जाउशील छ। यहाँ आलु, जौ, उवा, स्याउ आदि जस्ता खाद्यान्न उत्पादन हुन्छन्। यो क्षेत्रमा जनसङ्ख्याको चाप एकदमै कम छ। यो क्षेत्रमा शेर्पा, गुरुङ, भोटे आदि जातिको मुख्य बसोबास भएको पाइन्छ। यहाँ अत्यन्तै जाडो हुने भएकोले कतिपय माानिसहरू पहाडी र तराई जिल्लामा जाडो छल्नका साथै जडीबुटीको व्यापार गरी थप आय आर्जन गर्न जाने गर्दछन्।

यो क्षेत्रमा विकासका पूर्वाधारहरूको खासै विकास नभएकाले यहाँको जीवन एकदमै कष्टकर रहेको छ भने जलवायु परिवर्तनको असरले यो क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरूको परम्परागत जीवनशैलीमा झनै थप समस्या सिर्जना भएको छ। यस प्रदेशमा बस्नेले बाक्लो प्रकारका लुगा लगाउने गर्दछन्। जस्तो– भोटो, दोचा, बक्खु आदि। यहाँका मानिसहरू विशेषतः जौ, कोदो, फापर, आलु, मासु एवम् यसबाट तयार गरिने परिकार खाने गर्दछन्।

पहाडी प्रदेश

दाउराको भारी बोक्दै महिलाहरू

यो क्षेत्रमा पूर्वदेखि पश्चिमसम्म विभिन्न जातजातिका मानिसहरू बस्दछन्। पूर्वी नेपालमा मुख्यतया राई, लिम्बू बस्छन् भने मध्य नेपालमा ब्राह्मण, क्षेत्री, नेवार, मगर, गुरुङ आदि जाति पाइन्छन्। पश्चिममा पनि यिनै जाति जनजातिहरू पाइन्छन्। जात, धर्म अनुसार प्रत्येक समुदायको आआफ्नै भाषा, संस्कृति, रीतिरिवाज रहेको छ। यस प्रदेशमा बसोबास गर्ने मानिसहरूले दौरा, सुरुवाल, कछाड, पटुका, टोपी आदि लगाउने गर्दछन्। यहाँका मानिसहरू मकै, कोदो, दही, दूध, भटमासजस्ता खाद्य वस्तु तथा त्यसबाट तयार गरिएका परिकारहरू खाने गर्दछन्। यस प्रदेशका अधिकांश ठाउँमा यातायात पुगे पनि केही स्थानमा बाटोघाटोको कमी, शिक्षा

तथा सञ्चारजस्ता आधारभूत आवश्यकताको कमीले गर्दा यहाँको जनजीवन पनि कष्टकर नै रहेको छ ।

तराई प्रदेश

तराईमा सामान ढुवानी गर्न बैलगाडाको प्रयोग

नेपालको दक्षिणमा तराई प्रदेश पर्दछ । यो क्षेत्र समथर भएकोले यातायातको विकास भएको पाइन्छ । उब्जाउशील जमिन भएकाले यहाँको जनजीवन हिमाली र पहाडी जनजीवनभन्दा सहज रहेको छ । यहाँका मानिसहरूको मुख्य पेशा कृषि हो । यहाँ अलि बढी गर्मी हुनेहुँदा यहाँका मानिसहरू धोती, कुर्ता, लुँगी लगाउने गर्दछन् । यस प्रदेशका मानिसहरूले विशेषत दाल, रोटी, भात, माछा, दही, दूधजस्ता खानेकुरा खाने गरेको पाइन्छ । तराईमा लक्ष्मीपूजा, छठ, सिरूवा पर्व, माघी पर्वहरू धुमधामसँग मनाइन्छ ।

६.१.४ नेपालका विभिन्न जात जातिहरूको संक्षिप्त परिचय

नेपाल एक बहुजाति, बहुभाषी, बहुधार्मिक एवम् बहुसांस्कृतिक मुलुक हो । अतः भाषा, संस्कृति, धर्म र जातिको दृष्टिले नेपाल धनी राष्ट्र हो । अनेकता र विविधता नै यहाँको अनौठो र उल्लेखनीय पक्ष हो । नेपालको यही विविधता संरक्षणको आवश्यकता महसुस गरी नेपाल पर्यटन बोर्ड र नेपाल राष्ट्रिय जातीय सङ्ग्रहालयजस्ता सङ्घ-संस्थाहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलिरहेका छन् । नेपालमा रहेका विभिन्न जात जातिमध्ये केही जात जातिको बारेमा निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ ।

बाहुन/क्षेत्री

प्रजातीय हिसाबले बाहुन/क्षेत्री ककेसियन मूलका मानिन्छन् । जनै धारण गर्ने हुँदा यिनीहरूलाई तागाधारी पनि भनिन्छ । पूर्बिया र कुमाइँ भनेर बाहुनहरूलाई दुई समूहमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । यिनीहरू देशका विभिन्न जिल्लामा छरिएर रहेका छन् । पुरेत्याइँ वा कर्मकाण्ड, ज्योतिष हेर्ने काम, खेतीपाती र सरकारी नोकरीमा यिनीहरू बढी संलग्न भएको पाइन्छ । यिनीहरू वैदिक सनातनी हिन्दू धर्म मान्दछन् । बाहुन र क्षत्रीहरूले बोल्ने भाषा भारोपेली समूहको नेपाली भाषा हो जुन देवनागरी लिपिमा लेख्ने गरिन्छ । यिनीहरू आफूलाई खस आर्य भन्न रुचाउँछन् ।

नेवार

ईही (बेलविवाह)

काठमाडौँ र उपत्यकाबाहिरका प्रमुख व्यापारिक केन्द्रमा बसोबास गर्ने नेवारलाई आदिवासी जनजातिभित्र गणना गरिन्छ । पेसाका आधारमा ब्राह्मणदेखि सुद्रसम्ममा वर्गीकरण गरिएका यिनीहरूको परम्परागत रूपमा काँचो वा पाकेको इँटा, झिंगटीको छानाद्वारा निर्मित दुई वा तीनतले घरहरू हुन्छन् । यिनीहरूको प्रमुख पेशा व्यापार, कृषि हो । साथै, यिनीहरूले जातीय पेशा अँगालेका छन् । हिन्दु तथा बौद्धधर्म अवलम्बन गर्ने यिनीहरूमा धार्मिक सहिष्णुता रहेको पाइन्छ ।

मगर

मगर जाति नेपालको आदिवासी जनजाति हो । यिनीहरूको बसोबास क्षेत्रलाई १२ र १८ मगरात भनिन्छ । जुन मर्स्याङ्दीदेखि दैलेख र डोल्पाको केही भागसम्म फैलिएको छ । राना, थापा, पुन, आले, रोका, घर्ती, बुढाजस्ता सात थरबाट मगरका

अन्य थरहरू बन्न गएका हुन् । कृषि, पशुपालन, खानी खन्ने, हस्तकलाका साथै सुरक्षा क्षेत्रलगायत वैदेशिक रोजगारी यस जातिका मुख्य पेशा हुन् ।

थारू

थारू जाति नेपालको आदिवासी जनजातिमध्ये एक हो । थारूको मातृभाषा भारोपेली परिवारमा पर्दछ । यिनीहरूको आदिमभूमि नेपालको शिवालिक शृङ्खला तथा तराई क्षेत्र हो । तराईका केही जिल्लामा थारूजातिको बाहुल्य छ । यिनीहरूको मुख्य पेशा कृषि हो । थारूहरू आफूलाई प्रकृतिपूजक मान्दछन् ।

तामाङ

आदिवासी जनजातिमा गणना हुने तामाङको बसोबास क्षेत्रलाई ताम्सालिङ भनिन्छ । यिनीहरू धेरै थरहरूमा विभाजित छन् । यिनीहरूले काठमाडौँ उपत्यका र सो वरिपरिका जिल्लाहरूमा घना रूपमा बसोबास गरेका छन् । पशुपालन, कृषि, थाङ्का र विभिन्न हस्तकलाका सामग्रीहरू निर्माण गर्नु यिनीहरूको मुख्य पेशा हो ।

राई

राईहरू आदिवासी किरात वंशका हुन्, जसलाई खम्बू पनि भनिन्छ । नेपालको सोलुखुम्बु, ओखलढुङ्गा, खोटाङ, भोजपुर, सङ्खुवासभा, धनकुटा, इलाम र उदयपुर राईहरूको मुख्य बसोबास क्षेत्र हो । यिनीहरू मुख्यतया धान, कोदो, अलैंची खेती, पशुपालन तथा कागज बनाउने व्यवसाय गर्दछन् ।

गुरुङ

नेपालको आदिवासी जनजातिभित्र पर्ने गुरुङ (तमू) जाति देशभित्र र बाहिर छरिएर रहेको पाइए पनि यिनीहरू गण्डकी क्षेत्रका कास्की, लमजुङ, गोरखा र मनाङका रैथाने हुन् र कास्कीको क्होल उनीहरूको पुर्ख्यौली थलो हो । यिनीहरूको पुर्ख्यौली पेशा पशुपालन र कृषि भएता पनि स्वदेशी तथा विदेशी सुरक्षा क्षेत्रलगायत व्यापार र सरकारी सेवामा पनि निकै संलग्न रहेको पाइन्छ । भोट-बर्मेली परिवारअर्न्तगतको तमू भाषा बोल्दछन् ।

लिम्बू

नेपालको आदिवासी लिम्बू जाति अरुण नदीपूर्व सङ्खुवासभा, धनकुटा, तेह्रथुम, ताप्लेजुङ, पाँचथर, इलाम, झापा, मोरङ र सुनसरीमा बसोबास गर्दछन् । लिम्बू जातिमा पनि धेरै थरहरू छन् । यिनीहरू कृषि तथा पशुपालन व्यवसाय गर्दछन् । लिम्बूहरू प्रकृति पूजा गर्ने किरात धर्म मान्दछन् ।

शेर्पा

शेर्पा जातिको आदिथलो सोलुखुम्बु जिल्लाको उत्तरी क्षेत्रलाई मानिन्छ । शेर्पाहरू देशका विभिन्न हिमाली जिल्लाहरूमा छरिएर रहेका छन् । यिनीहरू पशुपालन र खेतीपाती गर्दछन् । यिनीहरू बौद्धधर्मको महायान सम्प्रदायी हुन् भने यिनीहरूको भाषा भोट-बर्मेली परिवारभित्र पर्दछ । लोसार, डुम्जी, फाङडी ल्होप्सो, यार्ज्याङ,

कङसुर, ढुकपा छेच्यू, ङयुङने, छेच्यू यिनीहरूका प्रमुख चाड हुन् ।

सुनुवार

सुनुवार जाति नेपालको आदिवासी मध्येको एक प्रमुख र ऐतिहासिक जाति हो । नेपालको इतिहासमा किरातकालीन राज्य व्यवस्था सञ्चालनदेखि नै किरातिहरूको पहिचान रही आएको छ । सुनुवार किरात वंशको चार शाखा/समुदाय "राई, लिम्बु, सुनुवार र यायोक्खा" मध्येको एक किराती समुदाय हो । खस भाषामा "सुनुवार" र मातृभाषामा "कोँइच" भनिन्छ । नेपालको पूर्वी भूभाग तथा भारतको सिक्किम, दार्जिलिङ क्षेत्रमा मुखिया भनेर चिनिएका छन् ।

प्रकृति तथा पितृ पुजक सुनुवार जाति किरात धर्मावलम्बी हुन् । यिनीहरूको धर्म/दर्शनशास्त्रलाई 'मुक्दुम' भनिन्छ । यस जातिको मूल थाकथलो रामेछाप, ओखलढुङ्गा, दोलखा, सिन्धुली भएपनि हाल मुख्य सहरहरू र नेपालको पूर्वी क्षेत्रमा सघन बस्ती रहेको छ । यस जातिको परम्परागत पेशा सिकार गर्ने, बाँसको कलात्मक सामग्रीहरू बनाउने भएपनि हाल कृषि पेशामा आवद्ध रहेका छन् ।

बैशाख शुक्ल पूर्णिमाको दिन मनाइने श्याँदर पिदार "उँभौली" र मङ्सिर शुक्ल पूर्णिमाको दिन मनाइने श्याँदर पिदार "उँधौली" मुख्य पर्व हो । यस अवसरमा पितृ तथा प्रकृतिको पूजा आराधना गर्दै श्याँदर सिलको आयोजना गरी मनाउने गर्दछन् ।

चेपाङ

नेपालको आदिवासी जनजाति चेपाङलाई प्रजा पनि भन्ने गरिन्छ । यिनीहरू चितवन, मकवानपुर, धादिङ, गोरखा, लमजुङ र तनहुँ जिल्लाहरूको भिरालो पाखामा र बाँके, बर्दिया, नवलपरासी, बारा आदि जिल्लाहरूमा समेत बसोबास गर्दछन् । यिनीहरूका धेरैजसो परम्परागत स-साना एकतले खरले छाएका घर हुन्छन् । यिनीहरूको परम्परागत पेशा खोरिया प्रणालीको कृषि व्यवसाय, कन्दमुलको सङ्ग्रह र शिकार हो ।

उराव (झाँगड)

नेपालको आदिवासी जनजातिभित्र पर्ने उरावलाई झाँगड पनि भनिन्छ । यिनीहरूको बस्ती पर्सादेखि झापासम्म फैलिएको छ । यिनीहरू ससाना झुपडी बनाएर खोला किनारमा बसोबास गर्दछन् । यिनीहरूको मुख्य व्यवसाय कृषि, मजदुरी, पशुपालन हो भने हस्तकलाका सामग्री ढाकी, पिर्का, गुन्द्री आदि पनि बुन्ने गर्दछन् । यिनीहरूको भाषा द्रविड भाषा समूहमा पर्छ ।

थामी

आदिवासी किरात वंशको एक शाखा थामी जाति हो । थामीहरू दोलखा जिल्लाको सुस्पा, राङथली, चिराङथली, सुइतापङ, कालिञ्चोक, लापीलाङ, खोपाचागु, आलम्पु, सिस्कर, बुङथली आदि गाउँमा बसोबास गर्दछन् । यिनीहरू परम्परागत खेती तथा पशुपालन व्यवसाय गर्दछन् । यिनीहरू प्रकृतिपूजक किरात धर्म मान्दछन् ।

धिमाल

मङ्गोल मुखाकृतिका आदिवासी जनजातिमा गणना हुने धिमालहरू प्रायजसो झापा र मोरङ जिल्लामा बसोबास गर्दछन् जसलाई तराईका किराती पनि भनिन्छ। यिनीहरूको सखुवाको थाममा बाँस र काठले बनाएको खरले छाएको एकतले घर हुन्छ। यिनीहरू प्रकृतिपूजक हुन्। यिनीहरूको भाषा भोट-बर्मेली परिवारबाट प्रभावित छ। यिनीहरू दसैँ, तिहार, जनैपूर्णिमा, चैते दशैँ, माघे संक्रान्तिलगायत हिन्दू धर्ममा आधारित अन्य चाडवाड मनाउने गर्दछन्।

थकाली

नेपालका आदिवासी जनजातिमा गणना हुने थकाली पनि एक हो। थकालीको मूल थलो थासाङ् मुस्ताङ जिल्लाको दक्षिणी सीमाक्षेत्रमा पर्दछ। यिनीहरू हाल विभिन्न जिल्लामा बसोबास गर्दछन्। यिनीहरू आफ्नै भाषा बोल्छन्। यिनीहरूको आफ्नै भेषभूषा तथा गरगहना हुन्छ।

छन्त्याल

आदिवासी जनजातिमा गणना हुने छन्त्याल जातिको मूलथलो म्याग्दी जिल्लाको कुइनेमंगले गाँउको भिङ्खानी हो। यिनीहरू बाग्लुङ, पाल्पा, रुकुम, प्युठान, दाङ आदि जिल्लामा पनि बसोबास गर्दछन्। यिनीहरू खाम भाषा बोल्दछन्। पुर्ख्यौली रूपमा खानी खन्ने र प्रशोधन गर्ने भए तापनि यिनीहरूको मुख्य पेशा कृषि र पशुपालन हो।

राउटे

राउटे समुदायसँग पूर्वराष्ट्रपति डा. रामवरण यादव

राउटे वनसम्पदामा आधारित नेपालको एकमात्र घुमन्ते जाति हो। यिनीहरू मुख्य रूपमा डोटी, दार्चुला, अछाम, दैलेख, जाजरकोट, कालिकोट तथा सुर्खेतमा बस्छन्। वनदेवी, दारेमस्त तथा भुयार देवता मान्दछन्। यिनीहरू भोटबर्मेली परिवारको

खाम्ची भाषा बोल्दछन् । यिनीहरू एक महिनाभन्दा बढी एकै ठाउँमा कहिल्यै बस्दैनन् र त्यस ठाउँमा फर्केर आउँदैनन् । यिनीहरू अस्थायी रूपमा बस्ने ठाउँलाई राउटी भनिन्छ भने अस्थायी छाप्रालाई थौला भनिन्छ ।

बाह्रगाउँले

मंगोल मुखाकृति भएका आदिवासी जनजातिमा गणना हुने एक जाति बाह्रगाउँले पनि हो । यिनीहरू मुस्ताङ जिल्लाको बिच भागका मुक्तिनाथ, कागबेनी, छुसाङ र झोङ गाउँ विकास समितिअन्तर्गतका क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन् । यिनीहरूको मुख्य पेशा कृषि, पशुपालन र व्यापार हो । यिनीहरू बौद्ध धर्मालम्बी हुन् ।

सियार (चुम्बा)

गोरखाको उत्तरी सीमावर्ती चुमछोच्युक्सम उपत्यकाका छेकम्पार र चुम्चुत गाँउमा चुम्बा जातिको बसोबास छ । उनीहरू ढुङ्गाको गारोमाथि काठ र ढुङ्गाले छाएको घर बनाउँछन् । यिनीहरू परम्परागत रूपमा गहुँ, फापर, केराउ, आलु, तोरीको खेती गर्छन् । यिनीहरू बौद्ध धर्म मान्दछन् ।

लेप्चा

लेप्चाहरू इलाम जिल्लाको फिक्कल, रोङ, पशुपतिनगर, गोर्खे, नाम्सालिङ, सामलबुङ र झापा जिल्लाका केही स्थानमा बसोबास गर्दछन् । यिनीहरू प्रकृतिपूजक हुन् भने बौद्ध धर्म मान्दछन् ।

६.१.५ नेपालका विभिन्न जातजाति, वर्ग, समुदाय र तिनीहरूको उत्थानका लागि राज्यले गरेका व्यवस्थाहरू

नेपालको संविधानले बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात् गरी विविधताबिचको एकता, सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता, सहिष्णुता र सद्भावलाई संरक्षण एवम् प्रवर्धन गर्दै; वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैंगिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछूतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने संकल्प गरेको छ। यसका लागि निम्नलिखित संवैधानिक आयोगहरूको व्यवस्था रहेको छ ।

- लोक सेवा आयोग
- निर्वाचन आयोग
- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
- राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग
- राष्ट्रिय महिला आयोग
- राष्ट्रिय दलित आयोग
- राष्ट्रिय समावेशी आयोग

- आदिवासी जनजाति आयोग
- मधेसी आयोग
- थारू आयोग
- मुस्लिम आयोग

साथै, नेपालका सबै जातजाति, वर्ग र समुदायको उत्थान गरी सामाजिक न्याय र समानता कायम गर्नका लागि मौलिक हकका रूपमा- समानताको हक, छुवाछुत तथा भेदभाव विरुद्धको हक, धार्मिक स्वतन्त्रताको हक, शोषण विरुद्धको हक, शिक्षा सम्बन्धी हक, भाषा तथा संस्कृतिको हक, दलितको हक, सामाजिक न्यायको हक, सामाजिक सुरक्षाको हकलगायतका विविध व्यवस्था गरिएको छ ।

६.१.६ सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी व्यवस्था

गरीबी, बेरोजगारी, सामाजिक एवं आर्थिक विषमता, प्राकृतिक प्रकोप, सामाजिक द्वन्द्वलगायतका कारणले समाजमा आश्रयहीन, असहाय व्यक्तिहरूको संख्यामा वृद्धि हुँदै गएको पाइन्छ । बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, एकल महिला, लोपोन्मुख आदिवासी, जनजाति र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसमेतका लागि सामाजिक सुरक्षा भत्ता प्रदान गर्ने गरिएको छ ।

नेपाल सरकारले आ.व. २०७८/७९ को बजेट वक्तव्यमार्फत प्रत्येक विपन्न दलित परिवार र कर्णाली अञ्चलका सबै परिवारका ५ वर्षमुनिका बालबालिकाको पोषणमा खर्च हुने गरी मासिक रू.४०० का दरले बाल संरक्षण अनुदान प्रदान गर्दै आइरहेको मा हाल उक्त अनुदानको रकममा एक तिहाइले बृद्धि गर्ने घोषणा गरेको छ । विभिन्न जिल्लाहरूमा ग्रामीण सामुदायिक पूर्वाधार विकास कार्यक्रममार्फत खाद्यान्न वितरण गरी लाखौँ श्रम दिन बराबरको लाखौं रोजगारी सिर्जना भएको छ । त्यस्तै, प्राथमिक शिक्षा र अत्यावश्यक स्वास्थ्य एंव पोषणसम्बन्धी सेवामा विस्तार भै जनताको पहुँचमा वृद्धि भएको छ। यसै अवधिमा युवा स्वरोजगार कार्यक्रम आरम्भ गरियो। रोजगारीजन्य जोखिमहरूलाई सम्बोधन गर्न सङ्गठित क्षेत्रका कर्मचारी तथा कामदारहरूको पारिश्रमिकमा एक प्रतिशत कर लगाई सामाजिक सुरक्षा कोषको स्थापना गरिएको छ । सामाजिक सुरक्षाका लागि गरिएको प्रमुख कार्यक्रमहरू निम्नानुसार छन् :

(क) ज्येष्ठ नागरिक, एकल महिला, लोपोन्मुख आदिवासी, जनजाति र अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई भत्ता वितरण कार्यक्रम,

(ख) बालसंरक्षण अनुदान कार्यक्रम,

(ग) रोजगारी एवम् स्वरोजगारमूलक कार्यक्रम,

(घ) सामाजिक सुरक्षा कोष र कल्याणकारी कोषहरूको व्यवस्थापन, सुधार र सञ्चालन,

(ङ) कठिन परिस्थितिमा परेकालाई विशेष सहयोग,

(च) सामाजिक सुरक्षाका प्रणालीहरूको सुधार तथा क्षमता विकास कार्यक्रम,

६.२ नेपालको सांस्कृतिक जीवन

प्राचीन कालदेखि नै नेपाल विभिन्न धर्म मान्ने मानिसहरूको बसोबास गर्ने थलो हो । नेपालमा मुख्यतया हिन्दू धर्म र बौद्ध धर्मको बाहुल्यता रहेको छ । यी बाहेक इस्लाम, इसाई, किरात, वहाई, शिखलगायत अन्य धर्मावलम्बीहरू पनि उत्तिकै स्वतन्त्र रूपमा रहेका छन् । हिन्दू धर्मअन्तर्गत शैव, वैष्णव, शाक्त, सौर्य आदि सम्प्रदाय पर्दछन् भने बौद्ध धर्ममा हिनयान, महायान, वज्रयान, तन्त्र तथा मन्त्रयान, सहजयान र वोन्पो तथा लामा सम्प्रदाय आदि पर्दछन् ।

यी धर्महरू समयानुसार विभिन्न सम्प्रदाय तथा उपसम्प्रदायमा परिमार्जित हुँदै गएको पाइन्छ । नेपाली समाजमा प्रकृति, पितृ तथा अदृश्य शक्तिको पूजा गर्ने प्रचलन पनि रहेको छ । पश्चिम नेपालमा मस्टो, पूर्वी पहाडमा चण्डी वा देवी, तराईमा संसारीमाई, हिमाली क्षेत्रमा हिन्दूप्रति जनमानसको आस्था र विश्वास रहेको पाइन्छ ।

नेपाल बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक एवम् बहुसांस्कृतिक विशेषतायुक्त देश हो । यहाँ सांस्कृतिक विविधताभित्र एकता पाइन्छ । यहाँका विविध संस्कृतिहरूबिच परापूर्वकालदेखि नै अपूर्व मेल रहिआएको छ । सांस्कृतिक बहुलवादको सिद्धान्तबाट सिञ्चित संस्कृति भएकोले यहाँ सांस्कृतिक सम्बन्धको पनि आदानप्रदान भएको पाइन्छ । नेपाललाई साझा संस्कृतिको विकास भएको मुलुक भनी सगौरव भन्न सकिन्छ ।

६.२.१ नेपालमा मनाइने प्रमुख जात्रा एवम् चाडपर्व

नेपालमा विभिन्न जातजाति, विभिन्न भाषाभाषी बोल्ने र विभिन्न धर्म मान्ने मानिसहरू बस्दछन् । विभिन्न जातजाति र धर्म मान्ने मानिसहरूका आ-आफ्ना रीतिथिति रहनसहन चालचलनहरूमा पनि विविधता पाइन्छ । नेपालमा मनाइने प्रमुख जात्रा, चाडपर्व एवम् बाजागाजाको बारेमा तल चर्चा गरिएको छ ।

घोडेजात्रा

चैत्र कृष्ण चतुर्दशी वा पिचास चतुर्दशीका दिन काठमाडौँमा पाँहाचह्रे वा पासाचन्हे अथवा मित्र चतुर्दशी मनाउने, लुकु माहाद्योको पूजा गर्ने र औंसीका दिनमा उपत्यकामा घोडेजात्रा मनाउने गरिन्छ । यो दिन काठमाडौँको टुँडिखेलमा घोडा दौड समारोह आयोजना गरिन्छ । घोडालाई अनुशासन, शक्ति र तीव्रताको प्रतीकको रूपमा मानिन्छ ।

गाईजात्रा

यो पर्व जनैपूर्णिमाको भोलिपल्ट अर्थात भाद्रकृष्ण प्रतिपदाका दिनदेखि सात दिनसम्म मनाइन्छ । छोरा चक्रवर्तेन्द्र मल्लको मृत्युपछि शोकग्रस्त रानीलाई खुसी पार्न राजा प्रताप मल्लले पहिलो पटक गाईजात्राको आयोजना गरेका र यसमा रानीको शोकहरण भएको किंवदन्ती छ । यसमा खड्गजात्रा, रोपाइजात्रा, लाखेनाच, षडदर्शन ख्याली,

गाईजात्राको झलक, भक्तपुर

लोकनृत्य, डवलीनृत्य, नाटक आदि प्रदर्शन गरिन्छ । श्रीकृष्ण जन्माष्टमीको दिन कृष्ण जात्रा गरेपछि भगवान कृष्णले राक्षस, भूत-प्रेत आदि नाश गरेको आधारमा भूत-पिचास, नागको भय हुँदैन भन्ने जनविश्वास छ ।

दसैँ

आश्विन महिनाको शुक्ल प्रतिपदादेखि दशमीसम्म १० दिन पर्यन्त चल्ने भएको हुँदा वा दशमीलाई विशेष महत्त्व दिएकोले यसको नाम दशैं रहन गएको अनुमान गर्न सकिन्छ । यस पर्वलाई नेपालको राष्ट्रिय पर्वको रूपमा मनाइन्छ । मान्यजनको आशीर्वाद, निधारभिर टीका, कपाल र कानमा जमरा, गलामा विभिन्न किसिमका मालाहरू दशैं पर्वका विशेषता हुन् । यस पर्वमा नौ दिनसम्म देवीका विभिन्न रूपको पूजा अर्चना, फूलपाती महोत्सव आदि कार्यक्रमहरू गरिन्छ ।

महाशिवरात्री

प्रत्येक वर्ष फागुन कृष्ण चतुर्दशीको दिन पर्ने यो दिन काठमाडौँको पशुपतिनाथको मन्दिरमा र अन्यन्त्र स्थापित शिवालयहरूमा श्रद्धालु भक्तजनहरूको ठुलो जमघट हुन्छ । महाशिवरात्रीका दिन नेपालमा सैनिक दिवस पनि मनाइन्छ ।

चैते दशैँ

चैत शुक्ल अष्टमीका दिन मनाइने यो पर्वलाई सानो दशैं पनि भनिन्छ । लमजुङ् जिल्लामा दुरा जातिले यो पर्व विशेष धुमधामका साथ मनाउँछन् । यस दिन मच्छिन्द्र नाथको रथयात्रा गरिन्छ ।

बुद्ध जयन्ती

बुद्धजन्म फलक, लुम्बिनी

इसापूर्व ५६३ मा वैशाख शुक्ल पूर्णिमाका दिन बुद्धको जन्म भएको, वैशाख शुक्ल पूर्णिमाकै दिन बुद्धत्व प्राप्त गरेको र इसापूर्व ४८३ मा वैशाख शुक्ल पूर्णिमाकै दिन महापरिनिर्वाण प्राप्त गरेकोले 'वैशाख शुक्ल पूर्णिमा (स्वाँया पुन्हिं)' बुद्ध जयन्तीका रूपमा मुलुकभर मनाइन्छ । यस दिन बौद्ध मठ, गुम्बा एवम् विहारहरूमा ठुलो जमघट हुन्छ ।

तिहार

कात्तिक कृष्ण त्रयोदशीदेखि ५ दिनसम्म मनाइने यो पर्व दाजुभाइ, दिदी बहिनीहरूको स्नेह र शुभेच्छाको पर्व हो । यी ५ दिन यमराज आफ्नी बहिनी यमुनाकहाँ आई बसेको र यमुनाले उनको सेवा र पूजा गरेको घटनालाई यससँग आबद्ध गरी यो ५ दिनलाई यमपञ्चक पनि भन्ने गरिन्छ । यस पर्वमा काग, कुकुर, लक्ष्मी, गाई गोरुको पूजा गर्दै अन्तिम दिन भाइ पूजा गर्ने गरिन्छ । यस दिन दिदी बहिनीहरूले आफ्ना दाजुभाइहरूको सुख समृद्धि र दीर्घायुको कामना गर्दै टीका लगाई मिष्ठान्न खुवाउने गर्दछन् । यस अवसरमा भैलो तथा देउसी खेली मनोरञ्जन गरिन्छ ।

तीज

तीजमा रमाउँदै व्रतालु महिलाहरू

तीज नेपाली नारीहरूको विशेष पर्वको रूपमा मनाइने गरिन्छ । यो चाड भाद्र शुक्ल तृतीयाका दिन पर्दछ । हिन्दू नारीहरूका लागि यो विशेष चाड हो । यस दिन नारीहरू उपवास बसी व्रत लिन्छन् । नारीहरूले इच्छाअनुसारको पति पाउनका लागि र आफू सौभाग्यवती रहनका लागि यो व्रत लिने प्रचलन छ ।

श्रीपञ्चमी

माघ शुक्ल पञ्चमीका दिन मनाइने पर्वलाई श्रीपञ्चमी वा वसन्तपञ्चमी भनिन्छ । यो वसन्त आगमनको प्रतीकको पर्व हो । यस दिन सरस्वती देवी र महामञ्जुश्री गुरुको पूजा आराधना गरिन्छ । साना बालबालिकालाई अक्षर आरम्भ गराउने दिनको रूपमा समेत मनाइन्छ । सरस्वतीको स्तुति गरिन्छ । विभिन्न मन्दिरहरू र घरघरमा भक्तिपूर्वक पूजा गरी मन्दिरका भित्ताहरूमा सरस्वतीको नाम लेख्नाले पढ्न आउँछ भन्ने विश्वास गरिन्छ । यसै दिन हनुमानढोका दरबारमा वसन्त श्रवण गरिन्छ । वसन्त ऋतुसम्बन्धी श्लोकहरू सुन्ने कार्यलाई वसन्त श्रवण भनिन्छ ।

ल्होसार

ल्होसार पर्व मनाउँदै

उत्तरी हिमाली खण्डको शेर्पा, भोटे, गुरुङ, थकाली र मगर जातिहरूले तिब्बती पात्रोअनुसार नववर्षारम्भको अवसरमा माघ महिनातिर पर्ने ल्होसार पर्व विशेष उत्साहका साथ मनाउँछन् । वर्षको गणना मुसा, गाई, बाघ, बिरालो, गरूढ, सर्प, घोडा, भेडा, बाँदर, चरा, कुकुर र सुँगुरको नाममा गरिन्छ र प्रत्येक १२ वर्षमा यो चक्र दोहोरिन्छ । विभिन्न प्रकारका ल्होसारमध्ये सोनाम, तमु र ग्याल्वो ल्होसारमा नेपालमा सम्बन्धित धर्मावलम्बीहरूलाई सार्वजनिक बिदा दिने प्रचलन रहेको पाइन्छ ।

उँभौली र उँधौली

यो राई जातिहरूले मान्ने पर्व हो । यो पर्व एउटा उँधौली र अर्को उभौलीको रूपमा वर्षमा दुईपटक मनाइन्छ । यो पर्वमा कसैले चन्डीनाचका रूपमा, कसैले साकेला वा साकेवाका रूपमा र कसैले वैशाखे तथा वाडाङमेटको रूपमा मनाउने चलन छ । राई जातिहरूको पनि फरक फरक संस्कृति भएकाले यो पर्व पनि फरक फरक समय र नामबाट विभिन्न ढङ्गले मनाइन्छ ।

उँभौली वैशाख, जेठतिर मनाइन्छ भने उँधौली कात्तिक, मङ्सिर महिनातिर मनाइन्छ । यस पर्वमा नाक्छोङ वा पुजारीले चन्डी थान, मार्गाथान, माङ्खिम आदि ठाउँमा मुन्धुम भनेर पूजाआजा गर्ने गर्दछन् । प्रत्येक घरघरमा पितृको पूजा गर्ने, ढोल, झ्याम्टा बजाएर नाचगान गर्ने र मीठामीठा खानेकुरा खाएर यो पर्व मनाउने चलन छ ।

जनैपूर्णिमा

जनैपूर्णिमा

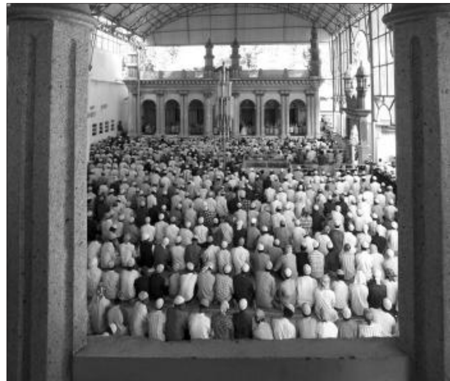
प्रत्येक वर्ष श्रावण शुक्ल पूर्णिमाका दिनलाई जनैपूर्णिमा/ऋषितर्पणी पूर्णिमा भनिन्छ । त्यसदिन नयाँ जनै लगाउनका साथै पुरोहितहरूद्वारा रक्षाबन्धन (पहेँलो वा रातो धागोको डोरो) बाँधिन्छ र दक्षिणा दिइन्छ । कतिपय समुदायमा नौ किसिमका गेडागुडीलाई भिजाएर टुसा उमारी क्वाँटी खाने गरिन्छ । तराई क्षेत्रका विभिन्न समुदायले सो दिन दिदीबहिनीले दाजुभाइलाई राखी बाँधेर एक अर्काको दीर्घायुको कामना गर्दछन् ।

जुडशीतल

नेपालीहरू वैशाख १ गतेलाई नववर्ष मान्दछन् भने मैथली संस्कृतिमा वैशाख २ गते जुडशीतल पर्ने र सोही दिनदेखि नव वर्ष सुरु भएको मानिन्छ । यस अवसरमा मिथिलामा सामूहिक भोजन र रङ्गारङ्ग कार्यक्रम आयोजन गरिन्छ । छरछिमेकीमा अविर, रङ्ग, हिलो छ्यापछ्याप गरी होलीको जस्तै उत्साहमय वातावरणमा यो पर्व मनाइन्छ । यस पर्वका दिन ठुलाबडा अभिभावकहरूबाट बिहानै उठी स्नान गरी नित्यकर्म पूरा गरी लोटामा पवित्र शीतल जल लिएर सोही जललाई दाहिने हातको अञ्जुलीमा राखी आशीर्वचनका साथ अभिषेक गरिने हुँदा यस पर्वको नाम जुडशीतल रहन गएको हो भन्ने विश्वास छ ।

इद

नेपालमा ईस्लाम धर्मावलम्बीहरूले इद पर्व उत्साहका साथ मनाउँदछन् । हिजरी संवत्को रमजान महिनाभर इद मनाइन्छ । यस धार्मिक अवसरमा सामर्थ्य भएका व्यक्तिहरूले आफ्नो अढाई प्रतिशत गरीब गुरुवालाई दान दिई यिनीहरूको जीविकाका लागि केही न केही प्रबन्ध गर्छन् । यस पर्वमा कुरान पाठ गर्ने, नमाज पढ्ने र पशुहरूको बलि (कुर्बान) दिनेजस्ता काम गरिन्छ ।

इदमा प्रार्थना गर्दै इस्लाम अनुयायीहरू

कुमारषष्ठी वा सिथी नखः

सिठी वा सिथी नखः नेवार समुदायको प्रसिद्ध पर्व हो । जेठ शुक्ल षष्ठीका दिन मनाइने यस पर्वमा कुमार कात्तिकेयको विशेष विधिले पूजा गरी खटयात्रा गर्ने गरिन्छ । यसै दिन प्रायः नेवारहरूको देवाली पूजाका साथै इनार सफाइ गर्ने काम गरिन्छ । यो चाड कृषक समुदायका प्रसन्नता र समृद्धिसँग पनि सम्बन्धित छ ।

चासोक ताङनाम

किरात समुदायका लिम्बू जातिको विशिष्ट महान पर्व चासोक ताङ्नाम प्रत्येक वर्ष बैशाख शुक्ल पूर्णिमा र मंसिर शुक्ल पूर्णिमाका दिन पर्दछ । न्वागी पूजासमेत भनिने चासोक ताङ्नाम पर्वमा नयाँ पाकेका फलफूल (अन्न, फलफूल) देवी देवताहरूलाई चढाएरमात्र आफूले खाई रातभर यालङ्मा, च्याब्रुङनाच नाच्दै, हाक्पारे गीत गाउँदै रमाइलो गरिन्छ । यो पर्व लिम्बू जातिको ऐक्यवद्धता, साझा, समृद्ध, संस्कृतिको प्रतीकको रूपमा मनाइन्छ ।

विस्काजात्रा (बिस्केट)

विस्काजात्रा, भक्तपुर

भक्तपुरमा चैत महिनाको अन्तिम हप्ताको चौथो दिनदेखि नववर्षको सुरुवात मेष सङ्क्रान्तिमा मनाइने यो जात्रालाई विश्वकेतु यात्रा, विश्वाकृत यात्रा, विसिका जात्रा भनिनुका साथै एक वर्षको अन्त्यदेखि अर्को नववर्षको सुरुआतसम्म मनाइने यो पर्वलाई दुईवर्षे मेला पनि भनिन्छ। यो बेलामा सब इष्टमित्रहरूसँग भेटघाट गरी एकअर्कामा शुभकामना साटासाट गरिन्छ। शिव स्वरूप भैरव रथयात्रा गर्नुलाई विस्केट जात्राको महत्त्वपूर्ण पक्ष मानिन्छ। यसदिन रथ जुधाउने, जिब्रो छेड्ने तथा खट जात्रा समेत गर्ने गरिन्छ।

पाता मेला

नेपालका आदिवासी सतार जातिले मनाउने यो पर्वमा झापा जिल्लाको ज्यामिर र भारतका सन्थालहरू हजारौँको सङ्ख्यामा सहभागी भई शिव पार्वतीको पूजा अर्चना गर्दै नाचगानका साथै विभिन्न सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजना गर्ने गरिन्छ।

गौरा पर्व (गोहरा)

नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेश र कर्णाली प्रदेश तथा भारतको कुमाऊ र गढवाल क्षेत्रमा मनाइने यो पर्वमा विभिन्न जातिका महिलाहरूले सामूहिक रूपमा शिवपार्वती, गणेशको पूजाअर्चना गर्ने परम्परा छ। स्थानगत आधारमा गोहरासमेत भनिने यो पर्वमा मासको पिठोको मूर्ति बनाई पूजा गरिन्छ। मन्दिरमा फूल, चन्दन, अक्षता, धूपका अतिरिक्त जौँ, गहुँ, मास, केराउ मिश्रित पञ्च विरुडा चढाइन्छ। भाद्र

गौरा पर्व

कृष्णाष्टमीदेखि ३ दिनसम्म मनाइने यो पर्वमा अष्टमीका दिन महिलाहरू उपवास बसी घाँसद्वारा निर्मित शिव पार्वती गणेशका मूर्ति (साउ) को पूजाअर्चना गर्ने, भजन कीर्तन गर्ने अठवाली कर्म गर्दछन्।

सिरुवा पर्व

सिरुवा पर्व

नव वर्षको उपलक्ष्यमा झापा, मोरङ र सुनसरी जिल्लामा बसोबास गर्ने राजवंशी जातिले आफ्ना कुलदेवताको पूजा गरी हिलो तथा रङ छ्यापाछ्याप गर्दै सिरुवा

पर्व मनाउँछन् । राजवंशी जातिको महत्त्वपूर्ण सिरुवा पर्वको बेलामा लसुन र प्याज घरबाहिर झुन्ड्याइन्छ । महाभारतकालमा परशुरामले क्षेत्रीय जातिविहीन पृथ्वी बनाउन क्षेत्रीयहरूलाई मार्दै हिँड्ने क्रममा राजवंशी जातिलाई मार्न लाग्दा लसुन, प्याज ढोकामा झुन्डयाएको देखेकाले उनीहरू बचेको आख्यान भएकोले अद्यापि लसुन प्याज झुन्ड्याउने परम्परा छ । यसैदिन ७ प्रकारका तरकारी मिसाएको सागजाती बनाएर खाने गरिन्छ । सिरुवा पर्वमा राजवंशी समुदायका कुलदेवता ठाकुर विसरीको पूजा गर्नुका साथै टिष्टाबुढीका नामले टिस्टा नदीको पनि पूजा गरिन्छ । यो पर्व राजवंशी जातिका अतिरिक्त थारू, ताजपुरीया, कहार, गनगाई जातिले पनि उत्साह र उमङ्गका साथ मनाउने गर्दछन् । यो अवसरमा हाटमेला भर्ने र गान बजान गरी रङ्गारङ्ग नृत्य गर्ने गरिन्छ ।

पेन्दिया

मध्य तथा सुदूरपश्चिम नेपालका थारूहरू आफ्नो खेतीपाती सकेर खलिहान (धान झार्न बनाइएको समतल ठाउँ) बाट सबै अन्न भित्राएको दिनलाई पेन्दियाको रूपमा मनाउँछन् । यस दिन थारू समुदायका गुरु पुरोहितले खलिहानमा विशेष किसिमको पूजा गर्दछन् ।

सेतो मच्छिन्द्रनाथ जात्रा

सम्पूर्ण प्राणी जगतका मालिक आर्यावलोकितेश्वरलाई नै सेतो मच्छिन्द्रनाथ भनिन्छ । नेवारी भाषामा यिनलाई श्रीजनवहाद्य भनिन्छ । आर्यावलोकितेश्वर श्वेत मच्छिन्द्रनाथको मूर्ति र मन्दिर काठमाडौं केलटोलको मच्छिन्द्रवहाल वा कनक चैत्य विहारको मध्यमा अवस्थित छ । प्राणीमात्रको भलाइको कामना गर्दै दूध, दही आदि द्रव्यले स्नान गराई रङ्गमाला भरेर सुसज्जित गराई चैत्र वैशाखतिर शुभ साइत जुराई रथयात्रा गराइन्छ ।

सेतो मच्छिन्द्रनाथको मूर्ति

गढीमाई मेला

बारा जिल्लाको वरियारपुरमा ५/५ वर्षको अन्तरालमा गढीमाईको मेला लाग्दछ, जहाँ नेपाल र भारतका लाखौं भक्तजनहरू मेला भर्न आउँछन् । यस मेलामा गढीमाईलाई राँगा, बोका र पंक्षीहरूको भोग चढाइन्छ ।

गुँला धर्म

बौद्धमतानुयायी नेवारी समुदायमा श्रावण शुक्ल प्रतिपदादेखि एक महिनासम्म गुँला उत्सव मनाइन्छ । यसअन्तर्गत भक्तजनहरू बुद्ध भगवानको दर्शनार्थ बौद्धमठ तथा विहारमा जान्छन् । यस अवसरमा पञ्चदान, विभिन्न देवीदेवताहरूको सार्वजनिक प्रदर्शन र मतया गरी तीन चरणमा यो उत्सव सम्पन्न गरिन्छ । आफन्त मृतकहरूको सम्झनामा तीर्थस्थलहरूमा बत्ती बाली दर्शनार्थ जाने आत्याजात्रा भाद्रकृष्ण द्वितीयाका दिन पर्दछ । यसै दिन भगवान बुद्धले मार विजय गरेको मानिन्छ ।

रामनवमी

त्रेतायुगमा चैत्र शुक्ल नवमीका दिन भगवान विष्णुका १० अवतारमध्ये एक मर्यादा पुरुषोत्तम रामको जन्म भएकोले रामको पूजा अर्चना गर्दै रामनवमीका रूपमा मनाइन्छ । तराई क्षेत्रमा चैते दशैं (सानो दशैं) को महत्त्व नभए पनि त्यसैको अर्को दिन रामनवमीलाई हर्ष एवम् उल्लासका साथ मनाइन्छ । यो दिन नेपालको जनकपुर क्षेत्र, भगवान रामको जन्मभूमि (अयोध्या) र अन्यत्र रहेका राम मन्दिरहरूमा भगवान राम र देवी सीताको विशेष पूजा अर्चना गरिन्छ ।

रातो मच्छिन्द्रनाथ जात्रा

भोटो जात्रा, ललितपुर

काठमाडौं उपत्यकाका संरक्षक तथा प्राणीजगतका पालनकर्ता भगवान लोकनाथलाई रातो मच्छिन्द्रनाथ भनिन्छ । मच्छिन्द्रनाथलाई दूध, दहीको महास्नान गराउनुको

साथै पुल्चोक, ललितपुरबाट रथयात्रा सुरु गरी पाटन जावलाखेलमा मच्छिन्द्रनाथको भोटो देखाई जात्रा सम्पन्न गरिन्छ। यो जात्रा चैत्र वैशाखमा सुरु भई झन्डै महिनाभिर नै चल्दछ।

तोरनल्ह (पितृपूजा)

नेपालमा थकाली समुदायमा पितृपूजाका रूपमा प्रचलित यो पर्व फागुपूर्णिमाको एक दिनअगाडि सुरु भई फागुपूर्णिमाको भोलिपल्ट (३ दिन) सम्म मनाइन्छ। यो अवसरमा पितृहरूलाई खिमि (पीक) दान गरिन्छ। यो पर्वमा मध्यरातपछि र विहान कुखुरा बास्नुभन्दाअगाडि घरकी प्रमुख महिलाले स्नान गरी शुद्ध भएर सालको पातमा राखेर मृतक पितृहरूको सम्झना गरी पिण्डदान गर्ने गरिन्छ। पिण्डदान कार्यमा पुरुषजातिको सहभागिता हुँदैन। यस अवसरमा मेवा-मिष्ठान खाने, राम्रा नयाँ कपडा लगाउने, आफन्त इष्टमित्रहरूसँग भेटघाट गर्ने आदिका अतिरिक्त पुरुषहरूबिच धनुवाण हान्ने प्रतियोगिता (तारो खेल) र महिलाहरूमा ढुङ्गाको गट्टा खेल्ने प्रतियोगिता आयोजना गरिन्छ।

माघे सङ्क्रान्ति

गोरु जुधाई पर्व, नुवाकोट

सूर्य राशिचक्रमा १० औं स्थानमा मकर राशिमा प्रवेश गर्दा मकर सङ्क्रान्ति हुन जान्छ। उत्तरायणको सुरुवात हुने र माघ महिनाको पहिलो दिन पर्ने हुँदा यसलाई माघे सङ्क्रान्ति पनि भनिन्छ। यस दिन मकर स्नान गरी पूजाआजा गरी देवीदेवताको दर्शन गर्ने गरिन्छ। सूर्य राशीचक्रको चौथो कर्कट राशीमा प्रवेश गर्दा कर्कट सङ्क्रान्ति हुन्छ। उक्त दिन नुवाकोटको तारुकामा गोरु जुधाउने पर्व मनाइन्छ।

दक्षीणायनको सुरुआत हुने र साउनको पहिलो दिन पर्नेहुँदा कर्कट सङ्क्रान्तिलाई साउने सङ्क्रान्ति पनि भनिन्छ । यो दिन पनि बिहान स्नान पूजा आदि गरी देवी देवताहरूको दर्शन गरिन्छ भने साँझमा काण्डरक राक्षसको पूजा गर्ने, दुःख कष्ट अशुभ सङ्केतका रूपमा लुतो फाल्ने गरिन्छ ।

ट्हुटे पर्व

गाउँबस्तीलाई विभिन्न विकृतिहरूबाट बचाउन, वन्य जीवजन्तुहरूबाट बालीनाली, पाल्तु जीवजन्तु र मानिसको समेत रक्षाका लागि, बाह्य आक्रमणबाट गाउँबस्तीको रक्षा गर्न तम्सेका तमु राजा मेसरो र उनका वीर योद्धाहरूको लोककथा र गाथाहरूलाई स्मरण गर्दै भकिम्लोबाट निर्मित हातहतियारबाट सुसज्जित भई चर्को स्वरमा कराउँदै र ठुलो आवाजका ढोल, ढ्याङ्ग्रो र याम्रो बजाउँदै आफ्नो शत्रुलाई गाउँबस्तीको सीमापारी कटाएको प्रतिकात्मक अभिनय गुरुङ (तमू) जातिको मनाउने ट्हुटे पर्वमा प्रस्तुत गरिन्छ । सुख, शान्ति, निर्भयको कामना गर्दै अनुहारमा कालो लगाई शिरमा पन्क्षीहरूका प्वाँख सिउरेर बाजागाजा बजाएर नाच्दै मनाइने पर्वले गुरुङ (तमू) भेषभूषा, रहनसहन, संस्कृतिको प्रतिनिधित्व गर्दछ ।

मातातीर्थ औँसी

नेपालमा प्रत्येक वर्ष मनाइने विभिन्न चाडपर्वमध्ये आमा र आफ्नो देशको गुण सम्झने प्रेरणा प्रदान गर्न सक्ने खालका मौलिक चाड-पर्वहरू पनि छन् । जसमा वैशाख कृष्ण औँसीको दिन मनाइने मातृऔँसी, मातृ-दिवस र मातातीर्थ औंसी नामको प्रख्यात पर्वोत्सव पनि एउटा हो । यो दिन आमाको महत्त्वपूर्ण गुण सम्झने प्रेरणा प्राप्त गरी आमाप्रति रहेको श्रद्धा-भक्ति प्रकट गर्ने दिन भएकोले मातृऔँसी नामले प्रख्यात छ । यसदिन छोराछोरीले आमालाई हर्षपूर्वक मानमर्यादा गरी श्रद्धाका साथ मीठा-मीठा खानेकुरा ख्वाई प्रसन्न तुल्याउनुपर्दछ । यस कार्यद्वारा प्रसन्न भएकी आमाले प्रदान गरेको आशिर्वादको प्रभावले छोराछोरीलाई ठुलो फल प्राप्त हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ । आमा नहुनेहरू यस दिन काठमाडौँको मातातीर्थ नामक तीर्थमा वा अन्य तीर्थादिमा गई नुहाईधुवाई गरेर सिदा तथा पिण्ड दान गर्नुपर्दछ । त्यस कार्यबाट दिवङ्गत माता प्रसन्न भई दिएको आशिर्वादको प्रभावले छोरा-छोरीहरू जन-धनले सुसम्पन्न भई महासुख भोग गर्न पाउने हुन्छन् भन्ने जनविश्वास पाइन्छ ।

छठ पर्व

विशेषतः पूर्वी एवम् मध्यतराईक्षेत्र (धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही) क्षेत्रमा मानिने सबैभन्दा ठुलो र महत्त्वपूर्ण चाड छठ हो । यो कात्तिक शुक्ल पक्ष षष्ठीमा खासगरी जनकपुरमा धुमधामले मनाइन्छ । जनकपुरका गङ्गासागर, धनुषासागर, रत्नसागर, अग्निकुण्ड, विहारकुण्ड र पापमोचनीजस्ता तीन सयजति सागर कुण्डहरू तथा पोखरी र २७ ओटा नदीहरूमा व्रतालुवर्ग सूर्योदयअघि नै नदी किनार गई पानीमा छातीसम्म डुबेर

छठ पर्वमा व्रतालु महिलाहरू

स्नान ध्यान गरेर सूर्योपासना, आराधना र आरतीका लागि पूर्वको प्रकाशको प्रतिक्षा गर्छन् । सप्तमीको बिहान सूर्योदयअघि जलकिनारामा पुगी सूर्योदयमा नैवेद्यासमेत अर्घ दान गरिन्छ । आफ्नो भाकल वा मनोकामना पूर्ण होस् भन्नाका लागि कतिपय व्रतालुहरू चाहिँ छातीले घस्रेर नदी किनार वा पोखरीछेउ पुगी आफ्नो कठोर साधनाबाट व्रत पूरा गर्छन् । षष्ठीको साँझ सूर्यास्त हुने बेलामा प्रसाद र नैवेद्यादि लिएर अस्ताउँदो सूर्यलाई प्रणाम गर्दछन् । सूर्योपासनाबाट मनोकामना पूरा गर्न भाकल गर्नेले विशेष रूपमा पूजा गर्ने यो पर्व हाल काठमाडौँ उपत्यकालगायत देशैभिर मनाउन थालिएको छ ।

होली

हिन्दू संस्कृतिमा प्रत्येक वर्षको फागुन शुक्ल पूर्णिमालाई होली पूर्णिमा भनिन्छ । यो हिन्दूहरूको एउटा महत्त्वपूर्ण चाड हो । होली रङहरूको चाड हो । फागुन महिनामा मनाइने हुनाले यस चाडलाई फागु पूर्णिमा पनि भनिन्छ । फागुन शुक्ल अष्टमीको दिन काठमाडौँको वसन्तपुर दरबारअगाडि चीर (विशेष रूपले सजाएको लिङ्गो) गाढेपछि होली सुरु भएको मानिने फागुपर्व पूर्णिमाको राति उक्त चीरलाई ढालेर जलाएपछि समाप्त भएको ठानिन्छ । होली हिन्दुहरूको अत्यन्त प्राचीन पर्व हो । यस पर्वको वर्णन नारद पुराण, भविष्य पुराणजस्ता प्राचीन ग्रन्थहरूमा पनि उल्लेख गरिएको छ । यो

होली पर्व चिरोत्थान

पर्व प्राचीन समयका नास्तिक हिरण्यकश्यपु, तिनका छोरा प्रल्हाद र बहिनी होलिकाको कथासँग जोडिएको छ। यस पर्वमा पहाडमा पूर्णिमाको दिन र तराईमा भोलिपल्ट सार्वजनिक बिदा हुन्छ।

नागपञ्चमी

नेपालभरमा प्राचीन समयदेखि प्रत्येक वर्ष ऋषिपञ्चमी, श्रीपञ्चमी आदि प्रमुख पञ्चमी तिथिका दिनहरूमा मनाइने पर्वोत्सवहरूमध्ये घरघरका ढोकाहरूमा नागपटहरू अर्थात् नाग लेखिराखेका चित्रहरू टाँसी तिनीहरूमा र नागका प्रतिमाहरूमा विधिपूर्वक पूजा गरी श्रावणशुक्ल पञ्चमीका दिन मनाइने नागपञ्चमी नामक पर्वोत्सव पनि एउटा हो।

कुशे औँसी

प्रत्येक वर्ष भाद्रकृष्ण औँसीको दिन कुशे औँसी पर्दछ। यस दिन ब्राह्मणहरूले जुनसुकै शास्त्रीय नित्य नैमित्तिक कर्महरूमा नभई नहुने पवित्र कुशहरू शास्त्रोक्त वचनानुसार विधिपूर्वक पूजा गरी छेदन गरेर यस दिन कुशका मुठा घरमा राख्नाले कल्याण हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ। त्यसैले त्यस कुशको नामबाट यस पर्वोत्सवको नाम कुशे औँसी रहन गएको पाइन्छ। यसदिन बाबुलाई ठुलो श्रद्धा भक्तिका साथ रूचिअनुसारका खाद्य वस्तुहरू ख्वाई आशिर्वादको कामना गर्ने चलन रहेको छ। बाबु नहुनेहरूले आफ्ना बाबुको नामबाट सिधादान, श्राद्ध आदि गरेर गुरु पुरोहितहरूलाई आफ्ना बाबुको प्रतीक मानेर केही खाद्य वस्तु खुवाउने गरिन्छ।

क्रिसमस

विश्वका अन्य मुलुकका क्रिश्चियन धर्मावलम्बीजस्तै नेपालमा पनि इसाई धर्मावलम्बीहरूले २५ डिसेम्बरमा धुमधामसँग क्रिस्मस मनाउँछन्। मानिसबाट भएको पापको प्रायश्चितका खातिर यसु ख्रिस्टको क्रसमा झुन्डिएर भएको बलिदानीको स्मरणस्वरूप मनाइने यस पर्वमा इसाई धर्मावलम्बीहरूले विश्व शान्ति, प्रेम र आशाका निम्ति चर्चहरूमा गई प्रार्थना गर्ने र शुभकामना एवम् उपहारको आदानप्रदान गर्ने गर्दछन्। यो दिन सार्वजनिक बिदा हुन्छ।

६.२.२ नेपालका सांस्कृतिक सम्पदाको विवरण

प्राचीनकालदेखि परम्पराको रूपमा चलिआएका मानव संस्कारलाई नै संस्कृति भनिन्छ। धार्मिक आस्था र विश्वास झल्किने संस्कृतिलाई सांस्कृतिक सम्पदा भनिन्छ। हाम्रा परम्परागत मूल्य मान्यताहरू, रहनसहन, धर्म र धार्मिक ग्रन्थहरू, लोकनृत्य, अभिलेख, शिलापत्रहरू नै सांस्कृतिक सम्पदाहरू हुन्। सन् २०१९ सम्ममा विश्वका ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक महत्त्वका ८६९ ओटा स्थानहरू विश्व सम्पदामा परेका छन्। नेपालका १० ओटा स्थानहरूलाई विश्व सम्पदासूचीमा सूचीकृत गरिएको छ, त्यसमध्ये ८ स्थानहरू ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक महत्त्वका

रहेका छन् । यिनै विभिन्न सम्पदाले नै समाजको विशेषतालाई प्रतिविम्बित गर्दछन् । सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणका लागि पुरातत्त्व विभागको स्थापना गरिएको थियो । भौतिक र अभौतिक गरी दुई प्रकारका सांस्कृतिक सम्पदा हुन्छन् ।

भौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरू– पौराणिक मठमन्दिर, गुम्बा, स्तूप, मूर्ति, शालिक, ऐतिहासिक दरबार, ताम्रपत्र, शिलालेखजस्ता अभिलेखहरू, लोकनृत्य, लोकबाजा, चित्रकला, ॠषिमुनिका तपोभूमिका रूपमा रहेका हिमाल-पहाड तथा नदीहरू ऐतिहासिक गुफा तथा तीर्थस्थल, श्रीखण्ड, रूद्राक्ष, धार्मिक महत्त्वका वृक्षहरू, प्राचीन गरगहना, प्राचीन हातहतियार आदि ।

अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरू– धर्म, परम्परा, रहनसहन, भेषभूषा, चालचलन, रीतिथिति, चाडपर्व, तिथी, व्रत, आदि अभौतिक सांस्कृतिक सम्पदाहरू हुन् ।

६.२.३ **विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत नेपालका सांस्कृतिक तथा प्राकृतिक सम्पदाहरु:**

मानवीय मस्तिष्क, समाज र संस्कृतिको विकाससँगै गहनाका रूपमा स्थापित भएका धरोहर, स्मारक, स्मारक स्थलहरू बहुमूल्य सम्पदाहरू हुन् । ती सम्पदाहरू विश्व मानव जातिका साझा सम्पदा हुन्, यसको संरक्षण गर्नु हामी सबैको दायित्व हो । त्यस्ता स्मारकहरू नाश भएपछि पुनः स्थापना गर्न प्रायः असम्भव हुन्छ । तिनको नाश हुनु सम्पूर्ण मानव सम्पदाहरूको नास हुनु हो, तिनीहरूको संरक्षण गरिनुपर्दछ भन्ने उद्देश्यले UNESCO ले विश्व सम्पदा समिति अन्तर्गत विभिन्न सांस्कृतिक तथा प्राकृतिक सम्पदाहरूलाई Convention Concerning the Protection of World Cultural and Natural Heritage, 1972, (World Heritage Convention, 1972) विश्व सम्पदा महासन्धिको रूपमा स्थापित गरी यसको प्रावधान अनुरूप विश्व सम्पदाको रूपमा सूचीकृत गर्ने काम भईरहेको छ । World Heritage Convention, 1972 सन् १९७५ देखि लागु भएको हो भने नेपालले सन् १९७८ मा यसको अनुमोदन गरेको हो ।

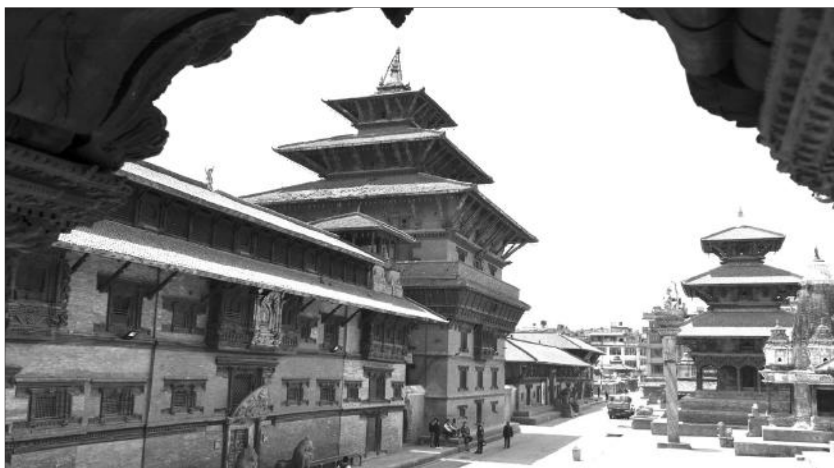
६.२.३.१ **विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत नेपालको सांस्कृतिक सम्पदा**

क) काठमाडौँ उपत्यका

सन् १९७८ मा नेपाल पक्ष राज्य वा सदस्य बनेपछि काठमाडौँ उपत्यकाका अद्वितिय, अनुपम सांस्कृतिक सम्पदाहरूको विशिष्ट विश्वव्यापी महत्त्व, आधिकारिकता एवम् अविच्छिन्नताको कारण तिनको संरक्षण एवम् व्यवस्थापनका लागि विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत गर्न नेपालले गरेको अनुरोधलाई अनुमोदन गरी UNESCO/WHC ले विश्व सम्पदामा समावेश गर्ने निर्णय गर्‍यो (UNESCO/WHC, 1979) । यसरी काठमाडौँ उपत्यकाका सात क्षेत्रहरूलाई एक रूपमा काठमाडौँ उपत्यका विश्व सम्पदा स्थल भनी सूचीकरण गरिसकेपछि नेपाल सरकारले आफ्नो नैतिक दायित्व एवम् उच्च स्तरीय सुरक्षा वा संरक्षणका लागि नेपालको सम्पदा संरक्षण सम्बन्धी

काठमाडौँ दरबार क्षेत्र

पाटन दरबार क्षेत्र

प्रमुख कानुनको रूपमा रहेको प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन, २०१३ को दफा ३ अनुसार यी सात क्षेत्रहरूलाई चार किल्ला तोकी सीमाङ्कन गरी क्रमशः स्वयम्भू (वि.सं. २०३६), हनुमानढोका, पाटन र भक्तपुर दरबार क्षेत्र, चाँगुनारायण तथा बौद्ध (वि.सं. २०४१), पशुपति (२०५५) लाई अलग अलग संरक्षित स्मारक क्षेत्र भनी घोषणा (नेपाल सरकार, २०३६, २०४१, २०५५) गरेको थियो ।

भक्तपुर दरबार क्षेत्र

ख) लुम्बिनी, भगवान बुद्धको जन्मस्थल, विश्व सम्पदा स्थल

पवित्र पोखरी (पुष्करिणी) को पृष्ठभागमा देखिएको मायादेवीको मन्दिर, लुम्बिनी

भगवान बुद्धको जन्मस्थलको रूपमा परिचित लुम्बिनीलाई विश्व सम्पदा महासन्धि, १९७२ को अनुमोदन गरेको करीब १७ बर्ष पछि सन १९९६ मा मात्र विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश गर्नका लागि युनेस्को विश्व सम्पदा समितिमा अनुरोध गरी पठाइएको र त्यसैको अर्को साल अर्थात् सन १९९७ मा विश्व सम्पदा समितिले सुचीमा सूचीकृत गर्ने निर्णय गरेको थियो (UNESCO/WH 1997)।

लुम्बिनी पवित्र उद्यान र वरपर भएका विभिन्न पुरातात्त्विक अवशेषहरूले यो क्षेत्र बौद्ध धर्म एवम् दर्शनका प्रवर्तक भगवान बुद्धका जन्मसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेको छ, जुन धर्म र दर्शन वर्तमान विश्वका अधिकतम मानव समुदायले अवलम्बन गरिरहेको छ ।

६.२.३.२ विश्वसम्पदा सूचीमा सूचीकृत प्राकृतिक सम्पदाहरूः

१. सगरमाथा राष्ट्रिय निकुन्ज

स्थापनाः २०३२ साल (सन् १९७६)
मध्यवर्ती क्षेत्रको स्थापनाः २०५८ साल (सन् २००२)
क्षेत्रफलः १,१४८ वर्ग कि.मि.
मध्यवर्ती क्षेत्रको क्षेत्रफलः २७५ वर्ग कि.मि.

पूर्वी नेपालको सगरमाथा अञ्चलको सोलुखुम्बु जिल्लामा रहेको यो राष्ट्रिय निकुञ्ज विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा (८८४८ मि.) लाई समेटेर फैलिएको छ । यसैगरी ६,००० मिटर भन्दा अग्ला ल्होत्से, नुप्से, चोयू, ल्होत्सेसार, पुमोरी, आमादब्लम, थामसेर्कु जस्ता हिमचुचुराहरूले यस निकुञ्जको गौरवलाई अझ बढाएका छन् । यहाँ स्थानीय बासिन्दा र पर्वतारोहीहरूले प्रयोग गर्दै आएका गोक्यो, खुम्बु, छुकुम र नाङ्पा मुख्य चारओटा उपत्यकाहरू रहेका छन् । यस निकुञ्ज भित्रको गोक्यो र सम्वद्ध तालहरूलाई सन २००७ मा रामसार सूचीमा समावेश गरिएको छ । उच्च पर्वतीय वातावरण रहेको यस राष्ट्रिय निकुञ्जमा गोब्रे सल्ला, ठिंग्रे सल्ला, हेमलक, धुपी, भोजपत्र, गुराँस जातका रुखहरू पाइन्छन् । वसन्त ऋतुमा लालीगुराँसका फूलहरूले निकुञ्ज भित्रको जंगललाई अति मनोरम र सुन्दर बनाउँछन् । कस्तूरी मृग, हिमाली भालु, हिउँ चितुवा, थार, घोरल, झारल जस्ता वन्यजन्तुहरूका साथै डाँफे, चिलिमे, कालिज, हिम कुखुरा, लालचुच्चे काग (टुङ्गा) र पहेंलो चुच्चे काग (टेमु लगायत १९३ प्रजातिका चराहरू यस राष्ट्रिय निकुञ्जका प्राकृतिक गहना हुन् । सन् १९७९ देखि यस राष्ट्रिय निकुञ्जलाई विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश गरिएको छ ।

२. चितवन राष्ट्रिय निकुन्ज

स्थापनाः २०३० साल (सन् १९७३)
मध्यवर्ती क्षेत्रको स्थापनाः २०५३ साल (सन् १९९६)
क्षेत्रफलः ९५२.६३ वर्ग कि.मि.
मध्यवर्ती क्षेत्रको क्षेत्रफलः ७२९.३७ वर्ग कि.मि.

चितवन, मकवानपुर, पर्सा र पूर्वीनवलपरासी जिल्लाका केही भूभागहरूमा फैलिएको यो राष्ट्रिय निकुञ्ज नेपालको पहिलो राष्ट्रिय निकुञ्ज हो । यसको क्षेत्रफल ९५२.६३ वर्ग कि.मि. रहेको छ । यस निकुञ्जले चुरे पहाड, राप्ती, नारायणी र रिउ नदीका मुख्य क्षेत्रहरूलाई समेटेको छ । निकुञ्जको करिब ७० प्रतिशत वन क्षेत्र सालको जंगलले ढाकेको छ । विश्वमै दुर्लभ मानिएको एकसिंगे गैंडा, पाटे बाघ, सोंस,

एकसिंगे गैंडा

गौरीगाई, काठे भालु, चितुवा, रतुवा, चित्तल, लगुना, जरायो, चौसिंगे, बाँदर र लङ्गुर लगायत ६० भन्दा बढी किसिमका स्तनधारी जङ्गली जनावरहरू पाइन्छन् । यसैगरी घडियाल गोही, मगर गोही, अजिङ्गर लगायत सरिसृप तथा उभयचर, बसाई सरी आएका र रैथाने गरी ५४६ भन्दा बढी जातका चराचुरुङ्गी र विभिन्न किसिमका किरा फट्याङ्गाहरूले यस निकुञ्जलाई अझ धनी बनाएका छन् । यिनै प्राकृतिक महत्त्वका वस्तुहरूको संरक्षणलाई ध्यानमा राखी सन् १९८४ मा चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जलाई विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश गरिएको छ ।

-स्रोतः नेपाल सरकार वन तथा वातावरण मन्त्रालय, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभाग

६.२.३.३ सम्भावित विश्व सम्पदा स्थलहरू

नेपालले सन् १९९६ र सन् २००८ मा गरी दुईपटक विभिन्न राष्ट्रिय सम्पदाहरूलाई सम्भावित विश्व सम्पदाका सूचीमा सूचीकृत गरिसकेको छ, जसमध्ये सन १९९६ मा सम्भावित विश्व सम्पदाका सूचीमा सूचीकृत गरेको लुम्बिनी, भगवान बुद्धको जन्मस्थललाई सन् १९९७ मा नेपाल सरकारको आफ्नै पहलमा गरिएको अनुरोध अनुरूप प्रक्रियागत रूपमा नै विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत गरिएका थियो । यसका अतिरिक्त देहायका राष्ट्रिय सम्पदा स्थलहरू हालसम्म पनि सम्भावित विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत अवस्थामा रहेका छन्

1. Cave architecture of Muktinath Valley of Mustang (23/05/1996)
2. Khokana, the vernacular village and its mustard-oil seed industrial heritage (23/05/1996)

3. Ramagrama, the relic stupa of Lord Buddha (23/05/1996)
4. The early medieval architectural complex of Panauti (23/05/1996)
5. The medieval palace complex of Gorkha (23/05/1996)
6. Tilaurakot, the archaeological remains of ancient Shakya Kingdom (23/05/1996)
7. Medieval Earthern Walled City of Lo Manthang (30/01/2008)
8. Medieval Settlement of Kirtipur (30/01/2008)
9. Nuwakot Palace Complex (30/01/2008)
10. Ram Janaki Temple (30/01/2008)
11. Bhurti Temple Complex of Dailekh (30/01/2008)
12. Rishikesh Complex of Ruru Kshetra (30/01/2008)
13. Sinja valley (30/01/2008)
14. The Medieval Town of Tansen (30/01/2008)
15. Vajrayogini and early settlment of sankhu (30/01/2008)

तालिका नं. ६.३

विश्वसम्पदा सूचीमा सूचीकृत नेपालका प्राकृतिक र सांस्कृतिक सम्पदाहरू

क्र.सं.	सम्पदा	सूचीकृत मिति	क्षेत्रफल	मुख्य आकर्षण
१	चाँगुनारायण	सन् १९७९		चाँगुनारायण मन्दिरको शिलालेख
२	भक्तपुर दरबार	सन् १९७९		पचपन्न झ्याले दरबार
३	स्वयम्भुनाथ	सन् १९७९		विश्वविख्यात बौद्ध महाबिहार
४	बौद्धनाथ स्तुपा	सन् १९७९		३६ मि.अग्लो बौद्ध स्तुपा
५	हनुमानढोका दरबार	सन् १९७९		काष्टमण्डप, हनुमानको मुर्ति, वसन्तपुर दरबार, तलेजु मन्दिर, कुमारी घर, सङ्ग्राहलय आदि,
६	पशुपतिनाथ	सन् १९७९	२६४ हेक्टर	पशुपतिनाथको मन्दिर, जयवागेश्वरी, देवपत्तन, श्लेषमान्तक वन, गुह्येश्वरी आदि,
७	पाटन दरबार	सन् १९७९		कृष्ण मन्दिर, महाबौद्ध, रातो मछिन्द्रनाथको मन्दिर, सङ्ग्राहलय आदि ।
८	सगरमाथा राष्ट्रिय निकुञ्ज	सन् १९७९		सगरमाथा, ल्होत्से, चोयुजस्ता हिमशिखर, डाँफे, हिउँचितुवा आदि ।

९	चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज	सन् १९८४	९३२ व.कि.मि.	एकसिङ्गे गैंडा, पाटेबाघ, मयुर आदि जस्ता जीवजन्तुहरू र विविध वनस्पतिहरू
१०	लुम्बिनी	सन् १९९७	११९५०	बुद्धको जन्मस्थल, मायादेवी मन्दिर, अशोकस्तम्भ, पुष्करिणी पोखरी सङ्ग्राहलय आदि ।

स्रोतः नेपाल सरकार संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्यन मन्त्रालय, पुरातत्व विभाग ।

६.२.४ राष्ट्रिय सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणसम्बन्धी दीर्घकालीन नीति

नेपाल सरकारबाट राष्ट्रिय सांस्कृतिक नीति २०६७ जारी गरिएको छ । भाषा, कला, संस्कृति, ललितकला र सङ्गीत नाट्य क्षेत्रको विकास, प्रवर्द्धन र संरक्षणका लागि नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, नेपाल ललितकला प्रज्ञा प्रतिष्ठान र नेपाल सङ्गीत तथा नाट्य प्रज्ञा प्रतिष्ठानको गठन भई सञ्चालनमा रहेका छन् ।

राष्ट्रिय सङ्ग्रहालय छाउनी

राष्ट्रिय अभिलेखालय, राष्ट्रिय सङ्ग्रहालय छाउनी, राष्ट्रिय मुद्रा सङ्ग्रहालय, राष्ट्रिय कला सङ्ग्रहालय भक्तपुर, क्षेत्रीय सङ्ग्रहालय पोखरा, क्षेत्रीय सङ्ग्रहालय सुर्खेत, क्षेत्रीय सङ्ग्रहालय धनकुटा, गोरखा सङ्ग्रहालय, कपिलवस्तु सङ्ग्रहालयको स्थापना भई पुरातात्त्विक वस्तुहरू संरक्षणतर्फ कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छन् । त्यसैगरी ७२ जिल्लाका सम्पदाहरूको सूचीकरण भई त्यसै अनुरूपका कार्यक्रमहरू सञ्चालन भइरहेका छन् । साथै, विश्व सम्पदा सूचीमा सूचीकृत सम्पदाहरूको

संरक्षणका लागि कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा रहेका र पवित्र धार्मिकस्थल देवघाट क्षेत्रको २० वर्षे गुरुयोजना स्वीकृत भएको, अन्य जातीय सङ्ग्रहालयहरू स्थापनाको कार्यलाई निरन्तरता दिई स्थानीय निकाय र समुदायको सहभागितामा धरान, चितवन, कीर्तिपुर, पोखरा, दाङ र जुम्लामा जातीय सङ्ग्रहालयहरू स्थापना कार्य सुरु गरिएको, काठमाडौँको गोकर्णमा जनआन्दोलन तथा सहिद स्मृति सङ्ग्रहालयको पूर्वाधार विकास सुरु गरिएको, नारायणहिटी दरबार सङ्ग्रहालय स्थापना भई केही भाग सर्वसाधारणको अवलोकनका लागि खुल्ला गरिएको साथै मैथिली साहित्यका महाकवि विद्यापतिको स्मृति पुरस्कारका लागि रू १ करोडको अक्षयकोष स्थापना गरिएको छ। लुम्बिनी, पशुपति र जनकपुर क्षेत्रका गुरुयोजनाअनुरूप पूर्वाधार विकाससम्बन्धी क्रियाकलापहरूसमेत सञ्चालन भइरहेका छन्।

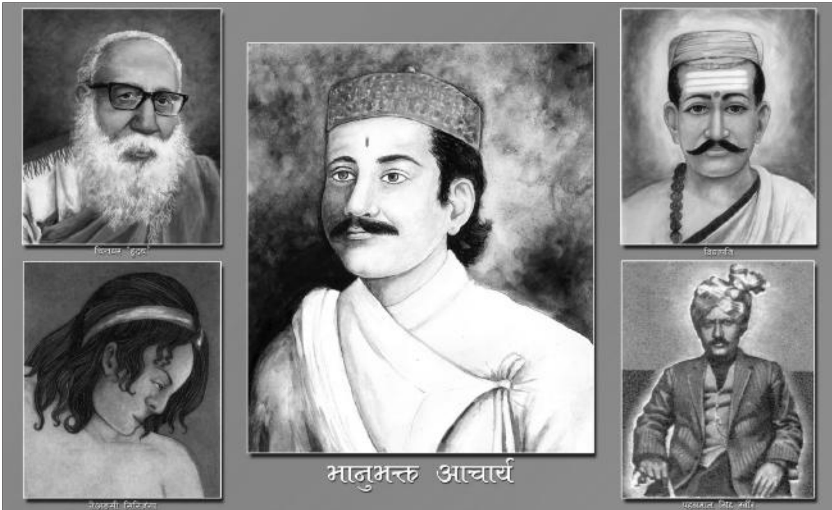

परिच्छेद : सात

नेपालको भाषा, साहित्य र कला

७.१ भाषा

नेपाल बहुभाषी देश हो । नेपालको संविधानले नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरूलाई राष्ट्रभाषाको मान्यता दिएको छ । नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हो । नेपाली भाषा सम्पर्कको भाषा पनि हो । प्राचीन नेपालमा किरात, संस्कृत, पाली आदि भाषा र ब्राह्मी, सिरिजङ्घा, देवनागरी, रन्जना आदि लिपि विकसित हुँदै गएको पाइन्छ । उत्तरार्धमा संस्कृत भाषाको विकास अन्य भाषाको दाँजोमा अत्यधिक

हाम्रा अग्रज साहित्यकारहरू

मात्रामा भएको पाइन्छ । जयस्थिति मल्लको उदय भएपछि मध्यकालमा नेवारी भाषा लिखित रूपमा सुरुआत भएको हो ।

यसकालमा नेपालमा अन्य विभिन्न भाषाहरू अस्तित्वमा रहेपनि लिखित रूपमा तिनीहरूको वर्चस्व भेटिएको छैन । मुसलमान व्यापारीको प्रवेशपछि मध्यकालमा उर्दू र फारसी भाषाको प्रयोग हुन थालेको पाइन्छ । दरबारमा संस्कृत, मैथिली, बङ्गाली, भोजपुरी, अवधी र पर्वते (नेपाली) भाषाका ज्ञाताहरू पनि थिए भन्ने कुरा इतिहासबाट प्रष्ट हुन्छ ।

७.१.१ नेपालमा बोलिने मुख्य भाषाहरू (राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार)

क्र. सं.	भाषा	जनसङ्ख्या
१.	नेपाली	१,१८,२६,९५३
२.	मैथिली	३०९२५३०
३.	भोजपुरी	१५८४९५८
४.	थारू	१५२९८७५
५.	तामाङ	१३५३३११
६.	नेवारी	८४६५५७
७.	मगर	७८८५३०
८.	अवधी	५०१७५२
९.	वान्तवा	१३२५८३
१०.	गुरुङ	३२५६२२
११.	लिम्बू	३४३६०३
१२.	बज्जिका	७९३४१६
१३.	उर्दू	६९१५४६
१४.	राजवंशी	१२२२१४
१५.	शेर्पा	११४८३०
१६.	हिन्दी	७७५६९
१७.	चाम्लिङ	७६८००
१८.	सन्थाल	४९८५८
१९.	चेपाङ	४८४७६
२०.	दनुवार	४५८२१
२१.	उराव	३३६५१
२२.	सुनुवार	३७८९८
२३.	बंगाली	२१०६१
२४.	राजस्थानी	२५३९४
२५.	माझी	२४४२२
२६.	थामी	२३१५१
२७.	कुलुङ	३३१७०
२८.	धिमाल	१९३००
२९.	अन्जिका	१८५५५
३०.	याख्खा	१९५५८
३१.	थुलुङ	२०६५९
३२.	साङपाङ, साङ्पाहाङ	१८२७०
३३.	भुजेली	२१७१५
३४.	दराई	११६७७
३५.	खालिङ	१४४६७
३६.	कुमाल	१२२२२
३७.	थकाली	५२४२
३८.	छन्त्याल	४२८३
३९.	साङ्केतिक	४४७६
४०.	तिब्बती	४४४५
४१.	दुमी	७६३८

४२.	जिरेल	४८२९
४३.	वाम्बुले	१३४७०
४४.	पुमा	६६८६
४५.	योल्मो	१०१७६
४६.	नाछेरिङ	१००४१
४७.	दुरा	२१५६
४८.	मेचे	४३७५
४९.	पहरी	३४५८
५०.	लाप्चे	७४९९
५१.	बोटे	८७६६
५२.	बहाई	११६५८
५३.	कोयू	१२७१
५४.	राजी	३७५८
५५.	हायू	१५२०
५६.	व्यासी	४८०
५७.	याम्फे	९२०८
५८.	घले	८०९२
५९.	खरिया	२३८
६०.	छिलिङ	२०४६
६१.	लोरुङ	३७१६
६२.	पन्जाबी	८०८
६३.	चिनियाँ	२४२
६४.	अंग्रेजी	२०३२
६५.	मेओहाङ	४६५०
६६.	संस्कृत	१६६९
६७.	कैके	५०
६८.	खाम्जी (राउटे)	४६१
६९.	किसान	११७८
७०.	मुसलमान	१०७५

७१.	बराम	१५५
७२.	तिलुङ	१४२४
७३.	जेरुङ	१७६३
७४.	दुम्जाली	६२६०
७५.	ओरिया	५८४
७६.	लिङ्खिङ	१२९
७७.	कुसुन्डा	२८
७८.	सिन्धी	५१८
७९.	कोचे	२०८०
८०.	हरियान्वी	८८९
८१.	माघी	३५६१४
८२.	साम	४०१
८३.	कुर्माली	२२७
८४.	कागते	९९
८५.	दोङ्खा	८०
८६.	कुकी	२९
८७.	छिन्ताङ	३७१२
८८.	मिजो	३२
८९.	नाग्मेसे	१०
९०.	ल्होमी	८०८
९१.	असामी	४७६
९२.	सधानी	१२२
९३.	राई	१५९११४
९४.	ताजपुरीया	१८८११
९५.	खसै	१७४७
९६.	अठपहरे	५५३०
९७.	गनगाई	३६१२
९८.	अछामी	१४२७८७
९९.	खम	२७११३

१००.	मालपाडे	२४७
१०१.	धुलेली	३४७
१०२.	अरबी	८
१०३.	स्पेनिस	१६
१०४.	रसियन	१७
१०५.	डोटेली	७८७८२७
१०६.	बेलहरा	५९९
१०७.	फाङ्दुवाली	२९०
१०८.	वालुङ	११६९
१०९.	सुरेल	२८७
११०.	बैतडेली	२७२५२४
१११.	बनकरीया	६९
११२.	बझाङ्गी	६७५८१
११३.	फ्रान्सेली	३४
११४.	ल्होपा	३०२९
११५.	डोल्पाली	१६६७
११६.	जुम्ली	८५१
११७.	दैलेखी	३१०२
११८.	सोनाहा	५७९
११९.	डडेलधुरी	४८८
१२०.	बाजुरेली	१०७०४
१२१.	दार्चुलेली	५९२८
१२२.	मनाङ	३९२
१२३.	गढवाली	३८

नयाा भाषा पहिचान

भाषा आयोगले बि.सं २०७६ कात्तिक १८ गते राष्ट्रपति समक्ष पेश गरेको बार्षिक प्रतिवेदनमा नयाँ भाषाको पहिचानलाई संस्थागत गरेको छ। जुन देहायबमोजिम रहेका छन्।

क्र. सं.	भाषा	जिल्ला
१	राना थारु	कञ्चनपुर
२	नार फु	मनाङ
३	चुम (सियार)	गोरखा
४	नुब्री (लार्के)	गोरखा
५	पोड्के	डोल्पा
६	सेराके	मुस्ताङ

७.१.२ नेपाली भाषाको विकास र विस्तार

नेपाली भाषा भारोपेली भाषा परिवारको तत्सम वर्गभित्र पर्ने भाषा हो। यसको सम्बन्ध आर्य इरानेली शाखाको आधुनिक आर्य भाषासँग रहेको पाइन्छ। नेपाली भाषा, आधुनिक आर्य भाषाहरूमध्ये एक हो। यो संस्कृत, प्राकृत र अपभ्रंश हुँदै विकसित भएको हो। प्राकृत तथा अपभ्रंशको कुन शाखाबाट नेपाली भाषाको जन्म भएको हो भन्ने सम्बन्धमा विद्वानहरू एकमत हुन सकेका छैनन्। नेपाली भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषाको रूपमा लिइन्छ। यो भाषालाई सबैले बुझ्ने, कुराकानी गर्न सजिलै सकिने, सम्पर्क भाषा, शब्दावली भाषा, भाषा प्रयोगकर्ता, साहित्य, साहित्यकार र भाषासेवीका हिसाबले सबैभन्दा धनी भाषाको रूपमा लिने गरिएको पाइन्छ।

भाषिक पुरातात्त्विक विशेषता र राजनीतिक घटनाक्रमका आधारमा नेपाली भाषाको विकासक्रमलाई निम्नलिखित तीन कालमा बाँडिएको छ ।

(क) प्राथमिक चरण

प्राचीन काल वि.सं. १०४० देखि १५४९ सालसम्म रहेको पाइन्छ । यसको प्रमाणका रूपमा वि.स. १०३८ को दामुपालको अभिलेखलाई लिइन्छ । सप्तसिन्धु प्रदेशदेखि पूर्व हालको नेपालसम्म खसहरू फिजिएका थिए । भारतको मुगल साम्राज्य विस्तारका क्रममा सम्भावित आक्रमण प्रत्याक्रमणका लागि हुम्ला श्रीपालका राजा नागराजले वि.सं. १०४० मा एकीकरण गरी विशाल खस अधिराज्यको स्थापना गरेको इतिहास प्राप्त भएको छ । यिनी खस थिएनन्, तिब्बती थिए । एट्किन्सन र राहुल सांकृत्यायनले दिएको विवरणअनुसार उनी स्रोङ-चङ गम्पोका बाह्रौं वंश हुन् । त्यसैले पनि यिनको मातृभाषा तिब्बती थियो भन्ने बुझिन्छ । अर्को कुरा उनका सन्तानको नाम चाप (यो नाम होइन, यो संस्कृतिमा राजा भन्ने अर्थको सिन्जाली शब्द हो), चापिल्ल (यो पनि नाम होइन, यो चापका छोरा भन्ने अर्थको सिन्जाली शब्द हो), क्रासिचल्ल (क्रासिको छोरोः यहाँ तिब्बती र खस शब्द जोडिएको देखिन्छ), क्राधिचल्ल (क्राधिको छोरो), क्राचल्ल (क्राको छोरो) रहेबाट पनि त्यो वंश तिब्बती वक्ता भएको स्पष्ट हुन्छ । तर, प्रजाहरूको जनसङ्ख्यामा खसहरू बढी भएकाले राजाहरू पनि विस्तारै खस जातिमा रूपान्तरित हुँदै गएको र स्थानीय खस प्रजाहरूकै भाषालाई राज्यभाषाका रूपमा प्रयोग गरेको देखिन्छ । त्यसबेला पूर्वेली खस राज्यका प्रमुख दुईओटा प्रान्त थिएः खसहरूको घना बसोबास भएको खसान र जाड वा भोटेहरूको बसोबास बढी भएको जडान । यस खसान प्रान्तको राजधानीचाहिँ सिन्जा (वर्तमान जुम्ला) थियो । यी सबै क्षेत्रमा एउटै भाषाको राजकीय प्रयोग भएकाले यसलाई सिन्जाली भनेर चिन्न सकिन्छ । यसरी एकीकृत खसराज्य कालदेखि यस भाषाको उत्पत्ति भएको मानिएको हो; किनभने अरू आधुनिक भारतीय आर्यभाषाहरूको उत्पत्ति समय पनि यसै समयतिर मानिएको छ । यही भाषा पूर्वतिर पनि बढ्दै गण्डकी क्षेत्रसम्म आइपुग्यो । यसलाई पछि पर्वते भन्न थालियो । यस सिन्जाली भाषाका प्राचीन नमुनाहरू विभिन्न अभिलेखहरूमा पाइएका छन् । केही प्रमुख नमुनाहरू निम्नलिखित छन् :

- अशोकचल्लको दुल्लुको शिलालेख
- आदित्य मल्लको ताम्रपत्र
- गोरखाको ताघबाई गुम्बामा प्राप्त आदित्य मल्लको ताम्रपत्र
- पुण्य मल्लको ताम्रपत्र

(ख) मध्यकालीन चरण

नागराज अभय मल्लको साम्राज्य विघटनपछि (खस राज्यको विघटन) टुक्रेराज्यको स्थापनाले गर्दा नेपाली भाषाले पनि प्राचीन लक्षणहरू गुमाउँदै मध्यकालीन लक्षणहरू प्राप्त गर्न थाल्यो । वि.स. १५५५ को धवकर्मठद्वारा लिखित कार्वोरिक

विवोष शाहीको ताम्रपत्रको भाषा मध्यकालीन नेपाली भाषा लक्षणहरूको रूपमा देखा पऱ्यो ।

नेपाली भाषा सोह्रौँ शताब्दीदेखि विस्तारित हुन थाल्यो । यस समयमा नेपाली भाषाभाषीहरू क्रमैले पूर्वतिर फैलन थाले । यो क्रम पहाडी तथा तराईका भूभाग तथा दार्जीलिङ आसाम हुँदै बर्मासम्म पुग्यो । यसरी फैलिने क्रममा स्वदेशी तथा विदेशी भाषाका शब्दहरूको आगमन नेपाली भााषामा हुन थाल्यो । यसै समयमा नेपाली भाषाले प्रशासनको माध्यम बन्ने अवसर पनि प्राप्त गऱ्यो । नेपालको एकीकरण अभियानसँगै नेपाली भाषाको व्यापक रूपमा प्रचारप्रसार तथा विस्तृतीकरणले यसको महत्त्व अझै बढेर गयो ।

वि.स. १५५५ को धवकर्मठद्वारा लिखित कार्बोरिक विवोष शाहीको भाषिक नमुनादेखि वि.स. १९४८ को मोतिरामद्वारा लिखित भानुभक्तको जीवन चरित्रका बारेमा उल्लेख गरिएका भाषिक नमुनाका अतिरिक्त वि.स. १८५५ को शक्तिबल्लभको “हास्यकदम्व”को भाषा हेर्दा प्राचीनकालदेखि मध्यकालसम्म आइपुग्दा नेपाली भाषाले आफ्नो स्पष्टरूप देखाइसकेको र काव्य र साहित्यतर्फ पनि यो भाषा लोकप्रिय भइसकेको पाइन्छ ।

(ग) आधुनिक चरण

गोरखापत्रको (१९५८) प्रकाशनसँगै नेपाली भाषाको आधुनिक कालको थालनी भएको मानिन्छ । गोरखापत्रको प्रकाशनपछि नेपाली भाषाको विकासमा गोरखापत्रका साथ अन्य विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइन्छ । सुन्दरी (१९६३), माधवी (१९६५) जस्ता पत्रपत्रिकाहरूले नेपाली भाषाको विकास र प्रचार-प्रसार गर्नमा दिएको योगदान अविस्मरणीय रहेको छ । राममणि आ.दी. को हलन्त बहिष्कार आन्दोलनलाई अगाडि बढाउन माधवी (१९६५) ले खेलेको भूमिका तथा स्वयम् राममणिकै योगदानलाई पनि बिर्सन सकिँदैन । भाषिक स्तरीकरणका लागि हलन्त बहिष्कार आन्दोलनले महत्त्वपूर्ण स्थान ओगेटेको छ । त्यसपछि चन्द्रिका व्याकरणको प्रकाशन तथा विभिन्न प्रतिभा सम्पन्न कवि, लेखकहरूको साधनको लेख्यप्रवृतिबाट मुक्त हुँदै विस्तारै आधुनिकतातर्फ ढल्कदै गरेको पुष्टि हुन्छ । त्यसपछि नेपाली भाषालाई चोखो बनाउने कार्यमा शारदा (१९९१) पत्रिका तथा झर्रोवादी आन्दोलन (२०१३) को विशेष भूमिका रहेको छ । झर्रोवादी आन्दोलनले नेपाली भाषालाई जिउँदो, जाग्दो र भिरलो बनाउन ठेट नेपाली शब्द प्रयोगमा विशेष जोड दिएको छ ।

वर्तमान नेपाली भाषामा प्रकाशित विभिन्न साहित्यिक र साहित्येत्तर ग्रन्थहरू, शब्दकोश तथा व्याकरणको प्रकाशन तथा यससम्बन्धी भएका विविध कार्यले नेपाली भाषाको विकसित स्थितिको सङ्केत गरेको छ । त्यसका अतिरिक्त राष्ट्रभाषाका रूपमा संविधानले दिएको मान्यता, विदेशीहरूको नेपाली भाषाप्रतिको अभिरुची, भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा नेपाली भाषाले पाएको स्थानलाई दृष्टिगत गर्दा आधुनिक नेपाली भाषाको महत्त्व उच्च रहेको मानिन्छ ।

आधुनिक कालमा शिक्षा, सञ्चार र प्रकाशनले नेपाली भाषाको लोकप्रियता बढ्दै गएको पाइन्छ । यसलाई महत्त्व दिइनु र विदेशीहरूले समेत यसतर्फ रुचि बढाउनुले यसको महत्त्व बढ्दै गएको तथ्य हाम्रासामु स्पष्ट छ । यसरी नेपाली भाषाको वर्तमान रूपलाई स्थिर तथा मानक बनाउन विभिन्न क्षेत्रबाट भएको प्रयासलाई अस्वीकार गर्न सकिदैन ।

७.१.३ भाषा परिवार

भारोपेली परिवार

भारोपेली भाषा परिवार निम्न बमोजिम परिभाषित छ ।

भारोपेली

सतम, अल्बानियाली, वाल्टेली, स्लामेली, आर्मेनेली र आर्यइरानेली

केन्तुम

केल्टेली, जर्मनेली, ग्रिसेली, इटालेली, तोखारेलवी र हिट्टेली

भारोपेली सम्पूर्ण भाषा परिवारहरूमध्येको सर्वाधिक समृद्ध भाषा परिवार हो । भारतीय उपमहाद्वीप र युरोप मुख्य क्षेत्र रहेकाले यसको नाम भारोपेली रहन गएको देखिन्छ । सबैभन्दा बढी जनसङ्ख्याले बोल्ने तथा युरोप र एसिया महादेशका विभिन्न भूभागहरू मुख्य क्षेत्र रहे पनि संसारका सबै जसो क्षेत्रमा फैलिएको यस भाषा परिवारले साहित्य, सभ्यता, संस्कृति, ज्ञान, विज्ञान, राजनीति, आदि हरेक क्षेत्रको नेतृत्व लिएको छ । भाषा वैज्ञानिक दृष्टिले पनि यसको अध्ययनमा सर्वाधिक कार्य भएको छ । संस्कृत, अवेस्ता, ग्रिक, ल्याटिन, रुसी, जर्मन आदि विश्वका प्राचीन एवम् समृद्ध भाषाहरू यसै परिवारका मानिन्छन् ।

भारोपेली भाषा परिवारको नामकरणका सम्बन्धमा विद्वानहरूबिच मतभेद पाइन्छ । यसलाई विद्वानहरूले इन्डो-जर्मनिक, इन्डो-युरोपियन, इन्डो-हिट्टेली, आर्य परिवार आदि भिन्न-भिन्न नाम दिएको देखिन्छ । जसले जे-जस्तो नामाकरणको प्रस्ताव गरेपनि भारोपेली (इन्डो-युरोपियन) नामले नै लोकप्रियता हासिल गरेको छ ।

भारोपेली भाषा परिवारको मूल थलो र मूल प्रयोक्ताका बारेमा कुनै ठोस निर्णय हुन सकेको देखिँदैन । यद्यपि ई.पू. ४५०० वर्षअघि भारोपेली समुदायका मानिसहरू एकै ठाउँमा बस्थे र एउटै भाषा बोल्थे भन्ने अनुमान गरिएको छ । मूल थलो अज्ञात रहेपनि भाषा वैज्ञानिकहरूले तुलनात्मक अध्ययनका माध्यमबाट भारोपेलीको काल्पनिक मूल भाषाको निर्माण गरी तिनका प्रयोक्तालाई 'विरोस' नाम दिएको देखिन्छ । जसबाट भारोपेली भाषा परिवारका मूल प्रयोक्ताहरू 'विरोस' जाति थिए भन्ने निष्कर्ष निकालिएको पाइन्छ ।

द्रविड परिवार

द्रविड जातिद्वारा बोलिने भाषालाई द्रविड भाषा परिवारअन्तर्गत राखिन्छ । मुख्यतः

भारतको तमिलनाडु राज्य तथा मलेसिया, इन्डोनेसिया, श्रीलङ्का, बर्मालगायत पूर्वी र दक्षिण अफ्रिका आदि क्षेत्रमा यस परिवारका भाषाहरू बोल्ने गरिन्छ । ई.पू. १५०० भन्दा पहिलेदेखि नै बोलीचालीमा आएको यस परिवारको मुख्य भाषा तमिल हो । साहित्य, सभ्यता र संस्कृतिका दृष्टिले तमिल भाषा अत्यन्त समृद्ध देखिन्छ । तमिलबाहेक यस परिवारअन्तर्गत सेन्तमिल, मलयालम, कन्नाडा, तेलुगु, कोलामी आदि भाषा पर्दछन् ।

द्रविड भाषा परिवारको मुख्य विशेषता अन्तः योगात्मक हो । दुई वचन र तीन लिङ्गको व्यवस्था पाइने यस परिवारका भाषामा कर्मवाच्यको व्यवस्था पाँइदैन । मूर्द्धन्य ध्वनिको प्राधान्य पाइने यस परिवारका भाषामा स्वरान्त शब्दको प्रयोग अधिक रहेको पाइन्छ । विभक्तिको काम प्रत्ययबाट चलाइनु यस परिवारका भाषाहरूको विशेषता हो । त्यसबाहेक पर्याप्त आगन्तुक शब्दको प्रयोग हुनु, लिङ्ग निर्धारणका निम्ति आवश्यकताअनुसार नामिक शब्दसँग 'पुरुष' र 'स्त्री' वाचक शब्दहरू जोडिनुजस्ता विशेषताहरू पनि द्रविड भाषा परिवारका विशेषताका रूपमा देखिन्छन् । नेपालमा यस परिवारको झाँगड (धाँगड) भाषा बोल्ने गरिन्छ ।

भोट बर्मेली (चिनियाँ तिब्बती) परिवार

भाषिक वक्ताका दृष्टिले भारोपेली परिवारपछिको दोस्रो ठुलो भाषा परिवार हो चिनियाँ तिब्बती । मुख्यतः चीन, तिब्बत र बर्मामा बोलिने यस परिवारका भाषाहरू बङ्गलादेश, थाइल्यान्ड, नेपाल, भुटान, भियतनाम आदि देशहरूमा पनि बोलिन्छन् । यस परिवारलाई विद्वानहरूले भोट-बर्मेली र थाई-चिनियाँ गरी दुई वर्गमा विभाजन गरेको पाइन्छ । नेपालमा यस परिवारका तामाङ (मुर्मी), नेवारी, मगर, राई, किराती, गुरुङ, लिम्बू, शेर्पा, चेपाङ, सुनुवार, थामी, धिमाल, तिब्बती, जिरेल आदि थुप्रै भाषाहरू बोलिन्छन् ।

यस परिवारका प्रमुख भाषिक विशेषताहरू निम्नानुसार छन् :

- अयोगात्मक भाषा
- एकाक्षरी भाषा
- स्थानबाट शब्दको अर्थ निर्धारण हुने भाषा
- तानका माध्यमबाट अर्थभेद हुने भाषा
- अनुनासिक ध्वनिको बाहुल्य भएको भाषा
- अलग-अलग शब्दका लागि अलग-अलग चिन्ह हुने (वर्णमा अक्षर नहुने) भाषा

आग्नेय परिवार

आग्नेली भाषा परिवारलाई आग्नेसियाली/आग्नेय वा अस्ट्रिक भाषा परिवार पनि भन्ने गरिन्छ । दक्षिण-पूर्व एसिया मुख्य थलो रहेको यस परिवारका भाषाहरू अन्नाम, कम्बोडिया, बर्मा, थाइल्यान्ड, भारत हुँदै निकोबार द्वीपसम्म फैलिएको देखिन्छ ।

नेपालमा पनि यस परिवारको सतार/सन्थाल भााषाको प्रयोग हुने गर्दछ। यस भाषा परिवारका मुख्य तीन शाखा देखिन्छन्- मुन्डा या कोल, मोनस्वमेर र अन्नाम मुआङ। मोन-ख्मेर भाषा समूह यस परिवारको अपेक्षाकृत सशक्त देखिन्छ। यस भाषामा साहित्यको लेखन पनि भएको देखिन्छ। मोन-स्वमेरबाहेक अन्य भाषाहरूमा साहित्य-सिर्जना भएको पाइँदैन।

यस परिवारका प्रमुख भाषिक विशेषताहरू निम्नानुसार छन् :

- मुख्यतः अश्लिष्ट योगात्मकता
- विभक्तिको काम उपसर्गबाट लिइने भाषा
- लिङ्ग निर्धारणका निम्ति मूल लिङ्ग निर्धारक शब्दको प्रयोग गरिने भाषा (जस्तै आँडिया कुलः बाघ, एङ्गा कुलःबघिनी)
- तीनओटा वचन भएको भाषा
- पुरुषअनुसार क्रियामा रूपभेद नपाइने भाषा आदि।

तालिका नं. ७.१

नेपालमा बोलिने विभिन्न भाषापरिवार अन्तर्गतका भाषाहरू

क्र.सं	भाषा परिवार	भाषाहरू
१	भारोपेली	नेपाली, मैथिली, भोजपुरी, अवधि, थारू, राजवंशी, दनुवारी माझी, बोटे, दरै, कुमाल, चुरेटी, माडवारी, उर्दू
२	चिनियाँ तिब्बती	नेवारी, गुरुङ, तामाङ, लिम्बू, तिब्बती, शेर्पा, जिरेल, कागते,ल्होमे, डोल्पा, छितुरीङ, ल्होके, लेप्चा, घले, थकाली, मनाङ, पूर्वी केके, छन्तेल, व्यासी, मगर, राजी, राउटे, पश्चिमी तामाङ, बुजा, दुरा, खाम, चेपाङ, थामी, भ्रँमु, वायु (हायु), पहरी, धिमाल, मेचे, कुसुण्डा, राई, किराती, सुनुवारी, पहारी
३	आग्नेय	सतार वा सन्थाली, अडिया
४	द्रविड	झाँगड वा धाँगड
५	अन्य	खालिङ, डोटेली , खस वा खस कुरा, उराउ

७.१.४ केही भाषाभाषीका लिपिहरू

संस्कृत, नेपाली, हिन्दी तथा हाल प्रचलित नेवारी भाषामा प्रचलित लिपि देवनागरी

श्री ५ को सरकार

शिक्षामन्त्रालय, पुरातत्त्वविभाग, राष्ट्रिय इतिहास अनुसन्धानशाखाको

अभिलेख-उपशाखाले प्रस्तुत गरेको

लिपिविकास-तालिका

लिच्छविपूर्व्यकाल PRE-LICHCHHAVI PERIOD	लिच्छविकाल LICHCHHAVI PERIOD		मल्ल एवं शाहकाल MALLA AND SHĀHA PERIOD							
ब्राह्मी BRAHMI	पूर्वलिच्छवि PRE-LICHCHHAVI	उत्तरलिच्छवि POST-LICHCHHAVI	किरात KIRAT	रञ्जना RANJANA	भुजिमोल BHUJIMOL	नेवारी NEWARI	मैथिली MAITHILI	तिब्बती TIBETAN	नन्दिनागरी NANDINAGARI	देवनागरी DEVANAGARI

सप्ताक्षरी कूटाक्षर

SEVEN LETTERS MONOGRAM

यो सप्ताक्षरी कूटाक्षर महायान बौद्ध सम्प्रदायमा चलेको प्रसिद्ध मन्त्र हो।

"SEVEN LETTERS MONOGRAM" IS A POPULAR 'MANTRA' RELATED TO MAHĀYĀNA BUDDHISM

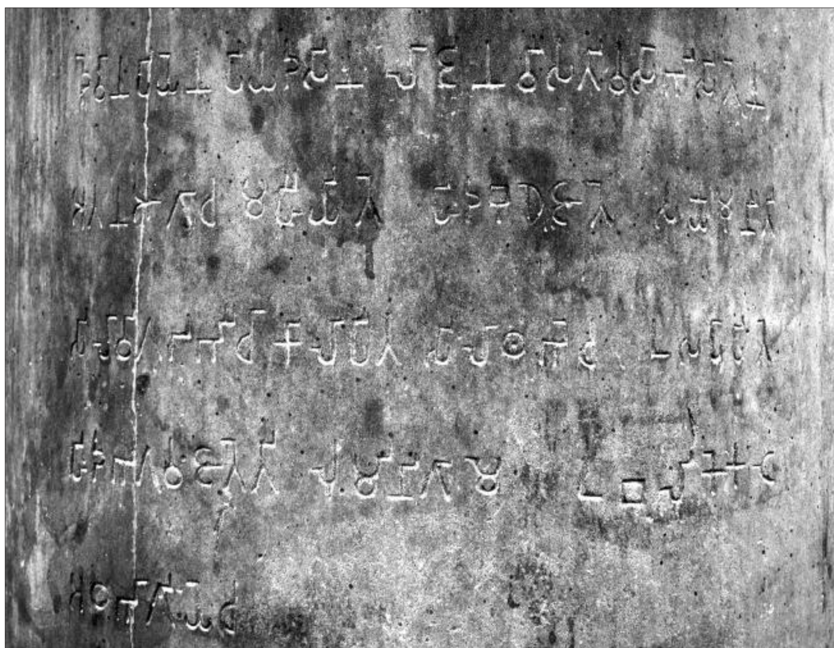
प्रकाशक :–
रमेशजङ्ग थापा, जनकलाल शर्मा
हेमराज शाक्य
श्री ५ को सरकार
शिक्षामन्त्रालय, पुरातत्त्वविभाग
सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

PUBLISHED BY
RAMESH JUNG THĀPĀ, JANAKLĀL SHARMĀ
HEMARĀJ SHĀKYA
HIS MAJESTY'S GOVERNMENT OF NEPAL
MINISTRY OF EDUCATION
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
SIMHADARBĀR, KATHMĀNDU
NEPAL

TABLE OF THE EVOLUTION OF SCRIPTS
PREPARED BY
HIS MAJESTY'S GOVERNMENT OF NEPAL
MINISTRY OF EDUCATION
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
NATIONAL HISTORY RESEARCH DIVISION
EPIGRAPHIC SUB-DIVISION
EDITED BY:-
EPIGRAPHIST
HEMARAJ SHAKYA

लिपि विकास तालिका

लिपि नै हो जुन ब्राह्मी लिपिबाट विकसित भएको पाइन्छ। यस्तो लोकप्रिय ब्राह्मी लिपिको उत्पत्तिबारे मतैक्य रहेको पाइँदैन। नारद स्मृति, वृहस्पति स्मृति, जैन ग्रन्थ

लुम्बिनीको अशोक स्तम्भमा भएको ब्राह्मी लिपिको अभिलेख

र व्हेनसाङ्को वर्णनअनुसार स्वयम् ब्रह्माजीबाट सृष्टि भएको लिपि भएको हुनाले ब्राह्मी लिपि रह्यो भन्ने मान्यता पाइन्छ । त्यस्तै चिनिया बौद्धधर्मको विश्वकोशका लेखक फावान्सलिनले उल्लेख गरेअनुसार कुनै ब्रह्मा नामका आचार्यले सृष्टि गरेको लिपि हुनाले ब्राह्मी लिपि रहन गएको हो भनिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा इसापूर्व तेस्रो शताब्दीमा सम्राट अशोकद्वारा लुम्बिनीमा स्थापित अशोक स्तम्भमा र कपिलवस्तुको निग्लिहवामा प्राप्त स्तम्भाभिलेखमा अङ्कित ब्राह्मी लिपि हालसम्म प्राप्त सबैभन्दा पुरानो वा पहिलो लिपि मानिन्छ । वि.सं. ५२१ पछि प्राप्त २०० जति लिच्छविकालीन अभिलेखहरू पनि ब्राह्मी लिपिका विकसित रूप मानिन्छन् । नेपाली, हिन्दी, संस्कृत र प्रचलित नेवारी भाषाको लिपि देवनागरी लिपि हो । यो ब्राह्मी लिपिको तेस्रो रूप कुटिला लिपि र रञ्जना लिपिको सम्मिश्रण छ । यो लिपि देवनागरी वा देवताको लिपि भएकाले देवनागरी लिपि रहेको अनुमान छ । नवौँ शताब्दीदेखि पन्ध्रौँ शताब्दीसम्मको अवधिलाई प्राचीन देवनागरी लिपि र सत्रौँ शताब्दीदेखि हालसम्म देवनागरी गरी यो लिपिलाई दुई खण्डमा बाँडिएको छ । प्राचीन कालमा ब्राह्मी लिपिका दुई रूप थिए भने मध्यकालमा झन्डै २ दर्जनभन्दा बढी लिपिहरू विकसित भए, जसमध्ये केहीको विवरण निम्नानुसार छ :

- **नेपाली/हिन्दी** : देवनागरी लिपि
- **नेवारी लिपि** : रञ्जना, ब्राम्ही, प्रचलित, भुजिंमो, पाँचुमो, कुटिला आदि लिपि
- **लिम्बू** : सिरिजङ्घा लिपि
- **उर्दू** : अरबी लिपि

७.२ साहित्य

भाषाकै माध्यमबाट साहित्यको अभिव्यक्ति हुन्छ। साहित्य शब्दको क्षेत्र व्यापक वा विस्तृत रहेको छ। संस्कृतमा काव्यलाई नै साहित्य भनिएको पाइए तापनि वर्तमानमा चाहिँ काव्य र साहित्य अलग-अलग अस्तित्वमा रहेका पाइन्छन्। साहित्यले कथा, कविता, उपन्यास, निबन्ध, नाटक आदि सबैलाई समेट्छ। पूर्वीय विद्वान भामहका अनुसार "शब्द र अर्थको सहभाव नै साहित्य हो"। नेपालमा प्रचलित प्रमुख भाषाहरूमा साहित्य सिर्जना भएको छ। यद्यपि त्यस्ता साहित्यको पहिचान हुन नसकेको अवस्था रहेको छ।

नेपाली साहित्यको विकास र विस्तारलाई तीन कालमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको पाइन्छ :

(क) प्राथमिक काल : प्रारम्भदेखि वि.स. १९३९ सम्म

सुरुदेखि मोतीराम भट्टको तथा शृङ्गारकाल सुरुआत हुनुपूर्वको समय आउँछ। यस अवधिमा निम्न तालिका नं. ७.२ मा उल्लिखित अभिलेखहरू (शिलापत्र, ताम्रपत्र, कनकपत्र आदि) र प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थहरूसमेतको समय पनि पर्दछ।

तालिका नं. ७.२
भाषागत अभिलेखहरू

समय	अभिलेख
वि.सं.११४६	संग्राम सिंहले जारी गरेको जुम्लाको डुम्राकोटको अभिलेख
वि.सं.१३१२	सिन्जा (जुम्ला) का खस मल्ल राजा अशोक चल्लको शिलालेख
वि.सं.१३१७-१३२७	जुम्लाका खस मल्ल राजा अक्षय मल्लको अभिलेख
वि.सं.१३३७	अछामको अक्षय देवलमा प्राप्त अक्षय मल्लको अभिलेख
वि.सं.१३४४	नाग मल्लको अभिलेख
वि.सं.१३७३	दैलेखमा प्राप्त अभिलेख
वि.सं.१३७८	गोरखामा प्राप्त आदित्य मल्लको अभिलेख

वि.सं.१३८५	गोरखामा प्राप्त पुण्य मल्लको अभिलेख
वि.सं.१३९३	पिउथर्पुमा प्राप्त पुण्य मल्लको अभिलेख
वि.सं.१३९४	पुण्यमल्लको अभिलेख
वि.सं.१४१३	पृथ्वी मल्लको जुम्लाको कनकपत्र
वि.सं.१४१४	पृथ्वी मल्लको जुठाद्यो जोइसी लिखत ताम्रपत्र
वि.सं.१४१६	निरयपालको अभिलेख
वि.सं.१४३३	अभय मल्लको धर्मराज जोइसी लिखित अभिलेख
वि.सं.१४४८	अभय मल्लको अभिलेख
वि.सं.१४७८	बझाङ्मा प्राप्त सुमति वर्माको ताम्रपत्र
वि.सं.१५३७	डोटीमा प्राप्त कीर्ति मल्लको ताम्रपत्र
वि.सं.१७०१	पहाडी शाहीको ताम्रपत्र
वि.सं.१७०४	जुम्लाका राजाबहादुर शाहको ताम्रपत्र
वि.सं.१७२७	काठमाडौँको रानीपोखरीमा प्राप्त प्रताप मल्लको अभिलेख
वि.सं.१७६०	प्युठानका राजा पृथ्वीपतिको ताम्रपत्र

नेपाली भाषा र साहित्यको अध्ययनको क्रममा प्राचीन हस्तलिखित ग्रन्थहरू पनि महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । १५ औँ शताब्दीदेखि पाइएका यस्ता प्राचीन ग्रन्थहरू निकै महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । जस्तो : भास्वती, राजा गगनीराजको यात्रा, खण्डकाव्य, रामशाहको जीवनी, वाजपरीक्षा, ज्वरोत्पत्ति चिकित्सा, प्रायश्चित प्रदीप नृपश्लोकी ग्रन्थ र औषधी रसायन ग्रन्थ, आदि ।

नेपाली साहित्य लेखनको प्रारम्भ पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरणको अभियानसँगै भएको थियो । त्यसैले साहस, पराक्रम, वीरता र पुरुषार्थको कवितात्मक अभिव्यक्तिबाट नेपाली साहित्यको सुरुवात भएको पाइन्छ । सुवानन्द दास नेपालका पहिला कवि मानिन्छ ।

(ख) माध्यमिक काल : वि.स. १९४० देखि १९७४ सम्म

यो समय विलासी राणाहरूको चकचकी युग भएकोले तत्कालीन साहित्यमा पनि यसको प्रभाव पर्न गई शृङ्गारिक काव्य तथा कविताहरूको सृजना भएको देखिन्छ ।

वीरगाथाबाट सुरु भएको नेपाली साहित्ययात्रा प्राथमिक कालमै भक्तिसाधनामा प्रवेश गरिसकेको थियो । वास्तवमा नेपाली साहित्यको माध्यमिक काललाई मोतीराम भट्टकाल भने पनि हुन्छ । अल्प आयुमा मृत्यु भएका मोतीराम भट्टले छोटो समयमा नै नेपाली साहित्यमा ठुलो योगदान पुऱ्याएका थिए । उनले यस कालमा छापाखाना खोली धेरै पुस्तकहरू छपाएका थिए । वि.स. १९४३ मा आफ्नै सम्पादकत्वमा गोरखा भारत जीवन नामक साहित्यिक पत्रिका प्रकाशन गरेका थिए । उनले श्रृङ्गारिक कविताको नेतृत्व गरेका थिए ।

माध्यमिक कालमा शृङ्गारिक कविताहरूमात्र रचिए भन्न मिल्दैन । राणाकालको त्यस चरमोत्कर्ष समयमा पनि उत्कृष्ट रचनाहरू रचिएका थिए । यस कालमा मोतिरामलगायत शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल, गोपीनाथ लोहनी, चक्रपाणी चालिसे, सोमनाथ सिग्द्याल, गिरिशवल्लभ जोशी, रामप्रसाद सत्याल, पहलमान सिंह स्वाँर आदि पर्दछन् । माध्यामिक काललाई पूर्वमध्य काल (भक्ति साहित्य) र उत्तरमध्य काल (शृङ्गार साहित्य) गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । भक्ति धारामा पनि कृष्ण भक्ति धारा, रामभक्ति धारा र निर्गुण भक्ति धारा गरी तीन प्रकारका साहित्यहरू पाइन्छ ।

(ग) आधुनिक काल : वि.सं. १९७५ देखि हालसम्म

कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्यालको आगमनसँगै नेपाली साहित्यमा आधुनिक कालको सुरुवात भएको मानिन्छ। उनको 'ऋतुविचार' काव्य (वि.सं.१९७३) मा प्रकाशित भएपछि नेपाली कवितामा आधुनिक कालको सुरुवात भएको मानिन्छ। बालकृष्ण समको 'मुटुको व्यथा' नाटक, विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको 'दोषी चस्मा' कथा, पुष्करसमसेरको 'लक्ष्यहीन' एकाङ्की र बालकृष्ण समको 'बोक्सी'लाई आधुनिक साहित्य मानिन्छ ।

नेपाली साहित्यले २००७ सालपछि तीव्र गति तथा उचाइ लिँदै आएको पाइन्छ। नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको स्थापना, मदन पुरस्कारको स्थापनालगायतका गतिविधिले पनि साहित्यको समृद्धिमा योगदान पुऱ्याएको पाइन्छ । नेपाली कवितामा थालिएको २०१६-२०१७ सालतिरका आयामेली आन्दोलनले नेपाली साहित्यलाई नयाँ मोड दिएको मानिन्छ। तीस दशकपछि नेपाली कविता दुरुहताको भासबाट उठ्दै सहजता र कलात्मकतातर्फ उन्मुख भएको पाइन्छ । यसपछि कविता फाँटमा नयाँनयाँ शैली, प्रयोग र धाराहरू देखापर्न थाले ।

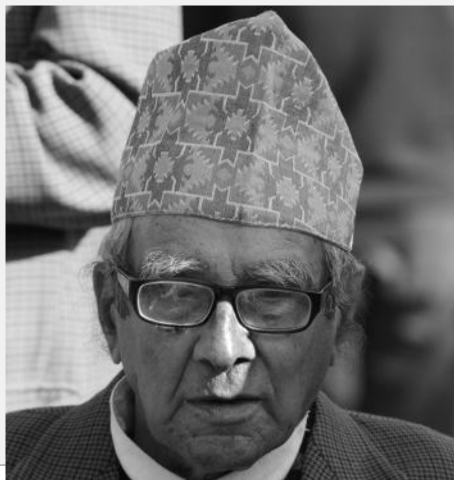
नेपाली साहित्य पछिल्लो दशकमा आएर उत्तर-आधुनिक चिन्तनबाट प्रभावित भइरहेको छ । परम्परागत साहित्यिक विधाका स्वरूप र शैलीमा विघटन आएको छ । चिन्तन, शैली र विषयलाई अत्याधुनिक तरिकाले साहित्यमा प्रयोग गरिँदै

आएको छ । यसरी नेपाली साहित्य आधुनिक कालसम्म आइपुग्दा धेरै प्रकारका साहित्यिक कृतिहरू प्रकाशित भइसकेको पाइन्छ ।

तालिका नं. ७.३

नेपाली भाषाका केही साहित्यकार र तिनका प्रमुख कृतिहरू

नाम/उपनाम	प्रकाशित पुस्तकहरू
भानुभक्त आचार्य (आदिकवि)	बधुशिक्षा, प्रश्नोत्तर, भक्तमाला,
मोतीराम भट्ट (युवा कवि, शृङ्गारिक कवि)	पञ्चक प्रपञ्च, पिकदूत, गजेन्द्रमोक्ष, गुफाष्टक, कनक सुन्दरी, प्रियदर्शिका
शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल (आशुकवि)	शकुन्तला, वीरसिक्का
लेखनाथ पौड्याल (कवि शिरोमणि)	ऋतु विचार, बुद्धिविनोद, तरुण तपसी, गंगागौरी, लक्ष्मीपूजा, गौरी गौरव
जयपृथ्वीबहादुर सिंह	अक्षरमाला, भूगोल विद्या, पदार्थतत्त्व, शिक्षा दर्पण, व्यवहारमाला, तत्व प्रशंसा
पहलमानसिंह स्वाँर	अटल बहादुर, एकलाख रुपियाँको चोरी
सूर्यविक्रम ज्ञवाली	द्रव्य शाह, रामशाह, पृथ्वीनारायण शाह, अमरसिंह थापा, नेपाली संक्षिप्त शब्दकोश
गुरूप्रसाद मैनाली	नासो
बालकृष्ण समशेर राणा (बालकृष्ण सम, नाट्य सम्राट)	मुटुको व्यथा, प्रल्हाद, मुकुन्द इन्दिरा, अन्धवेग, भक्तभानुभक्त, म, प्रेम पिण्ड, अमरसिंह, माटोको ममता, भिमसेनको अन्त्य, मोतिराम, ऊ मरेकी छैन, नियमित आकस्मिकता
लक्ष्मीप्रसाद देवकाटा (महाकवि)	पहाडी पुकार, सुनको बिहान, छहरा, पुतली, मृत्यु शैयाबाट, आकाश बोल्छ, मैना, रावण जटायु युद्ध, शाकुन्तल, सुलोचना, महाराणा प्रताप, पृथ्वीराज चौहान, मुनामदन, चम्पा, लक्ष्मी कथा सङ्ग्रह, लक्ष्मी निबन्ध सङ्ग्रह
भिमनिधि तिवारी	सहनशीला सुशिला, पुतली, चौतारा, लक्ष्मीनारायण, माटोको माया, कविता कुन्ज, विस्फोट

भवानी दास गुप्ता (भवानी भिक्षु)	गुनकेशरी, मैया साहेव, आवर्त, छाया, प्रकाश, आगत
चन्द्रप्रसाद प्रधान (हृदयचन्द्रसिह प्रधान)	भूस्वर्ग, जुँगा, अफसोस, गंगालालको चिता, स्वास्नीमान्छे, एकचिहान
सिद्धिचरण श्रेष्ठ (युगकवि)	कोपिला, मेरो प्रतिविम्ब, कुहिरो र घाम, उर्वसी, आँसु, भिमसेन थापा
गोपालप्रसाद रिमाल	आमाको सपना, मसान, यो प्रेम
डायमन समसेर राणा	वसन्ती, सेतो बाघ, सत्प्रयास, अनिता गृह प्रवेश
गोविन्दबहादुर मल्ल (गोठाले)	कथैकथा, प्रेम र मृत्यु, भुसको आगो, च्यातिएको पर्दा, भोको घर
शिवकुमार राई	फ्रान्टियर, खहरे, डाँक बंगला, डाँफेचरी
गोविन्दप्रसाद प्रधान (कृष्णचद्रसिंह प्रधान)	भन्ज्याङ निरै, शालिक, आगतमा पाइला टेकेर
माधवप्रसाद घिमिरे (राष्ट्र कवि)	नवमञ्जरी, घामपानी, किन्नर किन्नरी, बाला लहरी, गौरी, राजेश्वरी, पापिनी आमा, राष्ट्र निर्माता, शकुन्तला, मालतिमङ्गले, आफ्नै बाँसुरी आफ्नै गीत

इन्द्रबहादुर राई	विपना कतिपय, कथास्था, आज रमिता छ
कमलमणि दीक्षित	यस्तो पनि, कालो अक्षर, कागतीको सिरप, बुकी सुन, सग्लो अक्षर
भूपेन्द्रमान शेरचन (भूपि शेरचन)	घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे, परिवर्तन, मैनबत्तीको शिखा
भैरव अर्याल	जयभुँडी, काउकुती, गलबन्दी, दश औतार
वानिरा गिरी	एउटा जिउँदो जंगबहादुर, कारङ्गार, निबन्ध
विष्णुकुमारी वाइवा (पारिजात)	शिरीसाको फूल, मैले नजन्माएको छोरो, पर्खाल भित्र र बाहिर, महत्ताहीन, बैँसको मान्छे, अन्तर्मुखी, आकांक्षा
झमककुमारी घिमिरे	जीवन काँडा कि फूल, सङ्कल्प, आफ्नै चिता अग्निशिखातिर, मान्छेभित्रका योद्धाहरू, अवसान पछिको आगमन, झमक घिमिरेका कविताहरू
केदारमान सिंह (व्यथित)	सङ्गम, प्रणव, आवाज, त्रिवेणी, मेरो सपनामा हाम्रो देश र हामी
विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला	सुम्निमा, दोषी चस्मा, मोदी आइन, हिटलर र यहुदी, बुबा, आमा र छोरा, आफ्नो कथा
गणेशबहादुर थुलुङ (गणेश रसिक)	क्षितिजलाई छुन खोज्दा, जब सिस्नुहरू टेक्दै हिडेँ,
तुलसीप्रसाद जोशी (तुलसी दिवस)	नेपाली लोककथा सङ्ग्रह, तुलसी दिवसको कविता
महेन्द्रवीरविक्रम शाहदेव (म.वी.वि. शाह)	उसैका लागि, फेरि उसैका लागि
तिलविक्रम नेम्बाङ (वैरागी काइँला)	वैरागी काइँलाको कविताहरू
वासुदेव लुइटेल (भूतको भिनाजु)	वैरङ्गयशतक, भूत छैन, काकाका कुरा, भीमसेन पाती

मेघराज नेपाल (मञ्जुल)	सम्झनाका पाइलाहरू, साँहिली मोरीलाई, गायक यात्री
मोदनाथ पौडेल (प्रश्रित)	झाँसीकी रानी, केही सांस्कृतिक निबन्धहरू, मानव महाकाव्य, आमाको आसुँ, नारी बन्धन र मुक्ति
रामेश्वरप्रसाद शर्मा चालिसे (रमेश विकल)	सिंगारी बाखो, लाहुरी भैंसी, नयाँ सडकको गीत, विरानो देशमा, उर्मिला भाउजू, एउटा बुढो भ्वाइलिनः आशावरीको धुनमा
चेतमानसिंह भण्डारी (मनु ब्राजाकी)	भऱ्याङ, अवमूल्यन, आकाशको फूल, तिम्री स्वास्नी र म, लाटा, अन्नपूर्णाको भोज
तारानाथ शर्मा भण्डारी (ताना शर्मा)	मेरो कथा, ओझेल पर्दा, सुली, झझल्को, नेपालदेखि अमेरिकासम्म
रमोलादेवी शाह (छिन्नलता)	अन्तरभावना, अन्तर्तरङ्ग, अन्तर्स्पन्दन
अच्छा राई (रसिक)	सप्तकोसी, भूँडी, लगन, दोभान
लोकनाथ पन्त (गुमानी पन्त)	रामनाम पञ्चाशिका, गंगा शतक, कृष्णाष्टकम्
शम्भुप्रसाद ढुङ्गेल (आशुकवि)	रत्नावली, शुकसागर, तोतामैनाको कथा
गोपाल पाण्डे (असीम)	राष्ट्रभाषा र साहित्य (विवेचना)
गोपीनाथ मैनाली (पथिक)	अवसाद अभिनयी, आँखाभरी रमिता मनभरी वेदना, युगकवि सिद्धिचरण : कृति र प्रवृत्ति विश्लेषण
फणिन्द्रराज भट्टराई (खेताला)	छाँगो र छाया, नागफनी र स्वास्नीमान्छे, मूर्ति बोल्छ
विष्णुराज आत्रेय (लाटोसाथी)	हामीभित्रका म, ढाक्रे, कपिलवस्तु
मोहन राई (दुखुन)	जलन, प्रेम एउटा अभिशाप, मन्दाकिनी
चुडामणि बन्धु उपध्याय (बन्धु)	भाषाविज्ञान, अनुसन्धान प्रवन्धको रूप र शैली

शंकर कोइराला	खैरेनीघाट
नेत्रमणि सुवेदी नेत्र (एटम)	उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास
मञ्जु तिवारी (काँचुली)	किरणका छालहरू, केही कथा केही परिधि
सत्यमोहन जोशी (साँस्कृतिक कवि)	हाम्रो लोक संस्कृति, नेपाली राष्ट्रिय मुद्रा, कर्णाली संस्कृति
भक्तबहादुर श्रेष्ठ (सरुभक्त)	कवि प्रेमी र पागल, युद्ध उही ग्याँस चेम्वरभित्र, इतिहासभित्रको इतिहास, इथर, तरुनी खेती, पागल बस्ती, समय त्रासदी
वासुदेव श्रेष्ठ (पासा)	फिलिङ्गो, फर्केर हेर्दा , किसान, पर्दा, समाज
दयाराम श्रेष्ठ सम्भव	सन्दर्भ र मूल्याङ्कन, भारतीय नेपाली कथा, वीरकालीन कविता
युवराज मैनाली	मुर्दा बोल्यो, केही प्रतिभा केही प्रवृत्ति, भ्रष्टाचारको भाङ
मोहनराज ढकाल शर्मा (मोराश)	च्याँखे धर्ना, रस चिनारी, कोर्रा, खैवरी
नारायण वाग्ले	पल्पसा क्याफे, मयुर टाइम्स

लिलाध्वज थापा	मन
शङ्कर लामिछाने	अब्स्ट्र्याक्ट चिन्तन र प्याज
दौलत विक्रम विष्ट	चपाइएका अनुहार, ज्योति ज्योति महाज्योति
अमर न्यौपाने	सेतो धरती
जगदीश घिमिरे	अन्तरमनको यात्रा, सकस
कर्ण शाक्य	सोच, खोज, मोज, म सक्छु र डोल्पो
ध्रुवचन्द्र गौतम	अलिखित, तथाकथित, त्यो एउटा कुरा, अँध्यारो द्वीपमा
कृष्ण धाराबासी	झोला, गेस्टापो, टुँडाल, शरणार्थी
मदनमणि दीक्षित	माधवी, स्वेतकाली
शारदा शर्मा	ताप
महेशविक्रम शाह	छापामारको छोरो, सिपाहीकी स्वास्नी
राजन मुकारुङ	दमिनी भिर
तारालाल श्रेष्ठ	सपनाको समाधि
नयनराज पाण्डे	लु, उलार, सल्लीपिर, घामकिरी, यार
धनुषचन्द्र गोतामे	घामका पाइलाहरू, यहाँदेखि त्यहाँसम्म
केशवराज पिँडाली	एकादेशकी महारानी, बाँच्ने एउटा जिन्दगी
राजेश्वर देवकोटा	उत्सर्ग प्रेम
धुस्वाँ सायमी	गङ्की
वासु शशी	फूल ओइलाएपछि
लीलबहादुर क्षेत्री	बसाइँ, बह्मपुत्रको छेउछाउ
रुद्रराज पाण्डे	रूपमती
परशु प्रधान	सबै बिर्सिएका अनुहार, प्रतिनिधि कथाहरू
मनुजबाबु मिश्र	स्वप्न सम्मेलन, काँडाका फूलहरू
ईश्वर वल्लभ	आगोका फूलहरू हुन् आगाका फूलहरू हैनन्

मोहन कोइराला	ऋतु निमन्त्रण
दिनेश अधिकारी	अतिरिक्त अभिलेख, इन्द्रजात्रा
हरिवंश आचार्य	चिना हराएको मान्छे, हरिबहादुर
मदनकृष्ण श्रेष्ठ	महको म
कुन्दन शर्मा	एउटी छोरीको कथा, मेरा कविताहरू, योमन
कृष्णप्रसाद पराजुली	कलिलो घाम
कालीप्रसाद रिजाल	के छर जिन्दगी बिताइदिन्छु, यो प्रश्न कोसित सोधौँ
क्षेत्रप्रताप अधिकारी	गामबेसीका गीत, नफूलेका फूलहरू
श्रवण मुकारुङ	जीवनको लक्ष्य
प्रह्लाद पोखरेल	जीवन्त यात्रा, सारथि
श्यामदास वैष्णव	नयाँ लहर
जगदीश समसेर राणा	नरसिंह अवतार
वासुदेव त्रिपाठी	नवपल्लव
मुकुन्दशरण उपाध्याय	प्राकृत पोखरा
हरिभक्त कटुवाल	बदनाम मेरा यी आँखाहरू
कणाद महर्षि	भतेर र आँखाहरू
राजेन्द्र थापा	यसपाली त मनै फाट्यो
दैवज्ञराज न्यौपाने	सिर्जनाको लहर
कृष्ण प्रधान	सूर्य स्नान
भाउ पन्थी	अद्यापि र अरू कथा
किशोर नेपाल	अर्के प्रस्तर
अशेष मल्ल	अर्धविराम
पोषण पाण्डे	आँखी झ्याल, मानस
गोपाल पराजुली	दिशाहीन आकास

कुमार ज्ञवाली	बन्दी जीवन, भत्केको गुँड
लोकेन्द्रबहादुर चन्द	विसर्जन, हिउँको तन्ना
अनिता तुलाधर	सूर्य ग्रहण
विजयकुमार पाण्डे	खुसी
बुद्धिसागर	कर्णाली ब्लुज, फिरफिरे
सुरेश प्राञ्जली	तुइन

तालिका नं. ७.४
नेपालका अन्य केही भाषाका लेखक र पुस्तकहरू

क्र. स.	लेखक	पुस्तक	भाषा
१	केदारमान व्यथित	छ्वासः	नेवारी
२	पूर्णबहादुर वैद्य	सरासु	नेवारी
३	प्रेमबहादुर कंसाकार	मातिनाया म्ये (प्रेमरसका लोकगीतहरूको सङ्कलन)	नेवारी
४	धुस्वाँ सायमी	गम्की (उपन्यास)	नेवारी
५	रामशेखर	नासफाः	नेवारी
६	तीर्थराज तुलाधार	आखे (अनुदित कथा सङ्ग्रह)	नेवारी
७	ईश्वरनन्द श्रेष्ठाचार्य	ह्नायक (उपन्यास)	नेवारी
८	दुर्लभलाल कर्माचार्य	थः छ्यें (कथा सङ्ग्रह)	नेवारी
९	भिक्षु सुदर्शन	अम्वपाली (नाटक)	नेवारी
१०	वासु शशी	ताचाप्वाँया	नेवारी
११	उसमान	चित्रावली (काव्यकृति)	अवधी
१२	हेमलाल जोशी	खड्गसिद्धि (एकांकी सङ्ग्रह)	नेवारी
१३	प्रेमबहादुर कंसाकार	न्हुगू पुखू (निबन्ध)	नेवारी
१४	मणिकलाल श्रेष्ठ	समालोचनाया सिद्धान्त	नेवारी

१५	कमलप्रसाद मल्ल	मुसः निबन्ध नः लिसवना (निबन्ध सङ्कलन)	नेवारी
१६	निष्ठानन्द बज्राचार्य	ललितविस्तारा (धार्मिकग्रन्थ)	नेवारी
१७	प्रज्ञान्द भिक्षु	धातुभेदनुपस्सना (दर्शनग्रन्थ)	नेवारी
१८	सिद्धिनरसिंह	कात्तिक नाच	नेवारी
१९	कविकेशरी चित्तधर हृदय	ललितविस्तर	नेवारी
२०	अगस्टस कानरेडो (विदेशी)	हरिश्चन्द्रनृत्यम् (नाटक)	मैथिली
२१	राजा जगज्ज्योतिर्मल्ल	हरगौरी विवाह (नाटक	मैथिली
२२	सरस राम	आनन्द - विजयनाटिका	मैथिली
२३	नन्दिपति	कृष्ण केलिमालोक	मैथिली
२४	विलाल	गौरी-स्वयंवरनाटिका, रुक्कमणीहरण	मैथिली
२५	कवि माथुर	कानन कन्यन, कृषक	मैथिली
२६	रमाकान्त कापडी	व्यथा (खण्डकाव्य)	मैथिली
२७	ब्रजकिशोर ठाकुर	अध्ययन औं विवेचना	मैथिली
२८	ज्यातिरीश्वर	वर्ण-रत्नाकार (गद्यग्रन्थ)	मैथिली
२९	महाकवि विद्यापति	देशिल बयान	मैथिली
३०	शान्ति चौधरी “थारू”	बिगडल तोहर थारू समाज हे, कन्यौति, बेटी, हमर दुधु (मेरी आमा)	थारू
३१	इमानसिंह चेम्जोङ	किरातमुन्धुमखाहुन (शिक्षा)	लिम्बू
३२	रामप्रसाद राय	बहुआ और बहुरिया (उपन्यासरूपी नाटक)	थारू
३३	रविन्द्र तामाङ	मुग्लानरी एकाङ्गी (नाटक),२०६७	तामाङ
३४	केसाङ्ग मोक्तान तामाङ	रेन्जिन दोर्जे (उपन्यास)	तामाङ
३५	जायसी	पदमावत (काव्यकृति)	अवधी

७.२.१ नेपालका प्रमुख साहित्यक पुरस्कारहरू

मदन पुरस्कार

स्व. ज. मदनसमसेर राणाको स्मृतिमा रानी जगदम्बाबाट स्थापित मदन पुरस्कारको घोषणा २०१२ साल असोज १० गते भएको थियो । पुरस्कार प्रदान गर्ने पहिलो घोषणा २०१३ सालमा भएको हो भने यसको वितरण २०१४ सालदेखि सुरू भएको हो । गुठीको निर्णयअनुसार प्रारम्भमा पुरस्कारको रकम ४ हजार रहेकोमा स्वर्ण वर्षको अवसरमा २०६१ सालदेखि यसको रकम २ लाख भएकोमा २०७५ सालदेखि पुरस्कार राशी ४ लाख रुपियाँ बनाइएको छ । वि.सं. २०३१ र २०३३ सालमा यो पुरस्कार कसैलाई प्रदान गरिएको थिएन ।

मदन पुरस्कार एक वर्षभित्र नेपाली भाषामा प्रकाशित भएका उत्कृष्ट कृतिहरू मध्ये एकलाई प्रदान गरिने पुरस्कार हो ।

तालिका नं. ७.५

मदन पुरस्कार पाउने केही कृति र श्रष्टाहरू

क्र.स	श्रष्टाको नाम	कृति	साल
१	सत्यमोहनजोशी, चित्तरञ्जन नेपाली र बलराम जोशी	‘हाम्रो लोकसंस्कृति’ ‘जनरल भीमसेन थापा’ र ‘अधिकविभव स्थिरविद्युत् उत्पादक’	२०१३ पहिलो पटक
२	राजन मुकारुङ	‘दमिनी भिर’	२०६९
३	राधा पौडेल	खलङ्गामा हमला	२०७०
४	विजय कुमार	खुसी	२०७१
५	रामलाल जोशी	ऐना	२०७२
६	घनश्याम कँडेल	धृतराष्ट्र	२०७३
७	निलम कार्की ‘निहारिका’	योगमाया	२०७४
८	योगेश राज	रणहार	२०७५
९	चन्द्रप्रकाश बाँनिया	महारानी	२०७६

जगदम्बाश्री पुरस्कार

रानी जगदम्बाको स्वर्गारोहणपछि निजको पुण्य स्मृतिमा गुठीले २०४५ सालमा स्थापना गरेको १ लाख राशीको पुरस्कार जगदम्बाश्री सोही सालबाट नै वितरण भएको हो र हाल यस पुरस्कारको रकम रू. ४ लाख प्रदान गर्ने गरिएको छ । २०४५ सालमा नारायणगोपाल गुरूवाचार्यले सर्वप्रथम यो पुरस्कार प्राप्त गर्नुभएको थियो । जगदम्बाश्री नेपाली भाषा, संस्कृति, साहित्यलगायतका विविध क्षेत्रमा उल्लेखनीय

योगदान पुऱ्याउने व्यक्ति वा संस्थालाई प्रदान गरिने पुरस्कार हो ।

तालिका नं. ७.६

जगदम्वाश्री पुरस्कार पाउने केही कृति र श्रष्टाहरू

क्र.स	श्रष्टाको नाम	साल
१	नारायणगोपाल गुरूवाचार्य	२०४५ पहिलो पटक
२	श्री लीलाबहादुर क्षत्री	२०७२
३	श्री दुर्गा बराल (वात्स्यायन)	२०७३
४	श्री शान्तदास मानन्धर	२०७४
५	वैरागी काइँला (तील विक्रम नेम्बाङ)	२०७५
६	शान्ति ठटाल	२०७६

साझा पुरस्कार

साझा पुरस्कार साझा प्रकाशनद्वारा स्थापित पुरस्कार हो । साझा प्रकाशनद्वारा वर्षभिर प्रकाशित विभिन्न विधाका पुस्तकहरूमध्ये सर्वोत्कृष्ट कृतिलाई प्रदान गरिन्छ । यस पुरस्कारको स्थापना वि.सं. २०२६ सालमा भएको हो । घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे, भूपी शेरचनद्वारा लिखित र साझा प्रकाशनले बजारमा ल्याएको नेपाली भाषाको कविता सङ्ग्रह हो । यो कविता सङ्ग्रह साझा पुरस्कार (२०२६) प्राप्त गर्ने पहिलो कृति हो । यस पुरस्कारको राशि ५१ हजार रहेको छ ।

तालिका नं. ७.७

प्रज्ञा पुरस्कार प्राप्त गर्ने श्रष्टाहरू

१	पृथ्वी प्रज्ञा पुरस्कार (२०७५-२०७८)	वाङ्मय शताब्दी पुरुष सत्यमोहन जोशी
२	नेपाल प्रज्ञा सामाजिक शास्त्र/संस्कृति/दर्शन पुरस्कार (२०७६-२०७७)	प्रा. डा.त्रिरत्ननारायण मानन्धर
३	नेपाल प्रज्ञा भाषा पुरस्कार (२०७६-२०७७)	प्रा.डा. टङ्कप्रसाद न्यौपाने
४	नेपाल प्रज्ञा नेपाली साहित्य पुरस्कार (२०७५)	मदन रेग्मी
५	नेपाल प्रज्ञा नेपाली साहित्य पुरस्कार (२०७६)	भागीरथी श्रेष्ठ

६	नेपाल प्रज्ञा मातृभाषा साहित्य पुरस्कार (२०७५)	अमर तुम्याहाङ (पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा बोलिने मातृभाषा साहित्यका लागि)
७	नेपाल प्रज्ञा मातृभाषा साहित्य पुरस्कार (२०७५)	अयोध्यानाथ चौधरी (तराई-मधेसमा बोलिने मातृभाषा साहित्यका लागि)
८	नेपाल प्रज्ञा मातृभाषा साहित्य पुरस्कार (२०७६)	अमृत योञ्जन तामाङ (पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा बोलिने मातृभाषा साहित्यका लागि)
९	नेपाल प्रज्ञा मातृभाषा साहित्य पुरस्कार (२०७६)	अशोक थारु (तराई-मधेसमा बोलिने मातृभाषा साहित्यका लागि)

तालिका नं. ७.९
नेपालका केही प्रमुख पुरस्कारहरू

क्र.स	पुरस्कार	राशि
१	पृथ्वीप्रज्ञा पुरस्कार	४ लाख
२	मदन पुरस्कार	४ लाख
३	जगदम्बा श्री पुरस्कार	४ लाख
४	नेपाल बिधापति भाषा साहित्य पुरस्कार	२ लाख
५	नेपाल बिधापति अनुबाद पुरस्कार	२ लाख
६	आदिकवि भानुभक्त पुरस्कार	१,०१,१०१
७	साझा पुरस्कार	५१ हजार

७.३ चलचित्र

नेपालमा सर्वप्रथम २००६ सालमा नयाँ सडकस्थित जनसेवा हलमा जनताका निम्ति टिकट लगाई चलचित्र देखाउने कार्य भयो । तर यसमा देखाउने चलचित्र हिन्दी सिनेमा जगत्बाट ल्याइन्थ्यो । नेपाली भाषाको पहिलो कथानक चलचित्र 'सत्य हरिशचन्द्र' हो जुन २००८ सालमा दार्जिलिङमा बस्ने केही नेपालीहरूले निर्माण गरेका थिए । विगतमा प्रचार विभागले (हालको सूचना तथा प्रसारण विभाग) आफ्नै साधन र पुँजीमा वृत्तचित्र र समाचार चित्रहरूको निर्माण गर्ने क्रममै वि.सं. २०२१ सालमा कथानक चलचित्र 'आमा' निर्माण गर्‍यो । जुन सरकारबाट तयार भएको पहिलो नेपाली चलचित्र थियो । सोही विभागले 'हिजो आज भोली' र 'परिवर्तन' नामका तीनओटा चलचित्रको निर्माण गर्‍यो । यसरी हाम्रो चलचित्रको इतिहासमा

पहिलो अरुणोदय ल्याउने काम निश्चय नै यसै विभागबाट भएको हो ।

नेपाली चलचित्र क्षेत्रको बृहत्तर विकास र प्रवर्द्धन गर्दै नेपाली चलचित्र क्षेत्रको विकास गर्ने उद्देश्यले सरकारले चलचित्रकर्मीहरूकै माग र सुझावअनुसार २०५७ साल असार १६ गते चलचित्र विकास बोर्डको गठन गरेको हो । चलचित्र तथा श्रव्य दृश्य विज्ञापनको निर्माण, वितरण, प्रदर्शनको इजाजत प्रदान गर्नु, इजाजत पत्रको नवीकरण गर्नु, च्यारिटी प्रदर्शनको अनुमति दिनु, विदेशमा नेपाली चलचित्रको छायाकन, प्रदर्शन, मिक्सिङ गर्ने अनुमति र सिफारिस प्रदान गर्नु चलचित्र विकास बोर्डको नियमित कार्य हो । चलचित्रको जाँच सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालयले गर्दछ । निजी क्षेत्रको संलग्नतामा चलचित्र निर्माणले द्रुत गति लिइरहेको छ । नेपालमा चलचित्र विकासलाई सहयोग पुऱ्याउन सुविधासम्पन्न चलचित्र नगर बनाउने सोच रहेको छ भने चलचित्रको बहुआयामिक विकास गर्न सरकारले चलचित्र नीति २०७१ कार्यान्वयनमा ल्याएको छ ।

७.४ कला

नेपाली कलालाई विशेषतः चार भागमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ : वास्तुकला, चित्रकला, मूर्तिकला र काष्ठकला ।

७.४.१ नेपाली वास्तुकला र तिनका विशेषता

वास्तुशैली एवम् कलाको दृष्टिबाट नेपालमा पाइने मन्दिरहरूलाई निम्न लिखित तीन प्रकारमा विभक्त गर्न सकिन्छ :

प्यागोडा शैलीको न्यातपोल मन्दिर, भक्तपुर

प्यागोडा शैली (तले शैली)

हिन्दूहरूले आस्थाका साथ पूजा गर्ने देवता रहने यस्ता मन्दिरहरूमा भक्ति, पूजा र प्रदक्षिणा पथको प्रयोजनलाई पूरा गर्ने उद्देश्यबाट मन्दिर वास्तुकलाका नमुनाका रूपमा निर्माण गरिएका हुन्छन् । यस्तो प्रयोजनका लागी विभिन्न स्वरूपका मन्दिरहरू निर्माण गर्ने चलन छ जसमध्ये प्रमुख नेपाली प्यागोडा शैली एक हो । प्यागोडा शैलीका मन्दिरहरू त्यस्ता मन्दिर हुन् जसमा अनेकन तल्ला हुने गर्दछन् भने यिनमा एकपछि अर्को गरी तह-तह परेका अनेकन सङ्ख्यामा छानाहरू पनि हुने गर्दछन् । तसर्थ यस्ता मन्दिरहरूलाई Multiple roofed temple or Tiered

Temple पनि भनिएको पाइन्छ ।

यस शैलीका विशेषताहरू :

- मन्दिर प्राङ्गणमा कलात्मक वस्तुहरू
- विशेष प्रकारको गर्भगृह
- तहतह परेको छानो
- टुँडाल र तोरणको प्रयोग
- इँटा र काठको रुचिपूर्ण संयोजन
- मन्दिरबिचको भाग खोक्रो छाड्नु
- तले शैलीका मन्दिरहरू ज्यादै अलङ्कृत हुने

प्यागोडा शैलीका केही मन्दिरहरू निम्नानुसार छन् :

- पशुपतिनाथ मन्दिर
- चाँगुनारायण
- न्यातपोल

शिखर शैली

शिखर शैलीका मन्दिरहरू विभिन्न स्वरूप र प्रकारका हुन सक्दछन्। सुलुत्त परेर माथि चुलिँदै गएका झलक्क हेर्दा शिखरजस्तो देखिने छाना नभएका मन्दिरको सम्पूर्ण रचना नै चुलिनाले गुम्वज जस्तो बनेको घामपानीबाट भित्र सुरक्षित हुने किसिमको निर्माणलाई वास्तुकलामा शिखर शैली भन्ने गरिन्छ। बाहिर वरिपरि प्रदक्षिणापथ बनाइएको हुन्छ भने भित्रपट्टि मूर्ति राखिन्छ। भारतमा गुप्त राजवंशीहरूको पालामा यस किसिमका मन्दिर बनाइन्थे। गुप्तहरूका समकालीन लिच्छवि राजाहरूको पालामा यस किसिमका मन्दिर बनेको पाइँदैन । तर मल्लकालमा सत्रौँ, अठारौँ शताब्दीमा यस्ता मन्दिरहरू निक्कै बने। यस किसिमका मन्दिरहरू प्रस्तरका टुक्राहरूलाई लेपले जोडेर बनाइन्छ भने इँट निर्मित मन्दिरहरूमा बाहिरबाट बज्रलेप गरी झरीबतास आदिबाट सुरक्षित गर्ने गरेको देखिन्छ ।

शिखर शैलीको मच्छिन्द्रनाथ मन्दिर, बुङ्गमती

यस शैलीका मन्दिरहरू ब्रह्मा मन्दिर, पाटनको श्रीकृष्ण मन्दिर, पाटनको महाबौद्ध मन्दिर हुन् । यो शैलीको मन्दिरहरू मुख्य गरी नागर, द्रविड र वेशर प्रकारका हुन्छन् ।

यस शैलीका विशेषताहरू

- सामान्यतया विभिन्न तहका पेटीमाथि शिखर मन्दिर स्थापना गर्नु
- मन्दिरअगाडि एउटामात्र मण्डप निर्माण गर्नु
- प्रदक्षिणापथको व्यवस्था गर्नु
- बत्ती बाल्ने दियाहरू राख्नु
- गर्भगृहमा मन्दिरका मूल देवताको प्रतिमा स्थापना गर्नु
- धेरै तलाहरू निर्माण नगर्नु
- मन्दिरमा छानाको आवश्यकता महसुस नगरी शिखरलाई नै छानाको रूपमा प्रयोग गर्नु
- शिखर उँभोतिर सानो हुँदै गएको बनाउनु
- विभिन्न रथहरूको प्रयोग गर्नु
- उरुश्रृङ्गको प्रयोग गर्नु
- त्रिरथ, पञ्च रथ र सप्त रथको कल्पना गर्नु
- आमलक, छत्र र गजुरको प्रयोग गर्नु

यस शैलीबाट बनेका केही मन्दिरहरू :

- पशुपतिको प्राङ्गणको ब्रह्मा मन्दिर
- पाटनको महाबौद्ध मन्दिर
- पाटनको कृष्णमन्दिर
- भक्तपुरको वत्सलादेवी मन्दिर
- स्वयंभूको प्रतापपुर र अनन्तपुर
- पाटनको च्यासिँदेग
- पाटन शङ्खमूलको जगत् नारायण मन्दिर
- ललितपुर बुङ्गमतीको मच्छिन्द्रनाथ मन्दिर

मिश्रित शैली

भारतको टिकमगढका राजा प्रतापसिंह र रानी वृषभानुकुमारीले वि.स. १८९५ मा निमार्ण कार्य सुरु गरेर १२ वर्ष लगाएर बनाएको जनकपुरको जानकी मन्दिर मिश्रित वास्तु शैलीको उदाहरण हो । राजपुत शैली र मुगल शैली अर्थात शिखर र गुम्बज शैलीको विशिष्ट मिश्रित स्वरूप हो ।

७.४.२ नेपाली चित्रकला र तिनका विशेषता

मानवले भाषा र लिपिको आविष्कार गर्नुभन्दा अगाडिदेखि नै चित्रकलाको

सुरुवात गरेको देखिन्छ । जुन समयमा मानवले भाषाको विकास गरेको थिएन, त्यो समयमा नै उसले चित्रको माध्यमबाट आफ्ना अनुभवहरू प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । पाषाण कालमा युरोपका विभिन्न गुफाहरूमा निर्माण गरिएका चित्रहरूले यसै प्रसङ्गलाई सङ्केत गरेको पाइन्छ । संस्कृत साहित्यको युग र ऐतिहासिक कालमा समेत चित्रकला मानवको विचार अभिव्यक्तिको माध्यम भएको प्रमाण पाइएको छ ।

नेपालमा चित्रकलाको सुरुवात कहिले भयो भन्ने कुराको स्पष्ट जानकारी पाउन सकिएको छैन । यहाँको प्रागइतिहासको सही ढङ्गले खोज हुन अझसम्म बाँकी नै भएको कुरा विभिन्न पुस्तकहरूमा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

नेपालका चित्रहरूको विवरण प्रस्तुत गर्ने प्रथम अभिलेख्य प्रमाण धनबज्र बज्राचार्यद्वारा नेपालको पहिलो अभिलेख मानिएको, राजाको नाम र प्रसारण गरिएको तिथिमिति अङ्कित नगरिएको चावहिलको अभिलेख हो (वज्राचार्य, २०३०:१) । उक्त अभिलेखमा "किन्नरी जातकका कुरा कुँदिएको, अनेक थरी चित्रले सुहाएको यो चैत्य धेरै कालसम्म कष्ट गरी बनाइएको हो" भन्ने कुरा स्पष्टसँग लेखिएको छ ।

विश्वको चित्रकलाको इतिहास प्राचीन गुफायुगजस्तै पुरानो छ । युरोप (रोम, एथेन्स) तथा अफ्रिका (मिश्र) आदिका गुफाहरूमा चित्रकलाका प्रमाणहरू प्राप्त छन् । हिन्दू परम्परामा रामायण र महाभारतकालमा पनि चित्रकला विकसित थियो भन्ने कुरा राम वनवासपछि शोकाकुल दशरथलाई रानी कौशल्याले रामको चित्र देखाएको प्रसङ्गले पुष्टि गर्दछ । पौराणिक ग्रन्थहरूमा पनि चित्रकलाको चर्चा गरिएको छ । नेपालमा चित्रकलाको सुरुवात भारतको चित्रकलाको प्रभावबाट भएको भन्ने विद्वानहरूको राय रहेको छ र लिच्छविकालीन दरबारहरू चित्रकलाले सुसज्जित हुन्थे भन्ने कुरा चिनिया यात्रुहरूले वर्णन गरेका छन् । चित्रहरू काठ, कपडा, ताडपत्र, कागज आदिमा अङ्कित हुने र यस्ता सामग्रीहरू छिटै नाश हुने हुँदा प्राचीन चित्रकलाका नमुनाहरू दुर्लभ छन् । तथापि प्राचीन तथा मध्यकालीन चित्रकलालाई निम्न ३ प्रकारले अध्ययन गर्न सकिन्छ :

ग्रन्थ चित्र

नौसय वर्षसम्म पुराना प्राचीन बौद्ध ग्रन्थहरूमा चित्रित बौद्ध चित्रहरू नै नेपालका चित्रकलाका प्राचीन नमुना हुन् । बौद्ध ग्रन्थचित्रहरूको तुलनामा हिन्दू देवी देवताका चित्रहरू न्यून मात्रामा पाइएका छन् । यस्ता ग्रन्थ चित्रहरू भारतको गुप्तकालीन अजन्ता र एलोरा शैलीसँग मिल्दाजुल्दा छन् । ग्रन्थ चित्रलाई दुई वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

क) गाता चित्र

ख) पात्र चित्र

ग्रन्थलाई सुरक्षित रूपमा ढाक्नका लागि तल र माथि राखिएका काठका चिल्ला फल्याकहरूमा भित्रि, बाहिरी भागमा वा दुवैतर्फ कोरिएको चित्र गाताचित्र हुन् भने

मूलपाठको दायाँ बाँया बनेका वा मूल पाठलाई दायाँबायाँ पारी कथावस्तुसँग मिल्ने गरी बनाइएका चित्रहरू पात्रचित्र हुन् । ग्रन्थचित्रहरूमा पञ्चरक्षा, प्रज्ञापारमिता, हरिवंश पुराण आदि बौद्ध र शैव ग्रन्थहरूमा विविध रङ्ग र आकार प्रकारका चित्रहरू अङ्कित छन् ।

छापाखानाको आविष्कार हुनुभन्दा पहिले आफूलाई आवश्यक पर्ने पुस्तकहरू हातैले लेखेर तयार पार्ने गरिन्थ्यो । यस्तै ग्रन्थलाई हस्तलिखित ग्रन्थ भनिन्छ । यी ग्रन्थहरूमा लेखिएका विषयसँग सम्बन्धित चित्रहरू पनि ती ग्रन्थहरूमा बनाउने चलन त्यस बेला थियो । यिनै चित्रहरूलाई ग्रन्थचित्र भनिन्छ र यी चित्रहरू ज्यादै सूक्ष्म रूपमा बन्ने हुँदा Miniature Painting भनेर पनि उल्लेख गर्ने गरिएको छ । हालसम्म प्राप्त नेपाली चित्रकलाका प्राचीन नमुनाहरूमा ग्रन्थचित्र नै पर्दछन् । मध्यकालभन्दा पहिलेका ग्रन्थचित्र भने पाइएका छैनन् ।

मध्यकालमा बनेका केही उत्कृष्ट ग्रन्थचित्रहरूमा पञ्चरक्षा, विष्णुधर्मशास्त्र, हरिवंश, हितोपदेश आदि उल्लेखनीय छन् । पूर्वमध्यकालतिरको पञ्चरक्षा नामक ग्रन्थको गातामा देवीहरूको भव्य चित्र बनाएको छ जसमा देवीहरू महिषासुर राक्षसलाई मार्न तल्लीन भएको देखाइएको छ । त्यस्तै, हरिवंश नामक ग्रन्थको गातामा कृष्णको जन्मदेखि उनको कंशले वध गरेसम्मको कथालाई चित्रण गरिएको छ । चित्र कथालाई बुझाउन पानाहरूमा अनेक प्रकारका चित्रहरू बनाइएका छन् ।

ग्रन्थचित्रमा प्रयोग भएको विषयवस्तु, रङ्ग तथा पहिरनका सम्बन्धमा कलाकारहरू विशेष संवेदनशील देखिन्छन् । कलाका अन्य विधामा जस्तो चित्रकलामा स्पष्ट रूपमा व्यक्तिको पहिचान गर्न कठिनाइ हुन सक्छ त्यसैले तत्कालीन कलाकारहरूले रङ्गकै माध्यमबाट देव र राक्षस स्वरूपमा भेद गर्नुपर्ने हुन्छ । यही स्थितिस्वरूप मध्यकालीन कलाकारहरूद्वारा कृष्णलाई स्वाभाविक नीलो हरियो रङ्गमा र कंस तथा उनका अनुचरहरूलाई पहेँलो रङमा देखाइएको छ । पहिरनमा पनि तत्कालीन भेषभूषा झल्काउने चेष्टा गरिएको पाइन्छ । जस्तो कि पुरुषहरूले छोटो धोती र स्त्रीहरूले घाँघर चोलो लगाउने तथा पुरुषहरूले मुसलमानी ढङ्गले दाह्री पाल्ने आदि ।

भित्ते चित्र

नेपाली चित्रकलाका विविध पक्षमध्ये एक प्रमुख पक्षको रूपमा भित्तेचित्रको सुरुवातको निश्चित तिथि मिति नभए पनि यसको ऐतिहासिकता लिच्छविकालसम्म पुग्दछ । नेपालमा प्राप्त मध्यकालीन चित्रकलाका नमुनाहरूमा भित्ते चित्रकला पनि एक हो । नेपालमा पनि प्राचीन कालमा यो कला विकसित भएको हुनसक्छ तर हाल हामीसँग मल्लकालपूर्वका भित्ते चित्रकलाका नमुना प्राप्त भएका छैनन् । मध्यकालमा दरबार, मन्दिर र विहारहरूका भित्तेचित्र उत्कृष्ट कोटीका छन् । भक्तपुरको ५५ झ्याले दरबारमा रामायण, महाभारतका कथाहरू, नलदमयन्ती

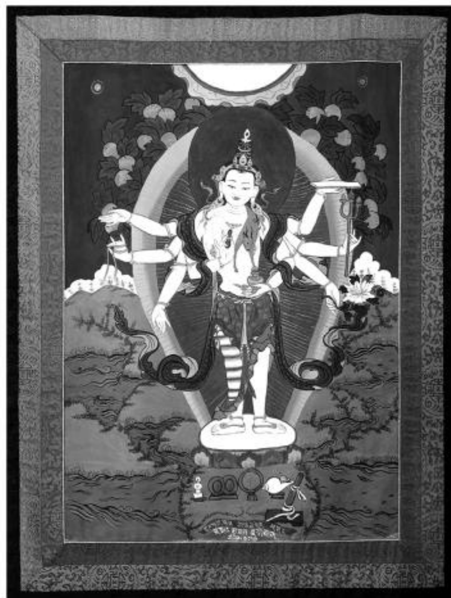
चण्डेश्वरी मन्दिरमा रहेको भैरवको चित्र, बनेपा

कथा, कृष्ण जन्म र राशलीलाका आर्कषक चित्रहरूका साथै युद्धका लागि तत्पर शस्त्रास्त्रले सुसज्जित सैनिकहरूको चित्र अङ्कित छ। जयप्रकाश मल्लद्वारा निर्मित जीवित देवी (कुमारी) को घर मानिने कुमारी घरमा रातो र सेतो मत्सेन्द्रनाथको चित्र, पचली भैरव, भीमसेन, हिरण्यकश्यपु वध, महाङ्काल, वज्रयोगिनी, गणेश आदि देवी देवताको र मुगल भेषमा जयप्रकाश मल्लको ६ फिट अग्लो चित्र अङ्कित छ। कीर्तिपुरको बाघभैरवमा र हनुमानढोकामा समेत मल्लकालीन चित्रकलाका नमुना देख्न सकिन्छ। भक्तपुरको तलेजु मन्दिरमा पन्ध्रौं शताब्दीमा निर्मित कृष्णले मुरली बजाउदैं गरेको र राधाले झ्याली बजाउँदै गरेको चित्र अति रमणीय देखिन्छ। समष्टि रूपमा प्राचीन तथा मध्यकालीन चित्रकलामा धार्मिक सहिष्णुता, तान्त्रिक शैलीको बढ्दो प्रभाव, मुगल शैलीको प्रयोग तथा अनुशरण, विविध रङ्ग तथा रोगनको प्रयोग आदि प्रमुख विशेषताहरू पाइन्छ।

पौभा चित्र

विशेष प्रविधिका साथ कपडामा बनाइएको पौभा चित्र पट र मण्डल गरी दुई छन्। 'पट' विधिमा देवी देवताका चित्रलाई बिचमा राखी अन्य सहायक देवीदेवताहरूलाई वरिपरि राखिन्छ भने 'मण्डल' विधिमा क्यानभासको बिच खण्डमा तान्त्रिक वा साङ्केतिक चिन्हहरू राखिन्छन्। पौभा चित्रहरू नेपाली चित्रकलाको विशिष्ट शैलीको रूपमा रहेका छन्। यो चित्रकलालाई केही विद्वानहरूले नेपालमा नै उत्पत्ति भएको हो भनेका छन् भने लैनसिंह वाङ्देलका अनुसार "कपडामा धार्मिक कुराहरू लेख्ने तिब्बती परम्परा नै नेपालमा आयत गरिएको हो।" पछि नेपालमा निर्मित बौद्ध परम्पराका पौभाचित्रहरूको चीनमा अत्यधिक माग भएकोले तत्पश्चात् पौभा

चित्रहरू व्यावसायिक रूपमा निर्माण हुँदै आएका छन् । बाङ् देलका अनुसार अमेरिकाको काउण्टी म्युजियममा रहेका तेह्रौं शताब्दीको 'अमिताभ' पौभाचित्र नेपालको प्राचीन पौभाचित्र हो । तेह्रौं शताब्दी कै 'रत्नसंभव' र नेपाल सम्वत् ७२० को 'विष्णुमण्डल' नेपाल संवत् ५५६ तिरको 'अमोघपास अवलोकितेश्वं' पौभाचित्रहरू उल्लेखनीय छन् । धार्मिक सहिष्णुतामा आधारित हुनु, धार्मिक परम्पराका पौभा चित्र हिन्दू र बौद्ध दुवैमा प्राप्त हुनु, पृष्ठ भागमा प्राकृतिक दृश्यहरूको चित्रण हुनु नेपाली पौभाचित्रका विशेषता मानिन्छन् । सोह्रौं शताब्दीदेखि नेपाली पौभाचित्रमा तान्त्रिक शैलीको प्रवेश भई सोहीअनुरूप देवी देवताहरूको चित्रहरू अङ्कित गर्ने परिपाटी चल्यो । १८ औँ शताब्दीपछिका पौभाचित्रका ठुला आँखा, उच्च नाक, लाम्चिला मुखाकृति चित्रित भएकाले यस्तो शैलीलाई भारतीय प्रभाव भन्ने गरिन्छ ।

अमोघपास लोकेश्वरको पौभा चित्र

७.४.३ नेपाली मूर्तिकला र तिनका विशेषता

नेपालको ऐतिहासिक कालविभाजनअनुसार नै यहाँको कलालाई पनि प्राचीन, मध्यकालीन र शाहकालीन गरी तीन भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । नेपालको प्राचीनकला पनि शैलीको आधारमा तीन भागमा वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ - प्रारम्भिक काल, लिच्छवि काल र मध्यकालीन काल । नेपालको प्राचीन मूर्ति कलाको अध्ययनसमेत यसै वर्गीकरणअनुरूप गर्न सकिन्छ ।

प्रारम्भिक कालको मूर्तिकला

नेपालको प्रारम्भिक मूर्तिकलामा काठमाडौँ उपत्यकाका केही प्राचीन प्रस्तर मूर्तिहरूको शैली, परम्परा र लक्षणमा मथुरा कुषाण कलाशैलीको प्रभाव परेको पाइन्छ । भारतको कुषाणकाल इसापूर्व प्रथम शताब्दीदेखि इस्वीको तेस्रो शताब्दीबिचको मानिने हुनाले त्यही शैलीको आधारमा नेपालमा पनि मूर्तिकला सुरु भएको देखिन्छ ।

पहिलो किरात राजा यलम 'किरातेश्वर' ले नै किरातेश्वर महादेव (गौरीघाट श्लेषमान्तक वनमा) स्थापना गरेको अनुमान गरिन्छ । आर्यघाटको मृगेश्वर स्थानभित्रको सेतो खैरो

कडा प्रस्तर मूर्ति विरूपाक्ष (ई.पूं सातौँ-आठौँ शताब्दी), किरात राजमाता आदि किरातकालका प्रसिद्ध मूर्तिहरू हुन्। हाँडीगाउँ सत्यनारायण मन्दिर निकटस्थ पुरुष मूर्तिलाई अन्तिम किरात शैलीको नमुना मानिन्छ। मनुष्यकार प्राचीन प्रस्तरमूर्तिमा विरूपाक्ष सुन्दर र उत्कृष्ट छ र यसको कथा युनानी इडिपसको कथासँग मिल्दोजुल्दो छ। तिरौलाकोट (तराई) वनजरहीमा प्राप्त नारी शिर मृण्मय (टेराकोटा) ईसापूर्व तृतीय शताब्दीको मानिन्छ। यहाँको माता र शिशु ई. पू. द्वितीय शताब्दीको हो। यस युगमा प्रचलित केही मूर्तिहरू- च्यासलहिटिकी गजलक्ष्मी, हौगलवहाल पाटनकी मातृकय, सिकुवही पाटनको उमामहेश्वर र राष्ट्रिय सङ्ग्रहालयको कुमारसम्भव शिलाफलक आदि रहेका थिए। यस युगको मूर्तिकलाको मुख्य विशेषताहरू :

विरूपाक्ष, आर्यघट, पशुपति

- अनौठो वरदमुद्रा प्रस्तुत गर्नु
- छड्के पटुकाको प्रयोग
- लुगाका मुजालाई बुट्टाकारमा देखाउनु
- साधारण र गोलो आकारको प्रभामण्डल देखाउनु
- यज्ञोपवितको अभाव
- अलङ्कृत रूपमा केश विन्यास गर्नु
- काँधसम्म आउने ठूल्ठुला कर्ण कुण्डलको प्रयोग गर्नु
- गोडामा ठूलठुला कल्लीको प्रयोग हुनु
- सूक्ष्म कलाकारिताको अभाव हुनु

लिच्छवि कालको मूर्तिकला

लिच्छविकालीन मूर्तिकला सुसंस्कृत, चिल्ला, मिहीन, भावभङ्गीपूर्ण एवम् मौलिकता भएको पाइन्छ। गुप्तकालीन कलाको छाप परे तापनि धार्मिक विषयवस्तुमा सुन्दर

र गतिशील मूर्तिहरू बनेका पाइन्छन् । साना भएतापनि छिनुको कुँदाइद्वारा मूर्तिहरू बनेको पाइन्छ । यस युगमा प्रचलित केही मूर्तिहरू - विष्णुविक्रान्त मूर्तिहरू, राष्ट्रिय सङ्ग्रहालयकी पद्महस्ता लक्ष्मी मूर्ति, आर्यघाटको विरूपाक्ष मूर्ति, हनुमानढोकाको कालियदमन मूर्ति (हनुमान ढोका, काठमाडौं), विश्वरूप (चाँगु), बोधिसत्व (गणबहाल) जस्ता मूर्ति उत्कृट भएकाले यो युग कलामा सुवर्ण युग नै भएको मानिन्छ । यस कालका बौद्ध र बोधिसत्वका पर्याप्त मूर्तिहरू भेटिन्छन् । ढ्वकावहा चैत्यको पद्मपाणि लोकेश्वर मूर्ति, बाङ्गेमुढाको स्थानक बुद्धमूर्ति, बुढानीलकण्ठको जलाशय नारायण मूर्ति, चण्डोलको धुमवराह मूर्ति, राष्ट्रिय सङ्ग्रहालयको उमामहेश्वर मूर्ति आदि प्रसिद्ध छन् । शक्ति र ललितमय मूर्तिको निर्माण प्राचीनकालमा प्रारम्भ भइसकेको थियो । स्त्रीरूपी शक्तिपूजा प्राचीनकालदेखि नै विद्यमान भएको प्रमाण लिच्छवि राजा मानदेवको समय (ईसाको पाँचौं शताब्दी) मा स्थापना गरिएका विजेश्वरी, अष्टदशभूज धारणी पलाञ्चोक भगवती (काभ्रे) लाई लिन सकिन्छ । यो मूर्ति कलापूर्ण र बेजोड छ । ईसाको सातौं शताब्दीपछि स्त्रीलाई मूर्तिकलाको व्यापक विषय बनाई नःघलटोलको पार्वती, दक्षिणकाली (फर्पिङ्ग), कङ्केश्वरी (विष्णुमती निकट) र वनकाली (द्यौपाटन) जस्ता देवीका मूर्तिहरू तान्त्रिक ढाँचामा निर्माण भए । यस समयमा मूर्तिहरूले अत्यन्त परिस्कृत उत्कृष्ट अवस्था प्राप्त गरिसकेको पाइन्छ । आठौं शताब्दीपछि भारतको उत्तर बिहार शैलीको प्रभाव परेको पाइन्छ ।

पलाञ्चोक भगवती, काभ्रेपलाञ्चोक

लिच्छवीकालको मूर्तिकलाको विशेषताहरू :

- आकर्षक मुखाकृतिका मूर्तिहरू निमार्ण हुनु
- विशेष प्रकारको ढुङ्गाको चयन गर्नु
- आङ्गिक अनुपातको मेल हुनु
- नारी मूर्तिमा लचकताको गुण विद्यमान रहनु

- केश विन्यास अलङ्कृत ढङ्गमा हुनु
- ज्यादै आर्कषक नारी मूर्तिहरू हुनु
- पारदर्शी कपडाको प्रयोग गर्नु
- साधा र गोलो प्रभामण्डल निमार्ण गर्नु

मध्यकालको मूर्तिकला

मध्यकालीन नेपालका काष्ठ, धातु र प्रस्तर मूर्तिकला समृद्ध थिए । ताम्र र लोहलेपद्वारा मूर्तिहरू प्रज्वलित र टिकाउ पारिन्थे । कुशल कालीगढले कुँदेका मूर्तिहरू विशेषतः काठमाडौँ-उपत्यकामा भेटिन्छ । नेपाली मूर्तिकला सामान्यतया प्रस्तर, काष्ठ र धातु गरी तीन प्रकारका मूर्तिकला अत्यधिक विकसित भएका छन् । मृण्मय (टेराकोटा) मूर्तिहरू पनि थोरै विकसित भए पनि अत्यन्त सुन्दर छन् । यस युगका कोटालटोल हाँडीगाँउको उमामहेश्वर मूर्ति, क्ववहाको उमामहेश्वर मूर्ति, थापाहिटीको सूर्य मूर्ति, बनेपाको सूर्य मूर्ति, चाँगुनारायणको श्रीधर विष्णु मूर्ति, चाँगुको नरसिंह मूर्ति, देउपाटनको चतुरमुख लिंग, पाटन कुम्भेश्वरको विष्णु व्यूह, राष्ट्रिय सङ्ग्रहालयको विष्णुमूर्ति आदि प्रसिद्ध छन् । तेह्रौं-चौधौं शताब्दीको नृत्यश्वर मूर्ति (राष्ट्रिय सङ्ग्रहालय), स्थिति मल्लको समय वि.स. १४३९ (ई.सं १३८२) मा पशुपतिको मनुष्याकार चतुर्मुखी मूर्ति पनि प्रसिद्ध छन् ।

मध्यकालका मूर्तिकलाका विशेषताहरू:

- फ्रोस्रो कमसल ढुङ्गाको छनोट
- लाम्चो र सानो मुखाकृति निर्माण गर्नु
- अत्यधिक गरगहनाको प्रयोग गर्नु
- अलङ्कृत प्रभामण्डल निर्माण गर्नु
- मूर्तिलाई हावादारी बनाउनु
- विशेष प्रकारको मुकुटको प्रयोग गर्नु
- आङ्गिक अनुपातको मेल नहुनु
- पादपीठमा दोहोरो पद्मपीठ देखाउनु

प्रस्तरका मूर्ति

पत्थर कलामा नेपाल निकै माथि थियो । पत्थरको छनोट, विषयवस्तुको छनोट र कालीगढी कुशलताले नेपाली पत्थर कलामा सजीवता र सुन्दरता दिएको पाइन्छ । स्थूल र सूक्ष्म प्रकारका ढुङ्गे मूर्तिहरू मध्यकालमा प्रशस्त तयार भएको पाइन्छ । दशौं शताब्दीतिरको हाँडीगाउँ कोटाल टोलको उमामहेश्वरको मूर्ति, ने.सं. १०७ को पाटनको क्वावहाको उमामहेश्वरको मूर्ति, सन् १०६५ को पाटन थापाहिटीको सूर्य मूर्ति (हाल पाटन सङ्ग्रहालयमा छ), ने.सं. ५१४ मा वनेपाको सूर्य मूर्ति,

दसौँ शताब्दीतिरको चाँगुनारायण प्राङ्गणको श्रीधर विष्णुको मूर्ति, चौधौँ शताब्दीतिरको पनौतीको सूर्य मूर्ति, तेश्रो शताब्दीतिरको चाँगुको नरसिंहको मूर्ति, चौधौँ शताब्दीतिरको राष्ट्रिय सङ्ग्रहालयको विष्णुको मूर्ति आदि पूर्वमध्यकालका उत्कृष्ट मूर्तिका उदाहरण हुन्। हनुमान ढोकाको कालभैरबको मूर्ति, हनुमानको मूर्ति, भूपतिन्द्र मल्लको समयको भक्तपुर दरबार क्षेत्रको नरसिंहको मूर्ति र हनुमानको मूर्ति, १५औँ शताब्दीको पाटन कुम्भेश्वरको विष्णुव्यूह मूर्ति,

कालभैरव, हनुमानढोका

भक्तपुर कला सङ्ग्रहालयमा रहेको १५औँ शताब्दीतिरको हरिहरको मूर्ति, १७औँ शताब्दीतिरको स्वयम्भुको महाकालको मूर्ति, भक्तपुर कला सङ्ग्रहालय, राष्ट्रिय सङ्ग्रहालयमा प्रदर्शित विभिन्न देवी देवताका मूर्ति, उपत्यकामा यत्र तत्र पाइने मूर्तिहरू नै मध्यकालीन प्रस्तर मूर्तिका उदाहरण हुन्।

प्रस्तर मूर्तिका विशेषताहरू :

- राम्रो प्रस्तरको छनौट नगर्नु
- तान्त्रिक प्रभाव
- अत्यधिक गरगहनाको प्रयोग
- बुद्धमूर्तिमा तीन चोसे मुकुटको प्रयोग
- चुच्चो नाक
- पातलो ओठ
- लामा आँखा, लामो चिउडो
- बुद्ध जीवनका घटनालाई एउटै फलकमा उतार्नु
- शारीरिक अनुपात नमिलेका मूर्तिहरूको निर्माण
- कलात्मक प्रभा मण्डल
- ज्वालावलीको प्रयोग
- धर्म निरपेक्ष कलाकृतिको निर्माण

काठका मूर्ति

छिटो नाशवान हुने भएकाले काठका अत्यन्त पुराना मूर्तिहरू प्राप्त छैनन्। पन्ध्रौँ शताब्दीतिरको राष्ट्रिय सङ्ग्रहालयको पूजादेवीको मूर्ति, १५औँ शताब्दीतिरको

भक्तपुर काष्ठ सङ्ग्रहालयको नृत्यदेवीको मूर्ति, १५औँ शताब्दीतिरको राष्ट्रिय सङ्ग्रहालयको नृत्यदेवीको मूर्ति (एउटै काठमा बनेको), भक्तपुर काष्ठकला सङ्ग्रहालयका वसुन्धरा, १७औँ शताब्दीको गणेश र नृत्य रूप शिव, महिष मर्दिनीदुर्गा, मारविजयको मूर्ति, भक्तपुर काष्ठकला संग्रहालय र राष्ट्रिय संग्रहालय छाउनीका नृत्यदेवीका काष्ठ मूर्तिहरू उत्कृष्ठ नमुना हुन्। काष्ठ कला टुँडालमा प्रशस्त प्रदर्शन भएको पाइन्छ। मन्दिरको गहना स्वरूप तीन खण्डसम्म कुँदिएका टुँडाल चाँगु, तलेजु, न्यातपोल, कुम्भेश्वर आदिमा पाइन्छ। टुँडालको माथिल्लो हिस्सामा वृक्ष, मध्यभागमा देवता र तल्लो खण्डमा यक्ष, नर-जनावर तथा यौनाभियनका विभिन्न आसन आदि चारकोणमा सौन्दर्ययुक्त शार्दूल (भेडाको सिङ, सिंहको शरीर) प्रर्दशन गरिन्छ। मन्दिरको द्वारमाथि अर्धवृत्ताकार तोरण बनाई त्यसको मध्यखण्डभित्रको मुख्य देवता, दायाँ-बायाँ गङ्गा, यमुना, मकरको प्रतीक राख्ने गरेको पाइन्छ। काठका कुँदिएका थाम राख्ने प्रचलन न्यातपोल, काष्ठमण्डप (गोरखनाथ) मा प्रयुक्त छ। काष्ठकला सोह्रौँ-सत्रौँ शताब्दीमा चरम विकासको अवस्थामा थियो। काष्ठमूर्तिका उत्कृष्ट नमुनाहरू मन्दिरमा प्रयुक्त टुँडाल, झ्याल आदिले प्रस्तुत गर्ने गरेको पाइन्छ। मन्दिरका स्थापत्य कलामा बाहिरी भागमा टुँडालमा श्रृङ्गारमय मूर्ति पाइन्छ।

नृत्यदेवी, राष्ट्रिय संग्रहालय

माटोका मूर्ति

नेपाली कलाको सूत्रधार माटाका मूर्ति हो। माटाका मूर्तिका माध्यमिक नमुना पनि प्राप्त छन्। अष्टमातृका (राष्ट्रिय सङ्ग्रहालय) सत्रौँ शताब्दीको हो। पशुपति आर्यघाटको अनन्तनारायण विष्णु मूर्ति अठारौँ शताब्दीको माटाको मूर्तिको नमुना मानिन्छ। शिवसिंह मल्लको समयमा निर्मित महाबौद्ध मन्दिर (वि.स. १६४२) मा अनगिन्ति मृतिका मूर्तिहरू छन्। इँटजस्तै पोलेर बनाएका यी माटाका मूर्तिहरू ढुङ्गा जस्तै बलिया, ढलोटजस्तै चिल्ला र स्निग्ध पाइन्छ।

धातुका मूर्ति

कृष्णमन्दिर अगाडि रहेको गरुड मूर्ति

प्राचीन समयका धातुका मूर्तिहरू प्रायः उपलब्ध छैनन् । तर सान्दर्भिक प्रमाणहरू भने पाइन्छ । तराई क्षेत्रमा प्राप्त प्राचीन मुद्रा, चाँगुको विष्णुको मूर्ति, लिच्छवि कालका मुद्राहरू, नरेन्द्र देवको पेटीको बुद्धमूर्ति आदि लिच्छवि कालको अन्तिम समयदेखिका धातुका मूर्तिहरू हुन् । आठौँ, नवौँ शताब्दीको बुद्धको मूर्ति, ८औँ, ९औँ शताब्दीको न्यूयोर्कको एक व्यक्तिको निजी सङ्ग्रहमा रहेको वज्रपाणीको मूर्ति, १४औँ शताब्दीको पाटन हिरण्यवर्ग महाविहारको अवलोकितेश्वरको मूर्ति, १औँ शताब्दीतिरको राष्ट्रिय सङ्ग्रहालयको नाम सङ्गतिको मूर्ति, पाटन सङ्ग्रहालयमा रहेका ११औँ, १२औँ शताब्दीको इन्द्रको मूर्ति, सन् १०६५ को अर्ध नारेश्वर, १२औँ शताब्दीको बुद्धको मूर्ति, १६, १७औँ शताब्दीतिरको राष्ट्रिय सङ्ग्रहालयको महिषसम्बरको मूर्ति आदि नै धातु मूर्तिकलाका उत्कृट नमुना हुन् । मध्यकालमा अत्यधिक धातुका मूर्ति निर्माण भएको पाइन्छ । धातुकलामा दसौँ तथा एघारौँ शताब्दीमा नयाँ युग आएको मान्ने गरिन्छ । मध्यकालका धातु मूर्तिका विशेषताहरू निम्नानुसार पाइन्छः

क. समानुपातिक तालमान मिलेको शरीर र अवयव

ख. ढल्किएको वा अङ्ग-अङ्ग मिलेको शरीर

ग. अगाडि र पछाडि दुवैतिर कलायुक्त

घ. अत्याधिक वस्त्राभूषण

ङ. शिर र हात बढी प्रर्दशन

च. अर्ध गोलाकार आँखीभौं र चुच्चे नाक

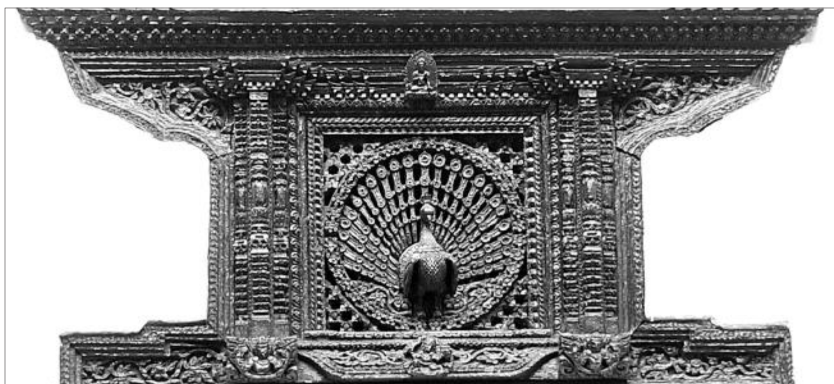
छ. गोलो अनुहार आदि

७.४.४ नेपाली काष्ठकला र तिनका विषेशताहरू

लिच्छविकालीन काष्ठकला कृतिहरू उपलब्ध छैनन् । तर उक्त समयमा दरबार, मन्दिर, विहार घरहरूमा काठको प्रयोग हुन्थ्यो ।

झ्याल र ढोकाहरू

उपत्यकाका विभिन्न स्मारकहरूमा विभिन्न आकार प्रकारमा काठका कलात्मक

मयुर झ्याल, भक्तपुर

झ्यालहरू पाइन्छन् । मयूर भ्र्याल, देसेमरु भ्र्या, कुमारी घरको झ्यालहरू, ५५ झ्याले दरबारका झ्यालहरू आदि काष्ठ कलाकृतिका उत्कृष्ट नमुना हुन् ।

तोरण

सोह्रौँ शताब्दीको इटुमवहालको तोरण, १७ औँ शताब्दीको भक्तपुर दरबारको मूलचोकको तोरण, प्रतापमल्लको समयको छुस्या वहालको तोरण, उपत्यकाका अरू मन्दिरहरूमा रहेका तोरण आदि प्रवेशद्वारमाथि रहने अर्ध वृत्ताकार तोरण हुन् ।

तोरण, गुणाकर महाबिहार, छुस्याबहाल

टुँडाल

राष्ट्रिय संग्रहालयमा रहेको टुँडाल

पूर्वमध्यकालदेखिका काष्ठ कलाकृतिहरू प्राप्त भएका छन् ।१२/१३औँ शताब्दीतिरका पाटन क्षद्रवर्ग महाविहारका सालभजिका मुद्राका टुँडालहरू, ११औँ शताब्दीका काठमाडौँको इटुमवहालका टुँडाल, १२/१३औं शताब्दीका पनौती इन्द्रेश्वर मन्दिरका टुँडाल आदि पूर्व मध्यकालीन काष्ठ कलाका विशिष्ट नमुना हुन् । मध्यकालीन तले शैलीका मन्दिरलगायतका स्मारकहरूमा प्रयोग भएका टुंडालहरू नै काष्ठ कलाका उत्कृष्ट उदाहरणहरू हुन् । स्मारकको छानालाई थाम्न ४५ को कोणमा राखिने साधा वा कलात्मक काठलाई टुँडाल भनिन्छ ।

७.४.५ नेपालमा प्रचलित केही गीत, सङ्गीत र नृत्य कला

भौगोलिक एवम् सांस्कृतिक विविधतायुक्त नेपाली समााजमा चाडपर्व, मौसम, खेतीपाती तथा अन्य अवसरहरूमा प्रचलित गीत तथा नृत्यहरू पाइन्छ । यिनमा अलग-अलग स्वर, भाका, मिठास र उमङ्ग भिरएका हुन्छन् ।

नेपालमा प्रचलित केही गीत सङ्गीत तथा नृत्यहरू देहायबमोजिम रहेका छन्:

मालसिरी	दोहोरी/जुहारी	मैथिली
सिल	सोरठी	भोजपुरी
तीज/गौरा	देउडा	मारुनी
समला	चुस्का	कौडा
भजन चुटका/वालन	झोरा	बिरहीनी
भैलो/देउसी	बाह्रमासे	असारे

देउडा नाच

सङ्गीनी	झ्याउरे	ठाडोभाका
घाटु	तामाङ सेलो	सेप्रु
भक्ति किर्तन	च्याब्रुङ	झाँगर
झिझिया	होली	गाइने गीत
छिन्ताङ मई	रत्यौली	छ्याली

परिच्छेद : आठ

नेपालमा पूर्वाधार विकास

८.१ शिक्षा

नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक, प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निःशुल्क पाउने हक, अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानुनबमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा पाउने हकका साथै नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने मौलिक हकको व्यवस्था गरेको छ । शिक्षा क्षेत्रमा विगतमा भएका नीतिगत, कानुनी, संस्थागत,

पुनर्निर्माणपछिको दरबार हाइस्कुल, काठमाडौँ

कार्यक्रमगत र मानवीय विकासका प्रयासहरूले यस क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण उपलब्धि भएको छ। सन् १९५३ मा नेपाल UNESCO को सदस्य राष्ट्रसमेत भएको छ। राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार नेपालको कुल साक्षरता ६५.९४ प्रतिशत पुगेको छ, जुन २०५८ को राष्ट्रिय जनगणनामा ५४.१ प्रतिशत थियो।

वि.स. २०७४ सम्म नेपालमा देहायबमोजिमको शैक्षिक संस्था, विद्यालय, विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूको सङ्ख्या रहेको छ।

तालिका नं. ८.१

वि.सं. २०७४ सालको शैक्षिक संस्थाहरूको विवरण

विवरण	जम्मा सङ्ख्या
ECD / PPCs	36,568
General School Units	35,601
CLCs	2151
Technical & Vocational stream school -9-12	283
Total Number of Technical school/ Institution for TSLC Level Programs	724
Technical School / Institutions in Diploma Level Programs	496
University	10
Campus	1407
Medical Institutions -Deemed University	4
Open University	1

Source: Flash Report I -2017-018_ DOE, UGC, CTEVT, NFE 2074 BS

तालिका नं. ८.२

२०७४ सालको विद्यालय, विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूको विवरण

विद्यालयको सङ्ख्या १–१२			विद्यार्थीको सङ्ख्या			शिक्षकहरूको सङ्ख्या (मध्यमिक–उच्च मा.वि.सम्म		
Community	Institutional	Total	Girls	Boys	Total	Approved	Rahat	Total
29035	6566	35601	3769124	3622400	7391524	109118	38420	147538

Source: Flash Report I -2017-018_, DOE

८.२ स्वास्थ्य

नेपालको संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने हक, प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो स्वास्थ्य उपचारको सम्बन्धमा जानकारी पाउने हक, प्रत्येक नागरिकलाई स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको हकका साथै प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँचको हक प्रदान गरेको छ। यही संवैधानिक व्यवस्था एवम् क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा जनाइएको प्रतिवद्धताअनुरूप गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबै नागरिकको पहुँच सुनिश्चित गर्ने कार्यमा सरकार क्रियाशील रहँदै आएको छ। यसै क्रममा सन् १९५३ मा नेपाल WHO को सदस्य राष्ट्रसमेत भएको छ।

योजनाबद्ध विकास प्रक्रियाको क्रममा स्वास्थ्य क्षेत्रमा भएका नीतिगत, कार्यक्रमगत, जनशक्ति विकास, औषधी उपकरण आपूर्ति र संस्थागत प्रयासबाट स्वास्थ्य सेवा प्रवाहमा समावेशी रूपमा भइरहेको सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक विकासले जनसाधारणको गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा पहुँच बढेको छ। यसका अतिरिक्त निजी, सामुदायिक र गैरसरकारी क्षेत्र तथा स्थानीय तहबाट पनि स्वास्थ्य सेवामा थप योगदान पुगेको छ। नेपालमा सञ्चालित राष्ट्रिय खोप कार्यक्रमलगायत विविध खोप कार्यक्रम र सङ्क्रामक तथा असङ्क्रामक रोगसम्बन्धी सेवामा गुणात्मक र सङ्ख्यात्मक सुधार भएबाट हाल औसत आयु ६९.७ वर्ष पुगेको छ।

यसैगरी मातृ मृत्युदर (प्रति १ लाख जीवित जन्ममा) २३९, शिशु मृत्युदर (प्रति हजार जीवित जन्ममा) ३२ र पाँच वर्षमुनिका बाल मृत्युदर (प्रति हजार जीवित जन्ममा) ३९ रहेको छ।

स्रोत : पन्ध्रौँ योजनाको आधारपत्र र नेपालको जनसांख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण।

यद्यपि दुर्गम जिल्लाहरू/बस्तीहरू र गरिबीको रेखामुनि रहेका र पिछडिएका वर्गको स्वास्थ्य सेवामा पहुँच सरल, सुलभ र व्यापक हुन सकेको छैन र स्वास्थ्य स्थितिमा अपेक्षाकृत रूपमा सुधार आउन सकेको छैन। सांस्कृतिक, लैङ्गिक, आर्थिक र सामाजिक व्यवधानहरूले गर्दा पनि उपलब्ध स्वास्थ्य सेवाहरू समतामूलक रूपमा प्रवाह हुन सकेका छैनन्।

०७६/७७ को आर्थिक सर्वेक्षणका अनुसार २०७६ को फागुनसम्म देहाय बमोजिमको स्वास्थ्य सेवा तथा जनशक्ति रहेको छ।

तालिका नं. ८.३
स्वास्थ्य सेवा तथा जनशक्ति विवरण

	विवरण	जम्मा
१.	जम्मा स्वास्थ्य संस्था	७१५४
क)	अस्पताल	१२५

ख)	प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र	२०३
ग)	स्वास्थ्य चौकी	३८०५
घ)	आयुर्वेदिक औषधालय	३९५
ङ)	उपस्वास्थ्य चौकी/आधारभूत स्वास्थ्य सेवा केन्द्र	२६२६
२.	अस्पताल शैय्या	८१७२
३.	जम्मा जनशक्ति	९०९४६
क)	डाक्टर	२६४०
ख)	नर्स र अ.न.मी.	२०६५३
ग)	कविराज	६१३
घ)	वैद्य	६९३
ङ)	स्वास्थ्य सहायक (हे.अ., अ.हे.व.)	१४३४७
च)	महिला स्वास्थ्य स्वयम्सेविका	५२०००

८.३ खेलकुद

व्यक्तिको शारीरिक तन्दुरुस्ती, सामाजिक, मानसिक र संवेगात्मक पक्षको सन्तुलित विकासमा खेलकुदको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। खेलकुदमा राष्ट्रिय एकता सुदृढ गर्ने र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा राष्ट्रिय पहिचान स्थापित गर्ने प्रमुख माध्यमको रूपमा रही आएको छ। खेलकुदको विकास र विस्तार गरी स्वस्थ, सक्षम र अनुशासित नागरिक तयार गरी अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा राष्ट्रको सम्मान अभिवृद्धि गर्दै पहिचान स्थापित गर्ने लक्ष्य नेपालले लिएको छ।

नेपालमा खेलकुदसम्बन्धी गतिविधि तयार गर्ने सबैभन्दा ठुलो निकाय वा संस्थाका रूपमा राष्ट्रिय खेलकुद परिषद् (राखेप) रहेको छ। विधिगत रूपमा नेपाली राष्ट्रिय खेलकुद परिषद् (राखेप) को स्थापना वि.स. २०१७ साल फाल्गुन १७ गते भएको थियो। वि.स. २०१५ सालमा स्थापित राष्ट्रिय स्वास्थ तथा खेलकुद परिषद्को नाम परिवर्तन गरी राष्ट्रिय खेलकुद परिषद् वा छोटकरीमा राखेप राखिएको थियो। तर नेपालमा राखेपको गठन हुनुभन्दा अगाडिदेखि नै क्रिकेट, ब्याडमिन्टन, टेबुलटेनिस, फुटबल, हकी तथा टेनिस जस्ता खेलकुदहरूको सङ्घको गठन भइसकेको थियो। हाल नेपालको राष्ट्रिय खेलको मान्यता आधिकारिक रूपमा मिति २०७४ जेठ ०८ गते सरकारले गरेको निर्णयानुसार भलिबल खेलले पाएकोछ। यस अघि कपर्दी तथा डण्डीबियोलाई राष्ट्रिय खेलकुदको उपमा दिइएता पनि औपचारिक रूपमै घोषण भने गरिएको थिएन।

८.३.१ नेपाल राष्ट्रिय खेलकुद

नेपाली खेलकुद जगत्को सबैभन्दा ठुलो खेलकुद महाकुम्भका रूपमा नेपाल राष्ट्रिय खेलकुदलाई लिन सकिन्छ । नेपाल राष्ट्रिय खेलकुदको सुरूवात वि.स. २०३८ साल देखि भएको थियो । यस प्रतियोगिता हरेक दुई-दुई वर्षको अन्तरालमा आयोजना गर्ने भनिए तापनि नेपालको आन्तरिक समस्याहरूका कारण त्यो सम्भव भने हुन सकेको छैन । त्यसैले राखेपले २०७५ सालसम्म आउँदा जम्मा आठ ओटा राष्ट्रिय खेलकुदको संस्करणहरू आयोजना गर्न सफल भएको छ ।

(क) पहिलो संस्करण

नेपालको राष्ट्रिय खेलकुदको पहिलो संस्करण वि.सं. २०३८ साल भदौ २७ गतेदेखि असोज ४ गतेसम्म काठमाडौँको दशरथ रङ्गशालामा आयोजना भएको थियो । बागमती अञ्चलमा आयोजना भएको यस प्रथम राष्ट्रिय खेलकुद ९ दिनसम्म चलेको थियो । प्रतियोगितामा बागमती अञ्चल प्रथम, गण्डकी अञ्चल दोस्रो र कोसी अञ्चलले तेस्रो स्थान हासिल गरेका थिए ।

(ख) दोस्रो संस्करण

यो प्रतियोगिता २०४० चैत १२ गतेदेखि २० गतेसम्म पोखराको पोखरा स्पोर्ट्स कम्प्लेक्समा सञ्चालन भएको थियो । यस प्रतियोगिताको उद्घाटन तत्कालिन राजा श्री ५ वीरेन्द्र शाहबाट भएको थियो । यस प्रतियोगितामा लोगोको रूपमा नेपालको राष्ट्रिय फूल लालीगुराँस राखिएको थियो । उक्त खेलमा बागमती अञ्चल प्रथम, गण्डकी अञ्चल दोस्रो र कोसी अञ्चलले तेस्रो स्थान हासिल गरेका थिए ।

(ग) तेस्रो संस्करण

यो प्रतियोगिता २०४२ फाल्गुन २३ गते तत्कालीन नेपालका राजा श्री ५ वीरेन्द्र शाहले उद्घाटन गरी सम्पन्न भएको थियो भने यो प्रतियोगिताको उद्घाटन र समापन समारोह वीरगञ्ज रंगशालामा भएको थियो । तेस्रो राष्ट्रिय खेलकुद प्रतियोगिताको लोगोका रूपमा बाघ राखिएको थियो र उक्त बाघको नाम बले राखिएको थियो । उक्त प्रतियोगितामा बागमती अञ्चल प्रथम, कोसी अञ्चल दोस्रो र नारायणी अञ्चलले तेस्रो स्थान हासिल गरेका थिए ।

(घ) चौथो संस्करण

यो प्रतिगोगिता वि.स .२०५५ चैत्र ८ देखि १४ सम्म नेपालगञ्जमा सम्पन्न भएको थियो । विकास क्षेत्र अनुसार भएको यो पहिलो प्रतियोगिता हो, प्रतियोगितामा जम्मा ७ टिम सहभागी भएका थिए । मध्यमाञ्चल विकासक्षेत्र प्रथम, नेपाली सेना दोस्रो र नेपाल प्रहरी तेस्रो भएको थिए ।

(ङ) पाचौँ संस्करण

यो प्रतियोगिता वि.स. २०६५ चैत्र २४ देखि ३० सम्म काठमाडौँमा सम्पन्न भएको

थियो । यो संस्करणमा क्षेत्रीय र खुला गरी दुई तरिकाबाट प्रतिस्पर्धा गराइएको थियो । जसअनुसार क्षेत्रीय प्रतियोगितातर्फ मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्र प्रथम, एपिएफ दोस्रो र नेपाल प्रहरीले तेस्रो स्थान हासिल गरेका थिए । त्यस्तै खुलातर्फ मध्यमाञ्चल विकासक्षेत्र प्रथम, एपीएफ दोस्रो र नेपाल प्रहरी तेस्रो स्थानमा रहेका थिए ।

(च) छैटौँ संस्करण

यो प्रतियोगिता वि.सं. २०६८ चैत्र १४-२१ सम्म सुदूरपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको धनगढी र महेन्द्रनगरमा सम्पन्न भएको थियो । १० टिमको सहभागिता रहेको उक्त प्रतियोगितामा मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्र प्रथम, नेपाल प्रहरी दोस्रो र सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल तेस्रो भएका थिए ।

(छ) सातौँ संसकरण

यो प्रतियोगिता पूर्वाञ्चल विकासक्षेत्रको विराटनगरमा वि.सं. २०७३ पौष ८ देखि १५ सम्म सम्पन्न भएको थियो । प्रतियोगितामा नेपाली सेना प्रथम, सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल दोस्रो र नेपाल प्रहरीले तेस्रो स्थान हासिल गरेका थिए ।

(ज) आठौा राष्ट्रिय खेलकुद प्रतियोगिता

बाँकेको नेपालगञ्जमा २०७५ सालमा सम्पन्न भएको प्रतियोगिताका खेलहरू चैत २७ देखि सुरु भए पनि औपचारिक उद्घाटन भने वैशाख ५ गते भएको थियो । यस प्रतियोगितामा ३५ खेलमा पाँच हजारभन्दा बढी खेलाडी प्रतिस्पर्धी थिए । जसमा विभागीय टिमले शीर्ष तीन स्थान हासिल गर्‍यो । प्रतियोगितामा नेपाल आर्मी पहिलो, नेपाल पुलिस दोस्रो र सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल तेस्रो भएको थियो । ९औँ राष्ट्रिय खेलकुद प्रतियोगिता दुई वर्षभित्र गण्डकी प्रदेशमा आयोजना गर्ने निर्णय भएको छ ।

तालिका नं. ८.४

आठौा राष्ट्रिय खेलकुदको पदक तालिका

क्र.स	टिम	स्वर्ण	रजत	कास्य
१	नेपाल आर्मी	१४०	८२	६७
२	नेपाल प्रहरी	६२	४९	४६
३	सशस्त्र प्रहरी बल नेपाल	५४	६०	८०
४	बागमती प्रदेश	२२	४०	६०
५	गण्डकी प्रदेश	१२	२१	४४
६	प्रदेश ५	११	२६	४८
७	प्रदेश १	९	२०	५९
८	सुदूरपश्चिम प्रदेश	८	१२	३४

९	प्रदेश २	६	७	२०
१०	एनआरएनए	६	२	५
११	कर्णाली प्रदेश	३	४	१७

८.३.२ नेपालका ठुला घरेलु खेलकुद प्रतियोगिताहरू

नेपाल राष्ट्रिय खेलकुद (बृहत्)
राखेप च्याम्पियनसिप (बृहत्)
सहिद स्मारक ए-डिभिजन लिग (फुटबल)
एन्फा कप (फुटबल)
एभरेष्ट प्रिमियर लिग (क्रिकेट)
धनगढी प्रिमियर लिग (क्रिकेट)
पोखरा प्रिमियर लिग (क्रिकेट)
एनभीए राष्ट्रिय लिग (भलिबल)
राष्ट्रिय ह्यान्डबल प्रतियोगिता (ह्यान्डबल)
राष्ट्रिय बुद्धिचाल प्रतियोगिता (बुद्धिचाल)

८.३.३ नेपालको खेल सङ्ग्रहालय

काठमाडौँस्थित दशरथ रङ्गशालाको दक्षिण तर्फको प्यारापिट तल एउटा कोठामा नेपालकै पहिलो ओलम्पिक सङ्ग्रहालय रहेको छ। यो सङ्ग्रहालयको स्थापना वि.स. २०५२ सालमा भएको थियो। यो सङ्ग्रहालय पछि वि.स. २०५६ साल असोज महिनामा लगभग २ लाख ५० हजारको लागतमा नेपालकै पहिलो खेलकुद सङ्ग्रहालयका रूपमा स्थापना भएको थियो । यो सङ्ग्रहालयमा नेपाली खेल इतिहास दर्साउने अनेक खेल सामग्रीहरू रहेका छन् ।

८.३.४ अन्तर्राष्ट्रिय खेलकुदमा नेपालको सहभागिता

नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय खेलकुदमा सन् १९५१ मा भारतको नयाँ दिल्लीमा भएको प्रथम एसियाली खेलकुदबाट सहभागिता जनाएको थियो। यस्तै नेपालका तर्फबाट अन्तर्राष्ट्रिय सहभागीतामा पहिलोपटक पदक जित्ने खेलाडी जितबहादुर केसी हुन् । उनले सन् १९७३ मा फिलिपिन्सको मनिलामा आयोजना भएको पहिलो एसियन ट्र्याक एन्ड फिल्ड च्याम्पियनसिप मा कांस्य पदक जितेका थिए। नेपाललाई अन्तर्राष्ट्रिय प्रतियोगितामा स्वर्ण पदक जिताउने प्रथम खेलाडी भने बैकुण्ठ मानन्धर हुन्। उनले पहिलो दक्षिण एसियाली खेलकुदमा म्याराथनतर्फ नेपालका लागि पहिलो स्वर्ण पदक जितेका थिए ।

८.३.५ ओलम्पिक खेलमा नेपाल

नेपालले पहिलोपटक सन् १९६४ मा जापानको टोकियोमा भएको ओलम्पिक खेलदेखि ओलम्पिक खेलमा सहभागीता जनाउन सुरु गरेको हो। साथै नेपालले सन् १९६८ सालमा मेक्सिकोमा भएको ओलम्पिक खेलबाहेक अहिलेसम्म सबै ओलम्पिक खेलमा सहभागीता जनाउँदै आएको छ। नेपालले उक्त ओलम्पिकमा बक्सिङ तथा म्याराथन गरी जम्मा दुई खेलमा मात्र सहभागीता जनाएको थियो। यस ओलम्पिकमा सुशीलसमसेर जबराको नेतृत्वमा रहेको नेपालका तर्फबाट म्याराथन दौडमा गंगाबहादुर थापा र भूपेन्द्र केसीले सहभागीता जनाएको थिए भने बक्सिङ खेलमा नामसिंह थापा, रामप्रसाद गुरूङ र ओमप्रसाद पुनले सहभागीता जनाएका थिए।

सन् १९८८ को सोल ओलम्पिकमा प्रदर्शनी खेल तेक्वान्दोमा विधान लामाले कांस्य पदक जितेका थिए। तर यो पदक ओलम्पिक खेलको पदक तालिकामा गणना नहुने हुदाँ नेपाल ओलम्पिक खेलमा सहभागीतामा मात्र सिमित रहन पुगेको छ। तर नेपाली खेलाडीहरूले भने ओलम्पिकका खेलहरूमा अनेक राष्ट्रिय किर्तिमान कायम गर्न सफल भएका छन्।

८.३.६ दक्षिण एसियाली खेलकुदमा नेपाल

वास्तवमा नेपाली खेलाडीहरूले आफ्नो खेल कौशल प्रदर्शन गर्ने प्रमुख बृहत् खेलकुद प्रतियोगिता नै दक्षिण एसियाली खेलकुद र साग गेम हो। नेपाल दक्षिण एसियाली खेलकुदमा आफ्नै किसिमको पहिचान बनाउन सफल भइसकेको छ। नेपाली खेलाडीहरूले दक्षिण एसियाली खेलकुद क्षेत्रमा अनेक कीर्तिमानहरूसमेत राख्न सफल भएका छन्। कुनै पनि बृहत् खेलकुदको सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण तथा ठुलो स्वर्ण पदकका रूपमा लिइने फुटबल खेलतर्फको स्वर्ण पदक नेपाली पुरुष टिमले तीन पटक जितिसकेको छ। तर महिला टिमले लगातार फाइनलमा स्थान बनाए पनि फाइनलमा भारतसँग पराजित हुँदै रजत पदकमा चित्त बुझाउनु परेको थियो।

नेपालले हालसम्म तीनपटक दक्षिण एसियाली खेलकुदको सफल आयोजना गरिसकेको छ। सन् १९८४ मा भएको पहिलो साफको संस्करणमा नेपालले ४ स्वर्णसहित कुल २४ पदक जित्न सफल भएको थियो। उक्त साफमा म्याराथनका खेलाडी बैकुण्ठ मानन्धरले नेपाली खेलकुद जगतमा नै पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय स्वर्ण पदक जित्न सफल भएका थिए। साथै नेपाली राष्ट्रिय फुटबल टिमले फुटबलतर्फको महत्त्वपूर्ण स्वर्ण हात पार्दा नेपालले दुई स्वर्ण बक्सिङ खेलबाट जितेको थियो। यस साफ गेममा नेपालले स्वर्ण पदकबाहेक १२ रजत पदक तथा ८ कांस्य पदक जितेको थियो र सात देश सहभागी पदक तालिकामा चौथो स्थानमा रहन सफल भएको थियो।

यस्तै नेपालले दोस्रो पटक सन् १९९७ मा आठौं साफ खेलकुदको आयोजना गरेको

१३औँ दक्षिण एशियाली खेलकुद उद्घाटन, काठमाडौँ

थियो । यो साग गेम नेपालका लागि सुखद तथा उत्कृष्ट साग गेम हो । जसमा साग गेममा नेपालले अपेक्षा गरेको भन्दा बढी सफलता प्राप्त गरेको थियो । आयोजक नेपालले यस साग गेममा सर्वाधिक ३१ स्वर्ण पदक जित्न सफल भएको थियो जबकि नेपालले यो सागमा जम्मा १५ स्वर्ण पदकको मात्र अपेक्षा गरेको थियो । नेपालका लागि ऐतिहासिक रहेको यस साग गेममा नेपालले ३१ स्वर्ण पदक, १० रजत पदक र २४ कास्य पदक सहित कुल ६५ पदक जितेको थियो । यसै साग गेममा नेपाल पहिलो पटक स्वर्ण पदकको आधारमा प्रतियोगिताको अन्तिम पदक तालिकाको दोस्रो स्थानमा रहन सफल भएको थियो ।

यस्तै नेपालले तेस्रो पटक सन् २०१९ मा तेह्रौं साग खेलकुदको आयोजना गरेको थियो । यो साग गेम नेपालका लागि अहिले सम्मकै सुखद तथा उत्कृष्ट साग गेम हो । जुन साग गेममा नेपालले अपेक्षा गरेकोभन्दा बढी सफलता प्राप्त गरेको थियो । आयोजक नेपालले यस साग गेममा सर्वाधिक ५१ स्वर्ण पदक जित्न सफल भएको थियो । नेपालका लागि ऐतिहासिक रहेको यस साग गेममा नेपालले ५१ स्वर्ण पदक, ६० रजत पदक र ९६ कास्य पदकसहित कुल २०७ पदक जितेको थियो । यसै साग गेममा नेपाल पहिलो पटक स्वर्ण पदकको आधारमा प्रतियोगिताको अन्तिम पदक तालिकाको दोस्रो स्थानमा रहन सफल भएको थियो । नेपाललाई पहिलो पदक दिलाउने खेलाडी चन्चला दुनुवार कराते, पहिलो स्वर्ण पदक दिलाउने मण्डेकाजी श्रेष्ठ कराते, सबैभन्दा बढी ४ स्वर्ण पदक दिलाउने गौरीका सिंह पौडीकी खेलाडी हुन् ।

तालिका नं. ८.५
दक्षिण एशियाली खेलकुदमा नेपाल
(सन् १९८४ देखि सन् २०१९ सम्म)

वर्ष	आयोजक	स्वर्ण	रजत	काश्य	स्थान
१९८४	नेपाल	४	१२	८	चौथो
१९८५	बंगलादेश	१	९	२२	पाँचौं
१९८७	भारत	२	७	३३	पाँचौं
१९८९	पाकिस्तान	१	१०	२१	पाँचौं
१९९१	श्रीलङ्का	२	८	२९	पाँचौं
१९९३	बङ्गलादेश	१	६	१५	पाँचौं
१९९५	भारत	४	८	१६	पाँचौं
१९९९	नेपाल	३१	१०	२४	दोस्रो
२००४	पाकिस्तान	७	६	२०	चौथो
२००६	श्रीलङ्का	१५	१४	३१	चौथो
२०१०	बंगलादेश	८	९	१९	पाँचौं
२०१६	भारत	३	२३	३४	छैटौं
२०१९	नेपाल	५१	६०	९६	दोस्रो

स्रोत : राष्ट्रिय खेलकुद परिषद्

८.४ खानेपानी तथा सरसफाइ

राष्ट्रिय योजना आयोगका अनुसार नेपाल सरकारले “दिगो विकासका लक्ष्यहरू, सन् २०१५-२०३०” अनुरूप सन् २०३० सम्म ९९ प्रतिशत जनसङ्ख्यालाई आधारभूतस्तरको खानेपानी र सरसफाइ सेवा उपलब्ध गराउने लक्ष्य लिएको छ। आ.व. २०७६/७७ को फागुनसम्ममा ९० प्रतिशत जनसङ्ख्यालाई आधारभूत खानेपानी सेवा तथा २० प्रतिशतलाई उच्च मध्यमस्तरको खानेपानी सेवा र ९९ प्रतिशत जनसङ्ख्यालाई आधारभूत सरसफाई उपलब्ध भएको छ। मेलम्ची खानेपानी आयोजना राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाका रूपमा निर्माणाधिन रहेको छ।

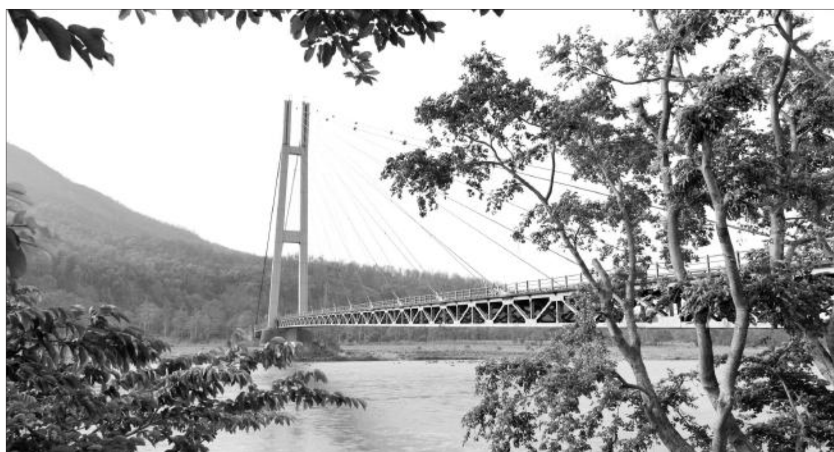
सरकारी क्षेत्रको प्रयासबाट मात्र उक्त लक्ष्य हासिल गर्न नसकिने भएकाले सरकार, स्थानीय तह, समुदाय, उपभोक्ता तथा गैरसरकारी सङ्घ-संस्थाहरूले एकीकृत तथा समन्वयात्मक रूपमा कार्य गर्नु आवश्यक रहेको छ। साथै, कार्यक्रम सञ्चालन

गर्दा खानेपानी र सरसफाइ कार्यक्रमलाई एकआपसमा आबद्ध गरी कार्यान्वयनमा लैजानुपर्ने देखिन्छ ।

खानेपानीको क्षेत्रमा बहुनिकाय क्रियाशील रहेका छन् । खानेपानीको गुणस्तर तथा सेवास्तर वृद्धि गर्न सहरी तथा अर्धसहरी क्षेत्रमा उपभोक्ताहरूको सहलगानीमा आयोजनाहरू कार्यान्वयनमा रहेका छन् । सम्बद्ध निकाय र सरोकारवालाहरूसँगको सहकार्य र सहभागितामा पूर्ण सरसफाइ कार्यक्रम सञ्चालन गरी खुला दिशामुक्त क्षेत्र विकास गर्दै लैजाने एकल सरसफाइ कार्यक्रम सुरु गरिएको पाइन्छ भने बागमती नदी सफाइले महाअभियानको रूप लिई देशभरका नदी नाला सफा राख्ने सन्देश दिएको देखिन्छ ।

८.५ यातायात

८.५.१ सडक यातायात

कर्णाली पुल

यातायात आर्थिक विकास, सार्वजनिक सेवा प्रवाह र सामाजिक एकीकरणको माध्यम हो । विकासको आधारभूत पूर्वाधारको रूपमा रहेका यातायातका साधनहरू राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाका माध्यमबाट क्षेत्रीय असमानता कम गर्न, आर्थिक क्रियाकलापलाई गतिशीतला प्रदान गर्न र अन्य क्षेत्रको विकास तथा सेवा प्रवाहलाई सहज बनाउन सकिने उपयुक्त माध्यम हो । हालसम्म नेपालमा सडकलाई यातायातको मुख्य माध्यमको रूपमा लिइँदै आएको भए तापनि, हवाईमार्ग, रेलमार्ग, जलमार्ग, रज्जुमार्गजस्ता अन्य माध्यमहरूको विकासबाट पनि पर्याप्त फाइदा लिन सकिने सम्भावना रहेको छ ।

तालिका नं. ८.६

नेपालका केही राजमार्गहरू

सडकको नाम	लम्बाइ (कि.मि.)	सुरु स्थान	अन्तिम स्थान
पूर्व-पश्चिम राजमार्ग (महेन्द्र राजमार्ग)	१०२७.६७	काँकडभिट्टा, झापा	गड्डाचौकी, कञ्चनपुर
त्रिभुवन राजपथ	१८८.७९	त्रिपुरेश्वर, काठमाडौँ	सिर्सिया, पर्सा
अरनिको राजमार्ग	११२.८३	माइतीघर, काठमाडौँ	कोदारी, सिन्धुपाल्चोक
सिद्धार्थ राजमार्ग	१८१.२२	बेलहिया, रूपन्देही	पृथ्वीचोक, कास्की
पृथ्वी राजमार्ग	१७३.४३	नौबिसे, धादिङ	पृथ्वीचोक, कास्की
कर्णाली राजमार्ग	२३२	बाङ्गे सिमल, सुर्खेत	जुम्ला खलंगा, जुम्ला
वि.पी.मार्ग	१६०	बर्दिबास, महोत्तरी	धुलिखेल, काभ्रे
पासाङल्हामु मार्ग	१७१.१०	काठमाडौँ	धुन्चे, रसुवा
सगरमाथा राजमार्ग	२६५	कदमाहचोक, सप्तरी	दिक्तेल, खोटाङ
राप्ती राजमार्ग	१९६	अलिमिया, दाङ	खौलापा, रुकुम
महाकाली राजमार्ग	३२५	मोहनापुल, कैलाली	टिङ्करपास, दार्चुला
मध्यपहाडी राजमार्ग (पुष्पलाल राजमार्ग)	१७७६	चियो भन्ज्याङ, पाँचथर	झुलाघाट, बैतडी
नारायणघाट मुग्लिङ राजमार्ग (मदन-आश्रित)	३६.१६	नारायणघाट, चितवन	मुग्लिङ, चितवन
धुलिखेल सिन्धुली भित्तामोड राजमार्ग	१९८	बर्खेखोला, काभ्रेपलाञ्चोक	भित्तामोड, महोत्तरी
मेची राजमार्ग	२६८.०६	केचना, मेची	घरिला, ताप्लेजुङ
कोसी राजमार्ग	१११.४६	रानी, मोरङ	हिले, धनकुट्टा
रत्न राजमार्ग	११३.०८	जमुनिया, बाँके	बाङ्गे सिमल, सुर्खेत

सुनकोसी किनार क्षेत्रमा विपी राजमार्ग,

सेती राजमार्ग	६५.९६	स्याउले बजार, डडेलधुरा	सिलगढी, डोटी

स्रोत : सडक विभाग

काठमाडौँबाट विभिन्न जिल्लाका सदरमुकामहरू र अन्य केही स्थानहरूको सडक दुरी

काठमाडौँदेखि विभिन्न जिल्लाका सदरमुकामहरूको सडकदुरी तालिका ८.४ मा प्रस्तुत गरिएको छ। यसअनुसार काठमार्डौबाट सडकदूरीको दृष्टिकोणले सबैभन्दा टाढाको जिल्ला सदरमुकाम बाजुरा जिल्लाको सदरमुकाम मातर्डी (९७२.९३ किलोमिटर) हो भने त्यसपछिका सबैभन्दा टाढाका जिल्ला सदरमुकामहरूमा क्रमशः दार्चुला जिल्लाको दार्चुला (९६०.८६ किलोमिटर, अछाम जिल्लाको सदरमुकाम मङ्गलसेन (९३८. १६ किलोमिटर), बभ्काङको चैनपुर (९०३.४८ किलोमिटर) र मुगुको गमगढी (८९३.८ किलोमिटर) हुन्। यसै गरी काडमाडौँबाट सडकदूरीको दृष्टिकोणले जुम्ला जिल्लाको सदरमुकाम जुम्लाखलङ्गा ८१७.८ किलोमिटर टाढा छ भने ताप्लेजुङ जिल्लाको सदरमुकाम ताप्लेजुङ ८३५.३ किलोमिटर टाढा रहेको छ।

तालिका ८.७

केन्द्रीय राजधानी काठमाडौँबाट प्रादेशिक राजधानीहरूको सडकदुरी
(किलोमिटरमा)

क्र.सं.	प्रदेशको नाम	जिल्ला	राजधानी	सडकदुरी
१	१ नम्बर प्रदेश	मोरङ	विराटनगर	५४८.७७

२	२ नम्बर प्रदेश	धनुषा	जनकपुर	३८१.८२
३	बागमती	मकवानपुर	हेटौँडा	२२१.०१
४	गण्डकी	कास्की	पोखरा	१९८.५५
५	५ नम्बर प्रदेश	रूपन्देही	बुटवल	२५९.४४
६	कर्णाली	सुर्खेत	वीरेन्द्रनगर	५८०.४१
७	सुदूरपश्चिम	कैलाली	धनगढी	६६४.४२

२०७६/७७ को आर्थिक सर्वेक्षणका अनुसार फागुन महिना सम्म कालोपत्रे १५,२५४ किमि, खण्डास्मित ९,२५१ किमि र कच्ची सडक ९,८४२ किमि गरी कुल सडकको लम्बाई ३४,३४७ किमि पुगेको छ। मध्यपहाडी (पुष्पलाल) लोकमार्ग, हुलाकी मार्ग, उत्तर-दक्षिण कोसी लोकमार्ग, उत्तर-दक्षिण कालिगण्डकी करिडोर, उत्तर-दक्षिण कर्णाली लोकमार्ग तथा काठमाडौँ-तराई-मधेस द्रुत मार्ग राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाका रूपमा निर्माणाधिन रहेका छन् ।

८.५.२ हवाई यातायात

नेपालको भौगोलिक अवस्थिति र भूधरातलीय स्वरूपका कारण आन्तरिक एवम् बाह्य सम्पर्कका लागि सर्वाधिक भरपर्दो माध्यम हवाई यातायात रहेको छ । भौतिक पूर्वाधारहरू तथा आधुनिक प्रविधिको प्रयोग गरी छोटो र लामो दुरीको हवाई सेवा सञ्चालन गर्न सक्ने विमानस्थलहरूको विकास गरी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूप उड्डयन एवम् हवाई सुरक्षालाई सुनिश्चित गर्दै सुरक्षित, सुलभ, मितव्ययी, बजारमुखी, भरपर्दो, एवम् प्रभावकारी हवाई यातायातको माध्यमबाट पर्यटन र व्यापार प्रबर्द्धनमा सहयोग पुऱ्याउन निजी क्षेत्रको समेत संलग्नतामा हवाई यातायातको विकास सुरू भएको थियो ।

नेपालमा सन् १९४९ मा हवाई यातायातको सुरूवात भारतीय राजदुत श्रीसरत सिंह महाथिया चढेको ४ सिटे lone powered vintage beach-craft Bonanza वायुयान गौचरमा अवतरण गरी भएको थियो। सन् १९५० मा Himalayan Aviation Dakota ले पहिलो Charter flight गौचरदेखि कोलकातासम्म गरेको थियो। सन् १९५५ मा राजा महेन्द्रले गौचर विमानस्थलको उद्घाटन गर्नु भएको थियो। घासे मैदानलाई Concrete ले कालोपत्रे गरी विमानस्थलहरूको नियमन तथा विकासका लागि नेपाल नागरिक उड्डयन प्रधिकरण सन् १९५७ मा स्थापना भई सन् १९९८ मा स्वायत्त संस्था घोषणा भएको थियो। विमानस्थलहरूको नियमनका लागि गैर सैनिक हवाई उडान ऐन, २०१५ लागु भएको थियो। नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरणले विमानस्थल तथा विमान सञ्चालकहरू दुवैको नियमन गर्दै आइरहेको

छ। सन् १९६० मा नेपाल International Civil Aviation Organization (ICAO) को सदस्य राष्ट्र भएको थियो। नेपाल वायुसेवा निगम ऐन, २०१९ लागु भई सन् १९५८ मा नेपालको ध्वजाबाहक नेपाल वायुसेवाको स्थापना भएको थियो। सन् १९६४ मा त्रिभुवन विमानस्थललाई त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल नामकरण गरियो। सन् १९६७ मा ३७५० फि. लामो धावनमार्गलाई ६६०० फिटमा स्तरोन्नति गरियो। सन् १९६७ मा जर्मन वायुयान Lufthansa Boeing 707 अवतरण भएको थियो। नेपाली जेट वायुयान Boeing 727/100 ले प्रथम पटक त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलमा सन् १९७२ मा अवतरण गरेको थियो। भारतीय प्राविधिकहरूबाट उपलब्ध हुँदै आइरहेको ATC सेवा सोही वर्षदेखि नेपाल आफैँले गरेको थियो।

सन् २०१८ को नेपाल नागरिक उड्डयन प्राधिकरणको वार्षिक प्रतिवेनअनुसार हाल नेपालमा एउटा मात्र अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल, चार ओटा हव आन्तरिक विमानस्थल तथा ४४ ओटा आन्तरिक विमानस्थल रहेको छ। छ ओटा आन्तरिक विमानस्थलहरू तथा तीनओटा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलहरू निर्माणाधिन रहेको छ। १० ओटा Fixed Wing तथा नौ ओटा Rotor Wing विमान सञ्चालनमा रहेका छन्। ७५ ओटा सहासिक र मनोरञ्जनात्मक उडान गर्ने संस्थाहरू रहेका छन्। ०७६/७७ को आर्थिक सर्वेक्षणका अनुसार ३ ओटा अन्तर्राष्ट्रिय उडान गर्ने नेपाली वायुसेवा संस्था रहेका छन् भने नेपालमा उडान गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय वायुसेवाको सङ्ख्या ३० ओटा रहेको छ। नेपालले हाल सम्म ४० ओटा राष्ट्रसँग द्विपक्षीय हवाई सम्झौता गरिसकेको छ। साथै, दोस्रो अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल बारा, भैरहवा क्षेत्रीय/अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल तथा पोखरा क्षेत्रीय/अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाका रूपमा निर्माणाधिन छन्।

८.५.३ रेल यातायात

सामाजिक, आर्थिक विकास, सामाजिक समायोजन र सेवा विस्तार एवम् पहुँचका साथै देशको समग्र आर्थिक समुन्नतिको अभिन्न अङ्गका रूपमा रेल्वे क्षेत्रको पहिचान भएको छ। विगतमा कमै प्राथमिकतामा रहने गरेको र नगन्य सुविधा भएको भनिएता पनि रेल्वे सेवाको महत्त्व आँकलन भई पूर्व (मेची) पश्चिम (महाकाली), काठमाडौँ-पोखरा-तराई, भारत सीमाबाट महत्त्वपूर्ण औद्योगिक व्यापारिक सहर र क्षेत्रहरूमा रेल सेवा सञ्चालन गर्ने, चीन (तिब्बत) बाट काठमाडौँ रेल्वे सेवा निर्माण विस्तारका साथै खस्कँदो अवस्थामा रहेको जनकपुर-जयनगर रेल सेवाको सुदृढीकरण गर्ने कार्यलाई अगाडि बढाउने स्पष्ट सोच बनेको छ।

सन् १९२३ मा नेपालको राणा प्रधानमन्त्रीद्वारा वन विभागको प्रशासनिक व्यवस्था गर्न तोकिएका भारतीय वन सेवाका जे.भि. कोलिएरले नेपाली टिम्वर भारतमा ढुवानी गर्नका लागि Short Narrow Gauge रेलको निर्माण गरेका थिए। ब्रिटिसहरूले नेपालमा सन् १९२७ मा २ फिट ६ ईन्च (७६२ मिलि मि.) Narrow

Gauge पहिलो रेलको निर्माण गरेका थिए । सो रेल ब्रिटिस इन्डियाको रक्सौलदेखि नेपालको अम्लेखगञ्जसम्म जडान भएको थियो । सन् १९३७ मा ब्रिटिसले नेपालमा दोस्रो रेल जनकपुरदेखि जयनगरसम्म निर्माण गरेका थिए ।

०७६/७७ को आर्थिक सर्वेक्षणअनुसार राष्ट्रिय गौरवको आयोजनाको रूपमा रहेको मेची-महाकाली विद्युत्ीय रेल मार्ग ९४५ कि.मि. (लिङ्कसहित १०५६ कि.मि.) अन्तर्गत वर्दिवास-निजगढ (७० कि.मि.) मध्ये बर्दिबास-लालबन्दी खण्डको ३० कि.मि. क्षेत्रको ट्रयाक बेडमध्ये २९.१ कि.मि. निर्माण सम्पन्न र जनकपुर/जयनगर-बर्दिवास ७० कि.मि. मध्ये ५६ कि.मि. सम्पन्न भएको छ ।

८.६ ऊर्जा

नेपालले विद्युत् ऊर्जाको क्षेत्रमा अनुभव सँगालेको एक शताब्दी बितेको छ। वि.सं. १९६८ जेठ ९ मा ५०० किलोवाटको फर्पिङ जलविद्युत् केन्द्रबाट नेपालको विद्युत् विकासको यात्रा सुरु भएको हो। आठौँ पञ्चवर्षीय योजनासम्म मुख्य रूपमा सरकारी क्षेत्रको मात्र संलग्नता पाइएको यस क्षेत्रले नयाँ विद्युत् ऐन, २०४९ सँगै निजी क्षेत्रलाई समेत संलग्न गराएको छ। विद्युत् उत्पादनको साथसाथै वितरणलाई पनि व्यवस्थापन गर्न विद्यमान प्रसारण प्रणाली तथा वितरण प्रणालीको संरचनामा सुधार तथा विस्तार, प्रसारण आयोजनाहरूका लागि जग्गा, बाह्य बजार

नेपालको पहिलो विद्युत् गृह, फर्पिङ काठमाडौँ

व्यवस्थापनका लागि राष्ट्रिय ग्रिडको विस्तार तथा सुदृढीकरण अपेक्षित रूपमा अगाडि बढ्न सकेको छैन। नेपाल भारत पहिलो अन्तरदेशीय उच्च भोल्टेज प्रसारण लाइन निर्माण सम्पन्न भई देशभित्रका निर्माणाधीन जलविद्युत् तथा प्रसारण आयोजनाहरूको निर्माण कार्य तदारुकताका साथ अगाडि बढाउँदै आइएको छ ।

नेपालको सम्रग विकास र समृद्धिका लागि जलस्रोतको उपयोग एकमात्र दिगो आधारको रूपमा स्थापित भएको छ। जलविद्युत् क्षेत्रमा निजी लगानीकर्ता तथा पुँजी बजारको आर्कषण बढ्दै गएको अवस्थामा यस क्षेत्रमा लगानीको सम्भावना बढ्न गई थप आयोजनाहरू निर्माणमा सहयोग पुग्ने देखिएको छ। जलविद्युत् उत्पादनको प्रचुर सम्भावना र विद्युत् खपतका लागि आन्तरिक बजार यथेष्ट मात्रामा उपलब्ध रहेको तथा निर्यातको सम्भावनासमेत रहेको अवस्थामा यस क्षेत्रलाई देशको ऊर्जा अभाव हटाउँदै आर्थिक विकासको भरपर्दो आधारको रूपमा स्थापित गर्नु अपरिहार्य भएको छ।

तालिका नं. ८.८

नेपालमा सञ्चालनमा रहेका जलविद्युत् आयोजनाहरू

क्र. सं.	जलविद्युत् आयोजनाको नाम	क्षमता (कि.वा.)	उत्पादन सुरु भएको वर्ष (सन्)
१	पनौती (काभ्रेपलाञ्चोक)	२४००	१९६५
२	फेवा (पोखरा-काश्की)	१०८८	१९६७
३	त्रिशूली (नुवाकोट)	२४०००	१९६७
४	तिनाउँ (पाल्पा)	१०२४	१९७१
५	तातोपानी म्याग्दी १	१०००	१९७१
६	सुनकोसी (सिन्धुपाल्चोक)	१००५०	१९७२
७	गण्डकी (नवलपरासी)	१५०००	१९७९
८	कुलेखानी १ (मकवानपुर)	६००००	१९८२
९	देवीघाट (नुवाकोट)	१४१००	१९८४
१०	सेती (पोखरा-काश्की)	१५००	१९८५
११	कुलेखानी २ (मकवानपुर)	३२०००	१९८६
१२	मर्स्याङ्दी (तनहुँ)	६९०००	१९८९
१३	आँधिखोला (स्याङ्जा)	५१००	१९९१
१४	झिमरुक (प्युठान)	१२५००	१९९४
१५	तातोपानी म्याग्दी २	१०००	१९९५
१६	खिम्तीखोला (दोलखा-रामेछाप)	६००००	२०००
१७	पुवाखोला (इलाम)	६२००	२०००

१८	मोदीखोला (पर्वत)	१४८००	२०००
१९	माथिल्लो भोटेकोसी (सिन्धुपाल्चोक)	४५०००	२००१
२०	इन्द्रावती तेस्रो (सिन्धुपाल्चोक)	७५००	२००२
२१	कालीगण्डकी 'ए' (स्याङ्जा)	१४४०००	२००२
२२	चिलिमे (रसुवा)	२२०००	२००३
२३	पिलुवाखोला (सङ्खुवासभा)	३०००	२००३
२४	चाकुखोला (सिन्धुपाल्चोक)	१५००	२००५
२५	सुनकोसी सानो (सिन्धुपाल्चोक)	२६००	२००५
२६	खुदीखोला (लम्जुङ)	४०००	२००६
२७	थोपालखोला (धादिङ)	१६५०	२००७
२८	मध्यमर्स्याङ्दी (लम्जुङ)	७००००	२००८
२९	रिडीखोला (पाल्पा)	२४००	२००९
३०	बाराम्चीखोला (सिन्धुपाल्चोक)	४२००	२०१०
३१	मार्दीखोला (काश्की)	४८००	२०१०
३२	माईखोला (इलाम)	४५००	२०११
३३	हेवाखोला (सङ्खुवासभा)	४५५५	२०११
३४	तल्लो मोदी (पर्वत)	१००००	२०१२
३५	विजयपुर १ (काश्की)	४५००	२०१२
३६	सिउरीखोला (लम्जुङ)	५०००	२०१२
३७	आँकुखोला (धादिङ)	७०००	२०१३
३८	चर्नावतीखोला (दोलखा)	३५२०	२०१३
३९	तल्लो चाकुखोला (सिन्धुपाल्चोक)	१८००	२०१३
४०	तादीखोला (नुवाकोट)	५०००	२०१३
४१	मध्यचाकुखोला (सिन्धुपाल्चोक)	१८००	२०१३
४२	सिप्रिङ्खोला (दोलखा)	१००००	२०१३

४३	भैरवकुण्डखोला(सिन्धुपाल्चोक)	३०००	२०१४
४४	मैलुङ्खोला (रसुवा)	५०००	२०१४
४५	राधी सानो(लम्जुङ)	४४००	२०१४
४६	जिरीखोला (दोलखा)	२४००	२०१५
४७	नौगाडखोला (दार्चुला)	८५००	२०१५
४८	माई (इलाम)	२२०००	२०१५
४९	माथिल्लो पुवा १ (इलाम)	३०००	२०१५
५०	माथिल्लो हुग्दी (गुल्मी)	५०००	२०१५
५१	नौगड खोला (दार्चुला)	८५००	२०१५
५२	छँदी खोला (लमजुङ)	२०००	२०१६
५३	माइ क्यसकेड (इलाम)	७०००	२०१६
५४	माथिल्लो माई (इलाम)	१२०००	२०१६
५५	डमर खोला ए (बाग्लुङ)	२५००	२०१६
५६	ङ्यारी खोला (सिन्धुपाल्चोक)	२०००	२०१६
५७	माथिल्लो मर्स्याङ्दी (लमजुङ)	५००००	२०१६
५८	तुन्गुन ठोस्ने खोला (ललितपुर)	४३६०	२०१६
५९	खानीखोला ललितपुर	२०००	२०१६
६०	दरौदी ए (गोरखा)	६०००	२०१६
६१	हेवा खोला ए (पाँचथर)	१४९००	२०१६
६२	माथिल्लो माडी (कास्की)	२५०००	२०१७
६३	जोगमाई खोला (इलाम)	७६००	२०१७
६४	माथिल्लो माई सी (इलाम)	६१००	२०१७
६५	चमेलिया	३००००	२०१८

स्रोत : ऊर्जा मन्त्रालय

आ.व. २०७६/७७ फागुनसम्म जलविद्युत्बाट १,२३३ मेगावाट, थर्मल प्लान्टबाट ५४ मेगावाट, सौर्य ऊर्जाबाट २७.० र लघु तथा साना जलविद्युत् आयोजनाबाट ६८ गरी क्षमता १,३५५ मेगावाट क्षमता बराबरका विद्युत् आयोजनाहरू राष्ट्रिय विद्युत् प्रणालीमा आबद्ध भएका छन् । आ.व. ७६/७७ को फागुनसम्म कुल जनसङ्ख्या मध्ये ८८ प्रतिशत जनसङ्ख्यामा विद्युत्को पहूँच पुगेको छ ।

वैकल्पिक ऊर्जा

नवीकरणीय ऊर्जा प्रविधिको विकास तथा विस्तार गर्ने उद्देश्यले वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्रबाट नवीकरणीय ऊर्जा प्रविधिको प्रचार प्रसार तथा प्रवर्द्धनको माध्यमद्वारा ग्रामीण जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउने, वातावरण संरक्षण गर्ने, रोजगारीका अवसरमा वृद्धि गर्ने र नवीकरणीय ऊर्जा प्रविधिलाई व्यवसायीकरण गरी यस सम्बन्धी उद्योगधन्दाको विकास गर्ने कार्यहरू हुँदै आएका छन् ।

लघु तथा साना जलविद्युत् र सौर्य विद्युत्को माध्यमबाट देशका करिब १८ प्रतिशत जनतामा विद्युत्को पहुँच पुगेको छ । वैकल्पिक ऊर्जा प्रवर्द्धन केन्द्रमार्फत हालसम्म विभिन्न नवीकरणीय ऊर्जा प्रविधिहरू मध्ये १,३९० ओटा घरायसी वायोग्याँस प्लान्ट, ९,८५८ घरेलु सौर्य विद्युत् प्रणाली ४,८४७ ओटा सुधारिएको चुलो जडान भएका छन् । लघु तथा साना जलविद्युत् आयोजनाबाट ७६४ कि.वा. तथा सौर्य वायु मिनीग्रीड प्रणालीबाट ५० कि.वा.विद्युत् उत्पादन भएको छ ।

नवीकरणीय ऊर्जासम्बन्धी ८ ओटा कार्बन आयोजनाहरू जलवायू परिवर्तनसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय ढाँचा महासन्धी (UNFCCC) मा दर्ता भएको तथा १६ लाख टन प्रमाणित हरित गृह ग्याँस उत्सर्जन न्यूनीकरण (CER) गरी कार्बन व्यापारबाट हालसम्म करिब एक अर्ब रूपैया बराबरको आम्दानी भएको छ ।

८.७ सिाचाइ

विकट भौगोलिक बनावट तथा जमिनको विषम अवस्थितिका कारण करिब २६,४१,००० हेक्टर कृषियोग्य जमिन भएको अनुमान छ र त्यसमध्ये पनि करिब १७,६६,००० हेक्टरमा मात्र सिँचाइ सुविधा पुऱ्याउन सकिने अवस्था रहेको छ । सीमित खेतीयोग्य जमिन र बढ्दो जनसङ्ख्याका कारण कृषि उत्पादकत्व बढाउन सिँचाइको राम्रो व्यवस्था हुनु अपरिहार्य भएकोले सरकारले सिँचाइ पूर्वाधार विकासमा ध्यान दिँदै आएको पाइन्छ । सिक्टा सिँचाइ आयोजना, बबई सिँचाइ आयोजना, रानीजमरा कुलरिया सिँचाइ आयोजनाहरू राष्ट्रिय गौरवको आयोजनाका रूपमा रहेका छन् ।

कुल सिञ्चित क्षेत्रफलमध्ये भूमिगत सिंचाइबाट भएको सिंचित क्षेत्रफल ४,४३,३६५ हेक्टर, कृषक व्यवस्थित सिँचाइप्रणालीबाट भएको सिञ्चित क्षेत्रफल १,६७,९२५ हेक्टर तथा सतह सिँचाइबाट सिंचित भएको क्षेत्रफल ८,१३,०६७ हेक्टर छ ।

सिक्टा सिंचाइ आयोजना

नेपालको कुल सिंचित क्षेत्रमध्ये करिब एक तिहाई भूभागमा मात्र वर्षैभरी सिँचाइ सुविधा पुगेको छ ।

दिगो, न्यायोचित र सन्तुलित क्षेत्रीय विकासका लागि समावेशी तथा साझेदारी व्यवस्थापनको आधारमा देशका विद्यमान सतह तथा भूमिगत जलस्रोतको अधिकतम सदुपयोगबाट वर्षैभिर सिँचाइ सुविधा पुऱ्याउने पूर्वाधार विकास गर्दै कृषि उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गरी गरिबी न्यूनीकरण गर्दै समृद्धितर्फ अगाडि बढ्नु आजको आवश्यकता हो ।

८.८ सञ्चार तथा सूचना प्रविधि

नेपालको भौगोलिक बनावटको कारणबाट सिर्जित शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, पर्यटन तथा व्यापार लगायतका आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रको दिगो विकासको चुनौतीको सामना गर्न एउटा सशक्त पूर्वाधारको रूपमा स्थापित सञ्चार तथा सूचना प्रविधिको विकासले कानुनको शासन, भ्रष्टाचार मुक्त र चुस्त प्रशासन, विकेन्द्रीकरण, आर्थिक अनुशासन तथा सार्वजनिक सेवा प्रवाह र स्रोतको कुशल व्यवस्थापन जस्ता सुशासनका आधारभूत मान्यतालाई आत्मसात गरी सर्वसाधारणले पाउनु पर्ने सेवा छिटो, छरितो तथा कम खर्चिलो ढंगबाट प्रदान गर्न सम्भव भएको देखिन्छ ।

नेपालमा पहिलो पटक वि.सं. २०२८ सालको राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्क प्रशोधनको क्रममा कम्प्युटर प्रविधिको प्रयोग भए पश्चात नेपालले सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा प्रवेश गरेको देखिन्छ । उक्त राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्क प्रशोधनमा 2nd Generation कम्प्युटर IBM1401 को प्रयोग भएको र तत्पश्चात २०३८ सालको राष्ट्रिय जनगणनाका क्रममा 2nd Generation कम्प्युटर ICL2950/10 को प्रयोग भएको थियो ।

सूचना प्रविधिको विकास क्रममा सन् १९३० मा त्रिभुवन विश्वविद्यालयअन्तर्गत स्थापना भएको प्राविधिक प्रशिक्षण संस्थानलाई सन् १९७२ मा Institute of Engineering को नाममा परिवर्तन गरी सन् १९९४ र १९९८ मा क्रमशः Electronics and Computer Engineering को अध्यापन सुरू भएको थियो। सन् १९७४ मा Electronic Data Processing केन्द्रको स्थापना भयो जसलाई ६ वर्ष पछि National Computer Training Centre (NCC) नामाकरण गरियो। सन् १९९४ मा तत्कालिन नेपाल राजकीय विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा प्रतिष्ठानले Mercantile Communication Pvt. Ltd. को साथमा नेपालमा पहिलो पटक Email Service प्रयोगमा ल्याई Internet को सुरुवात भएको थियो। सञ्चार तथा सूचना प्रविधिको विकासलाई प्रोत्साहन तथा नियमन गर्नका लागि सन् १९९८ दुरसञ्चार प्राधिकरणको स्थापना भयो। यसैसाथ नेपाल टेलिकमले सन् २००० देखि Internet Service उपलब्ध गराउँदै आएको छ।

सूचना प्रविधिलाई विकास, व्यवस्थापन तथा विद्युतीय सुशासन कायम गर्न सन् २००२ मा NITC को स्थापना भई Government Integrated Data Centre (GIDC) निर्माण भएको तथा सन् २००८ मा प्रमाणिकरण नियन्त्रकको कार्यालयको स्थापना भएको छ। यसका साथै सूचना प्रविधिलाई नियमन गर्नका लागि सन् २००० मा Information Technology Policy लागु भई सन् २०१५ मा Information Communication Policy मा अध्यावधिक गरिएको साथै सन् २००८ मा Electronic Transaction Act लागु गरिएको छ।

नेपालमा दूरसञ्चार सेवाको सुरुवात वि.सं. १९७० मा दूरसञ्चार सेवाको स्थापनापश्चात् भएको हो। वि.स. १९७१ मा काठमाडौँदेखि रक्सौलसम्म ट्रङ्कल टेलिफोनको व्यवस्था भयो। चन्द्रसमसेरको पालामा सर्वप्रथम म्याग्नेटो टेलिफोनको प्रयोगबाट भएको थियो। वि.स. १९९१ पौष १ गते टेलिफोन हेड अफिसको (दूरसञ्चारसम्बन्धी कार्यालय) स्थापना भयो। काठमाडौँमा तत्कालीन राणा प्रशासकहरूको प्रयोगका लागि वि.सं. १९९२ मा २५ लाइनको अटोमेटिक टेलिफोन जडान गरियो।

त्यसै गरी १९९२ पौष २ गते 'सवाल ऐन' जारी गरी टेलिफोन सेवा सर्वसाधारणका लागि खुल्ला गरिएको थियो। त्यसैगरी दूरसञ्चारले वि.सं. १९९३ मा काठमाडौँ-धनकुटा ट्रङ्कल (STD) सेवा सुरु गरेको थियो। वि.सं. २००६ सालमा नेपालगञ्ज, भैरहवा, इलाम, धनकुटा, विराटनगरमा आकाशवाणी सेटहरू राखिए। वि.सं.२००७ सालमा काठमाडौँमा सी.बी.म्यानुअल एक्सचेन्ज (१०० लाइन) को स्थापना भयो। २००९ सालसम्ममा २१ ओटा जिल्लाहरूमा आकाशवाणी केन्द्रहरू खडा भए। प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा सञ्चारलाई पहिलो प्राथमिकता दिएपछि नेपालले वि.सं. २०१४ मङ्सिर २० मा अन्तर्राष्ट्रिय दूरसञ्चार सङ्घ (ITU) को सदस्यता प्राप्त गर्‍यो। प्रथम पञ्चवर्षीय योजना लागु भएपछि

२०१६ सालमा काठमाडौँमा दूरसञ्चार विभाग खुल्यो । यसले राजधानीको बढ्दो मागलाई ध्यानमा राखी वि.सं. २०१९ सालमा अटोमेटिक क्रसबार एक्सचेन्ज (४०० लाइन) को स्थापना गऱ्यो । वि.सं.२०२१ आश्विन १५ मा V.H.F. प्रणालीको अन्तर्राष्ट्रिय दूरसञ्चार सेवाको सुभारम्भ भयो । तेस्रो योजनाकालमा विभिन्न जिल्लाहरूमा आकाशवाणी स्टेसनहरू थप गरिए । साथै, ५० ओटा आकाशवाणी स्याटेलाइट स्टेशनहरू थप गरिए र सातओटा एरिया कन्ट्रोल स्टेसनहरू पनि चल्न थाले । वि.सं. २०२६ सालमा समिति ऐन, २०१३ अनुसार दूरसञ्चार समितिको गठन भयो । त्यसै गरी वि.स.२०२८ मा टेलेक्स सेवा पनि प्रारम्भ भयो । वि.स. २०२८ मा सञ्चार संस्थान ऐन, २०२८ प्रारम्भ भएपछि नेपाल दूरसञ्चारले अन्तरदेशीय माइक्रोवेभ ट्रान्समिसन लिंकको स्थापना गऱ्यो ।

वि.स. २०५४ फागुन २० गते नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरणको स्थापना भयो । वि.सं. २०५५ सालमा दूरसञ्चारले नेपालका सम्पूर्ण टेलिफोनहरू डिजिटल प्रणालीबाट सञ्चालन गर्ने कार्यको थालनी गऱ्यो । दूरसञ्चारको क्षेत्रमा विकासक्रमसँगै वि.स. २०५६ वैशाख १ गते सेलुलर मोबाइल सेवाको प्रारम्भ भयो । दूरसञ्चार नीति २०६० लागु भएपछि २०६० भाद्र ६ गते नेपालमा पहिलो पटक प्रिपेड मोबाइल सेवा प्रारम्भ गरियो । दूरसञ्चार संस्थान वि.सं.२०६१ वैशाख १ गतेदेखि विधिवत रूपमा नेपाल टेलिकममा परिणत भई निजी क्षेत्रका अन्य सशक्त दूरसञ्चार सेवा प्रदायक संस्थाहरूसँग प्रतिस्पर्धामा उत्रिएको छ ।

फ्रिक्वेन्सी एक प्रकृतिप्रदत्त स्रोत भएकाले यसको राष्ट्रिय हितअनुकुल उपयोग गर्न र राजश्व प्राप्त गर्न सरकारले २०६९ कात्तिक १९ गते दूरसञ्चार सेवाको रेडियो फ्रिक्वेन्सी (बाँडफाँड तथा मूल्यसम्बन्धी) नीति, २०६९ ल्याएको छ । ०७६/७७ को आर्थिक सर्वेक्षणअनुसार ०७६/७७ फागुनसम्म टेलिफोनको घनत्व १३९ प्रतिशत, Internet ग्राहक घनत्व ७५ प्रतिशत पुगेको छ । ०७६/७७ को फागुनसम्म टेलिफोन प्रयोगकर्ता ४,०७,९३,१०२ र ०७६/७७ को माघसम्म मोवाइलको प्रयोगकर्ता ४,०५,९६,२५९ रहेको छ । ७७ वटै जिल्लामा पहुँच पुगेको छ भने ९० प्रतिशत भूभागमा मोबाइल सेवाको पहुँच पुगेको छ ।

हाल International Telecommunication Union (ITU) द्वारा सन् २०१७ मा सूचीकृत गरेको विवरणअनुसार विश्व ICT Development Index सूचीमा १७६ देशहरू मध्ये नेपाल १४०औँ स्थानमा छ भने सार्कमा ५औँ स्थानमा रहेको छ ।

हालको स्थितिमा देहायबमोजिमको संस्थाहरूले सञ्चार तथा सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा टेवा पुऱ्याइरहेका छन् ।

तालिका नं. ८.९
आ.व. २०७६/७७ सम्म सञ्चालनमा रहेका अनुमतिपत्र प्राप्त सञ्चार सेवा प्रदायकहरुको विवरण

सि.न.	दुरसञ्चार सेवाको नाम	जम्मा सेवा प्रदायककहरु
१.	आधारभूत दुरसञ्चार सेवा	२
२.	आधारभूत टेलिफोन सेवा	२
३.	जि.एस.एम. सेलुलर मोवाईल सेवा	२
४.	नेटवर्क सेवा प्रदायक	१७
५.	भिस्याट प्रयोगकर्ता	८
६.	इन्टरनेट (इमेलसहित)	१२५
७.	जि.एम.पि.सि.एस. सेवा	२
८.	ग्रामीण दूरसञ्चार सेवा	१
९.	लिमिटेड मोविलिटी सेवा	१
१०.	अन्तर्राष्ट्रिय ट्रंक टेलिफोन सेवा	१
११.	इन्टरनेट (इमेलसहित) सेवा (ग्रामीण)	३
१२.	भिस्याट प्रयोगकर्ता (ग्रामीण)	२७

स्रोतः दूरसञ्चार प्राधिकरण

तालिका नं. ८.१०
आ.व. २०७७/७८ को जेठ मसान्तसम्म अनुमति प्राप्त प्रसारण सेवा प्रदायकहरुको विवरण

सि.न.	सञ्चार सेवाको नाम	जम्मा सेवा प्रदायककहरु
१.	रेडियो सञ्चालन संस्था	११२९
२.	स्थानीय तथा राष्ट्रिय टेलिभिजन	२१८
३.	विदेशी डाउनलिंक टेलिभिजन	१३४
४.	विदेशी टि.भि.को सिग्नल वितरक	५
५.	डिजिटल केवल वितरक	१२
६.	DTH	१
७.	MMDS को माध्यबाट टि.भि. वितरक	२

८.	DTTB को माध्यबाट टि.भि. वितरक	५
९.	IPTV को माध्यबाट टि.भि. वितरक	९

स्रोतः सूचना तथा प्रसारण विभाग

हुलाक सेवा विभागले आफ्नो सेवा विविधीकरण गर्ने क्रममा सुगमदेखि दुर्गम जिल्लाहरूसम्म विद्युत्‌ीय सञ्चारको पहुँच पुऱ्याउने मुल ध्येयका साथ टेलिसेन्टर सेवा सञ्चालन गरेको पाइन्छ। हुलाक सेवाअन्तर्गत ४ केन्द्रीय कार्यालय, ४ क्षेत्रीय हुलाक कार्यालय, ७० जिल्ला हुलाक कार्यालय, ८४२ इलाका हुलाक कार्यालय, ३०७४ ओटा अतिरक्त हुलाक कार्यालयहरू रहेका छन्। सबै हुलाक वस्तुको Tracking गर्ने व्यवस्थाका लागि Postal Internal Tracking System (PITS) प्रणालीको सुरुवात भएको छ।

८.९ वातावरण तथा जलवायु परिवर्तन

नेपाल भूपरिवेष्ठित देश हो। नेपालको भौगोलिक बनावट नवीन पर्वत शृङ्खलाले बनेको छ। औद्योगिक विकास अत्यन्त न्यून भए तापनि तराई, पहाड र काठमाडौँ उपत्यकामा प्रसस्त इँटा भट्टाहरू छन्। अव्यवस्थित सहरीकरणले सहरछेउका नदीनालाहरू अत्यन्त नराम्रोसँग प्रदूषित भएका छन्। वर्षा अनियमित छ। भूक्षयीकरण उच्च छ। वन अतिक्रमण बढ्दो छ। वनक्षेत्र नेपालको कुल भूभागको ४४.७४ प्रतिशत छ। सन् १९६६ देखि नेपाल World Meterological Organization (WMO) को सदस्य राष्ट्र भएको छ। सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा वातावरण संरक्षणका लागि पहल सुरु गरेको भए पनि वातावरण संरक्षणका लागि नीति सन् १९८७ मा ल्याएको थियो। पछिल्ला वर्षहरूमा खैरोक्षेत्र (Brown Sector), पानी (Blue Sector) र वन (Green Sector) को संरक्षणमा सरकार प्रयत्नशील छ।

विश्वव्यापीरूपमा देखापरेको जलवायु परिवर्तन (Climate Change) को नेपालमा पर्ने प्रभावको न्यूनीकरण गर्न रणनीति अवलम्बन गरिएको छ भने जलवायु परिवर्तनले नेपालको हिमालय क्षेत्रमा प्रभाव परेको अनुभव रहेको छ। तापक्रमको वृद्धि दर बढेको छ। हिउँ पग्लने क्रम उच्च छ। यसर्थ नेपाल सरकारले नेपालको हिमालय क्षेत्रको संरक्षणका लागि सगरमाथाको आधार शिविर काला पत्थरमा विश्व समुदायको ध्यान आकर्षण गर्न मिति २०६६ मङ्सिर १९ (४ डिसेम्बर २००९) मा मन्त्रिपरिषद्को बैठक बसेको थियो। हिमालय भएका विश्वका देशहरूबिच हिमालय जोगाउन नेटवर्क बढाउने, विश्वको ध्यानाकर्षण गराउने उद्देश्यले विशेष प्रयासहरूको प्रारम्भ पनि गरिएको छ। पूर्वाधार निर्माण गर्दा वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ। प्रभाव मूल्याङ्कन नगरी निर्माण कार्य गर्दा प्रतिकुल प्रभाव पर्ने सम्भावना उच्च रहन्छ।

कालापत्थरमा मन्त्रिपषिद् बैठक, २०६६

आर्थिक वर्ष ०७६/७७ फागुनसम्म वातावरणमैत्री विकासका लागि गरिने वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन भएका आयोजनाको सङ्ख्या ३४७ पुगेको छ। बाँकेको नेपालगञ्ज र दाङको घोराही, बाराको सिमरा र सुनसरीको झुम्कासमेत चार स्थानमा वायु गुणस्तर मापन केन्द्र स्थापना भई वायु गुणस्तरको अवस्था तत् समयमा (Real Time) सार्वजनिक हुन थालेको छ। सरकारले कार्बन व्यापारको नियमन र व्यवस्थापनका लागि सन् २००८ देखि रेड (Reducing Emission From Deforestation and Forest Degradation) कार्यक्रम सुरू गरी सोही वर्ष देखि रेड प्लस कार्यन्वयनमा ल्याएको छ।

८.१० दिगो विकास

विकास एक बहुआयामिक अवधारणा हो। यसले समाजमा निरन्तर प्रगतिउन्मुख परिवर्तनको अपेक्षा राखेको हुन्छ। मानव सभ्यताको सुरुवातसँगै विकास कुनै न कुनै रूपमा निरन्तर हुँदै आएको पाइन्छ। विकसित मुलुकहरूले विकासका नाममा उपलब्ध प्राकृतिक स्रोतसाधनको चरम दोहन गरेपछि सिर्जित वातावरण असन्तुलनको समाधानस्वरूप सन् १९७० को दशकबाट दिगो विकासको अवधारणा सुरु भएको हो। सन् १९८७ मा ब्रुटल्यान्ड कमिशनद्वारा हाम्रो साझा भविक्ष्य (Our common Future) नामक प्रतिवेदन सार्वजनिक गरी सर्वप्रथम दिगो विकास शब्दको प्रयोग गरेको हो जसअनुसार वर्तमान पुस्ताले उपलब्ध प्राकृतिक संशाधनलाई दृष्टिगत गरी भविष्यमा आफ्ना सन्ततिको आवश्यकता पूरा गर्ने क्षमतामा कुनै असर नपर्ने गरी स्रोत साधनहरूको सही संरक्षण गर्दै विवेकपूर्ण तवरले परिचालन गरिने विकास अवधारणा नै दिगो विकास हो। यो विकास आफैँमा टिकाउ विकास

एवम् विनाशरहित विकास हो। यसले नवीकरणीय स्रोतको उपयोगलाई प्रोत्साहन र प्रवर्द्धन गर्दछ। दिगो विकासलाई सामान्यतया वातावरणीय आयामसँग जोडेर हेर्ने गरिएता पनि यो एक बहुआयामिक तथा गतिशिल विषय हो जसले विकासका राजनीति, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिकलगायत समग्र आयामलाई समेटेको हुन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा आठौँ योजनाबाट औपचारिक रूपमा दिगो विकासको योजना सुरु भएको हो। नेपालको संविधानले विकाससम्बन्धी नीतिमा दिगो विकास कायम गर्ने नीति अवलम्वन गरेको छ। साथै हाल संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट अनुमोदित दिगो विकास लक्ष्यहरूलाई विकासका समग्र पक्षहरूमा आन्तरिकीकरण गर्दै राष्ट्रिय योजना आयोगको नेतृत्वदायी भूमिकामा सरकार, निजी क्षेत्र, सहकारी क्षेत्र, गैर सरकारी क्षेत्र, सामुदायिक क्षेत्रलगायतका सम्पूर्ण विकास साझेदारहरूको संयुक्त प्रयासमा कार्यान्वयन गर्दै आएको छ। राष्ट्रिय योजना आयोगका अनुसार नेपालमा दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयन गर्न वार्षिक औषत रु. २० खर्ब २५ अर्ब लाग्ने अनुमान गरिएको छ।

दिगो विकासका लक्ष्यहरू

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको ७० औं महासभाले सन् २०१५ सेप्टेम्बर २५ मा सन् २०१६ देखि २०३० सम्म विश्वको रूपान्तरण र विकासका हरेक आयाममा कसैलाई पनि पछाडि नछोड्ने प्रतिबद्धताका साथ दिगो विकासका लक्ष्यहरूको घोषणा गरेको छ। यस अन्तर्गत दिगो विकासका १७ ओटा लक्ष्य, १६९ ओटा परिमाणात्मक लक्ष्य र ३३२ ओटा विश्वव्यापी सूचकहरू निर्धारण गरिएका छन्। जसमा दिगो विकासमा १७ ओटा लक्ष्यहरू निम्नानुसार रहेका छन्।

लक्ष्य नं. १ : सबै स्थान र सबै प्रकारका गरिबीको अन्त्य

लक्ष्य नं. २ : भोकमरी नियन्त्रण, खाद्य सुरक्षा र पोषणस्तर सुधार एवम् दिगो कृषिको प्रवर्द्धन,

लक्ष्य नं. ३ : सबैका लागि स्वस्थ जीवनको सुनिश्चितता

लक्ष्य नं. ४ : सबैका लागि समावेशी, समन्यायिक र स्तरीय शिक्षाको अवसर सुनिश्चिता

लक्ष्य नं. ५ : लैंगिक समानता र महिला तथा बालिका सशक्तिकरण

लक्ष्य नं. ६ : सबैका लागि खानेपानी तथा सरसफाइको दिगो उपलब्धताको सुनिश्चितता

लक्ष्य नं. ७ : सबैका लागि भरपर्दो र धानिन सक्ने आधुनिक उर्जाको पहूँच सुनिश्चिता

लक्ष्य नं. ८ : भरपर्दो, समावेशी र दिगो आर्थिक बृद्धि एवम् सबैका लागि उत्पादनशील रोजगारी

लक्ष्य नं. ९ : सवल पूर्वाधार, दिगो र समावेशी औद्योगिकीकरण र नवप्रवर्तन प्रवर्द्धन,

लक्ष्य नं. १० : देशभित्र र देशहरूबिच रहेको असमानता न्यूनीकरण

लक्ष्य नं. ११ : स्वस्थ्य एवम् सुरक्षित सहर तथा मानव बसोबास

लक्ष्य नं. १२ : दिगो उत्पादन र उपभोगको सुनिश्चितता

लक्ष्य नं. १३ : जलवायु परिवर्तनका असर न्यूनीकरणका लागि तत्काल कार्य

लक्ष्य नं. १४ : समुद्र, समुद्री किनार र समुद्री स्रोतको संरक्षण एवम् दिगो उपभोग

लक्ष्य नं. १५ : दिगो विकासका लागि जैविक विविधता संरक्षण, बन व्यवस्थापन र यस विरुद्धका कार्यको नियन्त्रण

लक्ष्य नं. १६ : शान्त र समावेशी समाज प्रवर्द्धन, न्यायमा समान पहुँच र प्रभावकारी एवम् जवाफदेही संस्थात्मक संरक्षण

लक्ष्य नं. १७ : दिगो विकासका लागि कार्यान्वयन संयन्त्रको सवलीकरण र विश्व साझेदारी ।

परिच्छेद : नौ

नेपालमा आमसञ्चार र पत्रकारिता

९.१ आमसञ्चार र पत्रकारिता

मानिसहरूले एकैपटक जानकारी पाउने माध्यमलाई आमसञ्चार भनिन्छ। आमसञ्चारबाट विशाल जनसमुदायले कुनै पनि सूचना वा जानकारी एकैपटक पाउने अवसर प्राप्त गर्दछ। 'मास कम्युनिकेसन डिक्सनरी'मा आमसञ्चार भनेको व्यापक रूपमा सूचना, सन्देशहरू भिन्न प्रकृतिका र भौगोलिक रूपमा तितरवितर भएका वा छरिएर रहेका स्रोता, पाठक, दर्शक सामु सम्प्रेषण गरिने प्रक्रिया हो भनी उल्लेख गरिएको छ।

पत्रकारिताका प्राध्यापक लालदेउसा राईका अनुसार आमसञ्चार भन्नाले आमसमाजमा रहेका पाठक, स्रोता वा दर्शकहरूका लागि समसामयिक जानकारी वा शिक्षा वा मनोरञ्जन दिने तथा व्यक्तिगत वा सामाजिक तहमा बैचारिक वा व्यावहारिक परिवर्तन गर्ने खालका सन्देशहरू तुरुन्त पठाउने तथा तीबाटै प्रतिउत्तर पनि पाउने अपेक्षा गर्ने प्रक्रिया हो। आमसञ्चारले आमजनतालाई सुसूचित बनाउने, उनीहरूलाई विश्वमा भइरहेका गतिविधिहरूबारे जानकारी गराई उनीहरूको जीवनमा परिवर्तन ल्याउने काम गर्दछ।

आमसञ्चार माध्यमहरूमा पत्रपत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन, अनलाइन समाचार माध्यम, पुस्तक, पर्चा, पम्पलेट, होडिङ्बोर्ड, आमसभा, सिनेमा आदि पर्दछन्। इन्टरनेटको माध्यमबाट हुने अनलाइन समाचार वा अन्य सोसल मिडिया कति जनाले पढे वा हेरे भनेर उनीहरूले क्लिक गरेको आधारमा गन्न सकिने तर्क कसैकसैले दिने गरेका छन्। तर एउटै मानिसले पटक पटक क्लिक गर्न सक्ने र एकै क्लिकमा पनि संगै बसेर कम्प्युटरमा एकभन्दा बढीले संगसंगै हेर्न, पढ्न र सुन्न सक्ने भएकाले यो पनि गणना गर्न नसकिने नै हुन्छ। त्यसैले यी सबै आमसञ्चारका माध्यमहरू हुन्।

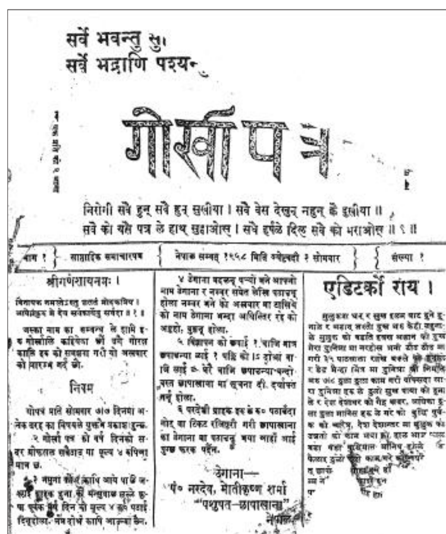
पत्रकारिता आमसञ्चार भित्र पर्दछ। पत्रकारितालाई अंग्रेजीमा Journalism

भनिन्छ। यो फ्रेन्च भाषाको De Jour बाट बनेको हो। फ्रेन्चभाषामा De Jour भन्नाले दिनभरीको भन्ने बुझिन्छ। De Jour बाट Journal र Journal बाट Journalism भएको मानिन्छ। त्यसैले पत्रकारिता भनेको दिनभरि भएका घटनाहरू मध्ये मूख्य मूख्य घटनाहरूलाई काटछाँट गरेर त्यसबाट महत्त्वपूर्ण कुराहरू समाचारका रूपमा, अन्तर्वार्ताका रूपमा, समाचार समीक्षा वा सम्पादकीयका रूपमा वा फोटो, कार्टुनका रूपमा प्रकाशन वा प्रसारण गर्नु हो।

पत्रकारितालाई ताजा घटनाका कुराहरू सञ्चालन र सम्पादन गरेर पत्रपत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन वा अनलाइन न्यूज पोर्टलका माध्यमबाट पाठक, स्रोता वा दर्शकका लागि सरल भाषामा सञ्चार गर्नु हो भन्ने गरिन्छ। पत्रकारितालाई छापा माध्यम र विद्युत्ीय माध्यम गरी दुई भागमा विभाजन गर्ने गरिएको छ। पत्रपत्रिकाहरू छापा माध्यम अन्तर्गत पर्दछन् भने रेडियो, टेलिभिजन र इन्टरनेटको माध्यमले सञ्चालन हुने अनलाइन मिडिया र सोसल मिडियाहरू विद्युत्ीय माध्यममा पर्दछन् । यहाँ छापा माध्यम र विद्युत्ीय माध्यमलाई बेग्लाबेग्लै शीर्षकमा उल्लेख गरिएको छ।

९.१.१ छापा माध्यम :

नेपाली भाषामा प्रकाशित पहिलो पत्रिकाको रूपमा वि.सं. १९४३ मा मोतिराम भट्टले काशीमा छपाएका 'गोरखा भारत जीवन' मासिकलाई लिइन्छ। नेपालमै छापिएको पहिलो नेपाली पत्रिकाचाहिँ वि.सं. १९५५ सालको श्रावण महिनामा प्रकाशित 'सुधा सागर' मासिक पत्रिका हो। 'सुधा सागर' निस्केको करिब २ वर्ष १० महिनापछि वि.सं. १९५८ वैशाख २४ का दिन 'गोरखापत्र' जन्मियो। सुरुमा साप्ताहिक रूपमा प्रकाशन भएको यो पत्रिका वि.सं.२००० असोज २९ गते अर्ध साप्ताहिक रूपमा र वि.सं. २००३ पुस ८ देखि हप्तामा तीन पटक प्रकाशन हुन थाल्यो। यो पत्रिका वि.सं. २०१७ फागुन ७ गतेदेखि दैनिक रूपमा प्रकाशन हुन थाल्यो। वि.सं. १९९१ फागुनमा ऋद्धिबहादुर मल्लको सम्पादनमा नेपाली-भाषाको 'शारदा' मासिक पत्रिका प्रकाशन हुन थाल्यो। नेपालमा लेखकहरूलाई प्रोत्साहित गर्न र सबैसँग परिचय गराउन सफल भएको 'शारदा' पत्रिका २०१० सालमा आएर बन्द भयो।

सर्वे भवन्तु सु।
सर्वे भद्राणि पश्य-

गोर्खापत्र

निरोगी सबै हुन् सबै हुन सुखीया। सबै वेस देखुन् नहुन् कै दुखीया॥
सबै को यसै पत्र ले हाथ् सुहाओस्। सबै हर्षले दिल सबै को भराओस्॥ १॥

भाग १ | साप्ताहिक समाचारपत्र | नेपाल सम्वत् १९५८ मिति ज्येष्ठवदी ३ सोमवार | संख्या १

श्रीगणेशायनमः।

नियम

एडिटर्को राय।

ठेगाना—
पं० नरदेव, मोतीकृष्ण शर्मा
"पशुपत-छापाखाना"

गोरखापत्रको पहिलो अंक

वि.सं. २००७ साल फागुन ८ गते सिद्धिचरण श्रेष्ठको सम्पादनमा प्रकाशित 'आवाज दैनिक' पत्रिका नेपालमा प्रकाशित पहिलो दैनिक पत्रिका थियो । नेपालमा प्रकाशित पहिलो अंग्रेजी पत्रिका वरूण समसेरको सम्पादनमा सन् १९५४ मा प्रकाशित 'नेपाल गार्जियन' हो । उक्त पत्रिकाको छपाइ भने कलकत्तामा भएको थियो । वि.सं. २००७ सालमा बनारसमा छापिएको बालचन्द्र शर्माद्वारा सम्पादित 'नवनेपाल साप्ताहिक' नेपालमा प्रकाशित पहिलो हिन्दी भाषाको पत्रिका हो । प्रथम धार्मिक पत्रिकाको रूपमा समेत चिनिएको 'धर्मोदय' नेपाल (नेवारी) भाषामा प्रकाशित पहिलो पत्रिका हो । उक्त पत्रिका वि.सं. २००४ सालमा प्रकाशित भएको थियो । त्यसै गरी मैथिली भाषाको 'इनाप' र भोजपुरी भाषाको 'फूलपात' आआफ्नो भाषाका पहिला पत्रिकाहरू हुन् । नेपालमा पत्रपत्रिका दर्ता व्यवस्थाको सुरुवात वि.सं. १९९४ सालदेखि भएको हो ।

गोरखापत्रमा प्रकाशित पहिलो तस्बिर

पत्रपत्रिकाको सङ्ख्यामा वृद्धि हुँदै गएपछि यस क्षेत्रमा पनि सुधारको आवश्यकता महसुस गरी २०१४ सालमा शाही प्रेस कमिसन गठन भयो । नेपालमा वि.स. २०१५ साल फागुनदेखि सर्वोच्च अदालतबाट 'नेपाल कानुन पत्रिका' मासिक रूपमा प्रकाशन हुन थाल्यो । ऐन-कानुनसम्बन्धित संशोधन, आदेश, अध्यादेश, नियम सूचनाहरू आदि सङ्ग्रहित यो पहिलो पत्रिका थियो । शाही प्रेस कमिसनकै सिफारिसमा २०२४ सालमा प्रेस काउन्सिल गठन भएको हो । प्रेस जगतलाई अझ जिम्मेवार, मर्यादित र प्रभावकारी बनाउने सन्दर्भमा प्रेस काउन्सिलले आचारसंहिता लागु गर्ने, प्रकाशित पत्रपत्रिका वितरण सम्परीक्षणको मापदण्ड र प्रक्रियालाई सुधार गरी पत्रपत्रिका वितरण सम्परीक्षणको मापदण्ड र प्रक्रिया तयार गरी लागु गर्नेलगायतका कार्य गर्दछ ।

तालिका नं. ९.१

आ.व. ०७७/७८ को फागुन मसान्तसम्म दर्ता भएका पत्रपत्रिकाहरूको विवरण

दैनिक	अ.सा.	साप्ताहिक	पाक्षिक	मासिक	द्वै.मा.	त्रै.मा.	चौ.मा.	अ.वा.	वार्षिक	अन्य	जम्मा
७४४	३९	२९५६	४७६	२३४७	३८४	६५०	३९	८७	९३	५९	७८७४

स्रोत : सूचना तथा प्रसारण विभाग

नेपालको संविधानमा नागरिकलाई प्रत्याभूत गरिएको मौलिक हकअन्तर्गत सञ्चारको हकको व्यवस्था गरिएको छ । यसले प्रेस स्वतन्त्रताको विश्वव्यापी सान्दर्भिकतालाई नेपाली पत्रकारिता जगतमा स्थापित गर्ने अपेक्षा राखिएको छ । छापाखाना तथा प्रकाशनसम्बन्धी ऐन, २०४८ र नियमावली, २०४९ ले पनि नेपाली पत्रकारिताको आयामिक विकासमा महत्त्वपूर्ण योगदान गरेको मान्नुपर्दछ । यसमा छापापत्रिका दर्ता, पत्रकार परिचय-पत्र वितरण, प्रकाशन गर्न निषेधित विषयवस्तु, प्रेस रजिस्ट्रारको व्यवस्था, पत्रपत्रिकाको श्रेणी विभाजन प्रक्रियाजस्ता विषयवस्तुहरू समेटिएका छन् । श्रमजीवी पत्रकारसम्बन्धी ऐन, २०५१ तथा नियमावली २०५३ मा श्रमजीवी पत्रकारको हित संरक्षण, क्षमता विकास, अनुगमन व्यवस्था, उजूरी व्यवस्था, विवाद समाधानका विकल्पहरू, न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण व्यवस्थालगायतका विषयहरू समावेश गरी नेपाली सञ्चार जगत र सञ्चारकर्मी दुवैलाई व्यवस्थित, मर्यादित, सुरक्षित र व्यावहारिक बनाउन योगदान गरेको छ ।

छापाखाना

पन्ध्रौँ शताब्दीतिरै तयार भएको छापाखाना वि.सं. १९०८ मा जंगबहादुर राणाले बेलायतबाट फर्कदा नेपाल भित्राएका हुन् । 'गिद्धे प्रेस' को नामले परिचित सो प्रेसको वास्तविक नाम 'कोलम्बियन प्रिन्टिङ प्रेस' थियो । जंगबहादुरको निवासस्थान थापाथलीमा राखिएको सो प्रेसले वि.सं. १९५८ सम्म हुलाकपत्र, लिफाफा, टिकट, सरकारी कागजपत्र आदि छाप्ने गर्‍यो । यसको केही वर्षपछि नै ठँहिटीमा 'मनोरञ्जन छापाखाना' स्थापना भयो । नेपालमा ऐनको किताब पनि सबैभन्दा पहिले 'मनोरञ्जन छापाखाना' बाटै छापिएको थियो । संवत् १९३० देखि १९३३ सालको बिचमा वीर समसेरको निवासस्थान नारायणहिटीमा अर्को एउटा छापाखाना स्थापना गरियो । योबाहेक अर्को एउटा सरकारी छापाखाना पनि थियो । यसलाई 'जङ्गी लिथोग्राफी छापाखाना' भनिन्थ्यो । यो छापाखाना १९४९ सालभन्दा अगाडिदेखि नै बसन्तपुरमा थियो । नेपालमै पनि १९४९ सालमा कुवेररत्न बज्राचार्यले हाते प्रेस बनाएका थिए । जुन प्रेसले १९७९ सम्म 'बुद्ध प्रेस' को नाममा संस्कृत र नेवारी भाषाका धार्मिक पुस्तक छाप्ने गर्दथ्यो । पछि विभिन्न व्यक्ति हुँदै र विभिन्न स्थानमा पुग्दै यही प्रेस 'अन्नपूर्ण' प्रेसमा परिवर्तित भयो ।

वि.सं. १९६३ सालमा सरकारबाट एउटा सानो र एउटा ठुलोसमेत दुई ओटा हाते प्रेस किनिए । यसका अतिरिक्त कुशल शिल्पी गेहेन्द्रसमसेरले पनि प्रेस बनाई 'नारायण प्रेस' को नाउँबाट जमलमा स्थापना गरेका थिए । नेपालमा सरकारी छापाखानाबाहेक व्यवसायको रूपमा सबैभन्दा पहिले संवत् १९५० सालमा पण्डित मोतीकृष्ण, धिरेन्द्रकृष्णद्वारा ठँहिटीमा 'पशुपत प्रेस' नामक छापाखानाको स्थापना भयो । नेपालमा संवत् १९६९ सालमा बिजुलीबाट सञ्चालित छापाखानाको स्थापना भयो । यो पहिलो बिजुलीबाट सञ्चालित छापाखाना नक्सालमा राखिएको थियो ।

प्रजातन्त्र पुनर्वहालीपश्चात् छापाखाना तथा पत्रपत्रिकासम्बन्धी मौलिक हकको संवैधानिक व्यवस्था भएपछि छापाखाना उद्योगको व्यापक विस्तार हुँदै आएको छ। वर्तमान नेपालमा थुप्रै प्रेसहरू छन् र अझै पनि विस्तार हुँदैछन्। सरकारी तथा गैरसरकारी केही विशिष्ट प्रेसहरूमा नेपाल सरकारको मुद्रण विभागको छापाखाना, गोरखापत्रको छापाखाना, जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रको एजुकेशन प्रेस, त्रि.वि. छापाखाना, जोरगणेश प्रेस, सहयोगी प्रेस आदि प्रमुख हुन्। सहरी क्षेत्रमा प्रेसको सुविधा उपलब्ध भए तापनि दुर्गम पहाडी जिल्लामा अझै पनि सामान्य प्रेसको उपलब्धता छैन भने केन्द्रीय तहमा सुरक्षित प्रेसको आवश्यकता महसुस गरिएको छ।

९.१.२ टेलिभिजन

आम सञ्चारको सबैभन्दा सशक्त माध्यम टेलिभिजनको प्रयोग गर्ने निर्णय भएपछि २०४१ साल माघ १७ गते सरकारले प्रारम्भिक तयारीका निमित्त नेपाल टेलिभिजन परियोजनाको स्थापना गऱ्यो, जुन नेपालको टेलिभिजन युगमा पहिलो कदम थियो। नेपाल टेलिभिजनले आफ्नो प्रथम सफल परीक्षण प्रसारण २०४२ साल साउन २९ गते गऱ्यो। २०४२ सालमा संस्थानमा परिणत भएको तेस्रो दिनदेखि नै नेपाल टेलिभिजनले आफ्नो नियमित कार्यक्रम प्रसारणको शुभारम्भ गऱ्यो। परियोजनाले यू.एच.एफ व्याण्डमा भी.एच.एफ.ट्रान्समिटरबाट सुरुमा आधाघण्टा र २०४२ पुष १४ गतेदेखि साँझ ७ बजेदेखि ९ बजेसम्म २ घण्टाको नियमित प्रसारण प्रारम्भ गऱ्यो। २०४३ असार ११ गते राजा वीरेन्द्रबाट संसद् भवनबाट भएको सम्बोधनको पहिलोपल्ट प्रत्यक्ष प्रसारण गरेको थियो। जुन UHF Transmitter (0.5 Watt) प्रयोग गरी Yagi Receiving Anteena बाट सिंहदरबारस्थित भवनमा सिग्नल प्राप्त गरी पुनः १०० Watts को VHF Transmitter मार्फत प्रसारण गरिएको थियो। नेपाल टेलिभिजनको प्रसारण विश्वभरीका राष्ट्रहरूमा भू-उपग्रहमार्फत टेलिभिजनका सङ्केत तरङ्गहरूबाट विस्तार भइसकेको छ।

२०४४ कात्तिक २५ गते फूलचोकीमा रिले स्टेसनको स्थापना गरी २०४६ वैशाख १ गतेदेखि प्रभातकालीन प्रसारण प्रारम्भ भएको थियो। २०४२ साल पौष १४ गते आफ्नो नियमित प्रसारण प्रारम्भ गरेको नेपाल टेलिभिजनले २०६० आश्विन १० गते एन.टी.भि.मेट्रोको सह-प्रसारण प्रारम्भ गरेको छ। अबका दिनहरूमा टेलिभिजन प्रसारणमा प्रतिस्पर्धा गर्दै जानुपर्ने भएको छ। २०७७ फागुन मसान्त सम्म १७४ ओटा नेपाली स्थानीय तथा राष्ट्रिय टेलिभिजनहरूको प्रसारण अनुमति लिएका छन्। ७२ प्रतिशत घरपरिवारमा राष्ट्रिय टेलिभिजन नेपाल टेलिभिजनको सेवा पुगेको छ। नेपाल टेलिभिजनको प्रशारण पहुँच देशबाहिर १४६ मुलुकमा विस्तार भएको छ। आ.व. २०७७/७८ फागुन मसान्तसम्म करिब १६२ विदेशी च्यानलहरूका लागि डाउनलिंक अनुमति प्रदान गरिएको छ। साथै चार ओटा HD Format मार्फत प्रसारण भइरहेका च्यानलहरू एनटीभी कोहलपुर, NTV इटहरी, NTV Plus र NTV News) छन्।

९.१.३ रेडियो प्रसारण

नेपालमा राणा प्रधानमन्त्री जुद्ध शमसेरको पालामा मात्र रेडियो सेट झिकाइएको देखिन्छ। राणा प्रधानमन्त्री पद्मसमसेरको शासनकालमा २००४ सालदेखि सर्वसाधारण नेपालीहरूलाई रेडियो राख्न पाउने स्वतन्त्रता प्राप्त भयो। रेडियोसेट आए तापनि तिनमा विदेशी प्रसारण मात्र सुन्न पाइन्थ्यो। २००४ सालतिर तत्कालीन प्रधानमन्त्री पद्मसमसेरको पालामा काठमाडौँको बिजुली अड्डामा साँझपख स्थानीय बजारभाउ र भजन प्रसारण गर्न आकाशवाणीको सेट प्रयोग गरिएको कुरा उल्लेख छ।

२००७ सालमा देशभर जनक्रान्तिको लहर फैलियो। यही बेला विराटनगरको क्रान्ति मैदानबाट 'नेपाल प्रजातन्त्र रेडियो' नामले सर्वप्रथम रेडियो गुन्जियो। यो एउटा सानो 'टेलवार' नामक ट्रान्समिटरको सहायताबाट चलेको थियो। जुन ट्रान्समिटर काठमाडौँ ल्याएर सिंहरदबार परिसरभित्र राखी २००७ साल चैत्र २० गतेका दिनदेखि प्रसारण-कार्य शुभारम्भ गरियो। २५० वाटको ट्रान्समिटरको सहायताले प्रसारित रेडियोको नाम पछि 'नेपाल प्रजातन्त्र रेडियो' बाट 'नेपाल रेडियो' र त्यसपछि 'रेडियो नेपाल' भएको हो। २००९ सालमा मिडियम वेभ ७५ वाटको ट्रान्समिटरद्वारा भिन्दै प्रसारण सुरू भएको थियो। रेडियो नेपालको २०१२ सालमा ५ किलोवाट सर्टवेभ ट्रान्समिटरको स्थापना जाउलाखेलमा भयो। २०१४ साल चैत्र २९ गते रेडियो ऐन, २०१४ लालमोहर सदर भई २०१५।१।४ को नेपाल गजेटमा प्रकाशित भयो। रेडियो नेपालले साङ्गठनिक सुधारद्वारा सङ्ख्यात्मक क्षमता अभिवृद्धि गर्दै कार्यक्रममा विविधता गर्दै सर्टवेभ, मिडियम वेभ र फ्रिक्वेन्सी मोडुलेसनको विस्तार गर्दै लगेको पाइन्छ।

रेडियो नेपालले नेपाली, अंग्रेजी भाषामा समाचार बुलेटिनका अतिरिक्त मगर, गुरुङ, तामाङ, राई वान्तवा, लिम्बू, नेवारी, भोजपुरी, हिन्दी, उर्दू, पूर्वी थारू, पश्चिमी थारू, अवधी, शेर्पा, मैथिली, संस्कृत, खाम मगर र डोटेली भाषामा पनि समाचार बुलेटिन प्रसारित गर्दै आएको छ। रेडियो नेपालले आफ्ना कार्यक्रमहरू २६ अगष्ट १९९९ देखि भि-स्याट नेटवर्कबाट प्रसारण आरम्भ गरेको थियो। त्यसैगरी आफ्नो स्रोताहरूबिच पहुँच पुऱ्याउने हेतुले रेडियो नेपालले इन्टरनेटमा पनि प्रवेश गरिसकेको छ। नेपालमा एफ.एम. रेडियो प्रसारणको प्रारम्भ रेडियो नेपालले २०५२ माघ २८ मा गरेको थियो।

०७७/७८ को आर्थिक सर्वेक्षण अनुसार नेपाल रेडियो नेपालको प्रसारण पहुँच ८७.० प्रतिशत जनसङ्ख्यामा पुगेको छ। अनलाइनमार्फत संसारभर २४ सै घण्टा २१ भाषामा समाचार र २० भाषामा कार्यक्रम प्रसारण भइरहेको छ। हाल नेपालमा २०७७ फागुन मसान्तसम्म ९४६ ओटा रेडियो संस्थाहरूले इजाजत पाइसकेका छन्।

९.१.४ अनलाइन मिडिया

सूचना प्रविधिको विकाससँगै नेपालमा अनलाइन मिडियाले आफ्नो सशक्त उपस्थिति देखाइसकेको छ। नेपालमा अनलाइन सञ्चारमाध्यमको औपचारिक दर्ता भने अनलाइन सञ्चार माध्यम निर्देशिका, २०७३ जारी गरी वि.सं. २०७४ वैशाखबाट नेपाल सरकार सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय अन्तर्गत सूचना तथा प्रसारण विभागबाट हुँदै आएको छ। २०७७ फागुनसम्म सूचना तथा प्रसारण विभागमा दर्ता भएका अनलाइन सञ्चारमाध्यमहरूको अभिलेख सङ्ख्या २६५२ पुगेको छ। जसमध्ये २०७७ फागुन मसान्तसम्ममा विभागमा ६५७ ओटा नयाँ अनलाइन सञ्चारमाध्यम दर्ता र ५५२ ओटा अनलाईन सञ्चारमाध्यम नवीकरण भएका छन्। ठुला लगानीमा सञ्चालित प्रायः सबैजसो दैनिक, साप्ताहिक, पाक्षिक तथा मासिक पत्रिकाहरूले समेत आआफ्ना अनलाइन संस्करण प्रकाशन गर्ने गरेका छन्। पछिल्ला दिनहरूमा यो क्रमलाई एफएम रेडियो तथा टेलिभिजनहरूले समेत अनुसरण गरेका छन्। घटनाक्रमहरूको तत्कालै जानकारी गराउने यी मिडियाहरूले प्रकाशित सामग्रीहरूको बारेमा तुरुन्तै पाठक प्रतिक्रियासमेत प्रकाशन गर्ने गरेका छन्। आगामी दिनमा अनलाइन मिडिया पनि मानव जीवनको अभिन्न पक्ष हुने छ।

९.२. राष्ट्रिय समाचार समिति

नेपाली पत्रकारितामा समाचार समितिको इतिहास वि.सं. २०१६ सालदेखि सुरु भएको पाइन्छ। निजी क्षेत्रबाट २०१६ साल पुष १ गते काठमाडौँमा स्थापना गरेको 'नेपाल सम्वाद समिति' (नेसस) नै नेपालको पहिलो समाचार समिति हो। त्यसको केही समयपछि निजी क्षेत्रबाटै २०१७ वैशाख ३० गते काठमाडौँमै अर्को समाचार समिति सगरमाथा संवाद समिति (ससस) स्थापना भयो। नेसस र सससलाई एकीकरण गरी २०१८ फागुन ७ गते राष्ट्रिय समाचार समिति (रासस) को स्थापना गरियो। २०१८ फागुन ७ गतेदेखि राससले आफ्नो नियमित समाचार बुलेटिन प्रारम्भ गऱ्यो। राज्य सञ्चालित समाचार समितिको रूपमा रहेको राससलाई कानुनी स्वरूप प्रदान गर्न रासस ऐन, २०१९ जारी भयो। राससले दिनमा पाँच पटक आफ्नो समाचार बुलेटिन प्रकाशित गर्दछ। नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषामा प्रकाशित हुने यी बुलेटिनहरू राससको समाचारका उपभोक्ता (दैनिक पत्रिकाहरू, रेडियो प्रसारण, टेलिभिजन प्रसारण आदि) समक्ष इन्टरनेटको माध्यमबाट पुग्दछ। काठमाडौँ उपत्यकाका साथै नेपालका विभिन्न स्थानहरूबाट प्रकाशित पत्रपत्रिका, रेडियो प्रसारण, टेलिभिजन प्रसारणका लागि आधिकारिक एवम् विश्वसनीय समाचारको स्रोत रासस नै रहेको छ।

राससले AP, AFP, Xinwa, Reuters र PPI जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय समाचार समितिबाट विश्वका विभिन्न स्थानका समाचारहरू प्राप्त गरी आफ्ना समाचारका उपभोक्ताहरूलाई वितरण गर्दछ। यसका साथै AP, AFP, Xinwa, Reuters बाट प्राप्त अन्तर्राष्ट्रिय घटनाक्रमका आकर्षण फोटोहरूबाट नेपालका दैनिक समाचारपत्रहरूको आकर्षण

बढाई पाठकहरूलाई थप सूचना र सन्तुष्टि प्रदान गराउनमा राससको उल्लेखनीय भूमिका रहिआएको छ ।

९.३ सञ्चारसँग सम्बन्धित निकायहरू

(क) सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय

सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय, सिंहदरबार, काठमाडौँ

सूचना प्रणालीको विकास र विस्तारका लागि कार्य विभाजन नियमावली, २०२४ ले सूचना तथा प्रसार मन्त्रालयको व्यवस्था गरी सञ्चारलाई यातायात, सञ्चार र जलविद्युत् मन्त्रालयमा राखेको थियो । प्रशासन सुधार आयोग, २०२५ ले सूचना र प्रसारण क्षेत्रलाई गृह, पञ्चायत तथा सूचना प्रसार मन्त्रालयमा बनाउन सिफारिश गरेअनुरूप वि.सं. २०२६ सालमा निर्माण, सञ्चार र यातायात मन्त्रालय स्थापना भएको हो । विशिष्टीकृतरूपमा सञ्चार मन्त्रालयको स्थापना वि.सं. २०२८ साल साउन १ गते भएको हो । तत्कालीन सञ्चार मन्त्रालयलाई उच्चस्तरीय प्रशासन सुधार आयोग, २०४८ को सिफारिसबमोजिम सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयमा परिवर्तन गरिएको थियो । नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०७४ बमोजिम साविकको सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयमा सूचना प्रविधि क्षेत्र समेत थप गरी मन्त्रालयको नाम सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय कायम गरिएको छ । सोहीबमोजिम सूचना तथा सञ्चार प्रविधि मन्त्रालयले आम सञ्चार, दूरसञ्चार, सूचना प्रविधि, प्रसारण, हुलाक सेवा, चलचित्र, सुरक्षण मुद्रणलगायतका कार्यको केन्द्रीय निकायको रूपमा नीति, कानुन, मापदण्ड, कार्यान्वयन र नियमन गर्दै आएको छ । यिनै काम कारवाहीलाई प्रभावकारीरूपमा सञ्चालन, व्यवस्थापन र नियमन गर्नका लागि यस मन्त्रालय मातहत निम्न निकायहरू सञ्चालनमा रहेका छन् ।

मन्त्रालय सम्बद्ध निकायहरू

- राष्ट्रिय सूचना आयोग (सम्पर्क मन्त्रालयको रूपमा)
- सूचना तथा प्रसारण विभाग
- मुद्रण विभाग
- सूचना प्रविधि विभाग
- हुलाक सेवा विभाग
- प्रेस काउन्सिल नेपाल
- नेपाल दूरसञ्चार प्राधिकरण
- राष्ट्रिय समाचार समिति
- नेपाल टेलिभिजन
- रेडियो नेपाल
- गोरखापत्र संस्थान
- न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण समिति
- चलचित्र विकास वोर्ड
- सुरक्षण मुद्रण विकास समिति
- नेपाल दुरसञ्चार कम्पनी लिमिटेड
- राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र
- प्रमाणिकरण नियन्त्रकको कार्यालय

(ख) **सूचना तथा प्रसारण विभाग**

सूचना तथा प्रसारण विभाग, सञ्चारग्राम, काठमाडौँ

नेपाल सरकारका सूचनाहरू जनतासमक्ष पुऱ्याउन राणा शासनको आधा शताब्दीसम्म एकमात्र माध्यम 'गोरखापत्र' थियो। अन्तिम राणा प्रधानमन्त्री मोहनसमसेरले २००५ मा प्रचार विभाग खडा गरे। २००७ सालको प्रजातन्त्रपछि यस विभागलाई 'प्रचार-प्रसार' विभाग नाम दिई गृह मन्त्रालयअन्तर्गत राखियो। प्रचार विभाग,

प्रचार-प्रसार विभाग, प्रेस सूचना विभाग, सूचना विभाग गरी समय समयमा नाम तथा कामको जिम्मेवारी परिवर्तन हुँदै पछिल्लो समय मिति २०७५ वैशाख ४ गते नेपाल सरकार (मन्त्रिपरिषद्) को निर्णयानुसार सूचना तथा प्रसारण विभाग कायम भएको छ । प्रजातन्त्रको बहालीपछि नेपालमा पत्रकारिता जगतको विकासको ढोका खुलेको भए तापनि २०१५ सालमा प्रेस कमिसनले नेपाली पत्रकारिताको विकासमा अनेकौँ रचनात्मक सुझाव दिएपछिमात्र यस विभागले पत्रकारिता क्षेत्रको आधुनिक युगमा प्रवेश गरेको हो ।

नेपालको भौगोलिक अवस्था, इतिहास, पुरातात्त्विक सम्पदा, कला, संस्कृति, भेषभुषा, रीतिरिवाज, चाडपर्व तथा नेपालका अन्य विविध पक्षसम्बन्धी सूचनाहरू नेपालभर प्रसार-प्रसार गर्ने र विश्वसामु नेपालको पहिचान गराउनेजस्ता उद्देश्य लिई यस विभागले समाचारचित्र, वृत्तचित्र र कथानक चलचित्र बनाउने तथा प्रर्दशन गर्ने र त्यस्तै खालका लेख, रचनाहरू २०२७ साल जेठ ३० गतेदेखि नेपाल पत्रिकामार्फत प्रकाशन गर्नेजस्ता कामहरू गर्दै आएको देखिन्छ । हाल नेपाल पत्रिकालाई नेपाल सरकारको नीतिमूलक पत्रिकाको रूपमा विकास गर्दै लैजाने सोच विभागको रहेको छ । यस विभागबाट विभिन्न विद्वान् लेखकहरूबाट लिखित एवम् अनुवादित विभिन्न उपयोगी र ज्ञानवर्द्धक पुस्तक-पुस्तिकाहरू प्रकाशन एवम् निःशुल्क वितरणका अलावा आमा, हिजोआज भोली र परिवर्तनजस्ता नेपाली कला संस्कृति र मनोरञ्जनले भिरपूर्ण नेपाली कथानक चलचित्रहरू पनि निर्माण र प्रदर्शन भएका थिए ।

नेपाल सरकारको सूचना प्रवाह गर्ने, नेपाली पत्रकारहरूको पेशागत हकहितको संरक्षण एवम् पत्रकारिता जगतको स्वस्थ, मर्यादित तथा संस्थागत विकासका लागि सूचना विभाग आफ्नो सेवा प्रदान गर्ने कार्यमा कटिबद्ध छ । संवैधानिक कानुनहरूको कार्यान्वयन गराउने क्रममा पत्रकारहरूलाई प्रेस प्रतिनिधि प्रमाणपत्र उपलब्ध गराउने र पत्रपत्रिका एवम् पत्रकारको अभिलेख राख्ने तथा पत्रकारको क्षमता विकास गर्ने जिम्मेवारीसमेत सूचना विभागले पूरा गर्दै आएको छ ।

सूचना विभागले सार्वजनिक सूचनालाई एकै थलोमा सङ्ग्रह गरी वितरण गर्न सूचनाको हब निर्माण गरी वितरण गर्ने, नेपाल पत्रिकामा सरकारका नीतिहरू प्रकाशन गर्ने, फोटो बैङ्क स्थापना गर्ने कार्यको थालनी गरेको छ । साथै, श्रमजीवी पत्रकारहरूलाई आधारभूत र सेवाकालीन तालिम दिनुका साथै आवासीय पत्रकार तालिमका लागि कार्य गरिरहेको छ ।

विभागले विश्वसामु नेपालको पहिचान गराउने उद्देश्य लिई विभिन्न ज्ञानवर्द्धक तथा सूचनामूलक पुस्तक नेपाल परिचय, नेपालः विविधतामा एकता फोटो पुस्तक, नेपाल द्वैमासिक पत्रिका, शुभकामना डायरी तथा नेपाल सरकारको आधिकारिक क्यालेन्डर जस्ता सामग्रीहरू प्रकाशन तथा वितरण गर्दै आइरहेको छ । यस विभागले नेपालको आधिकारिक फोटोग्राफरको हैसियतले राष्ट्र प्रमुख तथा सरकार

प्रमुखहरूको विदेश भ्रमण एवम् नेपाल भ्रमणमा आउने मित्रराष्ट्रहरूका राष्ट्र प्रमुख तथा सरकार प्रमुखहरूको तर्फबाट सम्बोधन गरिने पत्रकार सम्मेलनहरूको आयोजना तथा औपचारिक फोटोग्राफरको हैसियतले उक्त अवसरमा आयोजना हुने सरकारी समारोहहरूको तस्विर छायाकन, प्रकाशन, अभिलेखीकरण, वितरण गर्ने कार्य गर्दै आइरहेको छ । त्यस्तै जनतालाई राष्ट्र विकासको कार्यमा संलग्न गराउने तथा समाजमा सचेतना अभिवृद्धि गर्ने खालका जनचेतनामूलक विज्ञापनहरू लोक कल्याणकारी विज्ञापनमार्फत वर्गीकरणमा परेका पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशन गर्न लगाई भुक्तानी दिँदै आएको छ ।

हाल २०७५ साल देखि यस विभागले प्रसारणको कार्य समेत गर्दै आइरहेको छ । यस विभागले प्रसारणतिर रेडियो सञ्चालन संस्था, राष्ट्रिय टेलिभिजन सञ्चालन तथा वितरक संस्था, विदेशी टेलिभिजनको downlink तथा सिग्नल वितरक संस्थालाई इजाजत दिने तथा नियमन गर्ने गरिरहेको छ भने सञ्चार उपकरण जस्तै FM-transtimitter, वाकी-टाकी, VSAT, Digital Headend, Earth station, Amateur Radio लगायतको लाईसेन्स जारी गरिरहेको छ। साथै उक्त उपकरणहरूको विक्री-वितरणको लाइसेन्स तथा आयात सिफारिस तथा नियमन समेत गरिरहेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनअनुसारको Amateur Radio को परीक्षाको व्यवस्था समेत गर्दै आइरहेको छ।

(ग) प्रेस काउन्सिल नेपाल

प्रेस काउन्सिल नेपाल, सञ्चारग्राम, काठमाडौँ

पत्रकारितामा पेशागत उच्चतम आचरण कायम राखी स्वस्थ, स्वतन्त्र र उत्तरदायी पत्रकारिताको विकास तथा संवर्द्धनका लागि प्रेस काउन्सिल ऐन, २०४८ बमोजिम २०४८ कात्तिक २८ मा प्रेस काउन्सिल नेपालको स्थापना भएको हो । पत्रकारितासम्बन्धी नीतिगत कुराहरू समय-समयमा अवलोकन गरी सम्बन्धित क्षेत्रको राय सल्लाह लिई नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने, पत्रकारिताको पेशागत

मर्यादा र उत्तरदायित्व कायम गर्ने, स्वस्थ पत्रकारिता विकासका लागि आचार संहिता तयार गरी कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने, पत्रपत्रिका वर्गीकरण गर्ने, पत्रकारिताको विकासका लागि नेपाल सरकारलाई सुझाव दिने, पत्रकारिताको वितरण स्थितिको अद्यावधिक अभिलेख राख्ने, पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समाचारसँग सम्बन्धित विषयलाई लिएर कसैले काउन्सिलमा उजुरी दिएमा सो सम्बन्धमा आवश्यक कारबाही गर्ने, पत्रपत्रिकाको गतिविधि एवम् वस्तुस्थितिबारे अध्ययन र मूल्याङ्कनसहितको वार्षिक प्रतिवेदन सरकारसमक्ष पेश गर्नेजस्ता काम, कर्तव्य र अधिकार प्रेस काउन्सिल नेपालको रहँदै आएको छ । पत्रकारितामा विशेष योगदान पुऱ्याएका पत्रकारहरू, सम्पादकहरू, प्रकाशकहरू, श्रमजीवी पत्रकारहरूका साथै साहित्यिक पत्रकारितासँग सम्बन्धित महानुभावहरूसमेतको प्रतिनिधित्व गराई काउन्सिलको गठन गरिएको छ । प्रेस काउन्सिल ऐन, २०४८ र प्रेस काउन्सिल (कार्य व्यवस्था) नियमावली, २०४९ बमोजिम प्रेस काउन्सिल नेपालको नियमित कार्यहरूको व्यवस्थापन हुँदै आएको छ ।

(घ) नेपाल पत्रकार महासङ्घ

देशभरका पत्रकारहरूको छाता सङ्गठन नेपाल पत्रकार महासङ्घको स्थापना वि.सं. २०१२ साल चैत १६ गते भएको हो । यसका संस्थापक अध्यक्ष पूर्वप्रधानमन्त्री कृष्णप्रसाद भट्टराई हुन् । सबै जिल्लामा जिल्ला शाखा रहेको यस महासङ्घको प्रमुख उद्देश्य एवम् कार्यहरू यस प्रकार छन् :

- नेपाल राज्यभर आमसञ्चारका विभिन्न क्षेत्रमा क्रियाशील पत्रकारहरूलाई एक सूत्रमा आबद्ध गरी व्यावसायिक नेतृत्व प्रदान गर्ने
- पत्रकारहरूको व्यावसायिक हक हितका लागि नेतृत्व प्रदान गर्दै उनीहरूको हक अधिकारको संरक्षण गर्न क्रियाशील रहने
- जिम्मेवार, उत्तरदायी, अनुशासित पत्रकारिताको संस्थागत विकासमा क्रियाशील हुँदै प्रेस स्वतन्त्रताको आदर्शलाई परिपालना गर्ने
- राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा क्रियाशील पत्रकारिता क्षेत्रसँग सम्बन्धित सङ्घ संस्थाहरूसँग सौहार्द्रपूर्ण सम्बन्ध विस्तार गर्ने तथा विभिन्न देशका सङ्घ संस्थाहरूसँग प्रतिनिधिहरूको आदानप्रदान गर्ने
- पत्रकारिता क्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयमा अध्ययन, अनुसन्धान, सभा, सम्मेलन, गोष्ठि, प्रशिक्षण आदि सञ्चालन गर्ने
- पत्रकार जगतको हितका लागि अन्य आवश्यक काम गर्ने

परिच्छेद : दश

नेपालको परराष्ट्र नीति र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध

१०.१ नेपालको परराष्ट्र नीति र यसका मूल आधारहरू

राणाकाल सुरु हुनुभन्दाअघि नेपालको वैदेशिक सम्बन्ध विस्तार हुन सकेको थिएन। राणा प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाले राणा शासनलाई अक्षुण र चिरस्थायी बनाउन अंग्रेजहरूलाई खुशी पार्ने नीति अपनाएका थिए। यसै उद्देश्यले उनले भारतलगायत बेलायतको समेत भ्रमण गरेका थिए। जङ्गबहादुर राणाले अपनाएको नीतिलाई उनका उत्तराधिकारीहरूले पनि अपनाए। तर सन् १९४७ मा अंग्रेजहरू भारतबाट फिर्ता हुन बाध्य भएपछि नेपालका राणा शासकहरू कमजोर बन्न पुगे। परिणामस्वरूप राणा शासनको पतन भई नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना भयो। वि.सं. २००७ सालसम्म भारत, बेलायत, फ्रान्स र संयुक्त राज्य अमेरिका गरी चार मुलुकहरूसँग दौत्य सम्बन्ध कायम भैसकेकाले राणाकालको अन्त्यतिर वैदेशिक सम्बन्ध विस्तारमा केही विविधीकरण देखिए पनि परराष्ट्र नीतिको ठोस आधार भने तयार भएको थिएन। राणाशासनको पतन भई प्रजातन्त्रको उदय भएपछि तत्कालीन एकतर्फी परराष्ट्र नीतिमा परिवर्तन आयो र नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय सभा सम्मेलनमा सक्रियताका साथ भाग लिन थाल्यो। संयुक्त राष्ट्र सङ्घको मूल्य र मान्यताप्रति आस्था, असंलग्नता एवम् छिमेकी मुलुकहरूसँग मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध नै नेपालको परराष्ट्र नीतिका प्रमुख आधारहरू हुन्। नेपालको परराष्ट्र नीतिका प्रमुख आधारहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छः

१. असंलग्नता

कुनै शक्ति राष्ट्रको सैनिक गठबन्धनमा संलग्न नरही अन्तर्राष्ट्रिय घटनाक्रमप्रति निरपेक्ष वा तटस्थ दृष्टिकोण अवलम्बन गर्नु नै असंलग्नता हो। असंग्लनता भनेको कुनै गठबन्धनबाट स्वतन्त्र रहनु हो। तर विश्व घटनाप्रति मौनदर्शक बन्नु कदापि होइन।

नेपाल प्रारम्भदेखि नै असंलग्न आन्दोलनमा सक्रिय रूपमा सहभागी हुँदै आएको छ।

२. पञ्चशीलप्रति आस्था

अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध विस्तारको क्रममा पञ्चशीलको निम्नलिखित पाँच बुँदाहरूलाई प्रमुख आधारका रूपमा लिइएको छ जुन नेपालको परराष्ट्र नीतिको एक महत्त्वपूर्ण आधार हो:

१. एकले अर्को मुलुकको स्वतन्त्रता, सार्वभौमिकता र क्षेत्रीय अखण्डताको सम्मान गर्ने
२. अर्काको आन्तरिक मामिलामा हस्तक्षेप नगर्ने
३. समानता र पारस्परिक हित कायम गर्ने
४. अनाक्रमण (एकले अर्को मुलुकविरूद्ध आक्रमण नगर्ने)
५. शान्तिपूर्ण सहअस्तित्वको भावनालाई स्वीकार गर्ने

३. संयुक्त राष्ट्र सङ्घप्रति आस्था

संयुक्त राष्ट्र सङ्घप्रति आस्था र विश्वास राख्दै विश्व शान्ति र राष्ट्रराष्ट्रबिच मैत्री र सहयोग अभिवृद्धि गर्न यसको भूमिका र प्रभावकारिता बढाउनुपर्ने कुरामा जोड दिइँदै आएको छ। विश्वशान्तिको स्थापना गर्न संयुक्त राष्ट्र सङ्घअन्तर्गत लेवनान र इजरायलको सीमाक्षेत्र, युगोस्लाभिया र सोमालिया आदि मुलुकहरूमा शान्ति सेना खटाइएको छ।

४. क्षेत्रीय सहयोग अभिवृद्धि गर्न जोड

छिमेकी मुलुकहरूबिच सहयोग र समझदारी बढाउन सन् १९८५ मा स्थापित दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सहयोग सङ्गठन (सार्क) उपयुक्त हुने हुँदा यसको प्रभावकारिता र सुदृढीकरणका लागि नेपालले जोड दिंदै आएको छ। सार्क सचिवालयको स्थापना नेपालमा हुनुलाई यसै परिप्रेक्ष्यमा हेर्न सकिन्छ। यसैगरी नेपाल बहुपक्षीय प्राविधिक तथा आर्थिक सहयोगका लागि बंगाल खाडीको प्रयास (बिम्स्टेक), एसिया सहयोग वार्ता, साङ्घाई सहयोग सङ्गठन आदि जस्ता क्षेत्रीय सहयोग सङ्गठनमा समेत आबद्ध रहेको छ।

५. नि:शस्त्रीकरण

शस्त्रास्त्रको होडबाजीलाई न्यून गरी त्यस क्षेत्रमा भइरहेको अथाह धनराशिलाई शिक्षा, स्वास्थ्य आदि क्षेत्रमा लगानी गरी सामाजिक सेवाको स्तर बढाउनुपर्ने एवम् आणविक हातहतियार हटाउने कुरामा नेपालले आफ्नो आवाज बुलन्द बनाएको छ।

६. भूपरिवेष्ठित मुलुकको हकहितको सुरक्षा

नेपाल एक सानो तथा विकासोन्मुख मुलुक भएकोले सबै भूपरिवेष्ठित मुलुकहरूले व्यहोर्नुपरेको समस्याको उचित रूपमा निराकरण गर्दै यी मुलुकहरूको हक हित सुरक्षित गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिँदै आएको छ।

७. साना तथा अविकसित मुलुकहरूको हकहितको सुरक्षा

नेपाल एक सानो तथा विकासोन्मुख मुलुक भएकाले यसले आफूजस्ता मुलुकहरूको हकहित अभिवृद्धि गर्न क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा जोड दिंदै आएको छ ।

८. समस्याको शान्तिपूर्ण समाधान

कुनै पनि अन्तर्राष्ट्रिय विवादहरूको शान्तिपूर्ण समाधान हुनुपर्ने कुरामा जोड दिंदै बल प्रयोग, धम्की तथा युद्ध कुनै पनि समस्याको स्थायी समाधान होइन भन्ने कुरामा नेपाल विश्वस्त छ ।

९. असल छिमेकीपनको भावना

नेपाल दुई ठुलाठुला मुलुक (भारत र चीन) द्वारा घेरिएको सानो मुलुक भएकाले यी दुवै मुलुकसँग सन्तुलित र सुमधुर सम्बन्ध कायम गर्दै विश्वका अन्य मुलुकहरूसँग पनि मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध कायम गर्ने नीति नेपालले लिएको छ ।

१०. दबाब र भेदभावको विरोध

नेपालले साम्राज्यवाद, उपनिवेशवाद, नवउपनिवेशवाद, विस्तारवाद, जात तथा रंगभेदभाव, प्रभुत्ववाद आदिको खुल्ला रूपमा विरोध गर्दै स्वाधीनता एवम् रंगभेदविरोधी आन्दोलनको समर्थन गर्दै आएको छ ।

११. स्वतन्त्र परराष्ट्र नीति

नेपालले विश्व रंगमञ्चमा कसैको अनुयायी नभई आफ्नो न्यायिक मन र विवेकको प्रयोग गरी स्वतन्त्र रूपमा आफ्नो स्पष्ट अवधारणा राख्दै आएको हुँदा नेपाल असंग्लन राष्ट्र भए पनि विश्वमा घट्ने घटनाहरूप्रति संवेदनशील हुँदै आएको छ ।

१०.२ नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध : ऐतिहासिक सिंहावलोकन

नेपाल दुई विशाल छिमेकी मुलुकहरू भारत र चीनबिचमा अवस्थित एक भूपरिवेष्ठित राज्य हो । देशको अस्मितालाई जोगाइराख्न नेपाल कहिले तिब्बत र चीनसँग जुध्नुपऱ्यो त कहिले अङ्ग्रेजसँग । विगतमा ज्यादै कठिन दिनहरूमा पनि नेपाल कसैको अधीनमा रहेन, आफ्नो सार्वभौमसत्ता र स्वतन्त्रतालाई जोगाई राख्न सक्षम भयो ।

सन् १८१६ मार्च ४ (वि.सं. १८७२) मा भएको सुगौली सन्धिपश्चात् नेपालको परराष्ट्र नीतिले नयाँ दिशा लिएको देखिन्छ भने बेलायतसँग कूटनीतिक सम्बन्ध स्थापना भएपछि नेपालको आधुनिक विश्वसँग नियमित सम्पर्क सुरु भएको मान्न सकिन्छ। नेपालको परराष्ट्र सम्बन्धको औपचारिक सुरुवात भने सन् १८५० मा जङ्गबहादुर राणाले बेलायतको भ्रमण गरेसँगै प्रारम्भ भएको पाइन्छ । त्यस्तै सन् १९२३ मा चन्द्रसमसेरका पालामा ब्रिटिस सरकार र नेपालबिच शान्ति र मैत्री सन्धिमा हस्ताक्षर भएको थियो । वि.सं. २००७ सालको राजनैतिक परिवर्तनपश्चात् चीन, सोभियत सङ्घ र फ्रान्ससँग नेपालको दौत्य सम्बन्ध स्थापना भएपछि नेपाल अन्तर्राष्ट्रिय

क्षेत्रमा प्रवेश गरेको हो । १४ डिसेम्बर १९५५ मा नेपाल संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सदस्य बनि एफ्रो एशियाली सङ्गठनको बाङडुङ सम्मेलनमा भाग लियो । सन् १९६१ देखि असंलग्न राष्ट्रहरूको शिखर सम्मेलनमा सम्मिलित भई सक्रिय सदस्यका रूपमा नेपालले आजपर्यन्त विश्वको विभिन्न मञ्चहरूमा भाग लिँदै आएको छ । असंलग्न शिखर सम्मेलनमा नेपालले उपनिवेशवाद, जातीवाद, रङ्गभेद नीति, भूपरिवेष्ठित राष्ट्रहरूको पारवहन अधिकार आदि विषयहरूमा आफ्नो धारणा राख्दै आएको छ । असंलग्न परराष्ट्र नीतिकै कारण नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा कुनै पनि बाह्य दबाब रहेको छैन र यो नै नेपालको परराष्ट्र नीतिको आधार स्तम्भ बन्न पुगेको छ ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घको घोषणा पत्रअनुसार नेपालले बेलाबेलामा निशस्त्रीकरण, रंगभेद नीति उपनिवेशवादको विरोध एवम् कुनै पनि देशमा विदेशी फौजको हस्तक्षेप विनासर्त हटाउनुपर्दछ भन्ने दृष्टिकोण राख्दै आएको छ। फलस्वरूप नेपाल दुई पटकसम्म सुरक्षा परिषद्को सदस्यमा समेत निर्वाचित भयो। संयुक्त राष्ट्र सङ्घले गठन गरेको समितिहरूमा पनि नेपाल संलग्न भएको छ। असंलग्न परराष्ट्र नीतिले विश्व समुदायबिचमा नेपालको सकारात्मक छवि निर्माण गरेको छ। नेपालले संयुक्त राष्ट्र सङ्घअन्तर्गतका विभिन्न निकायहरूको सदस्यतासमेत प्राप्त गरेको छ। असंलग्न आन्दोलनको एक संस्थापक सदस्य भएको नाताले नेपाल विश्वशान्तिको कामना गर्दछ । नेपालको संविधानले नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता, स्वाधीनता र राष्ट्रिय हितको रक्षा गर्न क्रियाशील रहँदै संयुक्त राष्ट्र सङ्घको बडापत्र, असंलग्नता, पञ्चशीलको सिद्धान्त, अन्तर्राष्ट्रिय कानुन र विश्वशान्तिको मान्यताका आधारमा राष्ट्रको सर्वोपरि हितलाई ध्यानमा राखी स्वतन्त्र परराष्ट्र नीति सञ्चालन गर्ने तथा विगतमा भएका सन्धिहरूको पुनरावलोकन गर्दै समानता र पारस्परिक हितको आधारमा सन्धि सम्झौताहरू गर्ने गरी अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध निर्देशित हुने कुरा उल्लेख गरेको छ । यसै अनुरूप संयुक्त राष्ट्र सङ्घको बडापत्र, असंलग्नता, पञ्चशीलको सिद्धान्त, अन्तर्राष्ट्रिय कानुन र विश्व शान्तिको मान्यताको आधारमा नै हाल नेपालको परराष्ट्र नीति सञ्चालन हुँदै आएको छ। छिमेकी मित्र राष्ट्रहरू र अन्य सबै मुलुकहरूसित आर्थिक, सामाजिक एवम् अन्य क्षेत्रमा समानताको आधारमा सहयोगात्मक सुसम्बन्ध कायम गरी नेपालमा शान्तिलाई अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताको आधारमा संस्थागत गर्दै जाने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरी देशको परराष्ट्र नीति र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध अगाडि बढाउन नेपाल प्रतिबद्ध रहेको प्रष्ट हुन्छ ।

हाल नेपाल सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र बनेको परिप्रेक्ष्यमा यसको मूल संरचना सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको रहेको भए पनि नेपालको परराष्ट्र नीति, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध र कूटनीतिको सञ्चालन गर्ने एकल अधिकार सङ्घ अन्तर्गत रहेको छ । प्रदेश र स्थानीय तहले सङ्घसँगको परामर्श, समन्वय र स्वीकृतिमा मात्र अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धका विषयहरूमा कार्य गर्नसक्ने व्यवस्था संविधानमा नै रहेको छ ।

नेपाल र अफ्रिकी मुलुक घाना सन् २०२१ मे २४ मा कूटनीतिक सम्बन्ध स्थापना भएपछि नेपालसँग कूटनीतिक सम्बन्ध स्थापना गर्ने मुलुकको सङ्ख्या १७० पुगेको छ ।

तालिका नं. १०.१

कुटनीतिक स्तरमा वि.सं. २००७ साल पूर्व नेपालको दौत्य सम्बन्ध भएका मुलुकहरू

क्र.सं.	राष्ट्र	दौत्य सम्बन्ध भएको मिति
१.	संयुक्त अधिराज्य(बेलायत)	वि.सं. १८७२ (सन् १८१६)
२.	सयुक्त राज्य अमेरिका	वि.सं.२००४ बैशाख १२ (सन् १९४७ अप्रिल २५)
३.	भारत	वि.सं. २००४ जेठ ३१ (सन् १९४७ जुन १३)
४.	फ्रान्स	वि.सं. २००६ बैशाख ८ (सन् १९४९ अप्रिल २०)

२००७ सालपछि नेपालको दौत्य सम्बन्ध भएका मुलुकहरू

क्र.सं.	राष्ट्र	दौत्य सम्बन्ध भएको मिति
१	चीन	सन् १९५५ अगष्ट १
२	सोभियत सङ्घ	सन् १९५६ जुलाई २०
३	जापान	सन् १९५६ सेप्टेम्बर १
४	स्वीटजरल्यान्ड	सन् १९५६ नोभेम्ब/ १०
५	श्रीलङ्का	सन् १९५७ जुलाई १
६	इजिप्ट	सन् १९५७ जुलाई १६
७	जर्मनी	सन् १९५८ अप्रिल ४
८	अस्ट्रिया	सन् १९५९ अगष्ट १५
९	इटाली	सन् १९५९ अगष्ट ३१
१०	सर्बिया	सन् १९५९ अक्टोब/ ७
११	पोल्यान्ड	सन् १९५९ नोभेम्ब/ २५
१२	मलेसिया	सन् १९६० जनवरी १
१३	फिलिपिन्स	सन् १९६० फेब्रुअरी १२
१४	अस्ट्रेलिया	सन् १९६० फेब्रुअरी १५
१५	म्यानमार	सन् १९६० मार्च १९
१६	पाकिस्तान	सन् १९६० मार्च २०
१७	नेदरल्यान्ड	सन् १९६० अप्रिल २
१८	लाओस	सन् १९६० मे २०

१९	इजरायल	सन् १९६० जुन १
२०	स्विडेन	सन् १९६० जुन १०
२१	थाइल्यान्ड	सन् १९५९ नोभेम्बर ३०
२२	इन्डोनेसिया	सन् १९६० डिसेम्बर २५
२३	मङ्गोलिया	सून १९६१ जनवरी ५
२४	हङ्गरी	सन् १९६१ जनवरी १५
२५	न्युजिल्यान्ड	सन् १९६१ मे १
२६	अफगानिस्थान	सन् १९६१ जुलाई १
२७	अर्जेन्टिना	सन् १९६२ जनवरी १
२८	चिली	सन् १९६२
२९	ग्रिस	सन् १९६२ फेब्रुअरी २
३०	टर्की	सन् १९६२ नोभेम्बर १५
३१	लेबनान	सन् १९६३ अगष्ट १८
३२	मेल्जियम	सन् १९६३ अगष्ट १९
३३	इरान	सन् १९६४ डिसेम्बर १४
३४	क्यानडा	सन् १९६५ जनवरी १८
३५	जोर्डन	सन् १९६५ अगष्ट २०
३६	डेनमार्क	सन् १९६७ डिसेम्बर १५
३७	बुल्गेरिया	सन् १९६८ अप्रिल १५
३८	रोमानिया	सन् १९६८ अप्रिल २०
३९	अल्जेरिया	सन् १९६८ अप्रिल २९
४०	स्पेन	सने १९६८ मे १३
४१	इराक	सन् १९६८ अक्टोबर ३०
४२	सिङ्गापुर	सन् १९६९ मार्च २५
४३	सुडान	सन् १९६९ जुलाई ११
४४	सिरिया	सन् १९७० फेब्रुअरी २६
४५	इथियोपिया	सन् १९७१ अप्रिल १५
४६	कुबेत	सन् १९७२ फेब्रुअरी २५
४७	बङ्गलादेश	सन् १९७२ अप्रिल ८
४८	अल्बानिया	सन् १९७२ मे २३
४९	नर्बे	सन् १९७३ जनवरी २६

५०	उत्तर कोरिया	सन् १९७४ मे १५
५१	दक्षिण कोरिया	सन् १९७४ मे १५
५२	फिनल्याान्ड	सन् १९७४ सेम्टेम्बर २१
५३	तान्जानिया	सन् १९७५ जनवरी १०
५४	मोरक्को	सन् १९७५ फेब्रुअरी १८
५५	क्युवा	सन् १९७५ मार्च २५
५६	कम्बोडिया	सन् १९७५ अप्रिल १८
५७	भियतनाम	सन् १९७५ मे १५
५८	केन्या	सन् १९७५ जुन ३
५९	मेक्सिको	सन् १९७५ नोभेम्बर २५
६०	लक्जबर्ग	सन् १९७५ नोभेम्बर २५
६१	नाइजेरिया	सन् १९७५ डिसेम्बर २०
६२	लिबिया	सन् १९७५ डिसेम्बर ३०
६३	पेरु	सन् १९७६ जनवरी २८
६४	ब्राजिल	सन् १९७६ फेब्रुअरी ७
६५	पोर्चुगल	सन् १९७६ सेप्टेम्बर १
६६	बहराइन	सन् १९७७ जनवरी १३
६७	ओमान	सन् १९७७ जनवरी २१
६८	कतार	सन् १९७७ जनवरी २१
६९	संयुक्त अरव इमिरेटस	सन् १९७७ जनवरी २२
७०	साउदी अबर	सन् १९७७ मार्च १५
७१	कोस्टारिका	सन् १९७७ अगष्ट १६
७२	माल्दिभ्स	सन् १९८० अगष्ट १
७३	साइप्रस	सन् १९८० अगष्ट १८
७४	मौरिसस	सन् १९८१ फेब्रुअरी १२
७५	आइसल्यान्ड	सन् १९८१ मे २५
७६	भेटान	सन् १९८३ जुन ३
७७	होलिसी	सन् १९८३ सेप्टेम्बर १०
७८	माल्टा	सन् १९८३ सेप्टेम्बर २५
७९	ब्रुनाई	सन् १९८४ फेब्रुअका ३
८०	पानामा	सन् १९८४ फेब्रुअरी १५

८१	ट्युनिसिया	सन् १९८४ अप्रिल १४
८२	सोमालिया	सन् १९८४ अक्टोबर २४
८३	जिम्बाब्वे	सन् १९८४ नोभेम्बर २७
८४	गाबोन रिपब्लिक	सन् १९८५ जुन १७
८५	यमन	सन् १९८५ िटसेम्बर २५
८६	फिजी	सन् १९८६ जुन १२
८७	जाम्बिया	सन् १९८६ सेप्टेम्बर १०
८८	मोजाम्बिक	सन् १९८६ सेप्टेम्बर ३०
८९	निकारागुवा	सन् १९८६ अक्टोबर ५
९०	भेनेजुयला	सन् १९८७ अप्रिल २८
९१	कोलम्बिया	सन् १९८७ मे ७
९२	बोलिभिया	सन् १९८७ मे २१
९३	इथोपिया	सन् १९९२ अप्रिल २०
९४	लाटभिया	सन् १९९२ अप्रिल २०
९५	युक्रेन	सन् १९९३ जनवरी १५
९६	अमेरिका	सन् १९९३ मार्च २६
९७	काजकिस्थान	सन् १९९३ मार्च २६
९८	बेलारुस	सन् १९९३ जुलाई १९
९९	मोलडोभा	सन् १९९३ जुलाई २०
१००	चेक रिपब्लिक	सन् १९९४ मार्च २
१०१	सोल्भाक रिपब्लिक	सन् १९९४ मार्च ४
१०२	गियाना	सन् १९९४ जुन २
१०३	साउथ अफ्रिका	सन् १९९४ जुलाई २८
१०४	अजर्बैजान	सन् १९९५ फेब्रुअरी २८
१०५	सेचिलेस	सन् १९९६ अक्टोबर १०
१०६	स्लोभानिया	सन् १९९७ डिसेम्बर २
१०७	मेसिडोनिया	सन् १९९८ जनवरी ६
१०८	क्रोएशिया	सन् १९९८ फेब्रुअरी ६
१०९	आयरल्यान्ड	सन् १९९९ अगष्ट १९
११०	बोस्निया अर्जगोभिना	सन् २००० जनवरी १२
१११	ल्युथानिया	सन् २००५ फेब्रुअरी ८

११२	सान मारियो	सन् २००५ अगष्ट १०
११३	रिपब्लिक अफ ताजकिस्तान	सन् २००५ सेप्टेम्बर १३
११४	जर्जिया	सन् २००५ सेप्टेम्बर २२
११५	तुर्किमिनिस्थान	सन् २००५ अक्टोबरी १७
११६	इक्वेडर	सन् २००६ जुन २१
११७	पाराग्वे	सन् २००६ अगष्ट २
११८	ग्वाटेमाला	सन् २००६ अगष्ट ८
११९	होन्डुरस	सन् २००६ अगष्ट १८
१२०	भानुअट	सन् २००६ सेप्टेम्बर १९
१२१	आन्डोरा	सन् २००६ सेप्टेम्बर २२
१२२	कंगो	सन् २००६ सेप्टेम्बर २२
१२३	हाइटी	सन् २००७ मे २३
१२४	सेन्ट भिन्सेन्ट	सन् २००७ सेप्टेम्बर २७
१२५	डोमिनिक रिपब्लिक	सन् २००७ सेप्टेम्बर २८
१२६	बोत्स्वाना	सन् २००९ जनवरी ८
१२७	माली	सन् २००९ नोभेम्बर १९
१२८	लेसोथो	सन् २०१० मे १८
१२९	मोन्टेनेग्रो	सन् २०११ जुलाई १८
१३०	सोलमन इजल्याण्ड	सन् २०११ डिसेम्बर १५
१३१	उरुग्वे	सन् २०१२ अप्रिल १८
१३२	मोनाको	सन् २०१२ मे १५
१३३	स्लामिक रिपब्लिक अफ मौरिटानिया	सन् २०१२ डिसेम्बर ४
१३४	टुभालु	सन् २०१२ डिसेम्बर ११
१३५	इन्डेपेन्डेन्ट स्टेट अफ सामो	सन् २०१३ मार्च २८
१३६	पपुवा न्युगिनी	सन् २०१३ अप्रिल १२
१३७	काजकिस्तान	सन् २०१५ जुन ३०
१३८	जमैका	सन् २०१५ अक्टोवर १
१३९	रिपब्लिक अफ गिनी	सन् २०१६ मे १२
१४०	इसाल्भाडोर	सन् २०१६ सेप्टेम्बर २१
१४१	युगान्डा	सन् २०१७ जुन १२
१४२	कोट डिभोइर	सन् २०१७ जुन १६

१४३	रिपब्लिक अफ डिबोटी	सन् २०१७ जुलाई १४
१४४	एन्ट्युग एण्ड बार्बुडा	सन् २०१७ जुलाई २५
१४५	काबो भेर्ड	सन् २०१७ अगष्ट ३
१४६	लाइबेरिया	सन् २०१७ अगष्ट १७
१४७	निगर	सन् २०१७ सेप्टेम्बर २०
१४८	इरिस्ट्रा	सन् २०१७ अक्टोवर ३१
१४९	बहामस	सन् २०१७ नोभेम्बर ७
१५०	लिचटेन्सटिन	सन् २०१७ नोभेम्बर २४
१५१	एंगोला	सन् २०१७ डिसेम्बर ९
१५२	बुर्किनाफासो	सन् २०१७ डिसेम्बर २९
१५३	बिनीन	सन् २०१८ जनवरी २३
१५४	उज्जेकिस्तान	सन् २०१८ जनवरी २६
१५५	सेन्ट किट्स एण्न नाभी	सन् २०१८ मे ३०
१५६	बुरुन्डी	सन् २०१९ जुन ६
१५७	रुवान्डा	सन् २०१९ जलाई २०
१५८	मडकास्कर	सन् २०१८ डिसेम्बर २६
१५९	सुरेनामी	सन् २०१८ अक्टोबर ११
१६०	टोगो	सन् २०१९ मार्च २२
१६१	इक्वाटोरिल जिनीया	सन् २०१९ अप्रिल ३०
१६२	इस्वाटिनी	सन् २०१९ मे ९
१६३	सेन्ट लुसिया	सन् २०१९ अगष्ट २७
१६४	घाना	सन् २०१९ सेप्टेम्बर २५
१६५	डोमिनिका	सन् २०२१ अप्रिल ३०
१६६	गाम्बिया	सन् २०२१ मे २४

स्रोत : परराष्ट्र मन्त्रालय

तालिका नं. १०.२

नेपाली आवासीय राजदुतावास रहेका मुलुकहरू

१. अष्ट्रेलिया	२. बहराइन	३. बंगलादेश	४. बेल्जियम
५. ब्राजिल	६. क्यानडा	७. चीन	८. डेनमार्क
९. इजिप्ट	१०. फ्रान्स	११.जर्मनी	१२. भारत

१३. इजरायल	१४. जापान	१५. दक्षिण कोरिया	१६. कुवेत
१७. मलेसिया	१८. म्यानमार	१९. ओमान	२०. पाकिस्तान
२१. कतार	२२. रसिया	२३. साउदी अरेबिया	२४. दक्षिण अफ्रिका
२५. श्रीलङ्का	२६. थाइल्याण्ड	२७. संयुक्त अरब इमिरेट्स	२८. संयुक्त अधिराज्य
२९. संयुक्त राज्य अमेरिका	३०. स्पेन		

तालिका नं. १०.३

नेपालमा आवासीय राजदुतावास भएका विदेशी मुलुकहरू

१. अष्ट्रेलिया	२. बङ्गलादेश	३. ब्राजिल	४. गणतन्त्र चीन
५. डेनमार्क	६. इजिप्ट	७. फिनल्यान्ड	८. फ्रान्स
९. जर्मनी	१०. भारत	११. इजरायल	१२.जापान
१३. उत्तर कोरिया	१४. दक्षिण कोरिया	१५. मलेसिया	१६. म्यानमार
१७. नर्वे	१८. पाकिस्तान	१९. कतार	२०. रसिया
२१. साउदी अरब	२२. श्रीलंका	२३. स्विजरल्यान्ड	२४. थाइल्यान्ड
२५. संयुक्त अधिराज्य	२६. संयुक्त राज्य अमेरिका	२७. संयुक्त अरब इमिरेट्स	

स्रोत : परराष्ट्र मन्त्रालय, २०७७ वैशाख

१०.३ संयुक्त राष्ट्र सङ्घ र नेपाल

संयुक्त राष्ट्र सङ्घको स्थापना २४ अक्टोबर १९४५ मा भएको हो । विश्वमा समस्त मानवको हितलाई हेरी यसको घोषणा पत्रमा शान्ति, समानता, सहयोग र सम्पर्कलाई प्राथमिकता दिइएको छ । नेपालले १४ डिसेम्बर १९५५ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घको सदस्यता प्राप्त गऱ्यो । सदस्यता प्राप्त गरेदेखि नै संयुक्त राष्ट्र सङ्घमा नेपालको सक्रिय सहभागिता र योगदान रहँदै आएको छ । ई.स. १९६३ मा ओमानको प्रश्नलाई लिएर गठन भएको पाँच सदस्यीय समितिमा नेपाल पनि रहेको थियो । नेपाल ई.स. १९६७ मा रङ्गभेदसम्बन्धी विषेश समितिको उपाध्यक्षमा र पछि का.मु. अध्यक्षसमेत भएको थियो । नेपाल सन् १९६९-७० र १९८८-८९ गरी

दुई पटक सुरक्षा परिषद्को अस्थायी सदस्यमा निर्वाचित भएको थियो । यस्तै सन् १९७४ र १९८७ मा युनेस्को कार्यकारिणी परिषद्मा तथा विभिन्न समितिमा रहेर कार्य गर्ने अवसर नेपालले पाएको छ । विश्वमा शान्ति र सुरक्षा कायम राख्न नेपाल प्रहरी र नेपाली सेनालाई संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय शान्ति सेनामा सन् १९५८ देखि नेपालले खटाउँदै आएको छ । सन् १९८१ को सेप्टेम्बरमा पेरिसमा आयोजित अल्पविकसित देशहरूको राष्ट्र सङ्घीय मुलुकहरूको तर्फबाट राजा वीरेन्द्रबाट महत्त्वपूर्ण सम्बोधन भएको थियो । अरब इजरायलबिचको युद्ध विरामको रेखदेख गर्न नेपालले सैनिक पठाएको थियो । संयुक्त राष्ट्र सङ्घको आह्वानमा विश्वका विभिन्न देशहरूमा शान्ति स्थापना गर्न नेपाली सेनाले विशेष भूमिका खेल्दै आएको छ । जसको विश्व समुदायबाट उच्च मूल्याङ्कन भइरहेको छ । हालसम्म जम्मा १३ जना व्यक्तिहरूले संयुक्त राष्ट्र सङ्घका लागि स्थायी प्रतिनिधि भई कार्य गरिसकेका छन् । गौतम बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनीलाई विश्वभर चिनाउने उद्देश्यले संयुक्त राष्ट्र सङ्घले सन् १९८३ मा 'विश्व शान्ति वर्ष' समेत मनाएको थियो । नेपाल संयुक्त राष्ट्र सङ्घ मानव अधिकार परिषद्को सदस्यमा सन् २०१८-२०२० सम्मका लागि एसिया प्यासिफिक समूहबाट निर्वाचित भएको छ ।

तालिका नं. १०.४

नेपालले संयुक्त राष्ट्र सङ्घका विशिष्टिकृत संस्थाहरूको सदस्यता लिएको मिति

क्र.सं.	संस्था	मिति
१.	अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन (ILO)	१९६६
२.	खाद्य तथा कृषि सङ्गठन (FAO)	२७ नोभेम्बर १९५१
३.	संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय शैक्षिक, वैज्ञानिक र सांस्कृतिक सङ्गठन (UNESCO)	१ मे १९५३
४.	विश्व स्वास्थ्य सङ्गठन (WHO)	१० मे १९५४
५.	विश्व बैङ्क समूह (IBRD)	६ सेप्टेम्बर १९६१
६.	अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (IMF)	६ सेप्टेम्बर १९६१
७.	अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक उड्डयन सङ्गठन (ICAO)	२९ जुलाई १९५६
८.	विश्व हुलाक सङ्घ (UPU)	११ जुलाई १९५६
९.	अन्तर्राष्ट्रिय दूरसञ्चार सङ्घ (ITU)	५ डिसेम्बर १९५७
१०.	विश्व हावापानी विज्ञान सङ्गठन (WMO)	५ मे १९७८

११.	अन्तर्राष्ट्रिय सामुद्रिक सङ्गठन (IMO)	३१ जनवरी १९७९
१२.	कृषि विकासका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कोष (IFAD)	५ मे १९७८
१३.	संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय औद्योगिक विकास सङ्गठन (UNIDO)	७ डिसेम्बर १९८३
१४.	विश्व वौद्धिक सम्पत्ति संगठन (WIPO)	
१५.	विश्व पर्यटन संगठन (UNWTO)	१९७५

१०.४ सार्क र नेपाल

१८औँ सार्क सम्मेलन उद्घाटन समारोह, नेपाल

सन् १९८५ डिसेम्बर ७ र ८ मा बंगलादेशको राजधानी ढाकामा राष्ट्रध्यक्ष तथा प्रमुखहरूले भाग लिएको प्रथम शार्क शिखर सम्मेलनले दक्षिण एशियाली राष्ट्रहरूको क्षेत्रीय सहयोग सङ्गठन (SAARC) को विधिवत स्थापना गरी सार्क बडापत्रको अनुमोदन गऱ्यो । दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सहयोग सङ्गठन सार्कमा बंगलादेश, भारत, नेपाल, पाकिस्तान, भुटान, श्रीलंका, माल्दिभ्स र अफगानिस्तान गरी आठ राष्ट्रहरू रहेका छन् । सार्कको सचिवालय काठमाडौँमा रहेको छ । यसको स्थापना सन् १९८६ मा भएको हो ।

सार्कको स्थापनापश्चात् यस क्षेत्रका राष्ट्रहरूबिच सहयोग, समझदारी, समानता र सुरक्षाको वातावरण सृजना भएको छ । नेपालले सार्कको प्रवर्द्धनलाई आफ्नो परराष्ट्र नीतिकै अभिन्न अंग बनाएको छ र नेपाल सार्कको प्रवर्द्धनप्रति निष्ठावान रहेको छ । सार्कको सफलताबाट नेपालले यस क्षेत्रमा देखापरेका सबै साझा समस्याहरू समाधान हुन सक्दछन् भन्ने कुरामा विश्वास राख्दछ ।

तालिका नं. १०.५
हालसम्म भएका सार्क शिखर सम्मेलनहरू

क्र. सं.	स्थान	नेपालको तर्फबाट भाग लिने व्यक्ति	मिति
१	ढाका, बङ्गलादेश	राजा वीरेन्द्र	सन् १९८५ डिसेम्बर ७ र ८
२	बैङ्गलोर, भारत	राजा वीरेन्द्र	सन् १९८६ नोभेम्बर १७ र १८
३	काठमाडौँ, नेपाल	राजा वीरेन्द्र	सन् १९८७ नोभेम्बर २–४
४	इस्लामावाद, पाकिस्तान	राजा वीरेन्द्र	सन् १९८८ डिसेम्बर २९–३१
५	माले, मालदिभ्स	कृष्णप्रसाद भट्टराई	सन् १९९० नोभेम्बर २१–२३
६	कोलम्बो, श्रीलंका	गिरिजाप्रसाद कोइराला	सन् १९९१ डिसेम्बर २१
७	ढाका, बंगलादेश	गिरिजाप्रसाद कोइराला	सन् १९९३ अप्रिल १०–११
८	नयाँ दिल्ली, भारत	मनमोहन अधिकारी	सन् १९९५ मई २–४
९	माले, मालदिभ्स	लोकेन्द्रबहादुर चन्द	सन् १९९७ मई १२–१४
१०	कोलम्बो, श्रीलंका	गिरिजाप्रसाद कोइराला	सन् १९९८ जुलाई २९–३१
११	काठमाडौँ, नेपाल	शेरबहादुर देउवा	सन् २००२ जनवरी ४–६
१२	इस्लामावाद, पाकिस्तान	सूर्यबहादुर थापा	सन् २००४ जनवरी ४–६
१३	ढाका, बंगलादेश	राजा ज्ञानेन्द्र	सन् २००५ नोभम्बर १२–१३
१४	नयाँ दिल्ली, भारत	गिरिजाप्रसाद कोइराला	सन् २००७ अप्रिल ३-४
१५	कोलोम्बो, श्रीलंका	गिरिजाप्रसाद कोइराला	सन् २००८ अगष्ट २-३
१६	थिम्पु, भुटान	माधवकुमार नेपाल	सन् २०१० अप्रिल २८-२९
१७	अड्डु सहर, माल्दिभ्स	डा.बाबुराम भट्टराई	सन् २०११ नोभेम्बर १०-११
१८.	काठमाडौँ नेपाल	सुशील कोइराला	सन् २०१४ नोभेम्बर २६-२७
१९.	इस्लामावाद, पाकिस्तान		सन् २०१६ नोभेम्वर १५–१६ मा हुने गरी तय भए पनि स्थगित भएको, पुनः मिति तोक्नुपर्ने

परस्परमा कतिपय भिन्नताहरू हुँदाहुँदै पनि दक्षिण एशियाली राष्ट्रहरू गरिबी निवारण एवम् आर्थिक विकाससमेतका साझा उद्देश्यहरूको परिपूर्तिको निम्ति पारस्परिक सहयोगको विस्तार गर्न वचनबद्ध भएका छन् र त्यसअनुसार दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरूबिचको व्यापारिक सम्बन्धलाई बढी सुदृढ र सहज बनाउने हिसाबले व्यापार सहुलियतसम्बन्धी SAPTA (SAARC Preferential Trading Arrangement) सम्झौता गर्नसमेत सफल भएका छन्। पारस्परिक सहयोग र सम्बन्धलाई अझै बढी सुधार र विस्तार गर्नुपर्ने र गर्न सकिने कुरामा समेत सार्क राष्ट्रहरूको बिचमा मतैक्य नै देखिन्छ। यसलेगर्दा भविष्यमा अझ बढी उपलब्धिमूलक र सशक्त संस्था सार्क हुने विश्वास लिन सकिन्छ।

नेपालले सार्कको कुल खर्चको १०.७२ प्रतिशत हिस्सा बेहोर्दछ। सार्क क्षेत्रीय संस्थाहरूअन्तर्गत सार्क क्षयरोग केन्द्र नेपालमा रहेको छ। नेपालसँग सर्वप्रथम दौत्य सम्बन्ध कायम भएको सार्क मुलुक भारत (सन् १९४७ जुन १३) हो भने पछिल्लो भुटान (सन् १९८३ जुन ३) हो। क्षेत्रफलको हिसाबले नेपाल सार्कको पाचौँ ठुलो राष्ट्र हो। नेपालले पहिलो र आठौँ दक्षिण एसियाली खेलकुद आयोजना गरिसकेको छ। सन् २०१९ मा भएको १३ औँ दक्षिण एसियाली खेलकुद नेपालले आयोजना गरेको थियो।

१०.५ नेपाल भारत सम्बन्धका ऐतिहासिक सन्धि सम्झौताहरू

सुगौली सन्धि

नेपाल सरकारले सन् १८१५ मे २८ मा गुरु गजराज मिश्र एवम् चन्द्रशेखर उपाध्यायलाई आफ्नो प्रतिनिधि बनाएर कम्पनी सरकारको प्रतिनिधि ब्राडशासित सन्धिवार्ता चलाउन सुगौली पठाएको थियो। तर ब्राडसाले राखेको कठिन सर्तले गर्दा नेपालले सन्धि वार्ता चलाउन अस्वीकार गरेपछि यो वार्ता असफल भएको थियो। नेपाललाई सबभन्दा बढी आपत्ति रेजिमेन्ट राख्ने कुरामा थियो, किनभने अंग्रेज दूतलाई साम्राज्यको अग्रदूत ठानेको थियो। त्यस्तो दूत उपत्यकामा नरहँदा त अङ्ग्रेजको हस्तक्षेप भइरहेको थियो भने दूत रहेमा के गर्नेछ भन्ने शङ्का थियो। दोस्रो आपत्तिको कुरा तराई क्षेत्र लिनु थियो। सम्पूर्ण तराई क्षेत्र लिएर नेपाललाई पहाडमा मात्र सीमित राख्ने नीति प्रस्ट देखिन्थ्यो। तर कम्पनी सरकारले रेजिमेन्ट वा युद्धमध्ये एक मान्नै पर्ने बाध्य बनाइयो। तराई क्षेत्रको सट्टा बर्सेनी रु.दुई लाख दिन कम्पनी सरकारले स्वीकार गऱ्यो। यस्तो स्थितिमा दोस्रोचोटी सन्धि वार्ता सुरु भयो र २ डिसेम्बर १८१५ मा सुगौली सन्धि भयो।

तर यो सन्धिमा १५ दिनभित्र नेपालका राजाको स्वीकृति हुनुपर्ने थियो। कम्पनी सरकारले यस सन्धिमा १८१५ डिसेम्बर ९ मा नै स्वीकृति दिइसकेको थियो तर नेपाल दरबारमा छलफल हुँदाहुँदै समयावधि नाँघेकोले सन् १८१६ फेब्रुवरीमा अक्टरलोनीको नेतृत्वमा विशाल फौज नेपालसित युद्ध गर्न अगाडि बढ्यो। मकवानपुरमा साधारण

प्रतिरोधपछि अक्टरलोनी मातहतको सेना उपत्यकातिर बढ्यो। ब्रिटिस सेना काठमाडौँ आउँदै छ भन्ने चेतावनी दिँदै एउटा पत्र नेपालका राजासमक्ष पठाइएको थियो। यस्तो स्थितिमा राजधानीमाथि नै खतरा आउन लागेकोले नेपालले सन्धि स्वीकृत गरेर चन्द्रशेखर उपाध्यायलाई सुगौली पठायो। स्वीकृति भएको सन्धिपत्र सन् १८१६ मार्च ३ का दिन दिउँसो २:३० बजे अक्टरलोनीको हातमा बुझाएपछि सन् १८१४ नोभेम्बर १ मा सुरु भएको युद्ध १८१६ मार्चमा समाप्त भयो। यस सन्धिमा उल्लेखित धाराहरू निम्नानुसार छन् -

१. अनरेबल इस्ट इण्डिया कम्पनी र नेपालका राजाबिच सदाकाल शान्ति एवम् मैत्री सम्बन्ध कायम रहने छ ।

२. युद्धपूर्व दुवै राज्यबिचको विवादग्रस्त भूभागमाथि नेपालका राजाले दाबी त्याग्नु पर्नेछ र ती भूभागमाथि कम्पनी सरकारको अधिकारलाई स्वीकार गर्ने छ।

३. नेपालका राजाले तल उल्लेखित सम्पूर्ण भूभाग सदाकालका लागि कम्पनी सरकारलाई सुम्पने छ :

   क. काली र राप्ती नदीबिचको सम्पूर्ण तराई क्षेत्र

   ख. राप्ती र गण्डकबिचको सम्पूर्ण तराई क्षेत्र (बुटवल खासबाहेक)

   ग. गण्डक र कुसाबिचको सम्पूर्ण तराई क्षेत्र, जहाँ ब्रिटिस शासनको अधिकार प्रारम्भ भइसकेको छ वा हुने स्थितिमा छ

   घ. मेची र टिष्टा नदीबिचको सम्पूर्ण तराई क्षेत्र

   ङ. मेची नदीपूर्वको सम्पूर्ण क्षेत्र एवम् मोरङदेखि पहाडतिर जाने नगरकोट मार्ग र त्यस नजिकको समस्त भूभाग हस्ताक्षर भएको मितिदेखि ४० दिनभित्र गोरखाली सेनाले खाली गर्नुपर्ने छ

४. माथिका धाराअनुसार लिइएका भूभागद्वारा हानीमा परेका नेपाल राज्यका सरदार एवम् भारदारहरूको क्षतिपूर्ति गर्न ब्रिटिस सरकारले सालाखाला रु. दुई लाख प्रतिवर्ष दिने र यो रकम आफ्नो तजबीजअनुसार नेपालका राजा बाँड्न स्वतन्त्र हुने छन्। पेन्सनका लागि गभर्नर जनरलको मुद्रा र हस्ताक्षरसहितको सनद प्रदान गरिने छ।

५. नेपालका राजा र उनका उत्तराधिकारीहरूले कालीदेखि पश्चिमका प्रदेश र त्यहाँका निवासीहरूसँग कुनै सम्बन्ध राख्न पाउने छैनन्।

६. नेपालका राजाले सिक्किमका राजाको अधीन भएको कुनै भागउपर कुनै किसिमको दावा गर्न पाउने छैनन् र नेपालका राजा एवम् सिक्किमका राजाबिच वा दुबैका प्रजाबिच कुनै विवाद उठेमा विवादास्पद विषय ब्रिटिस सरकारको मध्यस्थताका लागि प्रेषित गरिने छ र उसको निर्णय नेपाल सरकारले मान्नुपर्ने छ।

७. ब्रिटिस सरकारको अनुमतिविना नेपालका राजाले कुनै ब्रिटिस, युरोपेली वा अमेरिकीलाई आफ्नो नोकरीमा राख्न पाउने छैनन् ।

८. दुबै राष्ट्रबिच कायम भएको मित्रता एवम् शान्तिको सम्बन्धलाई सुदृढ पार्न एवम् उन्नति गर्न एक अर्काको राज्यमा एक्रेडिटेड मिनिस्टर रहने छन् ।

९. नौओटा धारा भएको यो सन्धिमा नेपालका राजाले १५ दिनभित्र स्वीकृति प्रदान गरी लेफ्टिनेन्ट कर्नल ब्राडशालाई बुझाउने छन् र उनले २० दिनभित्र वा सम्भव भए यसभन्दा पनि शीघ्र नै गभर्नर जनरलको स्वीकृति दिलाउने छन् ।

सन् १९५० को शान्ति तथा मैत्री सन्धि

सन् १९५० जुलाई ३१ (१६ श्रावण २००७) का दिन नेपाल भारतबिच एक शान्ति तथा मैत्री सन्धि सम्पन्न गरियो । यस सन्धि पत्रमा नेपालको तर्फबाट प्रधानमन्त्री मोहन समसेर र भारतको तर्फबाट नेपालका लागि भारतीय राजदूत सी.पी. एन. सिंहले हस्ताक्षर गरेका थिए । यस सन्धिमा निम्नलिखित शर्तहरू रहेका छन् :

१. नेपाल तथा भारत सरकारबिच सदाकाल शान्ति तथा मैत्रीपूर्ण सम्बन्ध रहिरहने छ । दुवै सरकारहरू एकअर्काको देशको सार्वभौमसत्ता, पूर्ण सम्प्रभुता, क्षेत्रीय अखण्डता र स्वतन्त्रताको रक्षा एवम् आदर गर्न कटिबद्ध रहने छन्

२. कुनै पनि कारणबाट दुई देशबिच विवाद उत्पन्न भएमा दुवै सरकारहरूले मित्रवत रूपमा समस्याको समाधान गर्नेछन् ।

३. माथि धारा १ मा उल्लेखित सम्बन्धलाई स्थायित्व एवम् मान्यता दिनका लागि दुवै सरकारहरू आपसमा कूटनीतिक सम्बन्ध कायम राख्न र लामो समयसम्म काम गर्नका लागि आवश्यक परेको प्रतिनिधि राख्नका लागिसमेत मञ्जुर गर्दछन् । खटाइएका प्रतिनिधि तथा उनका सहयोगीहरूले दुवै सरकारले तोकेको वा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनबमोजिमको कूटनीतिक सुविधा प्राप्त गर्ने छन् ।

४. दुवै सरकारहरू महावाणिज्यदूत (Consul-General), वाणिज्यदूत (Consul), उपवाणिज्यदूत (Vice-consul) तथा अन्य दूतहरूको नियुक्त गर्न राजी हुने छन् र यिनीहरू दुवै सरकारले निश्चित गरेको सहर, बन्दरगाह र अन्य ठाउँमा रहन सक्ने छन् । माथि उल्लिखित पद प्राप्त गर्नेहरूलाई नियुक्ति गर्ने सम्पूर्ण अधिकार, सहुलियत र अन्य सुविधाहरू अर्को राज्यको सोही तहको व्यक्तिले पाएसरह पाउने छन् ।

५. नेपाल सरकारलाई भारत क्षेत्रबाट अथवा सो राज्य क्षेत्रको बाटो गरी नेपालको सुरक्षाका निमित्त चाहिने हातहतियार, कलपुर्जा, गोली गठ्ठा, खरखजाना आदि मालसामानको पैठारी गर्ने अधिकार छ । दुई सरकारले परस्परमा सल्लाह गरी यो बन्दोबस्तलाई चालु गराउने कार्यबाही तय गर्ने छन् ।

६. भारत र नेपालको छिमेकी मैत्रीभावको प्रतिकस्वरूप दुवै सरकारले आफ्नो राज्यक्षेत्रमा रहेको अर्को सरकारका नागरिकलाई आफ्नो मुलुकको औद्योगिक र आर्थिक विकास तथा त्यस्तो विकाससम्बन्धी रियायत र ठेक्काहरूमा भाग लिनलाई राष्ट्रिय व्यवहार दिने कबोल गर्दछन् ।

७. नेपाल सरकार र भारत सरकारले आफ्ना राज्यक्षेत्रमा रहेका अर्को मुलुकका नागरिकलाई निवास, सम्पत्तिको माग, व्यापार, वाणिज्यमा भाग लिन, हिडडुल गर्ने र अरू यस्तै प्रकारका विशेषाधिकारहरूका विषयमा पारस्परिक तवरले समान विशेषाधिकार दिनलाई कबुल गर्दछन् ।

८. जहाँसम्म यहाँ स्पष्ट गरिएका कुराहरूको सम्बन्ध छ, ती सबैमा यो सन्धिपत्रले भारतका तर्फबाट ब्रिटिस सरकार तथा नेपाल सरकारबिचमा भएका अघिका सबै सन्धिपत्र, स्वीकारपत्र र कबुलनामाहरूलाई खारेज गर्दछ ।

९. यो सन्धिपत्र दुवै सरकारले हस्ताक्षर गरेको मितिदेखि लागु हुने छ ।

१०. कुनै एक मुलुकले एक वर्षको भाका दिई यो सन्धिको अन्त्य गर्न नखोजेसम्म यो सन्धि जारी रहने छ ।

यो सन्धिपत्रमा २००७ साल श्रावण १६ गते (१९५०, जुलाई ३१) का दिन काठमाडौँमा सहीछाप भएको देखिन्छ ।

वि.स. २०३४ चैत्रमा व्यापार, पारवहन तथा अनाधिकृत व्यापार विचलन नियन्त्रण सहयोग (सात वर्षे) सम्झौता गरी तीन प्रकारका सन्धि भएको थियो । यस सन्धिअनुसार नेपालमा उत्पादित वस्तुलाई भारतीय बजारमा सहुलियत प्रदान गर्ने तथा एकआपसमा आवश्यक वस्तु उपलब्ध गराउन आवश्यक व्यवस्था गर्ने सहमति भयो । पारवहनतर्फ नेपालबाट भारत हुँदै तेस्रो मुलुकमा वस्तुहरू ढुवानीमा यातायातको सहुलियत प्राप्त हुने र अनाधिकृत व्यापार सम्झौता ५ वर्ष र पारवहन सन्धिको अवधि ७ वर्ष तोकियो । यसपछि वि.स. २०३९ मा नेपाल र भारत व्यापार सन्धि तथा अनधिकृत व्यापारको रोकथामसम्बन्धी सम्झौता पाँच वर्ष थप गरियो । सन्धिमा नेपाल-भारत व्यापार प्रवाह वृद्धिका लागि कतिपय वस्तुमा बिमा सुविधा प्रोफर्म र भन्सारका साथै ट्रान्सिपमेन्टजस्ता सुविधाहरू उपलब्ध गर्ने सहमति भएको पाइन्छ ।

नेपाल र भारतबिच भएका विभिन्न सन्धि सम्झौताको समयानुकुल परिमार्जन गर्न सन् २०१६ जनवरीमा नेपाल-भारत प्रबुद्ध समूह (ईपीजी) गठन भएको छ । यस समूहले सन् १९५० को शान्ति तथा मैत्री सन्धि, व्यापार तथा पारवहन सन्धि र जलस्रोतसम्बन्धी विभिन्न सन्धि-सम्झौतामा छलफल गरी दुवै देशका सरकारलाई सुझाब दिनुपर्ने कार्यादेश पाएको छ । यस समूहमा नेपालकोतर्फबाट संयोजक डा. भेषबहादुर थापा तथा सदस्यहरू नीलाम्बर आचार्य, सूर्यनाथ उपाध्याय र

डा. राजन भट्टराई हुनुहुन्छ भने भारतकोतर्फबाट संयोजक भगतसिंह कोसियारी तथा सदस्यहरू डा. बिसी उप्रेती, महेन्द्र पी. लामा र जयन्तप्रसाद हुनुहुन्छ ।

१०.६ नेपाल र चीन-तिब्बत सम्बन्धका ऐतिहासिक सन्धि सम्झौताहरू

नेपालको तिब्बत र चीनसँग ज्यादै पुरानो सम्बन्ध रहेको छ । लिच्छविकालीन ठकुरी राजा अंशुवर्माको समयदेखि सुदृढ बन्दै आएको नेपाल-चीन-तिब्बत सम्बन्ध पछिका वर्षहरूमा अझ सुदृढ बन्दै आएको पाइन्छ । नेपाल-चीन-तिब्बतबिच सन् १७८८, सन् १७९१ र सन् १८५५ मा गरी तीनपटक ठुला युद्धहरू भए । प्रथम युद्ध वि.सं. १८४६ जेठ (सन् १७८९ जुन २) मा भएको केरुङ सन्धि, दोस्रो युद्ध वि.सं. १८४९ भाद्र ६ (सन् १७९२) मा भएको बेत्रावती सन्धि र तेश्रो युद्ध वि.सं.१९१२ चैत्र (सन् १८५६ मार्च २६) मा भएको थापाथली सन्धिले अन्त्य गरेको थियो ।

नेपाल र चीन-तिब्बत सम्बन्धका केही ऐतिहासिक सम्झौताहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गरिएको छ :

केरुङ सन्धि

मूलत चिनियाँ पक्षले तिब्बतलाई युद्ध नगरी वार्ताको मार्ग अँगाल्न सल्लाह दिएपछि नै प्रथम नेपाल-तिब्बत युद्धको अन्त्य गरी वार्तालाप भएको थियो । यस वार्तामा तिब्बतका तर्फबाट कालोन घोरिङ, साकिया लामा, टेसु लामा र नेपालको तर्फबाट बम शाह, हरिहर उपाध्याय र नरसिंह शाही मुख्य थिए । तिब्बतको केरुङमा भएको यस छलफलमा प्रारम्भमा नेपालले युद्धमा भएको सम्पूर्ण व्यय र प्रतापसिंह शाहको समयमा भएको सन्धि उल्लङ्घन गरेबापत ५० धार्नी सुनको माग राख्यो । तर, तिब्बतले नेपालको यस मागप्रति बारम्बार असहमति जनायो । अन्त्यमा २ जुन, १७८९ मा केरुङ सन्धिमा हस्ताक्षर भयो । २ महिनासम्मको छलफलपछि सम्पन्न भएको केरुङ सन्धि नामबाट प्रचलित यस सन्धिमा निम्न बुँदाहरू रहेका छन् :

१. नेपाल फौज आफूले कब्जा गरेको तिब्बती क्षेत्रबाट हट्न मञ्जुर भयो ।
२. उप्रान्त नेपालले भोटमाथि आक्रमण गर्ने छैन ।
३. भोटले एक निश्चित रकम सालिन्दा नेपाललाई बुझाउने छ ।
४. तिब्बत र भारतबिचको व्यापार नेपालको बाटो भएर मात्रै गरिने र ती दुवै देशलाई जोड्ने सिक्किम तथा भुटानका मार्गहरू बन्द गर्ने छ ।
५. उप्रान्त मिसाहा टक र नयाँ टकबिचको सटही दर कायम गर्दा दुई मिसाहा टक बराबर एक नयाँ टक कायम गरिने छ ।

बेत्रावती सन्धि

नेपाल-तिब्बतबिच भएको केरुङ सन्धिले उल्लेख्य सफलता प्राप्त गर्न सकिरहेको थिएन । त्यस सन्धिपत्रमा ल्हासा दरबार र चिनियाँ सम्राटको स्वीकृति लिइएको

थिएन । तिब्बतले सो केरुङ सन्धिअनुसार नेपाललाई तिर्नुपर्ने पहिलो किस्तामात्रै तिरेर सन्धिको उल्लङ्घन गर्न थाल्यो । केरुङ सन्धि भएको २ वर्ष पुग्दा नपुग्दै सन् १७९१-९२ मा नेपाल तिब्बतबिच पुनः युद्ध सुरु भयो । दोस्रोपटकको युद्धमा तिब्बतको पक्षबाट चीनले समेत हस्तक्षेप गरेको थियो, जसले गर्दा नेपालले तिब्बतको नाम भए पनि चीनसँग युद्ध गर्नुपऱ्यो । यसै क्रममा सन् १७९२ अक्टोबर ५ मा बेत्रावतीको लडाइँमा दुवै पक्षबिच ठुलो क्षति भएको थियो । यो क्षतिपछि नेपाल-तिब्बत-चीनबिच एक सन्धि सम्पन्न भयो । वि.स. १८४९ भाद्र ६ (सन् १७९२ अगष्ट) मा सम्पन्न उक्त सन्धि बेत्रावती सन्धिको नामले चिनिन्छ ।

बेत्रावती सन्धिमा देहायबमोजिम सर्तहरू उल्लेख भएका थिए :

१. नेपाल र तिब्बतले आफूबिचको शत्रुता त्यागी मित्रवत् सम्बन्ध कायम गर्ने छन् ।
२. नेपालले चिनियाँ बादशाहको सम्मानार्थ प्रत्येक पाँच वर्षमा एउटा शिष्टमण्डल उपहारसहित पेकिङ पठाउने छ । साथै, चीनले पनि सट्टामा उपहारहरू पठाउने र उक्त मण्डलको खर्च एवम् यातायातको सुविधा बेहोर्ने छ ।
३. भविष्यमा काठमाडौँ र ल्हासाको बिचमा कुनै प्रकारको विवाद उत्पन्न भएमा त्यसको समाधान ल्हासास्थित चिनियाँ अम्बाबाट हुने छ ।
४. कुती र केरुङ क्षेत्रमा चिनियाँ अधिकारीले रेखाङ्कन गरेको सीमानालाई नेपालले मान्यता दिने छ ।
५. नेपालमाथि कुनै प्रकारको विदेशी आक्रमण भएमा चीनले नेपालको मद्दत गर्ने छ ।
६. नेपालले तासिलम्पुमा लुटेको सम्पत्ति र शमर्पा लामाको अवशेष एवम् उनका समर्थक एवम् सहयोगीहरूलाई फिर्ता गर्ने छ ।
७. नेपालले मुद्रासम्बन्धी समस्या उप्रान्त नउठाउनुका साथै केरुङको सन्धिमाथि कुनै प्रकारको दावी गर्नेछैन ।

थापाथली सन्धि

वि.सं. १९११ फागुन (मार्च १८५५) मा नेपाल चीनबिच तेस्रो युद्धको घोषणा भयो । यो युद्धको अवधि छोटो भए पनि ज्यादै घातक थियो । यसमा दुवै पक्षको धनजनको ठुलो क्षति भयो । दुवै पक्षले युद्ध रोक्न चाहेकाले वि.सं. १९१२ पुसमा सन्धिवार्ता सुरु गरियो । वार्ताका लागि तिब्बततर्फको नेतृत्व गर्दै कलोन शात्र काठमाडौँ आइपुगेका थिए । यो सन्धि हुनुपूर्व करिब २ महिनासम्म वार्ता चलेको थियो । अन्त्यमा सन् १८५६ मार्च २४ (१९१२ चैत्र) मा तत्कालीन प्रधानमन्त्रीको निवास तथा कार्यालय थापाथली दरबारमा १० सूत्रीय सन्धिमा हस्ताक्षर गरियो । थापाथली दरबारमा हस्ताक्षर गरिएकाले उक्त सन्धिलाई थापाथली सन्धि नाम दिइएको हो । उक्त सन्धिका सर्तहरू निम्नानुसार रहेका थिए :

१. तिब्बतले नेपाललाई प्रतिवर्ष रु. १०,००० सलामीस्वरूप बुझाउने प्रतिज्ञा गर्दछ ।

२. नेपाल तिब्बतमाथि कुनै विदेशी शक्तिले आक्रमण गरेको खण्डमा तिब्बतलाई सहयोग गर्न तत्पर रहने छ ।

३. ल्हासा सरकारले नेपाली व्यापारीहरूमाथि जगत महसुल (भन्सार कर) नलिने निधो गऱ्यो ।

४. सन्धिमा उल्लिखित सर्तहरू कार्यान्वयनमा आएपछि नेपाल युद्धकालमा आफूले कब्जा गरेको कुती, केरुङ, झुङ्गा क्षेत्रहरू तिब्बतलाई फिर्ता गर्न बाध्य हुने छ । साथै, युद्धकालमा नेपालको कब्जामा आएका भोटे सिपाही र भेडा-च्याङ्ग्रा इत्यादिसमेत नेपालले फिर्ता गर्ने छ । त्यस्तै तिब्बतले पनि नेपाली तोपहरू र सन् १८४१ मा तिब्बत र डोग्राहरूका बिचमा भएको युद्धताका कैदमा परेका सिख बन्दीहरूलाईसमेत छाड्ने छ ।

५. हालसम्म ल्हासामा नेपालको प्रतिनिधिको रूपमा नायक वा वकिल रहीआएकोमा यसपछि 'दूत' रहने छ ।

६. ल्हासामा नेपालले आफ्नो व्यापारिक कोठी खोल्न पाउने भयो र उक्त कोठीलाई हिरा, मोती एवम् अन्य गरगहनाहरू र अन्नको व्यापार गर्ने अधिकार दिइयो ।

७. ल्हासामा बसोबास गर्ने गोरखाली र कस्मिरीहरूको बिचमा कुनै प्रकारको झगडा भएमा सोको समाधान गर्ने अधिकार नेपाली भारदारलाई नै दिने । तर नेपाली र तिब्बतीहरूको बिचमा चाहिँ कुनै प्रकारको विवाद उत्पन्न भएमा दुवै सरकारका प्रतिनिधिहरूको संयुक्त छलफलबाट निर्णय गरिने व्यवस्था गरियो । तिब्बतीहरूबिचको आन्तरिक मामलामा भने नेपाली भारदारले हस्तक्षेप गर्न नपाउने भयो ।

८. दुवै देशले आफ्नो-आफ्नो देशमा भागेर आउने अपराधीलाई सम्बन्धित देशमा नै बुझाउने छन् ।

९. ल्हासामा रहने नेपाली व्यापारीहरूको धनजनको सुरक्षा तिब्बत सरकारले प्रदान गर्नेछ । त्यस्तै नेपाली व्यापारीहरूमाथि कुनै प्रकारको लुट भएमा लुटिएको सम्पत्ति तिब्बत सरकारले नै असुलउपर गरिदिने छ । केहीगरी असुलउपर गराउन नसकेमा सोको क्षतिपूर्ति तिब्बत सरकारले नै दिने छ । नेपालमा तिब्बतीहरूको जीउधनको निम्ति पनि तिब्बत सरकार उस्तै प्रकारको व्यवहारको अपेक्षा राख्दछ ।

१०. युद्धकालमा शत्रु पक्षलाई सहयोग गर्ने नागरिकको धनजनको सुरक्षा गर्न दुवै सरकारहरू सहमत भए ।

अन्य सम्झौताहरू

प्रधानमन्त्री केपी शर्मा ओलीको चीन भ्रमणका क्रममा सन् २०१६ मार्च २१

मा नेपाल र चीनबिच १० बुँदे समझदारी पत्रमा हस्ताक्षर भएको थियो । यस समझदारीअनुसार नेपाल र चीनबिच पारवहन तथा यातायात सम्झौता, स्वतन्त्र व्यापार सम्झौता, ३२ हजार घरमा सौर्य प्रणाली जडान गर्ने सम्झौता, सुविधायुक्त ऋण सम्झौता, पोखरा विमानस्थल निर्माणका लागि ऋण सम्झौता, नेपालमा ग्याँस तथा इन्धनको अन्वेषण गर्ने सम्झौता तथा हिल्सामा पुल निर्माण गर्ने लगायतका महत्त्वपूर्ण र नेपाललाई दीर्घकालीन असर पार्नसक्ने सम्झौताहरू भएका छन् । केही सम्झौताको कार्यान्वयन भए पनि धेरैको कार्यान्वयन हुन बाँकी नै छ ।

परिच्छेद : एघार

नेपालका ऐतिहासिक, धार्मिक तथा पर्यटकीय दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण स्थानहरू

नेपाल एक विविधतायुक्त मुलुक हो । यहाँ विभिन्न जातजाति, भाषा-भाषि, धर्म, संस्कृति, प्रथा, परम्परा, रीतिरिवाज तथा विविध सांस्कृतिक विशेषता एवम् प्राकृतिक सम्पदाले भिरपूर्ण मुलुक हो । विश्व समुदायमा नेपालको वीरताको गौरवपूर्ण ऐतिहासिक पहिचान छ । नेपालमा प्राचीनकालदेखि नै ऐतिहासिक, भौगोलिक, धार्मिक, सांस्कृतिकलगायत विविध सम्पदाहरू रहेका छन् । नेपाल सरकारले यी विविध सम्पदाहरूको संरक्षण, संवर्द्धन र प्रवर्द्धन गर्दै आएको छ । यसै सिलसिलामा हाल विभिन्न ऐतिहासिक, धार्मिक, साँस्कृतिक, भौगोलिक एवम् पर्यटकीय स्थलहरू समावेश गरी पर्यटकीय गन्तव्यहरू पहिचान गरिएका छन् ।

तालिका नं. ११.१

सात प्रदेशमा एक/एक ओटा रहने गरी छनोट गरिएको नमूना पर्यटकीय गन्तव्यहरू

सि.नं.	प्रदेश	जिल्ला	नमुना पर्यटकीय गन्तव्य
१.	१	इलाम	सन्दकपुर
२.	२	जनकपुर	धनुषाधाम
३.	बागमती	मकवानपुर	इन्द्रसरोवर
४.	गण्डकी	कास्की	पन्चासे

५.	लुम्बिनी	कपिलवस्तु	निग्लीहवा
६.	कर्णाली	मुगु	रारा
७.	सुदूरपश्चिम	कैलाली	भादगाउँ

तालिका नं. ११.२

नेपाल सरकारद्वारा पर्यटन प्रवर्द्धन र विकासका लागि पहिचान गरिएका १०० पर्यटकीय गन्तव्यहरू–

सि.नं.	प्रदेश	जिल्ला	स्थापित तथा प्रवर्द्धन गरिनुपर्ने गन्तव्यहरू	नयाा तथा विकास गरिनुपर्ने गन्तव्यहरू
१	प्रदेश नं. १	ताप्लेजुङ	पाथीभरा, फुङफुङे झरना, (साँवा गाउँपालिका) कञ्चनजंगा क्षेत्र (लेलेप/घुन्सा/गोला/आधार शिविर)	तिङबुङ पोखरी (सिर्दिङबा गाउँपालिका)
२		पाँचथर	जोर पोखरी/च्याङथापु	गुरु फाल्गुनान्द सर्किट (लोब्रे कुटी-गजुरमुखी धाम-लाराम्मा- चुक्कीनाम्बा) (फिदिम नगरपालिका)
३		इलाम	इलाम बजार सन्दकपुर-माइपोखरी (सन्दकपुर गाउँपालिका)	फिकल-कन्याम-श्रीअन्तु सर्किट
४		तेह्रथुम		तीनजुरे-मिल्के-जलजले (TMJ)
५		सङ्खुवासभा	अरुण उपत्यका, सभापोखरी, छ्याङकुटी रमिते, मकालु क्षेत्र, बरुण पोखरी/बरुण दोभान	बालेश्वर ऐतिहासिक गुफा
६		धनकुटा	भेडेटार नमस्ते झरना (भेडेटार गाउँपालिका-७)	हलदे पटकेडाँडा पर्यटक ट्रेल (छथरे गाउँपालिका)
७		भोजपुर	सुन्तले भोजपुर न.पा. दिङला/साल्पा	ट्याम्के डाँडा (मुन्धुम ट्रेयल)

८	प्रदेश नं. १	खोटाङ	हलेसी महादेव	बराह पोखरी (बराह गाउँपालिका)
९		सोलुखुम्बु	स्याङबोचे/नाम्चे सगरमाथा आधार शिविर (खुम्बु क्षेत्र)	पाँचपोखरी (महाकुलुंग गाउँपालिका)
१०		ओखलढुङ्गा	पोकली झरना	थोलेदम्बा डाँडा
११		उदयपुर		उदयपुरगढी
१२		झापा	बाँसबारी सिमसार पर्यटन पूर्वाधार केन्द्र	सहिद नेत्र पार्क विर्तामोड
			केचनाकवल, वालमिकी आश्रम कमल गाउँपालिका, कन्काई धाम, गौरादह पोखरी	गौरादह कृषि पर्यटन क्षेत्र
				अर्जुनधारा पर्यटकीय क्षेत्र
१३		मोरङ	विराट दरबार	धनपालगडी पर्यटकीय क्षेत्र, बेलबारी
१४		सुनसरी	कोसीटप्पु बन्यजन्तु आरक्ष धरान	पिण्डेश्वर-दन्तकाली पदमार्ग
			बराह क्षेत्र (बराह गाउँपालिका)	
			तालतलैया (इटहरी उपमहानगरपालिका)	
१५	प्रदेश नं. २	सिरहा		सलहेस दरबार पर्यटन क्षेत्र (लहान, सिरहा नगरपालिका)
१६		सर्लाही		नाडी ताल (चन्द्रनगर गाउँपालिका)
१७		धनुषा	जानकी मन्दिर धनुषाधाम	धनेश्वर महादेव पर्यटन विकास क्षेत्र (मिथिला नगरपालिका, १०)
१८		महोत्तरी		जलेश्वर मन्दिर (जलेश्वर नगरपालिका)

१९		रौतहट		मरघर सिमसार क्षेत्र पतौरा पुरातात्त्विक महादेव मन्दिर पर्यटकीय क्षेत्र
२०		बारा	गढीमाई (महागढीमाई नगरपालिका)	सिम्रौनगढी (सिम्रौनगढ नगरपालिका)
२१		पर्सा	पर्सा रानीपोखरी पर्सा राष्ट्रिय निकुञ्ज	घडिअर्वा पोखरी (वीरगन्ज उपमहानगरपालिका)
२२		सप्तरी		छिन्नमस्ता (छिन्नमस्ता गाउँपालिका)
२३	बागमती प्रदेश	दोलखा	कालिञ्चोक भगवती सैलुङ क्षेत्र गौरी शङ्कर/रोलवालिङ	जिरी-सैलुङ पर्यटन पदमार्ग
२४		सिन्धुली		सिन्धुलीगढी
२५		रामेछाप	दोरम्बा	सुनकोसी र्‍याफ्टिङ
२६		काभ्रेपलाञ्चोक	नमोबुद्ध/ तिमाल, धुलिखेल, मूलखर्क भिमसेनथान साँगास्वती/लौरे हुँदै खाडाँदेवी मन्दिर, पनौती क्षेत्र, साँगा बनेपा क्षेत्र, पलाञ्चोक भगवती	महाभारत ट्रेल (लाँकुरीभन्ज्याङ फुल्चोकी गुर्दुमडाँडा नारायणस्थान भूमेचुली पदमार्ग)
२७		सिन्धुपाल्चोक	भोटेकोसी नदिमा र्‍याफ्टिङ, बन्जीजम्पिङ मेलम्ची/हेलम्बु	पाँचपोखरी (थाङपाल गाउँपालिका)
२८		नुवाकोट	नुवाकोट दरबार ककनी	कल्चेडी-झिल्केश्वर-देवीघाट-भैरवी- दुप्चेश्वर सर्किट (बेलकोटगढी ७)

२९	बागमती प्रदेश	रसुवा	गोसाइकुण्ड	तामाङ हेरिटेज ट्रेयल
			केन्जिङ उपत्यका	
३०		धादिङ	त्रिशुली नदि र्याफ्टिङ	स्काई ट्रेयल
			रुवी भ्याली	रानीझरना क्यानोनिङ थाक्रे ६ धादिङ
३१		चितवन	देवघाट	बिसहजारी ताल
			सौरहा, लोथर, परेवाकोट साप्ती, कोमेङचुली	सोमेश्वोर गढी पर्यटन विकास माडी ५ (माडी नगरपालिका, ५)
			वाल्मिकी आश्रम	पटियानी पर्यटकीय क्षेत्र
३२		मकवानपुर	दामन	मकवानपुरगढी
			मैत्रीपार्क फार्केल-इन्द्रसरोबर	
३३		भक्तपुर	नगरकोट, भक्तपुर दरबार क्षेत्र, सूर्यविनायक/डोलेश्वर क्षेत्र	नीलवाराही मन्दिर/पार्क (मध्यपुर ठिमी न.पा.)
			चाँगुनारायण मन्दिर	
३४		काठमाडौँ	पशुपति, बौद्धनाथ, स्वयम्भुनाथ, नारायणहिटी, चन्द्रगिरी, सुन्दरीजल, शिवपुरी, ठमेल, दक्षिणकाली/फर्पिङ क्षेत्र, बुढानीलकण्ठ, हनुमानढोका दरबार क्षेत्र	दहचोक (चन्द्रागिरि नगरपालिका)
३५		ललितपुर	पाटन दरबार स्क्वायर	नागदह पर्यटकीय क्षेत्र
				गोदावरी फुलचोकी हाइकिङ (गोदावरी नगरपालिका)

३६	गण्डकी प्रदेश	गोरखा	मनकामना मन्दिर, गोरखा दरबार, मनास्लु सर्किट ट्रेयल (आरुघाट, चुम्नुर्बी, धार्के गाउँपालिका)	चुमभ्याली (चुम्नुर्बी गाउँपालिका)
३७		लमजुङ	घलेगाउँ	काउलेपानी
३८		तनहुँ	बन्दीपुर	तनहुँ कालिका सहिद तथा शान्ति पार्क व्यास ४, सिद्धगुफा भिमाद
३९		कास्की	पोखरा	काहुँ धरहरा पर्यटकीय क्षेत्र
			सराङ्गकोट	मौजा होमस्टे
			पञ्चासे	सिक्लेश पर्यटकीय क्षेत्र
			पुम्दीकोट	
४०		मनाङ	तिलिचो ताल	नार्फू ट्रेयल (सेभेन पास ट्रेयल)
			अन्नपूर्ण पदमार्ग	
४१		मुस्ताङ	मुक्तिनाथ	लोमान्थाङ दरबार र गुफा क्षेत्र
			जोमसोम	
			दामोदर कुण्ड	
४२		पर्वत	शालिग्राम सेतीवेणी	दुर्लुङ क्यानोयिङ, केभिङ र होमस्टे (कुस्मा ३)
			गुप्तेश्वर गुफा	महाशिला
४३		स्याङ्जा	सिरुवारी	सतौ-चण्डिकालिका क्षेत्र (पुतलीबजार नगरपालिका)
			स्वेरक मैदान प्याराग्लाइडिङ (भिरकोट नगरपालिका)	आलमदेवी (कालीगण्डी गाउँपालिका)
४४		बाग्लुङ	कालिका भगवती मन्दिर (बा.न.पा.१)	भकुण्डे भैरवस्थान गाजाको दह
			पंचकोट धार्मिक पर्यटन क्षेत्र	ढोरपाटन आरक्ष क्षेत्र (ढोरपाटन न.पा. र निसीखोला गा.पा.)
४५		नवलपरासी पूर्व	मौलाकालिका, त्रिवेणी, अमलटारी होम स्टे, शास्वत धाम	दाउन्नेदेवी

४६		म्याग्दी	पुनहिल, तातोपानी, गलेश्वर मन्दिर, धौलागिरी राउण्ड, गर्जा हिमाल	घोडेपानी मोहरेडाडा पर्यटकीय क्षेत्र
४७	लुम्बिनी प्रदेश	नवलपरासी पश्चिम		रामग्राम
				कंचनगढी पर्यटकीय क्षेत्र
४८		रूपन्देही	लुम्बिनी	बाउन्नकोटी वनवाटिका
			ग्लोबल पिस पार्क बुटवल	सैनामैना पर्यटकीय क्षेत्र
				देवदह पर्यटकीय क्षेत्र
४९		कपिलवस्तु	निग्लीहवा	जगदिशपुर ताल
			मायादेवी तिलौराकोट पैदल परिपथ	सागर ताल (कपिलवस्तु न.पा. २ ठुलो बर्दगवा)
५०		पाल्पा	तानसेन (रानीमहल, श्रीनगर)	तालपोखरा रम्भादेवी मन्दिर पर्यटन क्षेत्र (रामपुर नगरपालिका)
५१		अर्घाखाँची	सुपा देउराली	पाणिनी तपोभूमि (पाणिनी गाउँपालिका)
५२		गुल्मी	सत्यवती पर्यटन तथा धार्मिक क्षेत्र	रेसुङ्गा तपोभूमि (रेसुङ्गा नगरपालिका)
				रुरुक्षेत्र (रुरु गाउँपालिका)
				भगवती मन्दिर पर्यटकीय क्षेत्र (रेसुंगा न.पा.१)
५३		रुकुम पूर्व	गुरिल्ला ट्रेयल	ढोरपाटन-मैकोट-सेफोक्सुन्डो पर्यटन मार्ग
५४		रोल्पा		जलजला
५५		प्युठान	स्वर्गद्वारी	रक गार्डेन, ओखरकोट डाँडा, झिमरुक
५६		दाङ	पाण्डेश्वर महादेव, धारापानी बाह्रकुने ताल/गोरखनाथ	बगरबाबा धार्मिक पर्यटकीय स्थल

५७		बाँके	बागेश्वरी मन्दिर, गावरभ्याली, बाँके राष्ट्रिय निकुञ्ज, बाघ संरक्षण र साइनेज	कम्मर शाह मजार धार्मिक पयटकीय क्षेत्र डढुवा गा.पा. ५
५८		बर्दिया	बर्दिया राष्ट्रिय निकुञ्ज	ओमकेदारेश्वर धाम धार्मिक पर्यटकीय स्थल, (बासगढी)
			डल्ला होमस्टे	शिवमन्दिर धार्मिक पर्यटन क्षेत्र
			कृष्णसार संरक्षण क्षेत्र	शिवमन्दिर धार्मिक पर्यटकीय स्थल, जोगी गाएँ (बर्दिया नगरपालिका, २)
५९	कर्णाली प्रदेश	सल्यान		कुभिन्डे दह
६०		डोल्पा	से फोक्सुन्डो राष्ट्रिय निकुञ्ज	त्रिपुरासुन्दरी धार्मिक पर्यटन क्षेत्र
६१		जुम्ला	सिंजा सभ्यता	डुडुल चैत्य
६२		हुम्ला	हिल्सा	लिमी उपत्यका पर्यटकीय स्थल
६३		मुगु	रारा ताल	रारा-से फोक्सुण्डो Lake to lake trekking
६४		कालिकोट		पाचाल झरना (पाचाल झरना गाउँपालिका)
६५		जाजरकोट	पाँचकटीया कुशे गा.पा., मछैना लेक	खलङ्गा दरबार क्षेत्र (भेरी नगरपालिका)
६६		दैलेख	पञ्चकोसी धार्मिक पर्यटन विकास (पच्चकोसी ज्वाला क्षेत्र)	कोतगढी-पञ्चदेवल-बेलासपुर-महावु पर्यटकीय विकास, नारायण न.पा.
६७		सुर्खेत	काँक्रेबिहार	जाजुरा दह पञ्चपुरी न.पा. ८ र ९ (गुप्ती ताल, मादले गुफा, शिव गुफा लगायत)
			देउतीबज्यै (विरेन्द्रनगर नगरपालिका)	गिद्देडाँडा पर्यटकीय क्षेत्र
			दमन आश्रित पार्क	

६८		रुकुम पश्चिम		गोतामकोट चित्री पाटन साहसिक पदमार्ग
६९		बाजुरा	बडिमालिका	कोल्टी-बुढीनन्दा-बडिमालिका पदमार्ग
७०	सुदूरपश्चिम प्रदेश	बाजुरा	बडिमालिका	कोल्टी-बुढीनन्दा-बडिमालिका पदमार्ग
७१		बझाङ	खप्तड क्षेत्र	बाठपाली मन्दिर धार्मिक तथा पर्यटकीय क्षेत्र (दुर्गाथली ७)
			सुर्मा ताल सैपाल क्षेत्र	
७२		डोटी	खप्तड, शैलेश्वरी	बडिकेदार धार्मिक पर्यटकीय क्षेत्र
७३		दार्चुला	अप्पिनाम्पा संरक्षण क्षेत्र	मालिकार्जुन (मालिकार्जुन गाउँपालिका)
७४		बैतडी	त्रिपुरासुन्दरी	सिद्धनाथ उदयदेव धार्मिक स्थल पाटन नगरपालिका ६
७५		डडेल्धुरा	उग्रतारा	अमरगढी-उग्रतारा (अमरगढी नगरपालिका)
७६		कञ्चनपुर	चाँदनी-दोधारा क्षेत्र	रौटेला झम्केली ब्रम्हादेवधाम धार्मिक विकास क्षेत्र
				बन्दा ताल कोटीहोम पर्यटकीय क्षेत्र (बेलौटी न.पा.)
७७		कैलाली	घोडाघोडी ताल	बर्दगोरिया मन्दिरधाम (बर्धगोरिया गाउँपालिका)
			टीकापुर सर्किट	
			भादगाउँ	

स्रोत : संस्कृति, पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय

आलमदेवी मन्दिर

आलमदेवी मन्दिर स्याङ्जा सदरमुकामदेखि करिब ६६ किलो मिटर पश्चिममा रहेको कालीगण्डकी गाउँपालिका वार्ड नं. ३ लसर्घा देउराली, स्याङ्जास्थित समुद्री सतहदेखि करिब १३५० मिटर अग्लो डाँडामा रहेको छ। ऐतिहासिक, धार्मिक तथा

आलमदेवी मन्दिर, स्याङ्जा

पर्यटकीय दृष्टिकोणले अत्यन्तै महत्त्व बोकेको यस मन्दिरमा भीमसेन पातिको रुखलाई चारैतिरबाट पर्खालले घेरिएको छ । यहाँ कुनै देवीको मूर्तिलाई भन्दा पनि आत्मिक तथा भावनात्मक शक्ति पिठको रूपमा पूजा गरिनु यसको मौलिक विशेषता रहेको छ । देवीको पूजा गर्नाले शत्रुको नास हुने, आरोग्यमिल्ने, ठुलो संकटबाट पार पाउने, मनमा चिताएको इच्छा तथा भाकल पूरा हुने र देवीको भक्त तथा उपासकहरूले युद्धमा विजय प्राप्त गर्ने विश्वास गरिन्छ ।

किम्बदन्ती अनुसार तत्कालीन राज्य उज्जैन हाल भारत राजस्थानमा हिन्दू धर्मावलम्बी वंशको शासन माथि मुस्लिमको आक्रमणका कारण राजा भुपाल सिंहराव गह्लोत कुलदेवीको रक्षार्थ कुलदेवी-वेगमाता-वगेश्वरीलाई झोलीमा हाली यात्रा गर्ने क्रममा नेपालको रुरु क्षेत्रमा केही समय बिताई उत्तरतर्फ जाँदा लसर्घा भन्ने स्थानको पहाडको टाकुरामा वास बस्न पुग्दा उक्त देवीलाई भीमसेन पातीको रुखमा झुन्ड्याई आराम गर्दा झोलीबाट खस्न पुगी जमीनमा भासिन पुगेकी थिइन । हाल मन्दिर रहेको भीमसेन पातीको फेदबाट एउटा प्वाल पारी कालीगण्डकी पुगी स्नान गरी पुनः भीमसेन पातीको फेदमा आई बसिन् । भीमसेनपातीको रुखबाट अलप भएकोले सोही दिनदेखि वेगमाता वेगेश्वरीलाई सजिलोको रूपमा अलप देवी भन्दा भन्दै आलमदेवी (अपभ्रं) शब्द बन्न पुग्यो ।

यिनै भुपाल सिंह वंशका कुलमण्डल खाँले दिल्लीका मुगल सम्राटद्वारा शाह उपाधि प्राप्त गरी कास्कीको अर्घामा राजा भएका र उनकै वंशजहरू क्रमशः लमजुङ, गोरखा हुँदै पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल एकीकरण गरेपछि एकीकृत नेपालको

राजसत्ता सम्हालेका थिए। तसर्थ शाहवंशीय राजपरिवार तथा खाँड ठकुरीहरूले यस मन्दिरलाई कुल पुजाको रूपमा मान्दै आएको पाइन्छ।

काठमाडौँ उपत्यका

नेपालको मध्यपहाडी क्षेत्रमा चारैतिर पहाडले घेरेको समुद्र सतहदेखि १३३७ मिटर उचाइमा रहेको समथर भूभागमा काठमाडौँ उपत्यका अवस्थित छ। यहाँ समशीतोष्ण हावापानी पाइन्छ। काठमाडौँ नेपालको राजधानी भएकाले यहाँ जनसङ्ख्याको चाप अत्यधिक छ। काठमाडौँलाई मुलुकको राजधानी रहेको स्थानको रूपमा भन्दा प्राचीनकालको इतिहास बोकेको मन्दिरै-मन्दिर र चाडपर्वहरूको बाहुल्य भएको स्थानको रूपमासमेत लिनुपर्दछ।

जीवित देवी कुमारी, काठमाडौँ

तिब्बतबाट आएका महामञ्जूश्रीले ठुलो तलाउ रहेको स्थानमा वरदा र मोक्षदा भन्ने शक्ति स्थापना गरी चोभारडाँडा काटेर पानी बाहिर पठाई सुन्दर सहरको सिर्जना गरेर काठमाडौँ नगरको निर्माण भएको हो भन्ने किंवदन्ती रहेको छ। यस उपत्यकामा रहेका काठमाडौँ दरबार स्क्वायर, भक्तपुर दरबार स्क्वायर, पाटन दरबार स्क्वायर, स्वयम्भुस्तूप, बौद्धस्तुप र चाँगुनारायण मन्दिरसमेतका ख्यातिप्राप्त ऐतिहासिक स्थलहरू विश्व सम्पदासूचीमा समेत परेका छन्। काठमाडौँ उपत्यकालाई खुला सङ्ग्रहालयको रूपमा नै लिन सकिन्छ। काठमाडौँमा २० कि.मि.को दुरीमा विश्वसम्पदा सूचीमा परेका सातओटा सम्पदाहरू रहेका छन्। यी सम्पदाहरूको उपस्थितिले काठमाडौँ उपत्यकालाई विश्वप्रसिद्ध सहरको रूपमा स्थापित गरेको छ। यी सम्पदाहरूको उचित संरक्षणले यस उपत्यकालाई अनन्त कालसम्म विश्वको एउटा महत्त्वपूर्ण पर्यटन

केन्द्रको रूपमा प्रतिष्ठित बनाइरहने सम्भावना बोकेको देखिन्छ ।

भौगोलिक विभाजनअनुसार काठमाडौँ नेपालको करिब करिब मध्यपहाडी खण्डमा पर्दछ । यहाँका प्रमुख नदीहरू बागमती र विष्णुमती हुन् । पशुपतिनाथ, गुहेश्वरी, स्वयम्भू, बौद्ध, बुढानिलकण्ठ, दक्षिणकाली, हनुमानढोका, गोकर्ण, टेकु, शालिनदी आदि यहाँ अवस्थित प्रमुख तीर्थधाम हुन् । काठमाडौँ राजधानी सहर हुनुको साथै देशको प्राचीन कला, कौशल, संस्कृति, सभ्यता एवम् ऐतिहासिक स्रोतको भण्डार पनि हो । यसको अतिरिक्त देशको प्रमुख शैक्षिक संस्थाहरू, आधुनिक जनशक्ति एवम् उपकरणयुक्त अस्पतालहरू तथा देशको एकमात्र अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलसमेत यसै सहरमा अवस्थित भएको कारणले गर्दा पनि स्वदेशी तथा विदेशीहरूका लागि यो आकर्षणको केन्द्र बन्न पुगेको छ । वरिपरिबाट नगरकोट, नागार्जुन, शिवपुरी, चन्द्रागिरि र फुल्चोकीजस्ता मनोरम पहाडहरूले घेरिएको यस उपत्यकाको सुन्दरतालाई यी पहाडहरूको उपस्थितिले अझै बढाएको छ ।

नेपालको ७७ जिल्लाहरूमध्ये काठमाडौँ पनि एउटा हो । सामान्यतया काठमाडौँ, ललितपुर र भक्तपुरसमेतका तीनओटा जिल्ला समेटिएको समतल र वरिपरिबाट पहाडले घेरिएको होचो भागलाई काठमाडौँ उपत्यकाको नामले चिन्ने गरिन्छ । यो उपत्यकाभन्दा बाहिरका मानिसहरूले मूलतः यस उपत्यकालाई नै काठमाडौँको नामले चिन्ने गर्दछन् । नेपालको काठमाडौँ जिल्लामा पर्ने काठमाडौँ सहर नेपालको राजधानी सहर रहने छ भनी संविधानको धारा २८८ मा व्यवस्था गरिएको छ । यस जिल्लाको क्षेत्रफल ३९५ वर्ग कि.मि. छ । ऐतिहासिक दरबार हनुमान ढोकाको नजिकमा रहेको काठैकाठले बनेको काष्ठमण्डपको आधारमा काठमाडौँको नाम रहन गएको हो भन्ने विद्वानहरूको भनाइ रहेको छ । ऐतिहासिक भवन सिंहदरबार प्रमुख प्रशासकीय केन्द्र हो । सार्क सचिवालय, काठमाडौँस्थित विभिन्न विदेशी राजदूतावासहरू, नेपाल राष्ट्र बैङ्क तथा अन्य केन्द्रीय कार्यालयहरू पनि काठमाडौँभित्र नै रहेका छन् । त्यसैले काठमाडौँ नेपालको राजनीतिक राजधानीको रूपमा मात्र नभई वित्तीय, शैक्षिक, न्यायिक, धार्मिक, तथा कूटनीतिक राजधानीको रूपमा समेत रहको छ । वीर अस्पताल तथा टिचिङ हस्पिटलजस्ता देशका ठुला र साधन सम्पन्न अस्पतालहरू पनि रहेका छन् । काठमाडौँलाई त्रिभुवन राजपथ, कोदारी (अरनिको) राजपथ र पृथ्वीराजपथ, बर्दिवास धुलिखेलजस्ता राजमार्गहरूले बाहिरी क्षेत्रहरूसित जोडेका छन् ।

काठमाडौँबाट भगवान गौतमबुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनी र शुद्धोधनको राजधानी तिलौराकोट कपिलवस्तुको नजिकमा रहेको भैरहवा एवम् देशको महत्त्वपूर्ण पर्यटन केन्द्र पोखरा र सगरमाथाको काखमा अवस्थित रहेको नाम्चेजस्ता देशका विभिन्न क्षेत्रहरूसित हवाई सम्पर्क रहेको छ । मेचीदेखि महाकालीसम्मका प्रमुख सहरहरूमा पुग्ने दैनिक रात्रीबस सेवाहरू पनि नियमितरूपले सञ्चालन भइरहेका छन् । रेडियो

तथा टेलिभिजनका केन्द्रीय कार्यालयहरू र स्टेसनहरूको साथसाथै नेपाल दूरसञ्चार संस्थानको केन्द्रीय कार्यालय पनि काठमाडौँमै रहेको र नेपालबाट प्रकाशित आधाभन्दा बढी दैनिक तथा साप्ताहिक समाचार पत्रपत्रिकाहरू पनि काठमाडौँबाटै प्रकाशित हुने भएकाले काठमाडौँलाई नेपालको सञ्चारको राजधानी पनि भन्न सकिन्छ । सोल्टी, अन्नपूर्ण, याक एन्ड यति, ह्यातजस्ता पाँचतारे होटलहरूसमेत यस महानगरमा रहेका छन् । हङकङबाट प्रकाशित हुने एशियाको प्रसिद्ध आर्थिक पत्रिका ASIA WEEK को सन् १९९८ डिसेम्बर ११ को अङ्कमा एशियाका बस्नको निम्ति सबैभन्दा उपयुक्त ४० ओटा प्रमुख सहरहरूमा काठमाडौँको नाम २७ औँ स्थानमा रहेको कुरा उल्लेख छ ।

कोदारी

नेपालको भारतसित गरिने व्यापारको मुख्य केन्द्र वीरगञ्ज भएजस्तै चीनको स्वसासित क्षेत्र तिब्बतसितको व्यापारको प्रमुख केन्द्रको रूपमा रहेको नेपालको प्रमुख व्यापारिक नाका कोदारी हो । तिब्बतको सीमावर्ती बजार खासाबाट आउने सामानहरू र नेपालबाट खासातिर निर्यात गरिने वस्तुहरूको आयात निर्यात गर्ने सीमावर्ती व्यापारिक केन्द्र कोदारीलाई नेपालको एउटा प्रमुख राजमार्गको रूपमा रहेको कोदारी (अरनिको) राजमार्गले काठमाडौँसँग जोडेको छ । कोदारी प्रदेश नं. ३ को सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको उत्तरी सीमावर्ती क्षेत्रमा पर्दछ ।

काँकडभिट्टा

यो नेपालको पूर्वी सीमाना नजिक रहेको बजार हो । यो प्रदेश नं. १ को झापा जिल्लामा पर्दछ । यहाँबाट फूलबारीमार्ग हुँदै बङ्गलादेश जाने मार्ग खुलेकाले यसको महत्त्व बढ्न पुगेको छ । 'नेपालको पूर्वी सीमानाको महत्त्वपूर्ण प्रवेश मार्गमा रहेकाले यसलाई पूर्वको ढोका पनि भनिन्छ । यहाँ मेची भन्सार कार्यालय रहेकाले यसले यस क्षेत्रको निकासी पैठारीमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको देखिन्छ । काँकाडभिट्टा मेची नगरपालिकामा पर्दछ ।

पशुपतिनगरद्वारा भारतको खर्साङ्ग, सिलीगुढी र दार्जिलिङसँग व्यापारिक सम्पर्क कायम रहेको र चिया उत्पादनको निम्ति नेपालको प्रसिद्ध इलाम जिल्ला र झापा जिल्ला एकअर्कासँग जोडिएको हुनाले काँकडभिट्टा र इलामको बिचमा रहेको दूरी त्यति धेरै नरहेको कुरा स्वतः स्पष्ट हुन्छ ।

ककनी

काठमाडौँको केन्द्रबाट २९ कि.मि. दुरीमा ६,७७८ फिटको उचाइमा ककनी भन्ने रमणीय स्थान छ । नुवाकोट जिल्लामा पर्ने यो ठाउँलाई राणाकालमा वसन्ती बाग भनिन्थ्यो । यसको नजिकै तामाङ् जातिको ठुलो बस्ती छ । यसका अतिरिक्त प्रहरी तालिम केन्द्र, तारा गाउँ अतिथि गृह, थाइ एयरवेजद्वारा निर्मित स्मृतिपार्क, बागवानी फार्मले पनि ककनीको शोभा बढाएका छन् ।

खप्तड

त्रिवेणी मन्दिर, खप्तड

डोटी, अछाम, बझाङ र बाजुरासमेत चार जिल्लामा फैलिएको खप्तड करिब ११,००० फिटको उचाइमा रहेको छ । चारवटै जिल्लाहरूको सङ्गमस्थलमा रहेको यो उच्च पहाडी भूभागमा थुम्काथुम्की, चौरहरू (पाटन) र स-साना खोलाहरू छन् । यो उच्च पहाडी मैदानी भूभागको सरदर चौडाइ पाँच किलोमिटर र लम्बाइ सरदर १० किलोमिटर छ । हिउँले ढाकिएका सेता डाँडा र वन-जङ्गल आफैमा मनमोहक देखिन्छन् । हिउँले छोडेपछि रङ्गी विरङ्गी फूलैफूलको समथर भूभाग स्वर्ग झैँ लाग्दछ । खप्तड प्राकृतिक सुन्दरताको पर्यायको रूपमा रहेको छ । खप्तडको पर्यटकीय दृष्टिले विकास गर्न सकेमा पश्चिम नेपालको विकासमा यसबाट महत्त्वपूर्ण योगदान पुग्ने छ ।

खुम्बुक्षेत्र

प्रदेश नं. १ को सोलुखुम्बु जिल्लामा पर्ने खुम्बु क्षेत्र पर्वतारोहण र पदयात्राका लागि प्रसिद्ध छ । यहाँ विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथासहित छिटो तथा सरल पर्वतारोहणका लागि प्रसिद्ध ६६६४ मिटर अग्लो मेरा पिक पनि छ । यसबाहेक यहाँ गोक्यो पिक, पिके डाँडा, टासीलाप्चा, कालापत्थर, आमालाप्चा क्रस, दूध कुण्ड आदि दर्शनीय स्थलहरू छन् ।

गोरखा

गोरखा पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल एकीकरण अभियान आरम्भ गर्नुपूर्व शाह राजाहरूबाट शासित एक सानो पहाडी राज्य थियो । गोरखाको पूर्वमा धादिङ, पश्चिममा तनहुँ, लम्जुङ, मनाङ र उत्तरमा चीनको तिब्बत प्रदेश र दक्षिणमा

चितवन जिल्ला रहेका छन् । उत्तरपट्टि ग्वाला भन्ज्याङ र श्रृङ्गी हिमाल, नारद पोखरी (कुण्ड), दरौँदीको शिर, दक्षिणपट्टि त्रिशूली, पूर्वपट्टि बुढीगण्डकी र पश्चिमपट्टि मर्स्याङदी, चेपे चम्पावती तथा मनास्लु शृङ्खला गोरखा जिल्लाका प्राकृतिक सीमाना हुन् । गोरखकालीको दक्षिण पाखोमा अवस्थित गोरखा बजार वा पोखराथोक यस जिल्लाको सदरमुकाम हो । उत्तरबाट दक्षिणतिर बग्ने दरौँदी गोरखा जिल्ला भई बग्ने प्रमुख नदी हो । ऐतिहासिक महत्त्व र जलशक्तिको दृष्टिकोणले समेत दरौँदी प्रमुख आकर्षणको केन्द्र रहेको छ ।

गोरखा बजार रहेको पहाडको टाकुरामा अवस्थित गोरखा दरबार प्यागोडा शैलीमा बनेको छ र कलात्मक झ्याल, ढोकाहरूबाट सुसज्जित रहेको छ । ऐतिहासिक थलोका रूपमा रहेको गोरखा दरबार पर्यटकीय दृष्टिकोणले पनि अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण छ । दरबार परिसरमा काली मन्दिर र गोरखनाथको मन्दिरको साथसाथै अरू देवीदेवताका मूर्तिहरू पनि यत्रतत्र छरिएर रहेका छन् । गोरखा दरबारको साथसाथै गोरखा बजारमा सुन्दर कलात्मक शैलीमा निर्मित अरु दरबार पनि छन् । नुवाकोट दरबार पनि यसै शैलीमा निर्मित छ । गोरखामा प्राचीन सङ्ग्रहालय रहेको छ । बजार क्षेत्रमा प्रायजसो नेवार जातिहरूको बसोबास भएको हुनाले यहाँ नेवार सम्प्रदायले मान्ने सर्म्पूण जात्राहरू गर्ने प्रचलन छ ।

यस क्षेत्रबाट हिमालयका सुन्दर दृश्यहरू देखिने भएकोले यो क्षेत्र पर्यटकीय दृष्टिकोणबाट अति आकर्षक छ भने लार्केपास हुँदै मनाङ जाने प्रमुख बाटोको रूपमा पनि प्रख्यात छ । नेपालको उत्तरी जिल्लाहरूजस्तै गोरखा पनि यार्सागुम्बाका लागि प्रसिद्ध छ । गोरखा जिल्लामा रहेको मनकामनाको मन्दिर हिन्दूहरूको प्रसिद्ध धार्मिक स्थलमात्र नभएर एउटा मनोरम पर्यटन स्थल पनि हो । पृथ्वी राजमार्गमा पर्ने चेरेसदेखि मनकामनासम्मको यात्रालाई मनकामना केबल कारको सञ्चालनले अत्यन्त सरल, सहज, छोटो र मनोरन्जक बनाएको छ ।

गजुरमुखी देवी

इलाम जिल्लाका चार प्रमुख नदीहरूमध्ये एक देउमाई नदीको पश्चिम किनारमा ओढारजस्तो ठाउँमा विभिन्न आकारका प्रस्तरको देवी मूर्तिहरूलाई गजुरमुखी देवी भनिन्छ । यहाँ लिम्बू जातिको पुजारी हुन्छन् । गजुरमुखी देवीको पूजा अर्चना गर्नाले लाटा बोल्न सक्ने, बहिरा सुन्न सक्ने हुन्छन् भन्ने जनविश्वास छ । कात्तिक पूर्णिमाका दिन यहाँ मेला लाग्दछ । ओढार आकारको थलोलाई जनसहयोगबाट मन्दिरको रूप दिएको पाइन्छ । यहाँ शिव मन्दिर र धर्मशाला आदि पनि बनाइएको छ ।

गह्रौँ कालिका मन्दिर

स्याङजा जिल्ला वालिङ नगरपालिकाको गह्रौसुरमा अवस्थित गह्रौँ कालिका मन्दिर आजभन्दा ५३० वर्ष पहिले गह्रौँकोट राज्यका पहिलो राजा दशरथ खाँड (वि.सं.

गह्रौं कालिका मन्दिर, स्याङजा

१५१०-१५३६) को २६ वर्षे शासनकालमा स्थापना भएको थियो । यो मन्दिर समुन्द्रि सतहदेखि १५१६ मिटरको उचाइमा गह्रौशुर डाँडाको टुप्पामा अवस्थित छ । चैते दसैँ र बडा दसैंमा विशेष मेला लाग्ने यस मन्दिरमा दैनिक पूजाआजा चल्दै आएको छ । मन्दिरको दोस्रो पुनर्निर्माण वि.सं. १८४८ मा स्वतन्त्र गह्रौकोट राज्यका अन्तिम राजा श्रीभक्त खाँणले गरेका थिए भने तेस्रो पुनर्निर्माण २०५ बर्ष पछि वि.सं. २०५३ सालमा स्थानीय व्यक्तिकै पहलबाट भएको पाइन्छ । मन्दिर स्याङजा जिल्लाका प्रायः सबैजसो ठाउँहरूबाट स्पष्ट अवलोकन गर्न सकिन्छ ।

गुह्येश्वरी मन्दिर

पशुपति मन्दिरको नजिकै बाग्मती नदीको तटमा अवस्थित धार्मिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक एवम् कलात्मक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण यो मन्दिर हिन्दु धर्मावलम्बीहरूको आस्थाको केन्द्रका रूपमा रहेको छ । गुह्येश्वरी शक्तिपीठको स्थापना लिच्छविकालमा र मन्दिरको निर्माण मल्लकालमा भएको मानिने हुँदा यहाँ लिच्छविकालीन मूर्तिकला तथा मल्लकालीन काष्ठकलाका विशिष्ट नमुना दृष्टिगोचर हुन्छ । चारैतिर पाटी पौवाहरूले घेरिएको मण्डप शैलीमा श्लेष्मान्तक वनसँगै बाग्मती नदीको दक्षिणतटमा निर्मित यो भगवान शिवको सहधर्मिणी सतीदेवी (पार्वती) को मन्दिर भएको मानिन्छ । प्राचीनकालमा आद्यगुरु शङ्कराचार्य यही ठाउँको अवलोकन गर्न आउनुभई गुह्येश्वरीको उपासना र प्रार्थना गर्नुभएको पनि आख्यान छ । तान्त्रिक बज्रयान बौद्ध परम्पराअनुसार गुह्येश्वरीको पूजा अर्चना गरिने हुदाँ यो स्थल हिन्दू र बौद्ध दुवै समुदायका लागि पूजनीय मानिन्छ ।

घान्द्रुक

गण्डकी प्रदेशको कास्की जिल्लाअन्र्तगत अन्नपूर्ण र माछापुच्छ्रे हिमालको काखमा पोखराबाट ४२ कि.मि उत्तरमा अवस्थित घान्द्रुक गुरुङ संस्कृति र जीवन शैलीलाई जीवन्त रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्षम प्रमुख गुरुङ बस्ती हो। यो ठाउँ पर्वतारोही, पदयात्रीका अतिरिक्त स्वदेशी तथा विदेशी पर्यटकहरूका लागि महत्त्वपूर्ण आकर्षक स्थल मानिन्छ। यहाँ प्रत्येक वर्ष करिब ५० हजार पर्यटकहरू भ्रमण गर्ने गर्दछन्।

घलेगाउँ

लमजुङ जिल्लास्थित घलेगाउँ ग्रामीण पर्यटन तथा होमस्टेका लागि प्रसिद्ध छ। घलेगाउँबाट मनास्लु, अन्नपूर्ण, माछापुच्छ्रे, लमजुङ हिमाल शिरको टोपीजस्तै देखिन्छन्। चियाबगान, भेडीखर्क, उत्तरकन्याको मन्दिर दर्शनीय छन्। घले गुरुङको आत्मीय आतिथ्य र घाँटु नाचको प्रदर्शनले स्वदेशी र विदेशी पर्यटकलाई मोहित बनाउने गरेको पाइन्छ। घलेगाउँको होमस्टे पार्क मुलुककै उत्कृष्ट मानिन्छ भने यसपछि नेपालका धेरै स्थानहरूमा होमस्टे पर्यटन फस्टाएको छ।

चन्दननाथ मन्दिर

कर्णाली प्रदेशको जुम्ला जिल्लामा रहेको चन्दननाथको मन्दिरमा भगवान दत्तात्रेयको मूर्ति स्थापित छ। यहाँ वैदिक विधि विधानअनुसार प्रात, मध्यान्ह र सन्ध्याकालमा गरी दिनको तीनपटक पूजा गरिन्छ। आठौँ शताब्दीअगाडि निर्मित यो मन्दिरमा भगवान दत्तात्रेयको चरणपादुका रहेको छ। चन्दनाथले स्थापना गरेको मन्दिर भएकोले यस मन्दिरको नाम चन्दनाथ रहेको हो। यहाँ योगी (गिरी, पुरी आदि) समुदायको व्यक्ति पुजारी हुन्छन्।

चाँगुनारायण

भक्तपुर जिल्लाको पूर्वोत्तर भागमा डोलाद्री (डोलागिरि) नामको अग्लो पहाडको थुम्कोमा अवस्थित भगवान विष्णुको मूर्ति स्थापित यो मन्दिर नेपालको प्राचीनतम् मन्दिरहरूमध्ये एक मानिन्छ। यो मन्दिरको निर्माण कहिले र कसले गराएको हो भन्ने बारेमा स्पष्ट जानकारी नभए पनि हरिदत्त वर्मा नामका व्यक्तिले सन् ३८६ ताका सम्बत (वि.सं. ५२१) मा उपत्यकाका चार नारायणहरू (चाँगुनारायण, शेषनारायण, विशङ्खुनारायण र इचङ्गुनारायण) को स्थापना गर्ने क्रममा चाँगुनारायण स्थापना गरेको भन्ने आख्यान छ। सक् संवत् ३८६ (वि.सं. ५२१) मा राजा मानदेवले पूर्व र पश्चिमका सामन्तहरूलाई नियन्त्रण गरी चाँगुनारायणको पूजा अर्चना गरी गरुडसहितको स्तम्भ खडा गराएको कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ।

चितवन वन्यजन्तु संरक्षण क्षेत्र

वन्यजन्तु संरक्षण क्षेत्रको रूपमा चितवनलाई लिइएको छ। यहाँ दुर्लभ वन्यजन्तु एवम् चराचुरुङ्गी रहेका छन्। एक सिङ्गे गैँडा, बंगाली बाघ र हात्तीलाई स्थलमा पाइने दुर्लभ जनावरहरूका रूपमा लिइएको छ। यो स्थान वन्यजन्तु अध्ययन गर्ने अनुसन्धान

कर्ताहरू र वन्यजन्तु अवलोकन गर्न रुचाउने पर्यटकहरूको मुख्य थलो हुन गएको छ।

छिन्नमस्ता भगवती

छिन्नमस्ता भगवती सप्तरी जिल्लाको राजविराजबाट दक्षिण सीमावर्ती क्षेत्र सप्तरी जिल्लाको तत्कालिन छिन्नमस्ता गाउँविकास समितिमा पर्दछ। छिन्नमस्ता भवगती मनोकामना पूरा गर्ने शक्तिपीठहरूमध्ये एक पीठ मानिएको हुँदा यस मन्दिरमा नेपाल र भारतका जनताको ठुलो आस्था छ। प्राचीन इतिहास र किम्वदन्तीअनुसार कर्नाटवंशी राजा नान्यदेवको पाँचौं पुस्ताका शक्रसिंहदेव सिम्रौनगढका राजा भएका थिए। उनी नाबालक छोरा हरिसिंहदेवलाई राजगद्दीमा राखी निर्वासित जीवन बिताउन सप्तरी आए। त्यसबेला जङ्गलले ढाकिएको यस स्थानमा जङ्गल सफा गर्दा भेटिएको भगवती मूर्तिलाई उनले आफ्नो कुलदेवीको रूपमा स्थापना गरी आफ्नो नामबाट देवीको नाम शक्रेश्वरी राखे भन्ने भनाइ छ। देवीको शरीर नभएकोले केही समयपछि छिन्नमस्ता भगवती भन्न थालिएको मानिन्छ।

जनकपुर

जनकपुरलाई प्राचीन मिथिला राज्यको राजधानीको रूपमा लिइएको छ। यहाँ रहेका प्रायः सम्पूर्ण मानिसहरू मैथिली भाषा बोल्छन् र यहाँ मैथिली साहित्यको विकास भएको पाइन्छ। जनकपुरमा मैथिली भाषाका कवि विद्यापति कोकिलको शालिक पनि रहेको छ। हिन्दु नारीको आर्दशको रूपमा रहेको सीताको जन्मथलोको रूपमा जनकपुर ख्यातिप्राप्त छ। यस पवित्र स्थलमा विवाह पञ्चमीका दिन नेपाल तथा भारतका हिन्दू धर्मावलम्बीहरू जनकपुर धामको परिक्रमा गर्न आउँछन्। जानकी मन्दिरको दर्शनका लागि ठुलो मेला लाग्ने गर्दछ।

विवाह पञ्चमीमा जानकी मन्दिरमा हिन्दू धर्मावलम्बीहरूको ठुलो भीड लाग्दछ। स्वदेशका मात्र नभई विदेशबाट पनि यहाँ ठुलो सङ्ख्यामा हिन्दूधर्मावलम्बीहरू रामजानकीको दर्शन गर्न आउने र मिथिलाको यात्रापथमा यात्राको साथसाथै प्रदक्षिणा गर्ने गर्दछन्। जनकपुरको जानकी मन्दिर हिन्दूहरूको एउटा प्रख्यात र मुख्य धार्मिक थलोको रूपमा रहेको छ। जानकी मन्दिरको साथसाथै यस क्षेत्रमा अरू विभिन्न पवित्र धार्मिक स्थलहरू छन्। धनुषा सागर र रत्नसागर आदि पवित्र सागरहरूलाई पनि जनकपुरका अमूल्य निधिहरूको रूपमा लिइन्छ।

परम ज्ञानी राजा जनकले शासन गरेको मुलुक भएकोले नै यस स्थानको नाम जनकपुर रहेको हो भन्ने कुरामा विद्वान्हरू सहमत देखिन्छन्। यस सहमतिले राजा जनकले हिन्दूमात्रकी आराध्यदेवी सीताको यही जनकपुरमा भगवान रामसित विवाह गरिदिएका हुन् भन्ने कुराको पनि पुष्टि गर्दछ। प्रसिद्ध हिन्दू विद्वान तथा स्मृतिकार याज्ञवल्क्यसमेतका विद्वानहरूले राजा जनकको दरबारमा सम्मान पाएको कुराले प्राचीनकालदेखि नै जनकपुरले अध्ययन र अनुसन्धानको केन्द्रको रूपमा समेत आफूलाई चिनाउँदै आएको तथ्य प्रकट हुन आउँछ।

जानकी मन्दिर

जानकी मन्दिर, जनकपुर

भारतको मध्यप्रदेश राज्यको लोहागढका सुरकिशोर दास हाल जानकी मन्दिर रहेको क्षेत्रमा बस्दा त्यहाँ रामजानकी मूर्ति प्रादुर्भाव भएकी देखेकाले सोही ठाउँमा उहाँले छाप्रो बनाई मन्दिरको रूप दिनुभएको थियो । यो मन्दिर अति सुन्दर र भव्य छ । यस मन्दिरलाई नौलखा मन्दिर भन्ने चलन पनि छ । सिङ्गर्ममरको भुइँ तथा आकर्षक गजूरहरूको साथसाथै विवाह मण्डप र सिङ्गमर्मरका देवदेवी तथा ऋषिमुनिहरूका मूर्तिहरूले यस मन्दिरको शोभा बढाएका छन् । यो क्षेत्र मिथिला संस्कृति, भेषभुषा र रहन सहन एवम् चाडपर्वको ज्वलन्त उदाहरणको रूपमा रहेको छ । यो मन्दिरमा नेपाल तथा भारतका दर्शनार्थीहरूको जमघट भइरहन्छ ।

जिरी

दोलखा जिल्लाको दोस्रो महत्त्वपूर्ण बजार जिरी करिब छ हजार फिटको उचाइमा अवस्थित छ। जिरीलाई नेपालको स्वीजरल्याण्ड भनी चिनिन्छ। पर्यटकीय दृष्टिकोणले जिरीलाई महत्त्वपूर्ण ग्रामीण सहरको रूपमा लिइन्छ ।

तानसेन र श्रीनगर

मध्यपहाडी भूभागमा अवस्थित पाल्पा जिल्लास्थित तानसेन नेपाल राज्यकै अति रमणीय पर्यटकीय एवम् महत्त्वपूर्ण व्यापारिक केन्द्र हो। पाल्पा जिल्लाको सदरमुकाम तानसेनमा अत्यन्त रमणीय एवम् मनमोहक दृश्यको अवलोकनसमेत गर्न सकिने भएकाले यसको महत्त्व बढ्दो छ । अत्यन्त आनन्ददायी हावापानी भएको यस नगरमा मगर तथा नेवार जातिको बसोबास रहेको पाइन्छ। राणाकालमा तानसेनलाई काठमाडौँ पछिको महत्त्वपूर्ण राजनैतिक तथा प्रशासनिक अखडाको रूपमा स्थापित गरिएको पाइन्छ । ढाकाटोपी तथा करुवासमेतका धातुका सामग्रीका लागि प्रसिद्ध तानसेन मधेस तथा पहाड बिचको प्रमुख व्यापारिक स्थलसमेत हो । नेपाल एकीकरण हुनुभन्दा अगाडिसम्म पाल्पा एउटा पृथक र शक्तिशाली राज्यको रूपमा रहेको थियो । श्रीनगर डाँडाको काखमा समुद्र सतहबाट १३७१ मिटर उचाइमा

अवस्थित पाल्पा जिल्लाको सदरमुकाम तानसेन प्राकृतिक सुन्दरताले भिरपूर्ण छ। प्राकृतिक कलाकौशलको दृष्टिकोणले समृद्ध तानसेन आधुनिक सभ्यतातर्फ उन्मुख छ। पुरानो समयमा सेनवंशी शासकहरूको राजधानीसमेत रहेको तानसेन सहर ऐतिहासिक खोज र अन्वेषणको प्रतीक्षामा छ।

पाल्पा जिल्लाको शोभा, सौन्दर्य वा मुकुटका रूपमा श्रीनगरलाई लिइन्छ। बतासेडाँडा नामको वृक्षहीन शुष्क कुरूप उच्च थुम्कामा सल्ला आदि विभिन्न किसिमका रूख बिरुवाहरू रोपेर रमणीय उद्यानमा परिणत भएपछि बतासेडाँडा नै श्रीनगर भनी पुनः नामकरण गरिएको हो। यहाँ मन्दिर, बुद्धको मूर्ति र बागबगैँचाहरूसमेत छन्। झण्डै १५०० रोपनी क्षेत्रफलमा फैलिएको श्रीनगर शान्त, सुरम्य जङ्गल, अनुकुला स्वस्थ्यकर हावापानी भएकाले यो बाघ, चितुवा, खरायो, दुम्सी आदि जनावरहरू कालिज, तित्रा, कोइली प्रजातिका पन्छीहरूको सुरम्य बसोबासको क्षेत्र बनेको छ। वनविहार र वनभोजका लागि प्रख्यात यो ठाउँबाट माछापुच्छ्रे, हिमालचुली, अन्नपूर्ण, काञ्जीरोवा, मनास्लु, गणेश हिमाल आदि हिमालहरूको सुन्दर दृश्यावलोकन गर्न सकिन्छ। यसका अतिरिक्त सूर्योदय, माडी उपत्यका र सफा मौसममा भारतको उत्तरी भाग गोरखपुरसम्मको रेलहरूको रोमाञ्चक अवलोकन गर्न सकिन्छ।

अमरसिंह थापाबाट सन् १८०७ ई.मा निर्मित अमर नारायण मन्दिर, सन् १९२७ मा प्रतापसमसेर ज.ब.रा.बाट निर्मित तानसेन दरबार, खड्ग समसेरबाट निर्मित शीतलपाटी (गोलघर), ब्रिटिस भारतीय फौजलाई पराजित गरेको स्मृतिमा सन् १८१४ मा उजीर सिंह थापाद्वारा बनाइएको भगवती मन्दिर, पाल्पा जिल्लाको सबैँभन्दा पुरानो बौद्ध विहारको रूपमा परिचित आनन्द विहारलगायतका महाचैत्य विहार, महावोधी विहार, वीरेन्द्र फूलबारी आदि यस सहरका प्रमुख पर्यटकीय महत्त्वका सम्पदा हुन्। साथै, तानसेन सहरबाट करिब ८ कि.मि दक्षिणमा रहेको सत्यवती ताल र प्रवास तालमा फूलिरहेका कमलका फूलहरूले तानसेन भ्रमण गर्न पर्यटकहरूलाई बारम्बार लोभ्याइरहन्छ।

तातोपानी

म्याग्दी जिल्लाको पोखरा-मुस्ताङ सडकमा पर्ने तातोपानी र सिन्धुपाल्चोक जिल्लाको कोदारी राजमार्ग चीनको सीमानजिकै रहेको तातोपानी पर्यटकीय दृष्टिले महत्त्वपूर्ण स्थानको रूपमा रहेका छन्। तातोपानी कुण्डमा नुहाउँदा बाथलगायत छाला र नशाका रोग निको हुने धार्मिक मान्यता छ। यही विश्वासका साथ देशभरका दर्जनौँ तातोपानी कुण्डमा दैनिक हजारौँ मानिस नुहाउन पुग्छन्।

तिमाल

काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाको साविकको कानपुर गा.वि.स.बाट सुरु भई पोखरी नारायण स्थानलगायत बाह्र गाउँ समेट्ने मनोरम तिमाल मुख्यतया तामाङ्हरूको बाहुल्य

रहेको यस क्षेत्रमा ब्राह्मण, क्षेत्री, नेवार, मगर, दलित, ठकुरी, सार्की, दनुवारजस्ता जातीहरूको समेत बसोबास रहेको छ । जातीय हिसाबले समेत विविधता रहेको यस क्षेत्र धार्मिक हिसाबले समेत प्रख्यात छ । ऐतिहासिक एवम् प्राकृतिक सुन्दरताले भिरपूर्ण शान्त ठाउँको काखमा गुरु रेम्पोर्छेले तपस्या गरेको ठाउँलाई हाल गेलुङ ओडार, अन्य ऐतिहासिक धार्मिक स्थलहरू, भगवानहरूले तपस्या गरेका ओडारहरू गुफा, गुम्बा, ककलिङ र नारायणस्थान मन्दिर, दुम्जाको महादेवस्थान लगायत विभिन्न मठमन्दिरहरू यहाँको प्रख्यात धार्मिक एवम् ऐतिहासिक स्थलहरू हुन् ।

दिपायल, शैलेश्वरी

सेती नदीको किनारमा रहेको दिपायल बजारको नजिकै त्यही नदीको अर्को किनारतर्फ रहेको अलिकति अग्लो डाँडा राजपुरमा अधिकांश क्षेत्रीय निर्देशनालयहरू रहेका छन् । राजपुर दिपायल पुरानो डोटी राज्यको राजधानी सहरको रूपमा रहेको थियो भन्ने कुरा ऐतिहासिक तथ्यहरूले औंल्याएको पाइन्छ ।

सुदुरपश्चिम प्रदेशको बझाङ, बाजुरा, डोटी तथा अछाम जिल्लाको साँधमा पर्ने मनोरम पर्यटकीय र प्रसिद्ध धार्मिक स्थल खप्तडसम्म दिपायल सिलगढीबाट पैदल हिडेर पनि एकदिनमा पुग्न सकिने र खप्तड राष्ट्रिय निकुञ्जमा रहेका दुर्लभ र सुन्दर फूल, जडीबुटी, वन्यजन्तुहरू, ताल र खण्ड-खण्ड परेका रमणीय पाटन (मैदान) हरूको अवलोकन गर्ने अवसर पाइने हुनाले पनि दिपायल-सिलगढीको महत्त्व बढ्न गएको छ ।

शैलेश्वरी मन्दिर, डोटी

सुदूरपश्चिम प्रदेश डोटी जिल्लाको सिलगढीमा प्रसिद्ध धार्मिक स्थल शैलेश्वरी मन्दिर छ। शैलेश्वरीको उत्पत्तिका सम्बन्धमा स्थानीय वासिन्दाहरूमा प्रचलित एउटा लोकोक्तिअनुसार शिव पार्वती एक-अर्कामा हाँसखेल गरिरहेको समयमा ब्रम्हा आदि देवताहरू शिव पार्वतीको खोजी गर्दागर्दै त्यही आइपुगेछन् । त्यसपछि पार्वतीले अदृश्य भई शिलाको रूप लिइछन्। त्यसैले यहाँका स्थानीय वासिन्दाहरू शैलेश्वरीलाई शिलादेवी पनि भन्ने गर्दछन् । यसैबाट शैलेश्वरीको अभ्युदय भएको मानिन्छ । शैलेश्वरी मन्दिरको स्थापना पाँच पाण्डवले गराएको हो भन्ने जनविश्वास समेत रहेको छ। शैलेश्वरीलाई अर्धनारीश्वरका रूपमा समेत पूजाआजा गरिन्छ । शैलेश्वरीमा कात्तिक पूर्णिमाका दिन ठुलो मेला लाग्दछ । बाह्र वर्षमा कुम्भमेला अर्थात ६ बर्षमा अर्धकुम्भ मेलासमेत लाग्ने गर्दछ। शैलेश्वरीमा पुजाआजाका लागि छिमेकी राष्ट्र भारतबाट समेत दर्शनार्थीहरूको घुइँचो लाग्ने गर्दछ ।

दानसाँगु

जुम्ला जिल्लाको सदरमुकाम खलङ्गादेखि पूर्वोत्तर भागमा तीला नदी र जवा नदीको सङ्गमस्थललाई दानसाँगु भनिन्छ । यस स्थानमा गोदान, भूमिदान, अन्नदान, स्वर्णदान, रत्नदान, अभयदान आदि विविध दान दिइएकाले यो ठाउँको नाम दानसाँगु रहेको हो । तीज, महाशिवरात्री, नवरात्री, वैशाख पूर्णिमा, गङ्गादसहरा, चण्डीपूर्णिमा, गुरू पूर्णिमामा यहाँ ठुलो मेला लाग्दछ ।

दाउन्ने गढी दाउन्ने देवी

नवलपरासी जिल्लामा चुरे पहाडको काखमा महेन्द्र राजमार्गको बुटवल नारायणगढ खण्डमा दाउन्ने डाँडामा दाउन्ने देवीको स्थान छ। यस ठाउँमा प्राचीन कालमा परशुरामको आश्रम तथा साधनास्थल थियो भन्ने किंवदन्ती छ। नवलपरासी जिल्लाको प्रमुख दुई क्षेत्र नवलपुर र परासीको ठिक बिचमा दाउन्नेगढी पर्दछ। नवलपुर बस्ती नवलसिंहले स्थापना गरेको मानिन्छ भने परशुराम शब्दबाट पराशु, परसो हुँदै परासी बनेको र दुवैको संयुक्त रूपमा नवलपरासी भएको मानिन्छ ।

देवघाट

तनहुँ जिल्लाको देवघाट गाउँपालिका अन्तर्गत पर्ने हिन्दूहरूको पवित्र तीर्थस्थल देवघाटमा सप्तगण्डकी नदीको सङ्गम भएको हुँदा यो ठाउँमा स्नान गर्दा सम्पूर्ण पापहरूबाट मुक्ति पाइने, यहाँ प्राणत्याग गर्दा कैवल्य मुक्ति पाइने कुरा नेपाल महात्म्यमा उल्लेख छ । हरिगङ्गा (काली गण्डकी) र हरगङ्गा (त्रिशूली) नदीसमेतको सङ्गम भएको सप्तगण्डकीको नदीको तटमा अवस्थित अर्थात् हरिगङ्गा र हरगङ्गा नदीको तटमा अवस्थित भएकाले यसलाई हरिहर क्षेत्र पनि भनिन्छ। कतैकतै यसलाई आदिप्रयागसमेत भनेको पाइन्छ । यो ठाउँमा माघे सङ्क्रान्तिका दिन ठुलो मेला लाग्दछ। धार्मिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण यो ठाउँको व्यवस्थित विकासका लागि

तनहुँ, नवलपरासी र चितवन जिल्लाका केही भाग मिलाई देवघाट क्षेत्र विकास समिति गठन गरिएको छ ।

देवीघाट

नुवाकोट जिल्लाको बट्टारको छेउमा रसुवा जिल्लाको गोसाइकुण्डबाट आउने त्रिशुली नदी र रसुवाको सूर्यकुण्डबाट आउने तादी खोला (सूर्यमती नदी)को सङ्गमस्थलमा देवीघाट तीर्थस्थल रहेको छ । यसै ठाउँमा प्रसिद्ध जाल्पा देवीको मन्दिर छ । यहाँ प्रत्येक वर्ष चैत्र शुक्लपूर्णिमा र हरिबोधिनी एकादशीका दिन ठुलो मेला लाग्दछ ।

दक्षिणकाली

काठमाडौँ फर्पिङ क्षेत्रको दक्षिणकालीमा मङ्गोल मुखाकृति भएकी कालिका देवीको मूर्ति छ । यो ठाउँ काठमाडौँको केन्द्रबाट २० कि.मि. दक्षिणमा पर्दछ । रमणीय उद्यान, वनपाखा सहितको यो मन्दिरमा मङ्गलबार र शनिबारका दिन ठुलो मेला लाग्दछ । दक्षिणकाली मन्दिर राजधानी काठमाडौँबाट दक्षिण भेगमा करिब १७ किमिको दुरीमा रहेको छ । यो कालीकादेवीको मन्दिर हो । यो मन्दिर प्रताप मल्लद्धारा निर्माण गरिएको हो । यो फर्पिङको मुटुस्थित ऐतिहासिक महत्त्वले भिरपूर्ण मन्दिर हो । चारैतिर हरियाली सजिएको यो मन्दिर दुई नदीको दोभानमा छ । यो मन्दिरमा कालीका देवीको मूर्तिसहित अन्य देवी देवताको मूर्ति पनि छन् । यहाँ केवल मन्दिरमात्र नभई वनभोजका लागि अत्यन्त रमणीय र मनोरञ्जनात्मक दृष्टिले भिरएको स्थल पनि हो । यस मन्दिरको दर्शन गर्दा आफ्नो मनोकाङ्क्षा पुरा हुने धार्मिक विश्वासको कारणले गर्दा बर्सेनि हजारौं भक्तजनको जमघट हुने गर्दछ ।

धनुषाधाम

त्रेतायुगमा भगवान रामचन्द्रले सीतासँग स्वयम्बरको क्रममा रङ्गभूमिमा शिव धनुष प्रयोग गर्दा टुक्रिएको धनुषको टुक्रा खसेको ठाउँलाई धनुषा भनियो । जनकपुरबाट १४ कि.मि. उत्तरमा अवस्थित धार्मिक महत्त्वको तीर्थस्थल धनुषाधाममा माघ महिनाको प्रत्येक आइतबारका दिन नेपाल भारतका श्रद्धालुहरूको ठुलो मेला लाग्दछ ।

धनकुटा

धनकुटा नगरपालिका प्रदेश नं. १ को धनकुटा जिल्लामा पर्दछ । मनमोहक प्राकृतिक दृश्यावली र मनोरम हावापानी भएको हुनाले धनकुटा पर्यटकीय दृष्टिकोणले समेत अत्यन्त महत्त्वपूर्ण स्थान हो । सुनसरी जिल्लाको सबैभन्दा पुरानो र नेपालको एउटा महत्त्वपूर्ण र दर्शनीय सहरको रूपमा रहेको धरानदेखि धनकुटा हुँदै सङ्खुवासभासम्म पुग्ने कोसी राजमार्गले धनकुटाको यात्रालाई सहज बनाएको छ ।

धुलिखेल

काठमाडौँदेखि ३० कि.मि. पूर्वमा काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लामा पर्ने प्राचीन सहर

धुलिखेल नेवार जातिको परम्परागत प्राचीन बस्तीको रूपमा प्रख्यात छ । यहाँबाट पूर्व केरियोलुङ र पश्चिममा हिमालचुलीका हिमशृङ्खलाको मनोरम दृश्य देख्न सकिन्छ । साथै यहाँबाट गौरीशङ्कर हिमाल र अन्य पहाडी शृङ्खलाहरू सुनकोसी र रोसी खोलाको सङ्गमको सुन्दर दृश्य देखिन्छ । यहाँ तिमाल नारायणको मन्दिर छ, जहाँ भगवान विष्णुको मूर्ति स्थापना गरिएको छ ।

नेपालगञ्ज

बागेश्वरी मन्दिर, नेपालगञ्ज

महेन्द्र राजमार्गमा रहेको कोहलपुर भन्ने स्थानबाट साविकको मध्यपश्चिम क्षेत्रको ठुलो सहर नेपालगञ्ज नजिकै रहेको छ । नेपालगञ्ज बाँके जिल्लाको सदरमुकाम हो । यो नगर शैक्षिक, औद्योगिक र व्यापारिक केन्द्र पनि हो । नेपालगञ्ज समुद्र सतहबाट करिब ६०० फिटको उचाइमा अवस्थित छ । यहाँ ऊष्ण प्रदेशीय हावापानी पाइन्छ । साविकका कर्णाली, भेरी र राप्ती अञ्चल निवासीहरू आफ्नो कृषि, बन तथा घरेलु उत्पादनहरू बिक्री गर्न र आफूलाई चाहिने लत्ता कपडा, नुन, तेल तथा अन्य उपभोग्य वस्तुहरू खरिद गर्न आवतजावत गर्ने हुनाले नेपालगञ्ज यस क्षेत्रकै ठुलो र महत्त्वपूर्ण व्यापारिक केन्द्रको रूपमा दिनानुदिन विकास हुँदै गइरहेको छ ।

धार्मिक दृष्टिकोणबाट पनि नेपालगञ्ज महत्त्वपूर्ण स्थान हो । यहाँको श्री बागेश्वरी मन्दिर प्रसिद्ध छ । यो मन्दिरमा रामनवमी र बडादसैँको नवमीमा ठुलो मेला लाग्दछ । यहाँ रहेका बागेश्वरी पोखरी र रानी तलाउ पनि प्रसिद्ध छन् । नेपालगञ्जमा हवाई यातायात र सडक यातायातको सुविधा छ । यहाँ चामल, काठ, सलाई, कत्था, बिस्कुट आदि निर्माण गर्ने कारखानाहरू सञ्चालित छन् ।

नारायणगढ

नारायणगढ नेपालको पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्मका राजधानी काठमाडौँ र मनोरम पर्यटकीय स्थल पोखरा तथा हेटौँडासमेतका विभिन्न स्थानसित सडक यातायातद्वारा जोडिएको नेपालभित्रको आवागमनको प्रमुख केन्द्र हो । यो नेपालको सबभन्दा गहिरो नदी नारायणीको किनारमा अवस्थित छ। प्रसिद्ध धार्मिकस्थल देवघाट पनि नारायणगढ बजारको नजिकै नारायणी नदीको किनारामा रहेको छ। प्रसिद्ध तीर्थस्थल त्रिवेणीको पनि नजिक रहेको यो सहरबाट प्रत्येक दिन अनेकौं सवारी साधनहरू देशका विभिन्न भागमा पुग्दछन् । सुदूरपश्चिम प्रदेशको महेन्द्रनगरदेखि काठमाडौँसम्म आउने र प्रदेश नं. १ को काँकडभिट्टादेखि काठमाडौँ र पोखरासम्म आउने सवारी साधनहरू नारायणगढ भएर ओहोर दोहोर गर्ने भएकोले नारायणगढको व्यापारिक महत्त्व अत्यन्तै बढ्दै गएको छ । अर्कातिर विश्वसम्पदा सूचीमा समावेश भएको चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज नारायणगढसित जोडिएको छ। नारायणगढबाट सौराहा, कसरा, चण्डीभञ्ज्याङ, टाइगरटप्स जस्ता पर्यटकीय क्षेत्र थोरैमात्र दूरीमा रहेका छन् ।

न्यातपोल देवल

राजा भूपतीन्द्र मल्लद्वारा वि.स. १७५९ मा पाँचतले प्यागोडा शैलीमा निर्मित यो मन्दिरमा देवी लक्ष्मीको मूर्ति स्थापना गरिएको छ। यो मन्दिरका विभिन्न तलामा विभिन्न देवी देवताहरूका मूर्तिहरू छन् भने मन्दिरको प्रवेशद्वारमा योद्धा, बाघ, बघिनी, सिंहका मूर्तिहरू रहेका छन् ।

नक्साल भगवती

लिच्छविकालमा पलाञ्चोक भगवतीको मूर्ति बनाउनेले नै नक्साल भगवतीको पनि मूर्ति बनाई स्थापना गरेको जनश्रुति छ। रणबहादुर शाहका टक्सारी भीम वर्मा खवासले वि.स. १८३९ मा पूजा गरी मन्दिरको जीर्णोद्धार गरेको र चिताइएको काम प्रेमगिरी खसाइले गरेको कुरा शिलालेखमा उल्लेख छ ।

नगरकोट

काठमाडौँ सहरदेखि ३२ कि.मि. को दुरीमा भक्तपुर जिल्लामा पर्ने ७२०० फिट (२१७५ मी.) को उचाइमा अवस्थित यो ठाउँबाट सूर्योदय र सूर्यास्तको मनोरम दृश्य देखिन्छ। यहाँबाट काठमाडौँ उपत्यकाको मनोरम दृश्यावलोकन, पर्वतीय दृश्यावलोकन हुनुको साथै सगरमाथा, कञ्चनजङ्घा, अन्नपूर्ण आदि हिमशिखरहरूको मनोरम छटा देखिने हुँदा यहाँ पर्यटकहरूको जमघट हुन्छ। भनिन्छ, नगरकोटमा एकै दिनमा चारओटा सिजनको अनुभव गर्न सकिन्छ। साथै, यहाँबाट पश्चिम उत्तरमा काठमाडौँ र दक्षिणतर्फ भक्तपुर सहरको दृश्य देखिन्छ। यहाँ विभिन्न स्तरका होटल र रिसोर्ट छन् ।

पशुपतिनाथ

पशुपतिनाथ मन्दिर, काठमाडौं

बागमती नदी किनारमा रहेको पशुपतिनाथको मन्दिर हिन्दूहरूको पवित्र मन्दिर हो । यो शिवजीको अतिप्रसिद्ध मन्दिर हो । यो मन्दिर विश्व सम्पदा सूचीकृत गरिएको छ । यहाँ महाशिवरात्रीको पर्व धुमधामले मनाइन्छ । यो हिन्दु वास्तुकलाको उच्चतम नमूना हो । दुई तले यो भव्य मन्दिर तामाको छानालाई सुनको मुलम्वा गरिएको छ । शिवको वाहन (नन्दी) को सुनको मूर्ति मन्दिरको पश्चिममा राखिएको छ । पशुपतिको पूर्वपटी एक सानो डाँडा छ । जसलाई मृगस्थली भनिन्छ । शिवजीले मृगको रूप धारण गरी क्रीडा गरेको मानिने यो डाँडो निक्कै आकर्षक पनि छ । उक्त डाडाको तल बागमतीको किनारमा नै गुहेश्वरीको मन्दिर छ ।

पोखरा

विन्दवासिनी मन्दिर, पोखरा

गण्डकी प्रदेशको कास्की जिल्लामा पर्ने पोखरा सहरलाई नेपालको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण पर्यटन केन्द्रको रूपमा र देशको पर्यटन राजधानीको रूपमा लिने गरिन्छ । फेवाताल

र बेगनास तालजस्ता प्रसिद्ध तालहरू, माछापुच्छ्रे हिमालको दृश्य, विन्ध्यवासिनीको मन्दिर, सहरको बिचबाट साँगुरो र गहिरो भएर बगेको सेती नदी, महेन्द्र गुफा र डेबिड फल्स (पातले छाँगो) आदिलाई पोखराका महत्त्वपूर्ण दर्शनीय स्थलको रूपमा लिने गरिन्छ ।

बढी पानी पर्ने भएकोले पोखरालाई नेपालको चेरापुञ्जी पनि भनिन्छ । पोखरालाई सिद्धार्थ राजमार्गले तानसेन तथा बुटवलसित र पृथ्वी राजमार्गले मुगलिङ तथा काठमाडौँसँग जोडेको छ । मुग्लिनबाट नारायणगढ हुँदै नेपालका पश्चिम एवम् पूर्वी तराईका अरू सहरहरूसँगको सडक सम्पर्क पनि कायम भएको छ ।

कास्की जिल्लाको सदरमुकाम रहेको पोखरा नेपालको प्रसिद्ध पर्यटकीय क्षेत्र भएकाले नेपाल आउने विदेशी पर्यटकहरूले पनि ठुलो प्राथमिकता दिएको पाइन्छ ।

पाथीभरा देवीको मन्दिर

समुद्र सतहदेखि ३७९४ मिटरको उचाइमा नेपालको पूर्वी पहाडी जिल्ला ताप्लेजुङमा पर्ने यो मन्दिर पाथीभरा पहाडको शिखरमा रहेको छ । पाथीभरालाई देवीको साक्षात् स्वरूप मानेर सुख समृद्धिको कामना गर्दै देवीको दर्शन, पूजा, आराधना गर्ने चलन छ । मनमा पाप भएको मान्छे, गर्भवती महिलाले देवीको दर्शन गरेमा अनिष्ट हुन्छ भन्ने जनविश्वास छ । ताप्लेजुङ जिल्लाको सदरमुकामदेखि १० कोश पूर्वोत्तर भागमा भिरएको पाथी जस्तै चुलिएको पहाडमा देवीको मन्दिर रहेकोले यो मन्दिरको नाम पाथीभरा रहेको हो ।

फूलचोकी

ललितपुर जिल्लाको सदरमुकामदेखि १० कि.मि. दक्षिणपूर्वमा र काठमाडौँको केन्द्रबाट १५ कि.मि. दूरीमा रहेको फूलचोकी डाँडाको उचाइ २७६५ मिटर रहेको छ । यहाँ सेता, राता रङ्गका गुराँसका फूलहरू ढकमक्क भई फुल्ने हुँदा संस्कृतमा फूलोच्च गिरी भनिएकोमा पछि अपभ्रंश भई फूल्चोकी हुन गएको हो भन्ने पाइन्छ । त्रेतायुगमा अनुपम नामको स्थानबाट नागदहलाई घेर्नेमध्ये एक यो पहाडको टुप्पामा बसी त्यहाँ पाइने एक लाख फूलहरूले भगवान स्वयम्भूको पूजा अर्चना गरी फूलैफूलको ठुलो रास बनाएकोले यो ठाउँको नाम फुलोच्च गिरी हुँदै फूल्चोकी बन्यो । यसैको छेउमा गोदावरी कुण्ड रहेको, यहाँ १२ वर्षमा गोदावरी मेला लाग्ने गरेको र चारैतिर गोदावरीका फूलहरू फुल्ने गरेकोले फूल्चोकीलाई गोदावारीको चुचुरो पनि भनिन्छ । यहाँ करिब ६० लाख मेट्रिकटन डिपोजिट भएको नेपालको सबैभन्दा ठुलो फलाम खानी भएकोले यसको आर्थिक महत्त्व पनि रहेको छ ।

बालाजु, बाइसधारा

काठमाडौँको पश्चिमोत्तर भागमा अवस्थित रमणीय स्थान बालाजु छ । यो उद्यानभित्र भगवान नारायणको बुढा नारायण वा बाल नारायणको मूर्ति भएकाले सोही नामले

यस ठाउँको नाम राखिएकोमा पछि यो शब्द अपभ्रंश भई बालाजु बन्यो । यसै ठाउँमा प्रताप मल्लले २१ धारा र रणबहादुरले बनाएको सुनको ठुलो धारासहित २२ धारा भएकोले यसको नाम बाइसधारा भन्ने रह्यो ।

बौद्धनाथ (खास्ती)

बौद्धनाथ स्तुपा, (खास्ती), काठमाडौं

काठमाडौँ सहरको केन्द्रबाट ७ कि.मि. पूर्वोत्तर भागमा अवस्थित भगवान बुद्धको ठुलो स्तूपलाई बौद्धनाथ भनिन्छ । पाचौँ शताब्दीमा लिच्छवि राजा मानदेवले निर्माण गरेको यो मठ विश्वका प्राचीन विशालतम स्तुपहरूमध्ये एक मानिन्छ । हिन्दू र बौद्ध धर्मालम्बीहरू दर्शनार्थी आउने यो मठ धार्मिक सहिष्णुताको प्रतीक मानिन्छ । यसलाई विश्व सम्पदा सूचीमा समेत समावेश गरिएको छ ।

बाग्लुङ कालिका मन्दिर

बाग्लुङ जिल्लाको सदरमुकाम बाग्लुङ बजारदेखि पूर्वमा कालीगण्डकी र काठेखोलाको सङ्गमको उच्च समस्थली (टार) हात्तीसुँडे जङ्गलभित्र कालिका देवीको भव्य सुन्दर मन्दिर छ । पाल्पाका राजा मुकुन्दसेनले आफ्नी छोरीको विवाह तत्कालीन पर्वतका राजा प्रतापनारायण मल्लसँग गरिदिएपछि दाइजोको रूपमा कालिकाको मूर्ति दिएकामा त्यही मूर्ति नै मन्दिरमा स्थापना गरिएको हो भन्ने जनश्रुति छ । मन्दिरमा चैत्राष्टमीका दिन पञ्चबलि चढाई मेला भर्ने चलन छ । हाल बाग्लुङ बजारलाई कालिका नगरपालिका भनी नयाँ नामकरण गरिएको छ ।

बराह क्षेत्र

बराह क्षेत्र प्रदेश नं. १ अन्तर्गतको सुनसरी जिल्लामा कोसी नदी र कोका नदीको पवित्र

बराहक्षेत्र मन्दिर, सुनसरी

सङ्गममा बराह क्षेत्र नामको मनोरम तीर्थस्थल छ । भारतको कुरुक्षेत्र, नेपालका हरिहर क्षेत्र (देवघाट), मुक्तिक्षेत्र (मुक्तिनाथ मुस्ताङ), रुरु क्षेत्र (गुल्मी, पाल्पा र स्याङ्जाको सङ्गमस्थल) जस्तै बराह क्षेत्रको पनि विशिष्ट धार्मिक महत्त्व रहेको छ । बराह क्षेत्रका बारेमा बराह पुराणको ११० औँ र १४० औँ अध्यायमा चर्चा गरिएको छ । यहाँ गणेश बराह, गुरु बराह, सूर्य बराह, कोका बराह, इन्द्र बराह, गायत्री, सरस्वती, नारायणका मूर्तिहरू र मन्दिरहरूका साथै गणेश मन्दिर, लक्ष्मी मन्दिर र धर्मशालाहरू रहेका छन् ।

बन्दीपुर

तनहुँ जिल्लामा पर्ने बन्दीपुर धार्मिक तथा प्राकृतिक दृष्टिले रमणीय स्थल मानिन्छ । यहाँ छिम्केश्वरी मन्दिर, खड्गदेवी मन्दिर, गुफा छन् भने बन्दीपुरको मिश्रित ग्रामीण संस्कृति, उत्तरतर्फको मर्स्याङ्दी उपत्यका हिमाली पर्वतशृङ्खला, ससाना पर्वत चुचुराहरू, गणेश हिमाल, माछापुच्छ्रे आदि हिमशृङ्खलाको मनोरम दृश्यालोकन यहाँबाट गर्न सकिन्छ । बन्दीपुरबाट पदयात्रा सुरु गरी देवघाट हुँदै चितवन राष्ट्रिय निकुञ्ज पुगिने हुँदा पनि यसको पर्यटकीय महत्त्व बढेको छ ।

बूढासुब्बा

सुनसरी जिल्लाको धरान बजारबाट पूर्वतिर धमिराले माटोमाथि उठाई मूर्तिजस्तै बनेको स्थानलाई बूढासुब्बाको स्थान भनिन्छ। मन्दिरका पुजारी मगर जातिका छन् । बुढासुब्बा राई वा मगर जातिका सिद्ध पुरुष थिए जो गुलेलीले शिकार गरी हिँड्दथे । शिकार खेल्ने क्रममा हिँड्दै जाँदा यस ठाउँमा आई गुलेलीलाई भुइँमा गाडेर मट्याङ्ग्रालाई भुइँमा राखी समाधिस्थ भए भन्ने किंवदन्ती छ । त्यहाँको बाँसको झाङ बुढासुब्बाले गाडेको गुलेलीबाट उम्रेको र गुलेलीको टुप्पो नहुने हुँदा

यहाँको बाँसको पनि टुप्पो नभएको भन्ने जनविश्वास छ। कसैलाई पेट दुखेमा शिकारी (बूढासुब्बा) लागेको भनिने र मट्याङ्ग्रा घोटेर खुवाएमा निको हुन्छ भन्ने जनविश्वास छ। वैशाख पूर्णिमाका दिन ठुलो मेला लाग्ने यो स्थानमा सुँगुर र बोकाको बलि दिइन्छ।

बूढानीलकण्ठ

बुढानिलकण्ठ काठमाडौँ

काठमाडौँ सहरदेखि ८ कि.मि. पश्चिम उत्तरमा शिवपुरी पहाडको काखमा एउटा सानो पोखरीको बिच शेषशायी भगवान नारायणको प्रस्तर मूर्ति छ। यसको निमार्ण लिच्छविकालमा पाँचौँ शताब्दीको मध्यतिर भएकोले यसले लिच्छविकालीन मूर्तिकलाको प्रतिनिधित्व गर्दछ।

राम मन्दिर

जनकपुरधाममा जानकी मन्दिरपछिको अर्को महत्त्वपूर्ण मन्दिर राम मन्दिर हो। सरदार अमरसिंह थापाले वि.स. १८३९ मा प्यागोडा शैलीमा जानकी मन्दिर नजिकै राम, सीता, लक्ष्मणसहितको विशाल राम मन्दिर बनाएका थिए। मन्दिरमाथि पित्तलमा सुनको जलप लगाएको विशाल गजुर श्री ३ चन्द्रसमसेरले चढाएका थिए। मन्दिर परिसरमा हनुमान मन्दिर, शिव मन्दिर, भगवान विष्णु तथा दशावतारका मूर्तिहरूसमेत छन्। यहाँ रामनवमीका दिन पूजा अर्चना गर्नुका साथै ठुलो मेलासमेत लाग्दछ।

बगलामुखी मन्दिर

काठमाडौँ उपत्यकाका विभिन्न धार्मिक स्थलहरूमध्ये ललितपुर कुम्भेश्वरस्थित बगलामुखी मन्दिर पनि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। नेवार जातिका कपाली समुदायका मानिसहरू यहाँका पुजारी हुन्छन्।

बडीमालिका

बडीमालिका मन्दिर, बाजुरा

बाजुरा जिल्लामा समुद्रसतहदेखि करीब १५,००० फिटको उचाइमा अवस्थित बडीमालिकाको मन्दिरमा भाद्र शुक्ल पक्षको दिनमा ठुलो मेला लाग्दछ। यहाँ अछाम, डोटी, बझाङलगायत देशका विभिन्न भागबाट दर्शनार्थीहरू आउने गर्दछन् ।

ब्याउली, धर्मशाला

ब्याउली धर्मशाला, दैलेख

कर्णाली प्रदेश दैलेख जिल्ला भैरवी गाउँपालिका वडा नं.७ को उत्तरतर्फ समुद्र सतहबाट करिब ३५०० मिटरको उचाईमा रहेको ब्याउली धर्मशाला ऐतिहासिक र धार्मिक

दृष्टिकोणले महत्त्वपुर्ण मानिन्छ । ढुङ्गैढुङ्गाबाट निर्मित यो धर्मशाला पाण्डवहरूको बनबासको समयमा एकरातको बासको निमित्त बनाएको भन्ने किंवदन्ती रहेको छ । पौराणिक ऐतिहासिक, धार्मिक तथा पर्यटकीय दृष्टिकोणले महत्त्वपुर्ण मानिने यो धर्मशाला चौकुने आकारमा निर्माण गरिएको छ । स्वच्छ, सफा, एकान्त, हरियाली एबं रमणीय स्थानमा रहेको धर्मशालाको आसपासमा, जङ्गली जनावरहरू, जडिबुटी, र मनोरम हिमाली दृश्यहरू हेरी मनलाइ आनन्दीत पार्न सकिन्छ ।

भैरहवा

भैरहवा रूपन्देही जिल्लाको सदरमुकाम हो । यो नगर सुनौली भन्ने स्थानमा भारतसँग जोडिएको छ । यस क्षेत्रको महत्त्वपूर्ण व्यापारिक नाकासमेत भएकोले यसको महत्त्व निकै बढेको छ । पश्चिमीक्षेत्रको निकासी पैठारी यही स्थानबाट भारततर्फ हुने गर्दछ ।

भैरहवालाई सिद्धार्थ राजमार्गले पोखरासित जोडेको छ । यो सहर भगवान गौतमबुद्धको जन्मस्थान लुम्बिनीबाट नजिक रहेको छ । भैरहवामा गौतमबुद्ध विमानस्थल रहेको छ । बुद्धको मावली गाउँ रामग्राम पनि भैरहवाबाट नजिकै पर्दछ । भैरहवालाई सिद्धार्थनगर नगरपालिका नामाकरण गरिएको छ ।

भद्रकाली देवीको मन्दिर

काठमाडौँ सहरको बिच भागमा सिंहदरबारको अगाडि प्रख्यात शक्तिपीठ भद्रकाली देवीको मन्दिर रहेको छ । इसाको सातौँ शताब्दीतिर तान्त्रिक बज्राचार्य शाश्वत बज्रले वैष्णवी पीठमा कालिका देवीको साधना गरी देवीको स्थापना गरेपछि यस स्थानलाई भद्रकाली स्थान भन्न थालियो । नेवारी भाषामा यसलाई लुमधी भनिन्छ । भाषा वंशावलीमा उल्लेख भएअनुसार राजा गुणकामदेवले काठमाडौँ सहरको निर्माण गरेपछि यसको सुरक्षाका लागि सहरको पूर्वी दिशामा भद्रकाली पीठको स्थापना गरेका थिए । भद्रकाली स्थानमा विजया दशमी (बडादशैँ) को बेला ठुलो मेला लाग्ने गर्दछ ।

मुक्तिनाथ

मुस्ताङ जिल्लाको हिमाली भूभागमा मुक्तिनाथको मन्दिर छ । मुक्तिनाथ २८° २४' आक्षांश र ८३° ३०' देशान्तरमा अवस्थित छ । प्राय वर्षैभरि चिसो हावापानी बहने मुक्तिनाथ क्षेत्रलाई जाडो याममा हिउँले ढाक्ने गर्दछ ।

मुक्तिनाथ हिन्दुहरूको पवित्र धार्मिक स्थलको रूपमा रहेको छ । बर्सेनि असङ्ख्य भक्तजनहरू टाढा टाढाबाट मुक्तिनाथको दर्शन गर्न आउँछन् । भारतका कुनाकुनाबाट पनि हिन्दु धर्मावलम्बीहरू मुक्तिनाथको दर्शन गर्न आउने हुनाले मुक्तिनाथ नेपालको मात्र नभएर सम्पूर्ण हिन्दुहरूको तीर्थस्थलको रूपमा स्थापित भएको पाइन्छ । प्राकृतिक रमणीयताको कारणले पनि बर्सेनि ठुलो सङ्ख्यामा पदयात्रीहरू यस क्षेत्रमा आउँछन् । यस क्षेत्रमा तपस्या गरेको खण्डमा मुक्ति प्राप्त गर्न सकिने

हुनाले यस क्षेत्रलाई मुक्तिक्षेत्र भनिएको हो भन्ने जनविश्वास रहेको पाइन्छ। अवलोकितेश्वरको मूर्ति तथा वरुण देवताको रूपमा पुजिने हरबखत आगो बलिरहने स्थान र गुम्बा पनि मुक्तिनाथ क्षेत्रको आकर्षणको रूपमा रहेका छन्।

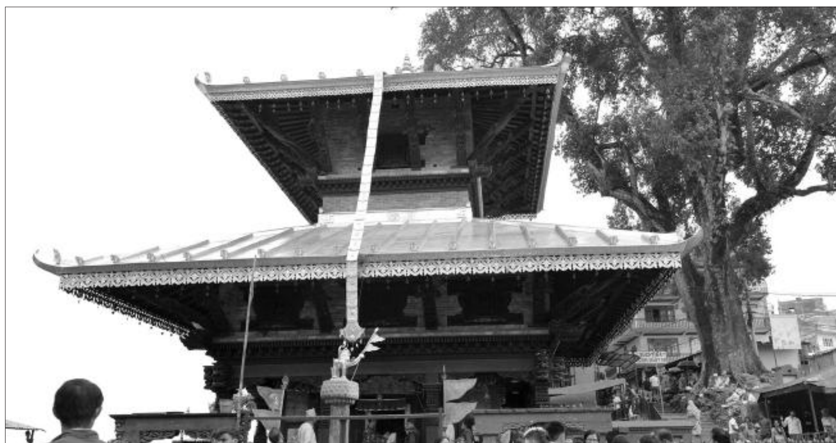

मुक्तिनाथको मूर्ति, मुस्ताङ

महेन्द्र गुफा

कास्की जिल्लाको पोखरा उपत्यकामा रहेको यो गुफा बाघले गाईबस्तु खान थालेपछि त्यसलाई मार्न पछ्याउँदै जाने क्रममा वि.स. २०१२ सालमा पत्ता लागेको हो भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ। वि.स. २०१६ सालमा राजा महेन्द्रबाट गुफाको संरक्षण गर्न आदेश भएपछि बाघ, स्याल आदि जङ्गली जनावरका बासस्थानका रूपमा रहेको यो गुफालाई महेन्द्र गुफा भनी नामाकरण गरियो।

मनकामनादेवी मन्दिर

मनकामना मन्दिर, गोरखा

गोरखा जिल्लामा अवस्थित यो मन्दिरमा दुर्गा भवानीको मूर्ति छ। राजा रामशाहकी रानी देवीको शक्ति भएको नारी थिइन्। रानीको मृत्युपश्चात् उनैको शान्तिको (पूजा

गर्न) उपासनाका लागि सिद्ध लखन थापाले नै मनकामना देवीको स्थापना गरी पूजाको चलन चलाएको किम्वदन्ती पाइन्छ भने मनकामना मन्दिरमा मगर जातिका पुजारी नै नियुक्त गरिन्छ। पृथ्वीराजमार्गको कुरिनटारदेखि मनकामना मन्दिरसम्म केवलकार सेवा सञ्चालित छ। मनकामनाको दर्शनले मनोकांक्षा पूरा हुने धार्मिक विश्वास रहि आएको छ।

माइपोखरी

इलाम बजारदेखि १३ कि.मि. उत्तरमा पर्ने पवित्र तीर्थस्थल माइपोखरीमा शिव पार्वतीले वनविहार र जलक्रिडा गर्ने गरेको भनी स्कन्द पुराणमा वर्णित थलो यही हो भन्ने भनाइ छ। यहाँ स्नान गरेमा पुण्यलाभ हुन्छ भन्ने जनविश्वास छ। यहाँ वि.सं. १९५४ मा स्वामी सोमेश्वरानन्दले निर्माण गराएको शिव मन्दिर पनि छ। यहाँ हरिशयनी एकादशी र हरिबोधिनी एकादशीका दिन ठुलो मेला लाग्दछ। जैविक विविधतायुक्त यस पोखरीलाई रामसार महासन्धिअनुसार रामसार (सिमसार) क्षेत्रका रूपमा सन् २००८ मा घोषणा गरिएको थियो।

माइवेनी

दुई नदीको सङ्गम वेणी, वेनी, दोभान र तीन नदीको सङ्गम त्रिवेणीहरू नेपालमा अनेकौं छन् जुन धार्मिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण मानिन्छन्। इलाम बजारदेखि ४/५ कि.मि. पूर्वमा माई नदी र जोगमाई नदीको सङ्गमलाई माइवेनी भनिन्छ। यो नदीलाई कन्काई नदी भनिन्छ।

माईस्थान

इलाम बजारको मध्य भागमा रहेको यो स्थानलाई खलङ्गा खाल्डो र मन्दिर अगाडिको ढुङ्गालाई इलङ्गा ढुङ्गा भनिन्छ। यो मन्दिरको निर्माण काजी हेमदल थापा (वि.स.१८७६-१९२२) ले गराई देवीको रूपमा माई नदीको शिला स्थापना गरेका थिए। हाल माइस्थानमा प्यागोडा शैलीको मन्दिर बनेको छ। मन्दिर नजिकै गणेश, डाकिनी र सिंहवाहिनीका स-साना मन्दिरहरू पनि रहेका छन्।

महेन्द्रनगर

महेन्द्रनगर नेपालको सुदूरपश्चिमी सीमानाको नजिकमा रहेको बजार हो। यो कञ्चनपुर जिल्लाको सदरमुकामसमेत हो। यो क्षेत्र प्रमुख व्यापारिक क्षेत्रका साथै औद्योगिक क्षेत्रसमेत हो। नेपालको सुदूरपश्चिमी क्षेत्रबाट भारतसँग हुने निकासी पैठारी बढी मात्रामा यही क्षेत्रबाट हुने गरेकोले यसको महत्त्व बढ्न पुगेको छ।

नेपाल र भारतको सीमानाको रूपमा रहेको महाकाली नदीमा निर्मित शारदा तथा टनकपुर बाँधहरू महेन्द्रनगर नजिकै रहेका छन्। यसबाट टनकपुर बाँधको पूर्वी एप्लक्स बन्डको नजिकै नेपाली भूभागमा रहेको ब्रह्मदेव बजार र शारदा बाँधको नजिकै रहेको वनवासा पनि महेन्द्रनगरको नजिक रहेको कुरा स्वतः स्पष्ट हुन्छ।

रामारोसन

अछाम जिल्लाको उत्तरमा कैलाश खोलाको मुहानमा समुद्री सतहबाट करिब ९००० फिटको उचाइमा रामारोसन नामको धार्मिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण र पर्यटकीय दृष्टिले सुरम्य स्थान छ । वनजङ्गल, खोलानाला, ताल तलैयाहरूद्वारा सुशोभित यो ठाउँमा 'बाह्र वण्ड अठार खण्ड' भनिने १२ ओटा ताल र १८ ओटा थुम्काथुम्कीहरू छन् । १२ ओटा तालहरूमध्ये ४०० मिटर लम्बाइ र ३०० मिटर चौडाइ भएको 'जिलिगें ताल' सबैभन्दा ठुलो मानिन्छ । रामारोसनका वनजङ्गलमा डाँफे, मुनाल, कालिज आदि पन्छीहरूले बास गरेका छन् । रामारोसनभन्दा माथि बडीमालिका देवीको प्राचीन मन्दिर छ । यहाँ श्रावण महिनाको पूर्णमाका दिन ठुलो मेला लाग्दछ ।

रामग्राम

रामग्राम, नवलपरासी

शाक्यमुनि बुद्धको समयताका कपिलवस्तुमा शाक्य र रामग्राममा कोलीयहरूले शासन गर्दथे । झराही खोलाको किनारमा अवस्थित ७ मिटर अग्लो रामग्राम स्तुपा इँटाद्वारा निर्माण भएको छ । यो पवित्र स्थान नवलपरासी जिल्लाको सदरमुकाम परासी बजारदेखि ४ कि.मि. दक्षिणपूर्वमा पर्दछ । भगवान बुद्धको महापरिनिर्माण भइसकेपछि बुद्धको अस्थि धातुलाई आठ भागमा विभाजित गरियो र त्यतिबेलाको प्रमुख राष्ट्रहरू (१) मगध, (२) बैशाली (३) कपिलवस्तु, (४) अल्लकप्पा, (५) कोलियनगर, (६) बधद्वीपा, (७) पाभ र (८) कुशीनगरलाई एक-एक भाग जिम्मा दिइयो, जहाँ पवित्र स्तुपहरू बनाइए । ई.पू. तीन शताब्दी पहिलेको राजा अशोकले कोलियनगर बाहेक अरु सबै देशका स्तुपहरू उत्खनन गरेर हेरे तर कोलियनगर

अथवा रामग्राम स्तुपको उत्खनन् गरेको छैन । यसैले बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको आस्थाको केन्द्र रामग्राम स्तुपको अझ बढी धार्मिक र पुरातत्विक महत्त्व छ ।

रानीमहल

पाल्पा जिल्लाको तानसेन नगरपालिका-१३ स्थित पाल्पा र स्याङ्जा जिल्लाको सीमाना रानीघाटमा कालिगण्डकी नदि किनारमा रानीमहल रहेको छ । श्री ३ वीरसमसेरका पालामा सर्वोच्च सैनिक कमाण्डर तथा श्री ३ रोलक्रममा रहेका खड्गसमसेरले आफूविरुद्ध षडयन्त्र गर्न लागेको आरोपमा काठमाडौं निकाला गरेपछि खड्गसमसेर पाल्पामा गई पाल्पालाई काठमाडौं जस्तै सुन्दर र विकसित बनाउन प्रयत्न गरेका थिए । यसै क्रममा खड्गसमसेरकी रानी तेजकुमारीले आफ्ना नाममा ताजमहल स्थापना गर्ने इच्छा गरेको र तिनको असमायिक निधनपछि भावविह्वल बनेका खड्गसमसेरले स्वर्गीय पत्नि तेजकुमारीको स्मृतिमा उनकै समाधिस्थल रानीघाटमा एक विशाल तथा कलात्मक दरबार रानीमहलको निर्माण गरेका थिए । वि.सं. १९४९ मा वेलायती इन्जिनियर र प्राविधिकहरूको संलग्नतामा निर्माण कार्य सुरु भएको यो दरबार वि.सं. १९५४ मा सम्पन्न भएको थियो । यस दरबारलाई हाल रानीमहल तथा नेपालको ताजमहलका नामले चिनिन्छ । खड्गसमसेरले आफ्नी रानीको सम्झना र समर्पण निर्माण गरेको भएकाले यस दरबारलाई प्रेमको प्रतिकका रूपमा समेत मान्ने गरिन्छ । प्रेम गर्ने जोडीहरू जीवनकालमा कम्तिमा एकपटक भएपनि रानीमहल पुगेमा आफ्नो प्रेम अमर रहने विश्वास गरिन्छ । हरियाली तथा स्वस्छ वातावरण एवम् शान्त कालिगण्डकी नदिको समीपमा रहेको यस रानीमहल अवलोकन तथा मनोरन्जनका लागि स्वदेशी तथा विदेशी गरी दैनिक ३०० को हाराहारीमा पुग्ने गरेको पाइन्छ ।

रुरुक्षेत्र वा रुरुतीर्थ

रुरु क्षेत्र, पाल्पा

गुल्मी, पाल्पा र स्याङ्जा जिल्लाको सीमानामा रुरु गङ्गा र कालीगण्डकी नदीको तटमा अवस्थित विभिन्न देवीदेवताहरूको मन्दिर रहेको पवित्र तीर्थस्थल तथा रमणीय जङ्गललाई रुरुक्षेत्र भनिन्छ। यस ठाउँमा एक अनाथ बालिकालाई रुरु नामकी हरिणीले दूधपान गराई हुर्काएकी रुरुकन्याले ठुलो तपस्या गरी यहाँको भूमिलाई पवित्र तपोमय बनाएकोले यसलाई रुरुक्षेत्र भनिएको हो भन्ने जनधारणा पाइन्छ। यहाँ माघे सङ्क्रान्तिमा ठुलो मेला लाग्दछ।

रसुवा गढी

रसुवा जिल्लाअर्न्तगत नेपाल र चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बतको सीमाक्षेत्रमा समुद्र सतहदेखि करिब ६००० फिटको उचाइमा अवस्थित यो गढीको निर्माण नेपाल-चीन युद्धको बेलामा नेपालीहरूले बनाएका थिए। ऐतिहासिक, पर्यटकीय आर्थिक महत्त्वको यो गढी काठमाडौँको सबैभन्दा नजिक पर्ने तिब्बततर्फको व्यापारिक नाका हो। यहाँबाट तिब्बततर्फको केरुङ बजार जान सकिन्छ।

रेसुङ्गा

गुल्मी जिल्लाको रेसुङ्गा नामको पर्वतको शिखरमा समुद्री सतहबाट ७६८२ फिटको उचाइमा अवस्थित हिन्दूहरूको पवित्र तीर्थस्थल रेसुङ्गा रहेको छ। यहाँ कश्यप ऋषिका नाति विभाण्डक ऋषिका छोरा सिद्ध तपश्वी श्रृङ्गी ऋषिले तपस्या गरेकाले उनको स्मृतिमा यो ठाउँमा शृङ्गी वा शृङ्गा राखिएकोमा यो शब्द अपभ्रंश भई रेसुङ्गा नाम रहेको हो। यहाँ भृगु, पुलस्य, पुलह ऋषिहरूका साथै तपस्वी लक्ष्मीनारायण, स्वामी शशिधर, रेसुङ्गा महाप्रभु (यदुकानन्द), पारसानन्दले तपस्या गरी सिद्धि प्राप्त गरेकाले यहाँ उनीहरूका मूर्ति र मन्दिरहरू छन्। रेसुङ्गा महाप्रभुले नै जुद्ध समसेरलाई राजपाट त्यागेर वानप्रस्थी हुन प्रेरित गर्नुभएको थियो। रेसुङ्गा महाप्रभुको निधन वि.स. २०२८ सालमा भएको थियो। रेसुङ्गाको शिखर र त्यसको वरिपरि क्षेत्रलाई विष्णुपादुका भनिन्छ। यहाँ पटकपटक ठुला ठुला यज्ञ यज्ञादी हुँदै आएका छन्। हाल यो ठाउँलाई रमणीय निकुञ्ज र तपोवनका रूपमा विकास गर्ने लक्ष्य राखिएको छ। यहाँ भजनमण्डप, स्नानपोखरी, सन्तहरूको सभा, धर्मशाला आदि बनेका छन्।

ल्हो मन्थाङ (मुस्ताङ)

मुस्ताङ् जिल्लाको सदरमुकाम जोमसोमदेखि १०५ कि.मि. उत्तरमा समुद्री सतहदेखि करिब १२००० फिटको उचाइमा अवस्थित ४०० घर र ९०० जनसङ्ख्या रहेको ल्हो गाउँ ग्रामीण पर्यटनका लागि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। किल्ला वा पर्खालभित्रको सहर भनी चिनिएको ल्हो मन्थाङ् चारैतिर ससाना सुख्खा डाँडाहरूले घेरिएको उब्जाउ योग्य समथर भूमि हो। पन्ध्रौँ शताब्दीतिर स्थापित यो बस्ती प्राचीन ल्हो राज्यको राजधानी पनि हो। ल्हो मन्थाङ्को आकर्षण पुरानो दरबार र पुराना तीन ओटा गुम्बाहरू नै हुन्। सन् १३८७ मा राजा अमेपालले स्थापना गरेको अतिप्राचीन

ल्हो मान्थाङ, मुस्ताङ

झम्पा गुम्बाका भित्ताहरूमा चित्र र अक्षरहरू स्वर्णाक्षरद्वारा अङ्कित गरिएकोले अति आकर्षक र महत्त्वपूर्ण मानिन्छ ।

लुम्बिनी

लुम्बिनी भगवान गौतम बुद्धको जन्मस्थलको रूपमा विश्वभर प्रख्यात छ । लुम्बिनी नेपालमात्र होइन विश्वकै लागि पवित्र तीर्थ धाम हो । गौतम बुद्धको जन्म र मृत्यु कहिले भयो भनी यकिनसाथ भन्न नसकिए पनि बिसौं शताब्दीका धेरैजसो इतिहासकारहरू उनको जीवनकाल ५६३ इसापूर्व देखि ४८३ इसापूर्व रहेको भन्ने कुरामा एकमत देखिन्छन् । इशापूर्व ५६३ मा चुरेको पीठको समथर भूभागमा बुद्धको जन्म भएको भन्ने इतिहासकारहरूको भनाइ छ । प्रख्यात चिनीया धार्मिक यात्री हुयान साङ र फाइह्यानले पनि बुद्ध जन्मेको, पृथ्वीको स्वर्गको रूपमा लिन सकिने ठाउँमा अत्यन्त सुन्दर मन्दिरहरू र पहाडहरू छन् भनेर यस क्षेत्रको वर्णन गरेका थिए । सन् १८९६ मा पुरातात्विक अन्वेषणका क्रममा मौर्य सम्राट अशोकद्धारा राखिएको अशोक स्तम्भ राणा प्रधानमन्त्री वीरसमसेरका भाइ खड्ग समसेरले गराएको लुम्बिनीको उत्खनन्बाट र त्यसमा रहेको अभिलेख भेटियो । राणा प्रधानमन्त्री वीर समसेरका भाइ खड्ग समसेरले गराएको लुम्बिनीको उत्खनन्बाट लुम्बिनी बुद्धको जन्मस्थल हो भन्ने तथ्य प्रमाणित भएपछि विश्वभर गौतम बुद्धको जन्मस्थल गण्डकी प्रदेशको रूपन्देही जिल्लामा पर्ने स्थापित भयो । खड्ग समसेरले आफैँ बसेर उत्खनन गराइरहेको समयमा सो ठाउँमा पुगेका भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण विभागअन्तर्गतका एक पुरातत्त्वविद् कर्मचारी जर्मन नागरिक डा. फुहररले उक्त स्थानमा कुँदिएको अभिलेखको फोटो खिचेर त्यसको उतार लिएका थिए र भारतमा फर्केर आफ्नो प्रतिवेदन प्रकाशित गराएका थिए । यसरी खड्ग समसेरले

बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनीमा रहेको अशोक स्तम्भको कारणले बुद्धको जन्मस्थल यकिन गर्न मद्दत पुगेको देखिन्छ। राजा अशोक आफ्नो गद्दी आरोहणको २० औँ वार्षिकोत्सव मनाउन लुम्बिनी आएका थिए र लुम्बिनीमा अशोकस्तम्भ खडा गरेका थिए। अशोक स्तम्भमा ब्रह्मलिपीका अभिलेख कुदिएका छन्।

अशोकस्तम्भ, लुम्बिनी

मार्कर स्टोन

बुद्धको जन्मस्थानका चारैतिर त्यसबेलाका पुरातात्त्विक महत्त्वका भग्नावशेष तथा मण्डलहरू यत्रतत्र छरिएका छन्। लुम्बिनीमा रहेको मायादेवीको मन्दिरमा मायादेवीले रूखको हाँगा समाती बुद्धलाई जन्मदिएको र जन्मनासाथ सातपाइला हिँडेको दृश्य अङ्कित मूर्ति रहेको छ। बुद्ध जन्मेर पाइला टेक्नुअगाडि नै कमलको फूल उत्पत्ति भएको धारणा रहेको पाइन्छ। लुम्बिनी विकास कोष र जापानका विशेषज्ञद्वारा संयुक्तरूपले मायादेवी मन्दिर रहेको स्थानमा उत्खनन कार्य गरियो। त्यसक्रममा बुद्धको जन्म भएको ठाउँको चिनोको रूपमा सम्राट अशोकले राखिएको शिला (मार्कर स्टोन) प्राप्त भएको र मायादेवीको शयन मुद्राको फोटोको साथमा राहुल र सिद्धार्थ गौतमको चित्रसमेत रहेको टेराकोटाको मूर्ति पाइएको यर्थाथले लुम्बिनीलाई बुद्धको जन्मस्थल हो भन्ने कुराको निर्क्यौल गर्न पर्याप्त प्रमाण प्राप्त भएको छ। बुद्ध जन्मस्थलको चिनोको रूपमा प्राप्त प्रस्तर र त्यस परिसरका पुरातात्त्विक क्षेत्रहरूलाई संरक्षण गर्न यथास्थितिमा संरक्षित गरी सुन्दर मायादेवी मन्दिरको निर्माण गरिएको छ। भविष्यमा यस स्थानमा अनुसन्धानकर्ताहरूलाई पुरातात्त्विक अध्ययन गर्न मद्दत पुग्न जाने देखिन्छ।

बुद्धको जन्मस्थलको नजिकै रहेको अत्यन्त रमणीय पोखरीलाई पुष्करिणी भनेर चिनिन्छ। बुद्धलाई जन्मदिनु भन्दा अगाडि मायादेवीले यस पोखरीमा पवित्र स्नान गरेको बताइन्छ। लुम्बिनीको २७ किलोमिटर पश्चिम कपिलवस्तुमा विभिन्न पुरातात्त्विक वस्तुहरू रहेका छन्। कविलवस्तु नै राजा शुद्धोधनको राज्यको रूपमा रहेको र सो राज्यको राजधानी तिलौराकोटमा राजा शुद्धोधनको दरबार रहेको

कुरा ऐतिहासिक तथ्यहरूले पुष्टि गरेका छन् । तिरौलाकोटमा असंख्य पुरातात्त्विक भग्नावशेषहरू रहेका छन् । चतरादेव भन्ने स्थानमा भुषणकालीन भाँडाकुँडाहरू प्राप्त भएका छन् । यसबाट त्यस स्थानमा पौराणिक सहरको अस्तित्व रहेको स्पष्ट हुन्छ । गोतीश्वरमा अशोक स्तम्भको प्रतिमूर्तिको रूपमा स्तम्भ निर्माण भएको पाइन्छ । हाल उक्त स्तम्भ खण्डित रूपमा रहेको छ ।

यसबाहेक पुरातात्त्विक क्षेत्रहरूमा निग्लिहवा पनि पर्दछ । यहाँ मयूर आकृति र देवनागरी लिपीमा "ओम मणि पद्मे हुम दिपु मलइ चीरन दयुत १२३४" भन्ने उल्लेख भएको अशोक स्तम्भले पनि ऐतिहासिक महत्त्वलाई प्रतिविम्बित गरेको छ ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घका पूर्वमहासचिव उथान्त नेपाल भ्रमणको अवसरमा लुम्बिनी गएका थिए । उनले सो अवसरमा लुम्बिनीको अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध संस्कृतिको केन्द्रको रूपमा विकास हुनुपर्छ भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । सोहीअनुरूप जापानका प्रख्यात वास्तुकलाविद् केन्जो टाँगेले लुम्बिनी विकासका निम्ति गुरुयोजनाको परिकल्पना गरे । सोही गुरुयोजनाअनुसार लुम्बिनी हाल अन्तर्राष्ट्रिय पर्यटन केन्द्रको रूपमा विकसित हुँदै छ । यस गुरुयोजनामा लुम्बिनी ग्राम, धार्मिक स्थल र पवित्र बगैँचाको परिकल्पना छ । लुम्बिनीको विकासका लागि लुम्बिनी विकास कोषको स्थापना र सञ्चालन भएको छ । लुम्बिनीमा विभिन्न देशहरूले आ-आफ्नै शैलीमा बौद्धस्तुपहरू बनाउने अभ्यास पनि भएको देखिन्छ । लुम्बिनी विकास कोष अन्तरगत लुम्बिनी विकासको गुरुयोजनाअनुसार क्रमशः विकास भइरहेको छ । लुम्बिनीको अशोकस्तम्भ र मायादेवी मन्दिर रहेको स्थानलाई पवित्र बगैँचा एवम् पवित्र धार्मिक स्थलको रूपमा विकास गरिएको छ । गुरुयोजनामा उल्लेख भएको बौद्धमय मन्दिरको क्षेत्रमा विश्वका बौद्ध धर्मका अनुयायी देशहरूबाट आ-आफ्नै देशका वास्तुकलाले भिरपूर्ण विहार, मन्दिर तथा स्तुपहरूको निर्माण भएका छन् । चीनको विहार, ताराफाउण्डेसनद्वारा निर्मित होटस स्तूपा, म्यानमारको विहार, मनाङ गुम्बा, थाई विहार, भियतनाम विहार, जापानद्वारा निर्मित निपोल म्होहोजा पिस प्यागोडा, कोरियन विहार, महाबोधी समाज विहार, आदि उल्लेखनीय स्थलहरू यहाँ रहेका छन् । यसबाट अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध धर्मावलम्बीहरूको मुख्य तीर्थस्थलको रूपमा विकास गर्न ठुलो टेवा पुग्न गएको छ ।

लुम्बिनी गुरुयोजना क्षेत्रमा लुम्बिनी अन्तर्राष्ट्रिय अनुसन्धान संस्था स्थापना भएकोले यो बौद्ध र बौद्ध दर्शनसम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय विद्वानहरूलाई अध्ययनको थलो भएको छ । यस अन्तर्राष्ट्रिय संस्थामा बौद्ध दर्शनसम्बन्धी पुस्तक, ग्रन्थ, सि.डी र माइक्रोफिल्म आदि बहुमूल्य सामग्रीहरू सङ्ग्रह गरिएका छन् ।

लुम्बिनीमा सम्पन्न भएको दोस्रो विश्व बौद्ध सम्मेलनले बौद्ध विश्व विद्यालय स्थापना गर्ने निर्णय गरेको छ । यस क्षेत्रमा शान्तिद्वीप पनि प्रज्ज्वलित छ । पर्यटकीय हिसाबले पनि विकास गर्न यस क्षेत्रमा विकास निर्माणका कार्यहरू जारी नै छन् ।

केही गेष्ट हाउस तथा होटलहरूको सञ्चालन पनि भएको छ ।

वैशाख पूर्णिमाका दिन भव्यताका साथ बुद्धजयन्ती मनाउने प्रचलन छ । लुम्बिनीको साथसाथै शुद्धोधनको दरबार रहेको तिलौराकोट र बुद्धको मावली ग्रामको रूपमा परिचित रहेको रामग्रामसमेत बुद्धको जीवन सित घनिष्ट रूपले गाँसिएका रूपन्देही, कपिलवस्तु र नवलपरासी जिल्लामा पर्ने पुरातात्विक केन्द्रहरूको एकीकृत ढङ्गबाट विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको देखिन्छ ।

वैजनाथ धाम

बैजनाथ धाम, अछाम

वैजनाथ धाम अछाम जिल्लाको बुढीगङ्गा र साँफे खोलाको किनारमा पर्दछ । शिवरात्रीको समयमा यहाँ ठुलो मेला लाग्छ । यहाँ नेपालका विभिन्न स्थानदेखि भारतसम्मबाट श्रद्धालुको ठुलो भिड लाग्दछ ।

वीरेन्द्रनगर

देउती बज्यै, सुर्खेत

वीरेन्द्रनगर नगरपालिका सुर्खेत जिल्लामा पर्दछ । जुन कर्णाली प्रदेशको राजधानी हो । वीरेन्द्रनगर क्षेत्रका बुलबुले ताल, काँक्रेबिहार, देउतीबज्यै, शिव मन्दिर र घण्टाघर यहाँका मुख्य धार्मिक तथा पर्यटकीय स्थलहरू हुन् । सुन्दर नगरी वीरेन्द्रनगर गोठीकाँडा डाँडाबाट हेर्दा आकर्षक र मनमोहक दृश्य देखिने भएकाले यस क्षेत्रमा आउने पर्यटकहरू दिनानुदिन बढ्दै गएका छन् ।

विक्रम बाबा

चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जभित्र नारायणगढबाट झण्डै २१ किलोमिटर दक्षिणतर्फ नदीको किनारा कसरामा विक्रम बाबाको थान छ । विक्रम बाबा थारू जातिका हुन् । सो स्थानमा चैते दशैंको अवसरमा देवभक्त थारूको सम्झनामा ठुलो जात्रा लाग्दछ । जात्रामा लमजुङ, तनहुँ, कास्की, गोरखा, मकवानपुर, काठमाडौँ, नवलपरासीलगायत देशका विभिन्न स्थानबाट श्रद्धालुहरू आउने गर्दछन् । यहाँ विशेष गरी नवविवाहित जोडीहरू आउने गर्छन् ।

विराटनगर

यहाँ विभिन्न किसिमका उद्योगधन्दाहरू फस्टाएकाले यसलाई औद्योगिक सहरसमेत भनिन्छ । यो नेपालको व्यापारिक एवम् औद्योगिक केन्द्रसमेत हो । घना आवादी र ठुलो सहर भएकाले यसलाई महानगरपालिकाको रूपमा वर्गीकरण गरिएको छ ।

प्रदेश नं. १ को मोरङ जिल्लामा पर्ने यस सहरमा विराटनगर जुटमिललगायतका नेपालका पूराना र महत्त्वपूर्ण कारखाना तथा उद्योगहरू रहेका छन् । त्यसैले विराटनगरलाई नेपालको औद्योगिक राजधानी पनि भन्ने गरिन्छ ।

वीरगञ्ज

मधुवनको पारसनाथ मन्दिरको नामबाट 'पारस' नाम रहन गएको पर्सा जिल्लाको सदरमुकाम वीरगञ्ज हो । नेपालको मुख्य प्रवेशद्वारको रूपमा परिचित वीरगञ्ज नगर नेपालको आर्थिक राजधानीको रूपमा समेत स्थापित हुँदै आएको छ । औद्योगिक तथा व्यापारिक सहर वीरगञ्जको मौलिक परिचय रहेको छ । वीरगञ्ज नेपालको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको कार्यस्थल पनि हो ।

वीरगञ्जको प्रसिद्ध मन्दिर गहवा माईथान मुख्य बजारसँगै रहेको छ । वीरगञ्ज नगरको निकटवर्ती सिमरौनगढ, गढीमाई, विन्ध्यावासिनी मन्दिर, पारसनाथ मठ आदिले वीरगञ्जको ऐतिहासिक तथा धार्मिक महत्त्व स्थापित गरेका छन् । वीरगञ्ज नगरको एउटा आकर्षण यस नगरको केन्द्रमा रहेको घण्टाघर हो ।

हाल यसले महानगरपालिकाको रूपमा आफूलाई स्थापित गराएको छ । वीरगञ्जलाई सबभन्दा पहिले त्रिभुवन राजपथले काठमाडौँसँग जोडेको थियो । नेपालबाट निर्यात गरिने वस्तुहरू र नेपालमा आयात गरिने वस्तुहरूमध्ये धेरै वस्तुहरूको ढुवानी वीरगञ्जको बाटोबाट हुने भएकोले वीरगञ्जलाई सुक्खा बन्दरगाह (Dry Port) को

रूपमा विकास गर्ने अवधारणाले बल पाउन थालेको पाइन्छ ।

सगरमाथा

पृथ्वीको संरचनामा सबैभन्दा अग्लो स्वरूप लिएर रहेको सगरमाथा सम्पूर्ण मानव जातिको आकर्षण र अत्यन्तै साहसी यात्राको केन्द्र भएको छ । महालङ्गुर हिमालय शृङ्खलामा अवस्थित यस हिमशिखरको उचाइ समुद्रसतहदेखि ८,८४८.६८ मिटर रहेको छ। प्रदेश नं. १ को सोलुखुम्बु जिल्लामा रहेको यो हिमशिखर आरोहणका लागि सन् १९४९ मा खुला गरिएपश्चात् सर्वप्रथम मे २९, १९५३ मा नेपालका तेन्जिङ्ग नोर्गे तथा न्यूजिल्याण्डका एडमण्ड हिलारीले सफल आरोहण गरेपछि सगरमाथा विश्व चर्चाको विषय बन्यो । सन् १९५६ मा नेपालका इतिहास शिरोमणी बाबुराम आचार्यले यस शिखरलाई नेपाली नाम सगरमाथा दिएका हुन् । बेलायतका सर्भेयर जर्ज एभरेष्टले नेपालका हिमशिखरहरूको सर्वेक्षण गरेकोले सन् १९६५ मा उनकै नाममा सगरमाथालाई अङ्ग्रेजी नाम माउण्ट एभरेस्ट प्रदान गरिएको र अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा यस शिखरलाई सामान्यत यही नामबाट चिन्ने गरिएको पाइन्छ। चिनियाँ भाषामा झोमोलोङ्मा र तिब्बती भाषामा मिटिगुटी चापुलोङ्मा भनिने यस शिखरको आरोहण गर्ने प्रथम महिला जापानकी श्रीमती जुन्को तावेई हुन् । नेपालमा प्रथम पटक पासाङ ल्हामु शेर्पाले सगरमाथाको सफल आरोहण गरी नेपाल र नेपाली महिलाको गौरव बढाएकी थिइन् ।

विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा वास्तवमा प्रकृतिको अनुपम उपहार हो सम्पूर्ण मानव समुदायका लागि गौरव र आकर्षणको प्रतीकको रूपमा रहेको यस शिखरले नेपाललाई बाहिरी संसारमा सगरमाथाको देशको रूपमा समेत चिनाउन योगदान दिएको छ। सगरमाथाको द्वार उपनामले सुपरिचित हिमाली क्षेत्रको प्रसिद्ध बजार नाम्चे भएर पुग्नुपर्ने सगरमाथाकै हाराहारीमा ल्होत्से, ल्होत्सेसार, नुप्सेजस्ता हिमशिखरहरूसमेत रहेका छन् । विश्वकै सर्वोच्च स्थानमा रहेको बौद्ध गुम्बा त्याङबोचे र विश्वकै सर्वोच्च स्थानमा रहेको विमानस्थल स्याङबोचेसमेत सगरमाथाको काखमा अवस्थित छन् ।

सहलेश

सिरहा जिल्लाको लहान बजारदेखि ३ कि.मि. दक्षिण पश्चिममा पर्ने एक फूलबारीमा नयाँ वर्षको पहिलो दिनमात्रै हारमको रूखमा माला आकारमा फूल फुल्छ। फूलबारीको बिचमा मालिनीको मन्दिर छ । जुन पर्यटकका लागि आकर्षक मानिएको छ । यो फूललाई राजा सहलेश र दौना मालिनीको चीर प्रेमको प्रतीक मानिन्छ ।

स्वर्गद्वारी

प्युठान जिल्लाको सदरमुकाम खलङ्गाबाट झन्डै २६ कि.मि.पश्चिमतर्फ ६९६० फिट उचाइ भएको लेकमा अवस्थित प्रसिद्ध धार्मिक स्थल नै स्वर्गद्धारी हो । परापूर्वकालमा ऋषिमुनिहरूले जपतप गरी स्वर्ग पुगेको भन्ने जनश्रुतिअनुसार नै यस स्थानको

स्वर्गद्वारी मन्दिर, प्युठान

नाम स्वर्गद्वारी रहन गएको हो भन्ने विद्वानहरूको विश्वास रहेको पाइन्छ । धार्मिक तथा पर्यटकीय दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण यस स्वर्गद्वारीमा सिङ्गमर्मरमाथि शिवलिंग राखी निर्माण गरिएको पक्की मन्दिर रहेको छ भने यसको वरपर सयौँको सङ्ख्यामा गाइपाल्ने गाईगोठ, रमणीय गुफा, यज्ञशाला तथा पोखरीहरू रहेका छन् । हरेक वर्षको वैशाख पूर्णिमा र कात्तिक पूर्णिमाका दिन यहाँ विशाल धार्मिक मेला लाग्दछ । नेपालका विभिन्न स्थान तथा भारतबाट समेत हजारौँको सङ्ख्यामा तीर्थयात्रीहरू मेलामा सहभागी हुन यहाँ आउछन् । स्वर्गद्वारीमा त्यहाँका महाप्रभुले करिब १२० वर्षअघि सुरु गरेको अखण्ड होम अहिले पनि जारी रहेको छ । स्वर्गद्वारीमा संस्कृत पाठशाला र वेद विद्याश्रम सञ्चालन भएको पनि पाइन्छ र वेद तथा धर्मकर्मको अध्ययन गर्नको निम्ति टाढा टाढाबाट आउने विद्यार्थीहरूलाई खान पीन र बसाइको निःशुल्क व्यवस्थासमेत रहेको पाइन्छ । दाङ जिल्लामा त्यस आश्रमको गुठीको नाममा धेरै जमिन रहेको छ । भिङग्री भन्ने बजारको नजिकैबाट केही घण्टाको उकालो पैदल हिँडेर स्वर्गद्वारी आश्रममा पुग्न सकिन्छ भने भिङ्ग्री बजारदेखि यो आश्रमसम्म कच्ची सडक पनि निर्माण गरिएको छ ।

सिँजा उपत्यका

जुम्ला जिल्लामा पर्ने सिँजा उपत्यका मध्यकालमा नागराजले स्थापना गरेको खस मल्ल राज्यको राजधानीको रूपमा रहेको थियो । त्यसैले नेपालको राष्ट्रभाषा नेपालीको उत्पति स्थलको रूपमा समेत परिचित रहेको सिँजा उपत्यकालाई प्राचीन संस्कृति र सम्पदाको केन्द्रको रूपमा समेत लिनुपर्ने देखिन्छ । कर्णाली प्रदेशको खस मल्ल राज्यले आफ्नो सीमा काठमाडौँको सीमावर्ती क्षेत्रसम्म नै विस्तार गरेको कुरा ऐतिहासिक घटनाक्रमहरूले पुष्टि गर्ने हुँदा सिँजा उपत्यकामा केन्द्र रहेको खस मल्ल राज्य अत्यन्त शक्तिशाली थियो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । यस उपत्यकाको नजिकै मुगु जिल्लामा

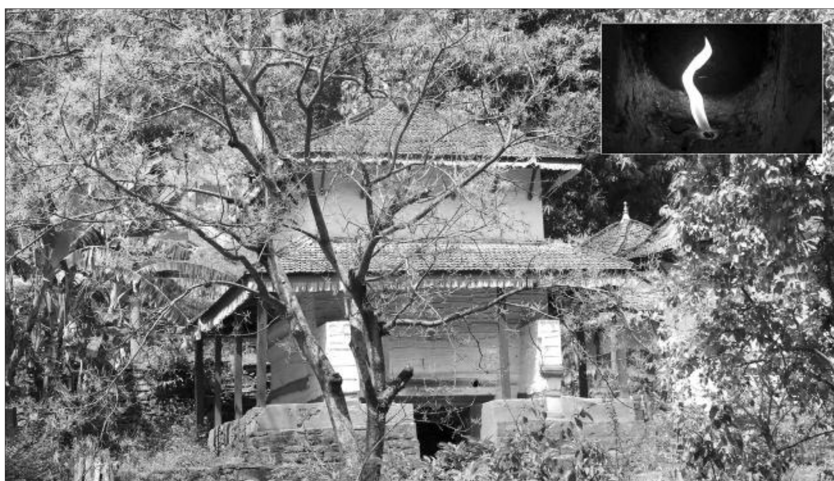

सिँजा उपत्यका, जुम्ला

नेपालको सबैभन्दा ठुलो ताल रारा रहेको यो उपत्यकाले नेपालको एउटा महत्त्वपूर्ण पर्यटन केन्द्रको रूपमा विकसित हुने प्रशस्त सम्भावनाहरू बोकेको देखिन्छ ।

श्रीस्थान ज्वाला क्षेत्र

कर्णाली प्रदेश दैलेख जिल्लास्थित छामघाट खोला र नाभिस्थान खोलाको किनारमा ऐतिहासिक श्रीस्थान मन्दिर रहेको छ । यो ऐतिहासिक, धार्मिक तथा पर्यटकीय दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । जिल्ला सदरमुकाम दैलेख र दुल्लु क्षेत्रको बिचमा रहेको यो क्षेत्र श्रीस्वस्थानी व्रत कथा अनुसार सत्यदेवीको मृत शरीरलाई महादेवले बोकी परिक्रमा गर्ने क्रममा सत्यदेवीको शीर पतन भई ज्वालाको उत्पति भएको पौराणिक

श्रीस्थान मन्दिर, दैलेख

मान्यता रहेको छ । त्यसै समयदेखि यहाँ निरन्तर ज्वाला बलिरहेको छ । श्रीस्थान तथा नाभिस्थान ज्वालाको दर्शन गर्न बर्षेनी ठुलो सङ्ख्यामा पर्यटकहरू आउने गर्दछन् । पानी माथि आगो बाल्न सकिने क्षेत्रको रूपमा परिचित यस स्थानमा हाल नेपाल सरकारले चिनिया बिशेषज्ञको सहयोगमा पेट्रोलियम पदार्थको अन्बेषण गरिरहेको छ ।

सहिद स्मारक वा नेपाल स्मारक

सहिद गेट, काठमाडौँ

नेपालमा प्रजातन्त्र स्थापनाका लागि विशिष्ट योगदान गर्ने व्यक्तिहरू श्री ५ त्रिभुवन, सहिद शुक्रराज शास्त्री, धर्मभक्त, गङ्गालाल, दशरथ चन्दको स्मृतिमा र अन्य ज्ञात अज्ञात सहिदहरूको सम्मान र सम्झनामा सिंहदरबार र धरहराको बिचमा कलात्मकद्वारको आकारमा निर्माण गरिएको यो स्मारकको वास्तविक नाम नेपाल स्मारक हो । जमिनको सतहदेखि ४० फिट अग्लो नेपाल स्मारक (सहिद स्मारकद्वार) को डिजाइन ई.शङ्करनाथ रिमालबाट गरिएको हो भने निर्माण सुपरीवेक्षण ई.गौरीनाथ रिमालबाट भएको हो । यो स्मारकमा रहेका मूर्ति तथा चित्रहरूको निर्माण मूर्तिकार द्वय बाबुकाजी तुलाधर र बालकृष्ण तुलाधरद्वारा भएको हो ।

सिद्धकाली मन्दिर

सङ्खुवासभाको चैनपुर बजारबाट एककोश पर रहेको यो ठाउँमा महादेवकी अर्धाङ्गिनी सतीदेवीको दाहिने आँखा पतन भएकोले यो ठाउँलाई महत्त्वपूर्ण शक्तिपीठ मानेर मन्दिर निर्माण गरी देवीको प्रतिमा स्थापना गरिएको छ । यसको नजिकै भगवान् महादेवको मन्दिर पनि निर्माण गरिएको छ ।

सूर्यविनायक

भक्तपुर जिल्लास्थित सूर्यविनायकको मन्दिरमा गणेशको मूर्ति स्थापना गरिएको छ । यही मन्दिरको आधारमा यो ठाउँको नामाकरण गरिएको हो । सूर्य विनायकबाट भक्तपुर सहर र चारैतिर सुन्दर हिमालहरूको दृश्यावलोकन गर्न सकिने र यहाँ

सुन्दर वनकुञ्जसमेत भएकोले वनभोजका लागि नेपालीहरू र दृश्यावलोकन गर्न विदेशीहरूसमेत जाने हुँदा यो ठाउँको महत्त्व बढ्न गएको छ ।

सराङ्कोट

पर्यटकीय दृष्टिले काठमाडौँका लागि नगरकोट महत्त्वपूर्ण भएजस्तै पोखराका लागि सराङ्कोटको ठुलो महत्त्व छ । कास्की जिल्लामा पर्ने सराङ्कोट पोखराको पश्चिमोत्तर भागमा पर्दछ । यो ठाउँबाट अन्नपूर्ण, माछापुच्छ्रे, धौलागिरि, पोखरा उपत्यका र पोखराको फेवाताल लगायतका विभिन्न तालहरूको मनोरम दृश्यावलोकन गर्न सकिन्छ ।

स्वयम्भु महाचैत्य

स्वयम्भु महाचैत्य, काठमाडौँ

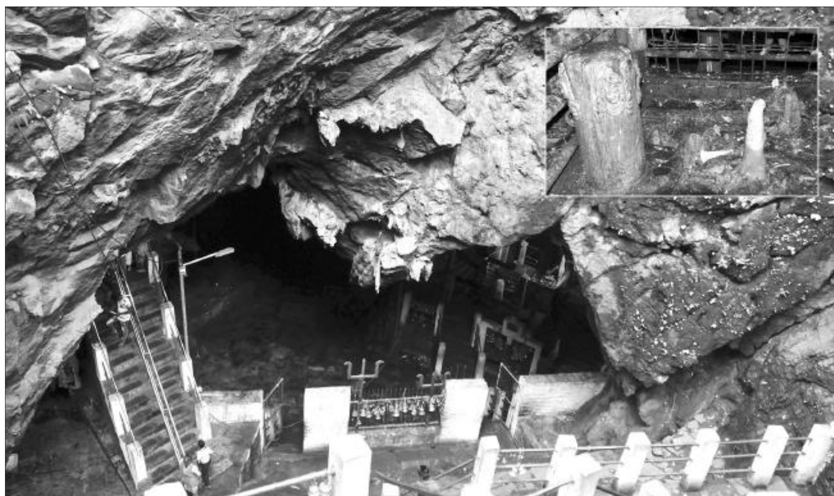
प्रसिद्ध बौद्ध तीर्थस्थल स्वयम्भू काठमाडौँ उपत्यकाको पश्चिमी भागमा पर्ने पद्मगिरी (बज्रकुट/गोशृङ्ग/गोपुच्छगिरि) पर्वतमा अवस्थित छ । स्वयम्भू अर्थात आफैँ उत्पत्ति भएको हुनाले स्वयम्भू भनिएको हो । स्वयम्भूको उत्पत्ति उपत्यकाको कालीदहमा श्री विपश्वी तथागतले रोप्नु भएको कमलको बीजबाट १ हजार पत्ता भएको कमलको फूलबाट पञ्चरश्मीको रूपमा भएको हो । यस पवित्र रश्मीको दुरूपयोग नहोस् भन्नका लागि गौड देशबाट आएका राजा प्रचण्डदेवले सो रश्मिलाई छोपेर विधिवत स्वयम्भू महाचैत्यको प्रतिष्ठा गर्नुभयो । चैत्य निर्माण गरिसकेपछि यसको नजिकै शान्तिपुर निर्माण गरी ध्यानमा तल्लीन हुन थाले । पछि यिनी शान्तिकराचार्य नामले प्रसिद्ध भए । स्वयम्भू हालसम्म पनि नेपाल भित्रको बौद्ध एवम् हिन्दु सबै धर्मावलम्बीका लागि पवित्र देवस्थल रहँदै आएको छ । वैशाख शुक्ल पूर्णिमाका दिन यहाँ ठुलो महोत्सव आयोजना गरिन्छ । स्वयम्भूको आनन्दकुटी महाविहारमा भगवान बुद्धको पवित्र अस्थिधातु (हाड) सुरक्षासाथ राखिएको छ । पहिलेको अस्थि धातु चोरी भएपछि श्रीलंकाबाट वि.सं. २०५१ मा

प्राप्त अस्थि धातु वि.सं. २०५५ वैशाख शुक्ल पूर्णिमाका दिन पहिलोपटक नगर परिक्रमा गराइएको थियो । स्वयम्भुबाट काठमाडौँ उपत्यकाको रमणीय दृश्यको अवलोकन गर्न सकिन्छ ।

हिल्सा

हिल्सा हुम्ला जिल्लाको सदरमुकाम सिमिकोट जोड्ने नेपाल र चीनबिचको उत्तरपश्चिममा पर्ने नाका हो । यारी भन्ज्याङ हुँदै हिल्सा पुगिन्छ । हिल्सा हुँदै चीनको मानसरोवर आवतजावत गर्ने नाका हो । यहाँ भोटे जातिको पातालो बस्ती रहेको छ । उक्त स्थानमा पाइने प्राकृतिक सौन्दर्य, स्थानीय सम्पदा क्षेत्रलगायतको संरक्षण गरी पर्यटकीय स्थलका रूपमा विकास गर्न सकिने प्रचुर सम्भावना रहेको छ ।

हलेसीमहादेव मन्दिर वा गुफा

हलेसी महादेव, खोटाङ

खोटाङ जिल्लाको सदरमुकाम दिक्तेलदेखि पश्चिम भागमा कैलाश पर्वत भनिने थुम्को २०० फिटको उचाइसम्म प्राकृतिक रूपमा निर्मित शिवलिङ्ग आकारको संरचनालाई हलेसी महादेव भनिन्छ । बाहिरी चारओटा ढोका रहेको यो गुफाभित्र निष्पट्ट अन्धकार छ । हलेसी गुफामा प्राकृतिक आकृतिहरू र धार्मिक आस्थाको मनोरम समन्वय भएको छ । यहाँ रामनवमीका अवसरमा १६ दिनसम्म मेला लाग्दछ । सो अवसरमा यहाँ सबैभन्दा बढी मानिसहरूको जमघट हुन्छ । महाशिवरात्रिका दिन भोटे जातिका मानिसहरू यहाँ आएर सुम्निमा पारोहाङ्काको रूपमा शिव पार्वतीको पूजा गर्दछन् भने बालाचतुर्दशीका दिन यहाँ टाढाटाढाबाट मानिसहरू आएर शतबीज छर्दछन् ।

त्रिवेणीधाम, वाल्मीकि आश्रम र गजेन्द्रमोक्षधाम

चितवन जिल्लाको दक्षिणी पूर्वी भागमा तत्कालिन गर्दी गाविसअन्तर्गत स्वर्णभद्रा, तमसा र नारायणी नदीको त्रिवेणीमा नारायणी नदीपारी वा पूर्वतटमा महामुनी तथा संस्कृत साहित्यका आदिकवि रामायणका रचयिता महर्षिको आश्रम छ । यही नै वाल्मीकिले रामायण ग्रन्थको रचना गरेका थिए । यहाँ पुरातात्त्विक महत्त्वका प्राचीन मूर्ति, महर्षि वाल्मीकिद्वारा स्थापित हरिहर मन्दिर, यज्ञशाला, लवकुश पाठशाला, सीताकुटी, सीताकुप र आश्रमहरू छन् । यहाँ माघे औँसीको दिन ठुलो मेला लाग्दछ । पवित्र तीन नदीहरूको सङ्गम त्रिवेणीमा स्नान गरेमा पापमोचन हुने र यहाँ देहत्याग गरेमा मोक्ष प्राप्त हुने धार्मिक विश्वास रहेकोले यो स्थान कल्पवासीहरूको आश्रमस्थल बनेको छ ।

त्रिपुरासुन्दरी देवी

त्रिपुरासुन्दरी, बैतडी

बैतडी जिल्लाको यो प्रमुख तीर्थस्थलमा भगवती देवीको मूर्ति स्थापना गरिएको छ । पौराणिककालमा भगवतीले त्रिपुरासुर नामको दैत्यको वध गरी देवता तथा मानव जातिको दुःख निवारण गरेकोले यिनको नाम त्रिपुरासुन्दरी देवी रहेको मानिन्छ । यी देवीलाई स्थानीय वासिन्दा राणाशयनी भगवती पनि भन्दछन् ।

पवित्र धार्मिक स्थल बुढीनन्दा

बाजुरा जिल्लामा अवस्थित धार्मिक एवम् पर्यटकीय ऐतिहासिक पावन क्षेत्र बुढीनन्दा मन्दिर शैपाल हिमालको दक्षिणी हिमशृङ्खला, उत्तरमा फुलैगुम्बा र सैन पाटन, पादुका त्रिवेणी धाम र कोल्टी विमानस्थलबाट उत्तरतिर पर्छ । प्राकृतिक सुन्दरताले भरपूर दैवी क्षेत्रमा सानाठुला गरी सातओटा ताल छन् । सबै ताल चट्टानमै

बुढीनन्दा ताल, बाजुरा

अवस्थित छन् । मन्दिरसँगै जोडिएको 'निजार ताल' तिलिचो तालपछि विश्वको सर्वाधिक दोस्रो उचाइमा रहेको 'अल इन्फो नेपाल' नामक पुस्तकमा बताइएको छ । दुई ठुला पहाडको बिच गोलो आकारमा चट्टानै चट्टानमा अवस्थित ताल समुद्र सतहबाट ४ हजार ५ सय ८१ मिटरको उचाइमा रहेको छ । तालको लम्बाइ, चौडाइ र गहिराइको विस्तृत अध्ययन हुन बाँकी नै छ । तालको परिक्रमा गर्न तन्नेरीलाई झन्डै एक घण्टा लाग्छ । बुढीनन्दा निजार तालसँगै जोडिएका क्रमशः मष्टा ताल, कैलाश ताल र करिब तीस चालिस मिटर मात्रै पर रहेको लङ्कारी (राक्षस) दह (ताल) छ । लङ्कारी दहको छुट्टै विशेषता छ । सो दहमा राक्षस बस्ने गरेको जनविश्वास रहँदै आएको छ । निजार दह हुँदै आएको पानी ठुलो झरना भएर बगेको दृश्यले मनै आल्हादित तुल्याउँछ । झरनाको पानी र आसपासबाट निस्किएका अन्य मूलको पानी मिसिएर नागबेली रूपमा लडीबुडी खेल्दै सेतो दुध झैँ बग्दै लेकदेखि बेँसीसम्मका स्थानीय गाउँबस्तीका खेतीबारी सिञ्चन गरेर पादुका त्रिवेणी धाम कर्णालीमा आएर मिसिन्छ ।

बुढीनन्दाको नाम यसरी रहन गयो भन्ने आधार अहिलेसम्म कतै भेटिएका छैनन् । स्थानीय एकथरीको भनाइअनुसार 'सतिदेवीको देब्रे हातको बुढीऔँला पतन भएको हुनाले बुढीनन्दा नाम रहन गएका हो ।' अर्काथरीको भनाइअनुसार 'सतिदेवी र नौ दुर्गा देवीको अवतार हुनुभन्दा अगाडि नै बुढीनन्दाको जन्म भएको हो । नौ दुर्गा भवानीमध्ये सबैभन्दा जेठी बहिनी बुढीनन्दा हुन्, आजीवन बिहा गरिनन्' भन्ने किंवदन्ती रहँदै आएका छन् ।

४ हजार ५ सय ८१ मिटरको उचाइमा रहेको बुढीनन्दा ताल क्षेत्र पर्यटकीय हिसाबले महत्त्वपूर्ण त छ नै बाजुरा, बझाङ, डोटी, अछाम, कैलाली, कालिकोट, मुगुलगायतका जिल्लाका स्थानीयको धार्मिक आस्थाको केन्द्रको रूपमा पनि रहेको छ। यहाँका स्थानीयहरू हरेक वर्ष जनैपूर्णिमाको दिन खाली खुट्टा हिँडेर बुढीनन्दाको दर्शन गर्न जाने गर्छन्। यस क्षेत्रका बासिन्दामा बुढीनन्दा माईको पूजा तथा आराधनाले चिताएको कुरा पूरा हुने र बुढीनन्दा तालमा स्नान गर्दा सबै पाप पखालिने जनविश्वास छ। ताल क्षेत्रमा बाह्रैमास हिउँ हुन्छ। हिउँद याममा यो क्षेत्र पुरै हिउँको सिरकभित्र गुटमुटिन्छ। हिमाली पठार छिचोल्दै त्यहाँ पुग्नुपर्ने भएकाले यो समय मानिसहरूको चलहपहल शून्य हुन्छ। यद्यपि बर्खामा भने यस क्षेत्रमा मानिसको चहलपहल राम्रै देखिन्छ। चौरमा चर्न छोडेका घोडा र भेडाका बथानले यस क्षेत्रको रौनक नै बेग्लै देखिन्छ।

जलजला

जलजला, रोल्पा

रोल्पा जिल्लाको सदरमुकाम लिबाङबाट ऐतिहासिक गाउँ थबाङ २६ कोष टाढा रहेको छ। ऐतिहासिक गाउँ थबाङबाट तीन घण्टाको पैदल यात्रापछि पर्यटकीयस्थल जलजला पुग्न सकिन्छ, थबाङबाट मात्र नभई जेलबाङ, धबाङ र मिरुलबाट समेत यस क्षेत्रमा पुग्न सकिन्छ। प्रत्येक वर्ष तीन पटक नियमितरूपमा वराह पूजा हुने उक्त क्षेत्र भौगोलिकरूपमा अत्यन्तै मनमोहक र रमणीय छ। जिल्लाकै अग्लो स्थानको जलजला थबाङ गाउँपालिकामा पर्छ। भौगोलिक रूपमा सुन्दर भएकाले सबैलाई लोभ्याउँछ। समुद्री सतहबाट ३,२५० मिटर उचाइमा रहेको यस क्षेत्रमा

वैशाख, जेठ र साउने पूर्णिमाको दिन हजारौँको सङ्ख्यामा भेडा र कुखुराको बली दिई पूजाआजा गर्नुको साथै विशेष मेला हुने गरेको छ। धार्मिकरूपमा १२ भाइ वराह र २२ बहिनी बजुहरूको जन्म जलजलाको भामा पुप (ओडार) मा भएको भन्ने जनविश्वास रहेको पाइन्छ, जहाँ पूजाआजा गर्दा आफूले मागेको कुरा पाइन्छ भन्ने जनविश्वास रहेको छ।

सिमसार प्रकारको जमिनमा पाइला राख्दा थलथल गर्छ। श्रद्धालुले जमिनमा हिँड्डा कपासमा हिँडे जस्तो अनुभव गर्छन्। मेलामा हजारौँको सङ्ख्यामा श्रद्धालु भक्तजन विभिन्न जिल्लाबाट आउने गर्छन्। प्राकृतिक, सांस्कृतिक र जैविक हिसाबले सुसज्जित यस जलजला क्षेत्रमा धुपी, बाँज, सेतो गुँरास, लालीगुराँस, भोजपत्र, लेकाली सल्लालगायत वनस्पति, १० प्रकारका लालीगुराँस र जडीबुटीको अवलोकन गर्न सकिन्छ। त्यसै गरी डाँफे, मुनाल, कालिज, बँदेल, रेड पान्डा, बाघ, भालु, घोरल, मृग र रातेलगायतका जनावर पनि देख्न सकिन्छ। जलजलाबाट धौलागिरि र सिस्ने हिमशृङ्खलाको नजिकैबाट अवलोकन गर्न सकिन्छ।

चिमारा मालिका

चिमारा मालिका जुम्ला जिल्ला गुठीचौर गाउँपालिका वडा नं.४ मा अवस्थित एक प्रख्यात धार्मिक तथा पर्यटकीय स्थल हो। जुम्ला सदरमुकाम खलङ्गाबाट पवित्र धार्मिक स्थल दानसाँघु त्रिवेणी धाम हुँदै करिब १५ कि.मि.को दुरीमा रहेको यो रमणीय स्थानमा पैदलयात्रा गर्दा करिब पाँच घण्टा समय लाग्छ। जुम्ला सदरमुकामबाट गुठीचौर गाउँपालिकाको खल्लालवाडा गाउँ हुँदै करिब १८ कि.मि. कच्ची बाटाको गाडीको यात्रा र एक कि.मि.को पैदल हाइकिङपश्चात् पनि करिब ४२०० मिटरको उचाइमा रहेको चिमारा मालिकाको चुचुरामा सहजै पुग्न सकिन्छ।

खसहरूका कुल देवता बाह्र भाइ मस्टोका नौ बहिनी भवानीमध्ये एक बहिनी चिमारा मालिका भगवती हुन् भन्ने धार्मिक विश्वास छ। प्राकृतिकरूपमा मूल फुटेर आएको यहाँ रहेको शङ्कर पानीको धारामा उखाडी मस्टो, जगनाथ महावै, थार्पा मस्टो जस्ता विभिन्न देवीदेवताका पूजा सामग्री धुने (भारा नुहाउने) प्रचलन रहेको छ। श्रावण शुक्ल चतुर्दशीका दिन भगवतीको पूजा गरिन्छ र ठुलो धार्मिक मेला लाग्छ। यहाँ अवस्थित शङ्कर पानीमा नुहाएर चिमारा मालिका भगवतीको दर्शन गर्दा पवित्रता तथा पुण्य हुने र आफूले चिताएको भाकल प्राप्ति हुन्छ भन्ने प्राचीनकालदेखि विश्वास रहेको छ। चिमारा मालिका एक पवित्र तीर्थस्थलको साथै जुम्ला र चौधबिस उपत्यकाको मनोरम दृश्य अवलोकन गर्न सकिने प्राकृतिक भ्युटावरसहितको पर्यटन क्षेत्र हो।

पर्यटकीय स्थल गुठीचौर

प्राकृतिक सौन्दर्यले भरिपूर्ण समुद्री सतहबाट करिब ३५०० मिटरको उचाइमा रहेको गुठीचौर फाँट जुम्ला जिल्ला सदरमुकामबाट करिब २४ कि.मि.को दुरीमा जुम्ला जिल्ला गुठीचौर गाउँपालिका वडा नं. २ मा अवस्थित छ । सदरमुकाम खलङ्गाबाट सहजै गाडीबाट करिब एक घण्टामा र पैदल यात्रा गर्दा करिब छ घण्टामा गुठीचौर लाग्नामा पुग्न सकिन्छ । पर्यापर्यटनको दृष्टिले यो नेपालकै एक उत्कृष्ट पर्यटन गन्तव्य स्थल हो । यहाँ पाइने उच्च हिमाली जडीबुटी, हावापानी, वनजङ्गल, घाँसे मैदान, हिमालबाट सोझै हिउँ पग्लेर बग्दै आएका हिमखोला र विशिष्ट स्थानीय जीवनशैलीको सम्मिश्रणले यहाँ पुग्ने जोकोहीलाई क्षण भरमा नै स्वर्गीय आनन्द दिन्छ ।

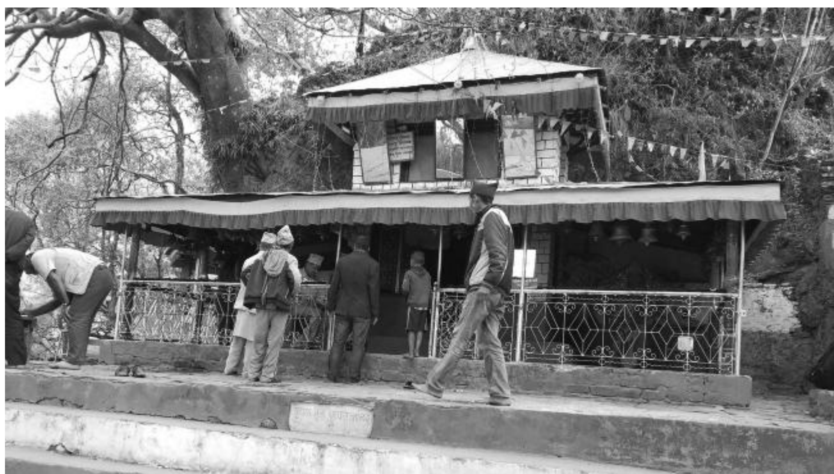
जुम्लाका विभिन्न गाउँबस्ती र छिमेकी जिल्ला जाजरकोटबाट वर्षायाममा चरन तथा पालनपोषण गर्न ल्याइने स्थानीय गाईभैंसीको दुधबाट बनेको कुराउनी र मार्सी चामलको खिर यहाँ आउने पर्यटकको मुख्य रोजाइमा पर्छ । गुठीचौरमा उच्च पर्वतीय कृषि अनुसन्धान प्रतिष्ठानअन्तर्गत भेडा तथा बाख्रा अनुसन्धान कार्यक्रम सञ्चालित छ । यहाँ स्वदेश तथा विदेशका हिमाली क्षेत्रमा पाइने उन्नत तथा स्थानीय जातका भेडाबाख्रा पालेर अध्ययन अनुसन्धान र उन्नत जातका भेडाबाख्राको उत्पादन तथा प्रजनन कार्यका लागि वितरण समेत गरिन्छ ।

गुठीचौरमा बृहत् हाइड्रो पावर, कृत्रिम ताल, कर्णाली प्रदेशकै ठुलो विमानस्थल जस्ता बहुद्देश्यीय आयोजना निर्माण गर्न सकिने भौगोलिक तथा वातवरणीय सम्भावना भएको क्षेत्र हो । यो पर्यापर्यटनको दृष्टिले नेपालको एक उत्कृष्ट र सहजै पुग्न सकिने पर्यटकीय स्थल हो । नजिकै कोल्ते र पुरानो जनजाति बस्ती चोत्रमा होमस्टे सञ्चालनमा छन्, जहाँ स्थानीय अर्गानिक परिकार उपलब्ध हुन्छन् ।

डिग्रे साईकुमारी भगवती मन्दिर, रुकुम पश्चिम

डिग्रे साईकुमारी भगवतीदेवी मन्दिर कर्णाली प्रदेश रुकुम पश्चिम जिल्ला मुसीकोट नगरपालिका वडा नं. ५ थर्पु डिग्रेमा अवस्थित नेपालको एक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक, धार्मिक तथा पर्यटकीय स्थल हो । आफ्नो मनले चिताएका र इच्छाएका कामना पूरा गर्ने देवी भएका कारण डिग्रे साईकुमारी भगवती देवी मन्दिर नाम रहन भएको भन्ने किंवदन्ती रहिआएको छ ।

सोही किंवदन्तीका कारण यो साईकुमारी भगवती देवी मन्दिरलाई सम्झिई आफूले चिताएको र इच्छाएको मनकामना पूरा होस् भन्ने भाकल गरेर बर्सेनि विभिन्न शुभ साइत हेरी हजारौं दर्शनार्थीले आफूले गरेका भाकल पूरा गर्न यो मन्दिर आउने गर्छन् । यस मन्दिरमा दैनिक नित्य रूपमा पाठपूजा गर्ने र मुख्य मुनिको रूपमा कार्तिक चतुर्दशीलाई मानी विशेष पूजा गर्ने तथा बोका बलि चढाउने चलन चलिआएको छ । अन्य समयमा पनि मन्दिरमा बलि चढाउने गरेको पाइन्छ । मुख्य

डिग्रे साईकुमारी भगवती मन्दिर, रुकुम पश्चिम

मन्दिर परिसरमा अन्य पाँचओटा मन्दिर पनि रहेका छन् ।

यहाँ हरेक वर्ष हरिबोधनी एकादशीदेखि कार्तिक शुक्ल पूर्णिमासम्म साईकुमारी भगवतीको पूजा आराधना गरी पूजा सम्पन्न गर्ने चलन छ । स्थानीय कला संस्कृति र नाचगानसँगै स्थानीय परम्पराको अनुपम सङ्गमको रूपमा रहेको यो मेलामा दर्शन गर्न रुकुमका स्थानीयसँगै छिमेकी जिल्ला रोल्पा, डोल्पा, सल्यान, जाजरकोट, प्युठान, दाङ, सुर्खेत, बाँकेलगायतका जिल्लाबाट समेत हजारौँ भक्तजनको भिड लाग्ने गरेको छ ।

नेपाली सभ्यताको खानी : सिंजा उपत्यका र कनकासुन्दरी मन्दिर

जुम्ला जिल्लाको सिँजा उपत्यकामा रहेको कनकासुन्दरी मन्दिर ऐतिहासिक, धार्मिक, पर्यटकीय, सामाजिक एवम् सांस्कृति रूपले नेपालकै महत्त्वपूर्ण स्थल हो । सिँजाको माथिल्लो भागमा अवस्थित यो मन्दिर हिमा नदीको किनारमा रहेको थुम्काको टुप्पामा छ । मन्दिरसँगै प्राचीन खस राजाको दरबार, तत्कालीन राज्यको केन्द्र लामाथाडा, राजाको लुगा धुने धोवीघाट, मन्दिरको ढोकामा रहेका सिउबाघ (देवीको द्वारे सिंह) जस्ता प्राचीन सभ्याताका प्रतीक छन् ।

एघारौँ शताप्दीमा सिँजा राज्यको उदय एवम् विस्तार भए पनि सिँजा राज्यको स्थापना आजभन्दा ३४६१ वर्षअघि अर्थात् इसापूर्व १४४४ मा राजा जालन्दरले गरेका थिए । राजा जालन्दर शिव भक्त भएकाले शिवको अघिल्लो अक्षर 'शि' र आफ्नो नामको अघिल्लो अक्षर 'जा' बाट जोडेर सिँजा नाम रहन गएको जनश्रुति भेटिन्छ । श्री स्वस्थानी व्रतकथामा उल्लेख गरिएको शक्तिशाली राजा जालन्दर र उनकी पतिवता रानी वृन्दाले राजकाज गरेको यस क्षेत्रमा प्रकृति पूजाको प्रतीक

मस्टो धर्म प्रचलनमा छ। पुराणहरूमा वृन्दालाई पतिव्रता र तपस्वी नारीका रूपमा चित्रण गरिएको पाइन्छ जुन सिँजा राज्यका संस्थापक राजा जालन्दरकी पत्नी हुन्। कनकासुन्दरी मन्दिरमा रहेकी देवीमध्ये जालपादेवी यिनै जलन्धर पत्नी वृन्दा हुन् भन्ने विश्वास गरिन्छ।

इतिहासमा लेखिएअनुसार एघारौँ शताब्दीदेखि सिँजामा खस राजा नागराजले र उनका उत्तराधिकारीले करिब ३०० वर्षसम्म शासन गरेका थिए। उनको राज्य पश्चिमका कुमाउँ, गडवालसम्म र पूर्वमा सेन राज्यसम्म फैलिएको थियो। उनै शक्तिशाली खस राजाले समेत कुलदेवीको रूपमा पुज्ने गरेकी शक्तिकी स्रोत कनकासुन्दरीदेवी समग्र खस सभ्यताकी प्रतीक रहेकी छिन्।

कनकासुन्दरी मन्दिर, सिँजा

सतीदेवीको तल्लो ओठ पतन भएकाले त्यस स्थानमा कामधेनु गाई आएर तपस्या गरी आफ्नो इच्छा प्राप्ति गरेको श्रीस्वस्थानी व्रतकथामा पाइन्छ। कनकासुन्दरी मन्दिर रहेको सथानमा कनकासुन्दरी, जालपादेवी, कालिकादेवी, सूर्यनारायण एवम् लामाको मन्दिर रहेका छन्। कनकासुन्दरी मन्दिरमा देवीको मन्दिरसँगै लामा मन्दिर हुनाले प्राचीनकालमा बौद्ध धर्मको समेत प्रभाव रहेको र धार्मिक सहिष्णुता रहेको पाइन्छ।

बडा दसैं र चैते दसैंमा कनकासुन्दरी मन्दिरमा ठुलो मेला लाग्ने गर्छ। बडा दसैंको नवमीको दिन यहाँ बलि पूजा हुने गर्दछ। सिँजा क्षेत्रका नागरिकले आफ्नो नौलो अन्न सर्वप्रथम देवीलाई चढाएर मात्र आफ्नो उपयोगमा ल्याउने गर्छन्। दसैंको जमारा र टीका देवीलाई चढाइसकेपछि मात्र घरघरमा लगाउने, साउने सङ्क्रान्तिमा घरघरमा बाल्ने राँको (दियो) कनकासुन्दरी मन्दिरमा बलेपछि मात्र बाल्ले चलन अहिले पनि छ। दसैंमा देवीको मन्दिरमा बलि चढेपछि मात्र बेलुका

प्रसिद्ध सिँजा उपत्यका, जुम्ला

घरघरमा खसी काट्ने प्रचलन समेत रहेको छ।

यस्तो परम्परा सदियौँदेखि चल्दै आएकाले कनकासुन्दरी मन्दिरको महत्त्व र आस्था कति छ भन्ने थाहा हुन्छ। हरेक घटनाको साक्षीको रूपमा मानिने देवीको दर्शनले आफ्नो मनोकाङ्क्षा पूरा हुन्छ भन्ने जनविश्वासले बर्सेनि हजारौँ मान्छे कनकासुन्दरी मन्दिरको दर्शन गर्न जान्छन्। मन्दरिसँगै रहेको खस राजाको दरबारको भग्नावेश, मन्दिरबाट देखिने सिँजा उपत्यकाको दृश्य, हिमा नदीको नागबेली र मार्सी धानको उत्पादन हुने सिँजाको फाँटले जो कोहीलाई यस क्षेत्रको भ्रमण गर्न लालायित गर्छ।

सन्दर्भ सामग्री

पुस्तक

- अमात्य, डा. साफल्य, **नेपालमा पुरातत्त्व** ।
- अर्याल, कृष्णराज, **नेपाली संस्कृति सङ्क्षिप्त झलक** ।
- खत्री, डा. प्रेम, **नेपाली संस्कृति र समता** ।
- खत्री, डा. प्रेम, **आधुनिक नेपालको सामाजिक इतिहास** ।
- दाहाल, पेशल र खतिवडा, सोमप्रसाद, **नेपालीको कला र वास्तुकला** ।
- निरौला, खगेन्द्र, **नेपाल परिचय** ।
- नेपाल सरकार, सूचना विभाग, **नेपाल अधिराज्यको सङ्क्षिप्त परिचय** ।
- नेपाल सरकार, सूचना विभाग, **मेचीदेखि महाकाली (भाग १,२,३ र ४)** ।
- नेपाल सरकार, सूचना विभाग, **नेपालका सम्पदाहरू** ।
- न्यौपाने, प्रा.डा. टङ्कप्रसाद; भण्डारी, प्रा.डा. पारसमणि; न्यौपाने, दीपक; घिमिरे, तुल्सीराम, **सामान्य भाषा विज्ञान** ।
- पाँडे, रामकुमार, **नेपाल परिचय** ।
- पाँडे, रामकुमार, **नेपालको मानव भूगोल** ।
- पाँडे, रामकुमार, **नेपालको भौतिक भूगोल** ।
- पोखरेल, बुद्धिप्रसाद, **नेपालको भौतिक, आर्थिक र सांस्कृतिक भूगोल** ।
- बज्राचार्य, धनबज्र, **पूर्वमध्यकालका अभिलेख** ।
- मिश्र, मनोजबाबु, **विश्व कलाको इतिहास** ।
- लामिछाने, डा. यादव प्रकाश, **नेपाली भाषा र साहित्य** ।
- विष्ट, डोरबहादुर, **सबै जातको फूलबारी** ।
- सुवेदी, खगेन्द्रप्रसाद, **मुद्रा, बैङ्किङ, राजश्व र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार तथा नेपालको अर्थशास्त्र** ।
- क्षेत्री, डा.गणेश; रायमाझी, रामचन्द्र, **नेपालको इतिहास** ।
- क्षेत्री, डा. गणेश; रायमाझी, रामचन्द्र, **नेपाली कला, वास्तुकला र प्रतिमा लक्षण** ।
- बज्राचार्य, प्रकाश; बौद्ध दर्पण, चौथो संस्करण ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, **चौधौँ योजना, (आर्थिक वर्ष** २०७३/७४–२०७५/७६) ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरबार, **चौधौँ योजना** (२०७३/७४–२०७५/७६), **संक्षेपमा** ।
- **पन्ध्रौँ योजना** (२०७६/७७–२०८०/४१)

- खतिवडा, सोमप्रसाद, **नेपालको पुरातत्व, कला, वास्तुकला र पर्यटनको परिचय ।**
- बज्राचार्य, यादीरत्न, **नेपालको शिल्प सम्पदा ।**
- शाक्य, हेमराज, **श्रीस्वयम्भू महाचैत्य ।**
- श्रेष्ठ, सुरेश सुरस, **स्वयम्भू महाचैत्य ।**
- लुम्बिनी विकास कोष, लुम्बिनी नेपाल, **विश्व सम्पदा स्थल ।**
- Chaudhary, Mahesh, 2012; **Hidden Treasures of the Lowland Nepal .**
- **Foreign Policy of Nepal : Challenges and Opportunities,** Institute of Foreign Affairs.
- **National Population and Housing Census 2011** (National Report), Central Bureau of Statistics, Kathmandu, Nepal.
- **Nepal Tourism Board**

संविधान/ऐन/नियम/प्रतिवेदन

- नेपालको संविधान
- भूउपयोग ऐन, २०७६
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४
- भूमिसम्बन्धी ऐन, २०२१
- कानुन, न्याय तथा संसदीय मामला मन्त्रालय, '**भूकम्पबाट प्रभावित संरचनाको पुनर्निर्माणसम्बन्धी ऐन, २०७२**' ।
- अर्थ मन्त्रालय, विभिन्न आर्थिक वर्षका '**आर्थिक सर्वेक्षणहरू**' ।
- उद्योग मन्त्रालय, '**विदेशी लगानी नीति, २०७१**' ।
- कानुन, न्याय तथा संसदीय मामला मन्त्रालय/कानुन किताब व्यवस्था समिति, **'नेपालको संविधान'लगायत विभिन्न समयमा जारी गरिएका संविधानहरू ।**
- कानुन किताब व्यवस्था समिति, निजामती सेवा ऐन, २०४९ र निजामती सेवा नियमावली, २०५० ।
- भूमिसम्बन्धी नियमावली, २०२१
- प्रशासन सुधार आयोगका प्रतिवेदनहरू

- '**राष्ट्रिय प्रतिवेदन** २००१', केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग, '**विभिन्न आवधिक योजनाहरू**' ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग, '**विपद्पछिको आवश्यकता आँकलन** (Post Disaster Needs Assessement (PDNA), २०७२' ।
- सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय, **जिल्ला, नगरपालिका तथा गाउँ विकास समितिहरूको सङ्क्षिप्त विववरण पुस्तिका, कात्तिक** २०७२
- १५औं आवधिक योजना २०७५/७६-२०८०/८१
- आर्थिक सर्वेक्षण २०७६/७७

वेबसाइट

- गृह मन्त्रालयको वेबसाइटमा राखिएका भूकम्पसम्बन्धी सामग्रीहरू ।
- परराष्ट्र मन्त्रालयको वेबसाइटमा राखिएका दौत्य सम्बन्धसँग सम्बन्धी सामग्रीहरू ।
- राष्ट्रिय भूकम्पमापन केन्द्रको वेबसाइटमा राखिएका भूकम्पसम्बन्धी सामग्रीहरू ।
- विद्यूत् विकास विभागको वेभसाइटमा राखिएका सञ्चालमा रहेका जलविद्यूत् आयोजनाहरूसम्बन्धी सामग्रीहरू ।
- सडक विभागको वेबसाइटमा राखिएका सडक सञ्जालसम्बन्धी सामग्रीहरू ।
- राष्ट्रिय योजना आयोगको वेबसाइटमा राखिएका सूचना तथा सामग्रीहरू ।
- राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण विभागको वेबसाइटमा राखिएका नेपालका संरक्षित क्षेत्रहरूसँग सम्बन्धित सामग्री ।
- पर्यटन बोर्डको वेबसाइट http://tourismdepartment.gov.np
- राष्ट्रिय खेलकुद परिषदको वेबसाइट http://nsc.gov.np
- मदन पुरस्कार गुठीको वेबसाइट http://madanpuraskar.org.np
- साझा प्रकाशनको वेबसाइट http://sajha.org.np
- नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठानको वेबसाइट http://nepalacademy.org.np
- सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको वेबसाइट https://mofaga.gov.np
- नापी विभागको वेबसाइट http://dos.gov.np

तस्बिर

- सुमन बज्राचार्य, सूचना तथा प्रसारण विभाग
- प्रवीण श्रेष्ठ, सूचना तथा प्रसारण विभाग
- शालिकराम कोइराला, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
- रामकृष्ण महर्जन, संस्कृति पर्यटन तथा नागरिक उड्डयन मन्त्रालय
- केदार नापित, शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र
- वीरबहादुर सुनुवार, सूचना तथा प्रसारण विभाग
- कमल आचार्य, सूचना तथा प्रसारण विभाग
- अधिकार बुढा, सूचना तथा प्रसारण विभाग
- वसन्तकुमार चित्रकार, पूर्व सहसचिव, सूचना विभाग
- सूर्यप्रसाद श्रेष्ठ, पूर्व छविकार, सूचना विभाग
- नातीकाजी महर्जन, फोटोपत्रकार
- ध्रुव आले, फोटोपत्रकार
- विकास द्वारे, फोटोपत्रकार
- बालकृष्ण थापा, फोटोपत्रकार
- फोटो शाखा, सूचना तथा प्रसारण विभाग
- विष्णुप्रसाद शर्मा पराजुली, पत्रकार
- प्रकाश माथेमा, फोटोपत्रकार
- विजय गजमेर, फोटोपत्रकार
- सुनिल शर्मा, फोटोपत्रकार
- लक्ष्मीप्रसाद ङाखुसी, फोटोपत्रकार
- भाश्वर ओझा, फोटोपत्रकार
- विक्रम गिरी, फोटोपत्रकार
- सुदिप बज्र बज्राचार्य, फोटोग्राफर
- अर्चना श्रेष्ठ, फोटोपत्रकार
- अस्मिता राई, पत्रकार
- विशाल सुनार, फोटो पत्रकार
- तोलानाथ वाग्ले, फोटोग्राफर
- पुरातत्व विभाग
- राष्ट्रिय सङ्ग्रहालय, छाउनी
- राष्ट्रिय अभिलेखालय
- हनुमानढोका सङ्ग्रहालय
- साझा प्रकाशन
- धर्मराज तिमिल्सिना, बाजुरा